

**‘...en de stroom rijst al
meer en meer...’**

**calendarium en organografisch
woordenboek over ontstaan en groei
van de Nederlandse vakbeweging in
de negentiende eeuw**

Dik Nas

Titelpagina: 'Waterval'. Naar een litho van M.C. Escher uit 1961

Vrije Uitgeverij "Arbeid en Werkstad"
Rotterdam voorjaar 2024
<https://vrijeuitgeverij.nl>

**‘... en de stroom rijst al
meer en meer...’**

**Calendarium en Organografisch
Woordenboek over ontstaan en groei van de
Nederlandse vakbeweging in de negentiende
eeuw**

Inhoud:

- 1. En de stroom rijst al meer en meer: *een introductie pagina 5***
- 2. Calendarium: *een korte introductie per vakorganisatie met titel en doorklik mogelijkheid naar de lange organisatiebeschrijving pagina 7***
- 3. Organigrafisch Woordenboek: *schetsen van de voornaamste vakorganisaties opgericht in de 19^e en begin 20ste eeuw pagina 20***

De stroom rijst al meer en meer

Al in de achttiende eeuw bereiken de ideeën van de Verlichting ons land en ze missen hun uitwerking niet. Genootschappen die zich bezighouden met bestudering en verspreiding van de ideeën worden opgericht. De Franse revolutie, een product van de Verlichting, slaat om van een streven naar 'Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap', in een machtstreven van een totalitaire staat, met tirannie, bezetting, oorlog, economische stagnatie, armoede en ontwrichting. Na de val van Napoleon is Nederland een ontredder land, waar revolutie een vies woord is, dat je maar liever niet in de mond neemt. Het kind wordt zo met het badwater weggegooid en de zo noodzakelijke maatschappelijke en bestuurlijke vernieuwing stagneert. Sterker nog de restauratie gaat zo ver dat ze van de Republiek der Zeven Provinciën een monarchie maken met een totalitaire vorst.

De door het Continentaal Stelsel lamgelegde economie maakt wederopbouw van de sterk verarmde natie tot een moeizaam karwei. Emancipatie van de burgerij, op gang gekomen in de tweede helft van de achttiende eeuw, gaat (voorlopig) in de ijskast, terwijl voor de onderste lagen in de samenleving te weinig werk is en zij hun leven moeten slijten in behoeftige omstandigheden.

Emancipatie

Geschiedenis is een nooit aflatend proces van emancipatie van steeds nieuwe groepen: christenen, steden, gilden, burgers, immigranten, protestanten, vluchtelingen, middenstanders, katholieken, slaafgemaakte, werklieden, vrouwen, jongeren, ouderen, homo's, alloctonen, ... die ook gerespecteerd willen worden en ook een plekje onder de zon wensen. Dit 'indringen' binnen de gevestigde orde gaat vrijwel altijd gepaard met 'auw' aangezien al gevestigde groepen maar zelden willen inschikken. Wie niets of weinig heeft wil graag delen, maar wie iets heeft (te verliezen) deelt vaak niet graag. Gebrek aan perspectief of individueel onvermogen vertaalt zich bij onderliggende groepen vaak in lethargie, gepaard aan wantrouwen. De emancipatie van de factor arbeid voltrekt zich in de negentiende en de twintigste eeuw, maar vind niet, zoals vaak wordt verondersteld, zijn oorsprong in de gilden. De aanvang van het emancipatieproces van de werklieden wacht echter ook niet totdat Nederland is geïndustrialiseerd, maar begint zich voorzichtig af te tekenen eind achttiende eeuw, een tijd waarin de Verlichting en de Franse Revolutie hun schaduwen vooruitwerpen en ook in Nederland aanhang verwerft. De 'gelovigen' van de Verlichting en de 'gelovigen' van de wonderen der techniek, menigmaal in dezelfde personen verenigd, komen zelden uit de hogere (bestuurlijke) klasse, maar uit de groep van gegoede burgers, vaak behorend tot een 'disenter' geloof en niet tot de staatskerk. Ze verenigen zich in genootschappen, die ze maatschappijen noemen en zich bezighouden met uitwisseling en verspreiding van de verlichte ideeën. De eerste organisatie die zich bezighoudt met 'verheffing' van het gewone volk is de Maatschappij tot Nut van het Algemeen, beter bekend als Het Nut, of 't Nut, die dat nastreeft, en dat oogt nog steeds heel modern, door verbetering van onderwijs en leermiddelen. De eerste stapjes in de emancipatie van de werkman zijn hiermee gezet al is dat dus niet door hemzelf.

Wat we eruit kunnen leren is dat de ideeën voor een arbeidersbeweging een importproduct is die zijn basis vindt in de Verlichting en in ons land zijn eerste aanzet krijgt eind achttiende eeuw, maar spoedig daarna welhaast in de kiem wordt gesmoord in de 'Franse Tijd', die desastreus economische gevolgen heeft. Als halverwege de negentiende eeuw Nederland weer wat is opgekrabbeld wordt de 'rode draad' van noodzakelijke bestuurlijke, maatschappelijke, technische en economische veranderingen weer opgepakt.

Een effectieve organisatievorm

In 1888 componeert de Gentse werkman Pieter de Geyter de Internationale met o.m. de tekstregel 'en de stroom rijst al meer en meer' en dat kan geen toeval zijn. Wie tracht na te gaan welke organisaties voor- en/of door werknemers er in de negentiende eeuw bestaan komt niet alleen een bonte stoet van allerhande organisaties tegen, maar zal zien dat tegen het einde van de negentiende eeuw sprake is van een aanzienlijke groei zowel in aantal als naar omvang. Organisaties die een belangrijk stempel gaan drukken op de Nederlandse arbeidsverhoudingen ontstaan in de jaren 1880-1900. Te noemen zijn o.m. de metaalbewerkers (ANMB, 1886), de sigarenmakers (NSTB, 1887), timmerlieden (ANTB, 1892) en de diamantbewerkers (ANDB, 1894). Het lijkt erop dat het zoekproces naar de meest effectieve organisatievorm, een organisatie gericht op lotsverbetering d.m.v. vak-actie, zijn afronding krijgt.

Eerst in de tweede helft van de negentiende eeuw zien we organisaties opkomen die we, naar huidige maatstaven, vakorganisaties kunnen noemen. Onder meubelmakers, timmerlieden, sigarenmakers en typografen treffen we daar de voorbeelden van aan. Deze organisaties zijn voorafgegaan door beroepsorganisaties vooral onder onderwijzers en typografen. De eerstgenoemde hielden zich vooral bezig met de inhoud van het vak, naast fondsvorming, de tweede vooral met culturele activiteiten eveneens gecombineerd met fondsvorming. Eerst zien we een kortstondige en weinig omvangrijke opkomst van vakorganisaties gestimuleerd door de *Eerste Internationale* (1869), maar deze worden al spoedig gevolgd door werkliedenverenigingen – met name door de stimulans van het *Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond* (ANWV) (1871), die zich veelal beperken tot fondsorganisatie, maar soms ook de vak-actie niet schuwen zoals het Arnhemse *Hoop op Gerechtigheid*. Is de ANWV een reactie op de Eerste Internationale, die te radicaal wordt gevonden, de Sociaal Democratische Bond (SDB) (1882) is weer een reactie op het ANWV en de, in hun ogen, te gematigde koers die deze vaart. De SDB stimuleert op haar beurt het oprichten van vakorganisaties en neemt het initiatief tot het oprichten van het Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS)(1893) wat beschouwd kan worden als een vakcentrale om de vak-actie tussen de verschillende bonden te coördineren. Met als opmaat de spoorwegstakingen in 1903 is de oprichting van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) (1905) weer een reactie op het NAS, die 'met zijn staak-maar-raak tactiek' niet alleen als te radicaal, maar vooral ook als te 'on-organisatorisch' wordt bevonden.

Met de vorming van het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV) (1909) en het Rooms-katholiek Werkliedenverbond (RKWV, later NKV) (1909) is de opbouw van de Nederlandse arbeidersbeweging in hoofdtrekken voltooid. Decennialang zal deze opbouw beeldbepalend zijn. Eerst in de jaren zeventig van de twintigste eeuw zien we veranderingen optreden door grote fusies (bijv. Industriebonden) en federatie en fusie van de vakcentrales NVV en NKV tot FNV.

Calendarium en Organigrafisch Woordenboek

Het begrip calendarium vindt zijn oorsprong als heiligen kalender of als lijst van kerkelijke feestdagen. Het begrip heeft een verbreding gekregen als een chronologische lijst met summier beschrijving van gebeurtenissen. Het calendarium is dus alles behalve nieuw, maar heeft nooit een brede toepassing gekregen. Meestal blijft in de calendaria de beschrijving beperkt tot een titel of korte duiding. In dit calendarium worden ook titels gebruikt, of beter gezegd de naam van een vakorganisatie, maar daaronder is een korte beschrijving opgenomen ter toelichting over wat voor organisatie het gaat. Het wordt afgesloten met een aanklikmogelijkheid om door te gaan naar de lange organisatieschets in het Organigrafisch Woordenboek.

Met het laatste wordt een nieuw begrip geïntroduceerd in de Nederlandse taal. Het Organigrafisch Woordenboek zou je een pendant kunnen noemen van het Biografisch Woordenboek. De organisatie schetsen die zijn opgenomen zijn vrijwel allemaal 'verrijkt' met biografische schetsen van de pioniers van de betreffende organisatie, waarvoor we dankbaar gebruik hebben gemaakt van het *Biografische Woordenboek van de Arbeidersbeweging en het Socialisme*. Met deze publicatie in een toch best wel bijzondere vorm hopen we de vindbaarheid en toegankelijkheid van de ontstaansgeschiedenis van de arbeidersbeweging te verbeteren.

Calendarium

Huis in Edam waar 't Nut in 1784 is opgericht.

1784 Maatschappij tot Nut van het Algemeen

De doopsgezinde predikant Jan Nieuwenhuijzen staat in 1784 voor ogen een genootschap te stichten, die kennis onder minvermogenden zal gaan verspreiden. Op voorstel van zijn zoon Martinus Nieuwenhuijzen, die zich bewust is van de erbarmelijke staat van het onderwijs, is 'verbetering van het schoolwezen en de opvoeding der jeugd, als de voornaamste grondslag zijnde ter vorming, verbetering en beschaving van den burger' aan de doelstelling toegevoegd. Uit naam en doelstelling van het genootschap blijkt dat de oprichters de Verlichting aanhangen en daarin staan ze niet alleen. In de tweede helft van de negentiende eeuw worden tal van maatschappijen en genootschappen opgericht die de ideeën van de Verlichting uitdragen. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen onderscheidt zich van de andere genootschappen door zich niet op de elite te richten, maar op de 'gewone man', zodat die zich beter staande kan houden in de samenleving. Het Nut is daarmee, zo niet de eerste dan toch één van de eerste organisaties met een brede maatschappelijk-emancipatorische doelstelling. [Lees verder](#)

1799 Onderwijzersgezelschappen

Veelal worden de typografen gezien als de eersten die zich organiseren. Minder vaak wordt vermeld dat onderwijzers verenigingen van oudere datum hebben bestaan, al sierden deze zich met de naam: gezelschap. Net als de typografenverenigingen zijn het geen vakorganisaties. De organisaties van typografen zijn veelal gezelligheidsverenigingen; de onderwijzersgezelschappen richtten zich op het verbeteren van het vak van onderwijzer. Het oudste onderwijzersgezelschap is in 1799 te Amsterdam opgericht. In de eerste jaren van de negentiende eeuw ontstaan tientallen van deze gezelschappen. Met de oprichting van het *Genootschap van Leeraren aan Nederlandsche Gymnasia* (1830) en het *Nederlandsch Onderwijzers Genootschap* (1842) hebben we de vroegste voorlopers van de huidige Aob te pakken. [Lees verder](#)

De ezel ter schole. Wat baat keers en bril als de ezel niet zien en wil.

1847 Arbeiterbildungsverein

In de jaren veertig van de negentiende eeuw bevinden zich in Amsterdam onder de kleermakers naar verhouding veel Duitsers. Er zijn in Amsterdam sowieso veel Duitse ambachtslieden: zo'n vijf à zesduizend. In 1847 richten enkele Duitse immigranten de Vereeniging tot zedelijke beschaving der arbeidende klasse op. Deze vereniging, beter bekend als Arbeiterbildungsverein, telt onder zijn leden veel kleermakers, van wie de meesten Duitser zijn. De Amsterdamse vereniging is één van de vele afdelingen (gemeenten) van de Bund der Gerechten die in de Europese steden zijn ontstaan op initiatief van de kleermakersgezel Wilhelm Weitling. Nadat een aantal van de belangrijkste figuren van de Bund der Gerechten zich hebben gevestigd in Londen en daar onder de invloed zijn gekomen van Marx en Engels, wordt de naam Bund der Kommunisten. [Lees verder](#)

'Alle menschen zijn broeders', brochure uitgegeven door de Arbeiterbildungsverein in 1847.

1854 Maatschappij tot verbetering van de werkende stand

Nadat de poging om de werklieden te organiseren door middel van de Arbeiterbildungsverein op niets is uitgelopen, is de eerste die daarna tracht de werklieden tot organisatie aan te zetten Evert Hendrik Hartman. Hartman, een ex-loodgieter, is al negenenveertig jaar als hij in 1860 een koffiehuis begint aan de Amsterdamse Prins Hendrikkade. Waarschijnlijk heeft hij contacten gehad met de Arbeiterbildungsverein in 1847-1848. Zijn ideeën vertonen veel overeenkomsten. Wat Hartman in het communisme bevat is het respect voor arbeid en de grondslag van gelijkwaardigheid van alle mensen. Ook bij Hartman komt het belang van het ontwikkelen van de werklieden sterk naar voren. Op zijn initiatief is in 1854 de Maatschappij tot verbetering van de werkende stand opgericht. [Lees verder](#)

Ambachtsschool van de Maatschappij voor de Werkende Stand in Amsterdam.

1856 De Dageraad

De Dageraad is in 1856 voortgekomen uit *Post Nubila Lux*, die in 1848 is ontstaan uit een scheuring binnen de Nederlandse vrijmetselarij. *Post Nubila Lux* is, omdat ze tegen de zin van de vrijmetselaarstop is opgericht, een onafhankelijke loge die vooral leden trekt onder degenen die zich los aan het maken zijn van het christelijk geloof. Als Franz Wilhelm Junghuhn, een bioloog en etnograaf, start met een scherp antichristelijke periodiek: *Licht- en schaduwbeelden uit de binnenlanden van Java*, doet dat veel stof opwaaien en ook bij *Post Nubila Lux* is dat het gesprek van de dag. De herrie die er in Nederland over ontstaat, brengt de voortzetting van de uitgave in gevaar. De boekhandelaar F.C. Güntz besluit de verdere uitgave op zich te nemen. Het is zo'n succes dat besloten wordt een tijdschrift te beginnen. *De Dageraad* is de titel van het tijdschrift, dat een jaar later in 1856 wordt vervolgd met de oprichting van een vrijdenkersvereniging van gelijke naam. [Lees verder](#)

1861 Onderling Hulpfonds: Boekdrukkunst

De typografen, niet alleen in Nederland, maar ook elders in Europa, zijn koplopers bij het oprichten van vakorganisaties. De mechanisatie in het vak geeft de patroons de gelegenheid om met steeds meer leerjongens te werken wat uiteraard de lonen drukt terwijl tegelijkertijd de prijzen stijgen. Onderling Hulpfonds: Boekdrukkunst opgericht in 1861 te Amsterdam ten behoeve van steun aan werkloze vakgenoten belegt in oktober 1865 een openbare vergadering ter bespreking van het versturen van een adres aan de patroons met een verzoek om betere lonen. De brief door 233 vakgenoten ondertekend verzoekt in zeer beleefde bewoordingen: "dat door u, door middelen ter uwer keuze, de toestand des typograafs worde gebracht meer in overeenstemming met zijn volstreekte behoefte en de ere zijns vaks". Deze eerste georganiseerde loonactie heeft weinig succes, maar inspireert in andere plaatsen de typografen tot soortgelijke actie. [Lees verder](#)

Gravure van een boekdrukkerij afgebeeld in Eigen Haard in 1881

1869 Vriendschap zij ons doel

'Holland' wordt voor de eerste maal genoemd in de verslagen van de 'General Council' van de Internationale te Londen in het verslag van 11 mei 1869. Herman Jung, een Zwitserse horlogemaker, die van 1864 tot 1872 deel uitmaakt van de Algemene Raad, deelt mee dat de "Shipbuilders Society of Amsterdam" zich heeft aangesloten bij de Internationale. Hij heeft dit bericht niet rechtstreeks ontvangen, maar uit een krant opgepikt. Met dit bericht is iets bijzonders aan de hand: het dateert van vóór de oprichting van de Nederlandse sectie, die pas enkele maanden later - in augustus - plaatsvindt. Het notulenboek van de Algemene Raad vermeldt een week later dat de scheepbouwers in staking zijn voor een verkorting van hun arbeidsdag. Ze werken nu van 5 uur 's ochtends tot 7 uur 's avonds. Dat moet twee uur korter worden en wel van 6 tot 6; dus altijd nog de klok rond. [Lees verder](#)

De kleine werf van E.J. Bok en Zonen aan de Kattenburgervaart. Naar een foto van Jacob Olie uit 1895. Op de helling de tweemaster Svarvik

1869 Internationale

In het Engeland van het midden van de negentiende eeuw heerst een tamelijk liberaal klimaat. Niet in de laatste plaats door toedoen van de kleermaker Francis Place bestaat er vrijheid van organisatie. Engeland, met Londen als middelpunt, is welhaast de natuurlijke wijkplaats voor al die radicalen en revolutionairen, die op het vasteland van Europa op vervolging kunnen rekenen. Zo zijn leden van de Bund der Gerechten na een mislukte revolte in Parijs uitgeweken naar Londen. De reactie op de revolutionaire acties van 1848 maakt dat wederom velen het verstandiger vinden vervolging in hun vaderland te ontlopen en in Engeland hun heil zoeken. Er komen honderden politieke emigranten naar Londen. Onder hen bevinden zich Marx en Engels, maar ook ambachtslieden uit een groot aantal landen van Europa. [Lees verder](#)

1870 Vooruitgang door Broederschap

Het lijkt erop dat na het verdwijnen van de Arbeiterbildungsverein in 1848 er een zekere vorm van organisatie of onderling verband onder de kleermakers is blijven bestaan. Mogelijk is het een voortzetting van de beweging onder de kleermakers die geld inzamelden voor de bekostiging van de verdediging van twee activisten van de Arbeiterbildungsverein. In het proces tegen hen na de demonstratie op de Dam en de rellen die daarna plaats vonden. Het enig bekende feit tussen 1848 en 1865 is een staking in Amsterdam onder de kleermakersgezellen. Wanneer deze staking precies heeft plaatsgevonden, is niet bekend. Petrus Werthweyn, president van het Onderling Hulpfonds Boekdrukkunst en de latere voorzitter van de Algemeene Nederlandsche Typografenbond, zegt op een vergadering van het Hulpfonds in 1865, waar gesproken wordt over middelen om tot verbetering van de lonen te komen: "dat het geenszins ons doel is, evenals de kleedermakers ons werk neer te leggen, om later weer s'il-

vous-plait te moeten spelen, teneinde werk te bekommen". Uit deze woorden zou kunnen worden opgemaakt dat het doel van de staking niet is bereikt, maar ook - aangezien er in de tweede helft van de jaren zestig geen organisatie van kleermakers is - dat de staking tevens het einde betekende van de kleermakersorganisatie. We weten dat Gerhard in november 1870 (hij laat het niet alleen bij woorden en theorieën) samen met vijf andere kleermakers een commissie vormt met als doel een vereniging op te richten. Uit dit initiatief ontstaat op 11 december 1870 de kleermakersvereniging Vooruitgang door Broederschap. [Lees verder](#)

1871 Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond (ANVV)

In de tweede helft van de jaren zestig van de negentiende eeuw worden tal van vakverenigingen opgericht. Amsterdam telt in 1870 al 18 vakorganisaties. Binnen enkele jaren zal dat aantal nog verdubbelen. Deze snelle groei valt te verklaren uit de prijsstijgingen. De snelle stijging van de kosten van levensonderhoud tast de toch al niet florissante koopkracht van de werkmans nog verder aan. De drang naar loonsverhoging wordt gestimuleerd door de gunstige conjunctuur. Veel patrouns zijn betrekkelijk makkelijk te bewegen tot loonsverhoging. De oprichting van een vakorganisatie en een loonbeweging gaan dan ook vaak hand in hand, en door het snelle succes ontstaat er bij de werklieden vertrouwen in de opkomende arbeidersbeweging. De aanwezigheid van de mannen van de Internationale helpt bij het oprichten van vele van deze vakorganisaties. [Lees verder](#)

Vaandel van Amstels Eendracht, de meubelmakers vereniging van B.H. Heldt. Naar een tekening van Antoni Grevenstuk uit 1890.

De smid Tubal-Kain (vader der smeden) genoemd in het Oude Testament op een uitsnede van een wandtapijt uit de zestiende eeuw.

1881 Sociaal-Democratische Bond (SDB)

Willem Ansing, smid/vuurwerker en pionier van de vakbeweging, is in 1868 een der oprichters van de smedenvereniging Tubal-Kain. Samen met vijf anderen, onder wie Gerhard, neemt hij het initiatief tot het oprichten van de Nederlandse sectie van de Internationale. Nadat Tubal Kain ten onder is gegaan richt hij in januari 1871 een nieuwe smedenvereniging op met de naam Recht voor Allen. Ook Recht voor Allen zal het slechts een paar jaar volhouden. In 1876 volgt De Volharding Recht voor Allen op. De Volharding vat de taak van een vakorganisatie ruim op en strijdt voor het algemeen stemrecht en sympathiseert met het socialisme. De vereniging van smeden sluit zich aan bij het ANVV. Het ANVV is feitelijk een verbond van vakverenigingen. Personen kunnen er geen lid van zijn. Er wordt een gemengde vereniging opgericht, die werknemers organiseert uit verschillende vak- en beroepsgroepen. Ze is eigenlijk een voortzetting van de gemengde vereniging die was aangesloten bij de Internationale. Lid zijn dan ook een aantal oud-Internationalen onder wie Gerhard, Ris, Schröder

en Ansing. Heldt, voorzitter van het ANVV gekant tegen de sociaaldemocratie, wil de vereniging niet toelaten tot het verbond. Ansing krijgt het op het Pinkstercongres van de ANVV in 1878 namens De Volharding aan de stok met Heldt over deze weigering. [Lees verder](#)

1886 IJzer- en metaalbewerkerbond in Nederland

Zondag 17 januari 1886 houdt de Haagse metaalbewerkervereniging "Vooruit" een openbare vergadering in "Walhalla", de thuishaven van het Haagse socialisme. Spreker is Willem Ansing, pionier van de Nederlandse socialistische beweging en van de vakorganisatie in de metaal. Ansing spreekt als voorzitter van de Amsterdamse "IJzer en Metaalbewerkervereniging". De titel van zijn speech: "een ernstig woord voor ieder die het aangaat". De vergadering is aangekondigd in het blad van de Sociaal-Democratische Bond (SDB), "Recht voor Allen". In datzelfde blad staat tien dagen later een "Oproeping" aan alle ijzer- en metaalbewerkeren in Nederland. De "IJzer- en Metaalbewerkerverenigingen van Amsterdam, den Haag enz. enz." hadden zich volgens deze "oproeping" gecombineerd tot een nationale bond. "Vereenigingen of vakgenooten welke hiertoe genegen zijn met ons mede te werken, worden verzocht zich te wenden tot den Bondssecretaris". Die bondssecretaris was C.F. Thomas, degene die waarschijnlijk samen met Ansing het initiatief tot de stichting van de nationale bond heeft genomen. [Lees verder](#)

1887 Nederlandsche Sigarenmakers- en Tabaksbewerkerbond (NSTB)

De 'zegetocht' van de sigaar begint in het midden van de negentiende eeuw. De ontwikkeling van de koloniale tabakscultuur in Nederlands-Indië doet de oude tabaksmarkten van Rotterdam en Amsterdam weer opbloeien. De Indische tabak leent zich uitstekend voor het maken van sigaren. Het aantal sigarenmakers stijgt van minder

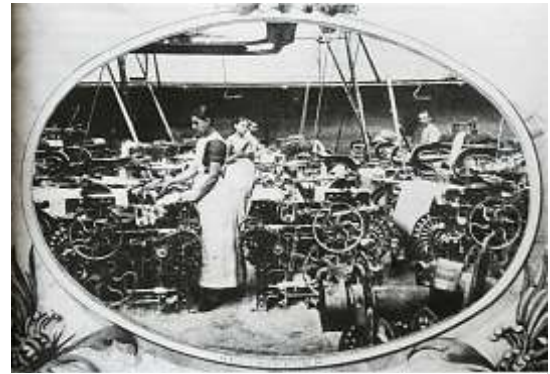

Vrouwenarbeid in de sigarenfabriek.

dan 2.000 in 1850 tot 15.000 in 1890. De groei zet door tot meer dan 25.000 sigarenmakers ten tijde van de Eerste Wereldoorlog. Daarna zijn de hoogtijdagen van de sigaar voorbij en wint de sigaret, tot dan toe gezien als een product voor verwijfde dandy's en vrouwen van lichte zeden, aan populariteit. De Nederlandsche Sigarenmakersbond is opgericht in 1871. Uit hetzelfde jaar stammen ook de sigarenmakersverenigingen in Den Haag, Rotterdam en Dordrecht. De sigarenmakerijen zijn te vinden in heel Nederland met name in de grotere plaatsen. Concentratie van de sigarenindustrie vindt later plaats in onder meer Valkenswaard en Kampen. [Lees verder](#)

1888 Wevers- en Spinnersbond 'Vooruit'.

In 1872 zijn er stakingen in Nijverdal, Almelo, Enschede, Borne, Wierden en Vriezenveen. Het gist al langer onder de textielwerknemers in Twente. Het begint in augustus bij Salomonson in Nijverdal waar de slechte grondstoffen en het uitbetalen van het loon in Thalers (Pruisisch geld) tot onvrede leidt en een nieuw boetestelsel de maat doet overlopen. De middenstand wenst de Thalers niet meer als betaling te aanvaarden, tenzij 2,5% wisselgeld in rekening kan worden gebracht. De werklieden trekken zingend door de stad. Kort na het eerste teken van organisatie bericht de *Enschedese Courant* op 4 juli 1872, dat er een vergadering van fabrieksarbeiders wordt belegd voor het oprichten van een 'fabrieksarbeiders-vereeniging' tot onderlinge steun. Het is waarschijnlijk dat deze vereniging tot stand is gekomen om economische acties te ontketenen, aangezien er al een ziekenfonds bestaat. Mogelijk is uit deze 'fabrieksarbeiders-vereeniging' de vereniging *Broederband* ontstaan, die zich in 1888 oplost in *Vooruit*, een vereniging van textielarbeiders die op initiatief van de socialisten in Enschede is gevormd. [Lees verder](#)

Weverij Schuttersveld te Enschede in 1893

Het veenkoloniaal dorp Appelscha eind 19^e eeuw gelegen aan een gegraven vaart om de turf af te kunnen voeren.

1889 Broedertrouw

In ballades wordt de landman bezongen en zijn leven geromantiseerd. De werkelijkheid voor degene die hun bestaan aan de grond onttelen is echter verre van romantisch. De middeleeuwse lijfeigene wordt de loonslaaf van de negentiende eeuw. Het werk is zwaar, de dagen lang, het loon karig en zijn leven somber. De werkers in het veen voeren, welhaast met de regelmaat van de seizoenen, actie voor een beter loon. De landarbeiders komen tegen het einde van de negentiende eeuw in verzet tegen hun barre en boze arbeids- en levensomstandigheden. [Lees verder](#)

1889 De spoorwegvakbonden

Opmerkelijk is dat zowel de start van de Belgische als die van de Nederlandse spoorwegen voortkomt uit dezelfde gebeurtenis: de onafhankelijkheid van België. De Belgen wensen een eigen transportroute naar het Rijnland nu het vervoer over de Rijn voor hen is afgesloten. De Nederlanders bekijken de Belgische plannen met zorg, aangezien Antwerpen met een spoorweg naar het Rijnland in een betere concurrentiepositie komt ten nadele van de havens van Rotterdam en Amsterdam. Eenvoudig gaat het niet, maar in 1839 komt het eerste spoorlijntje tot stand tussen Amsterdam en Haarlem. Als er al sprake is van het laat op gang komen van het spoor in Nederland dan is dat niet zozeer het jaar van de start, maar meer het tot stand brengen van een spoorwegnet en de dichtheid van dit net. Ter vergelijking: in 1860 bezit Nederland een spoorwegnet met een lengte van 853 km en België 1703 km. [Lees verder](#)

Locomotief De Hoop afgebeeld op een gedenkpenning ter gelegenheid van de opening van de spoorlijn Amsterdam-Haarlem in 1839 ontworpen door P. van Goor.

Facsimile van de eerste bladzijde van het notulenboek van Concordia Inter Nos te Amsterdam van 4 september 1865

1892 Algemene Nederlandse Timmerliedenbond

De Timmerliedengezellenvereniging 'Concordia Inter Nos' heeft als geboortjaar 1865 en is daar mee de oudste afdeling van de in 1920 uit een fusie van de Algemene Nederlandse Timmerliedenbond en de Centrale Bond van Bouwvakarbeiders tot stand gekomen Algemene Nederlandse Bouwvakarbeidersbond. In de tweede helft van de negentiende eeuw ontstaan in meer plaatsen timmerliedenverenigingen. In Rotterdam wordt in 1869 een Timmerlieden en Sjuwerliedenvereniging opgericht en in 1875 komt er in Arnhem een timmerliedenvereniging tot stand. Op initiatief van Concordia Inter Nos (C.I.N.) wordt in 1875 de Nederlandse Timmerliedenbond gesticht. De Rotterdamse en de Arnhemse timmerliedenvereniging treden toe. Eerst in 1888 vernemen we weer iets van de Nederlandse Timmerliedenbond doordat ze hun eerste jaarboekje uitbrengen. Op het congres van 1890 wordt besloten een vakblad met als titel De Timmerman uit te gaan geven. De groei zit er inmiddels in want op het congres van 1891 zijn 31 verenigingen met 73 afgevaardigde vertegenwoordigd.

[Lees verder](#)

1893 Nederlandse Schildersgezellenbond

Het schildersbedrijf is in de bouwwereld van de negentiende eeuw, meer nog dan het timmer-, metsel- en aannemingsbedrijf een sterk ambachtelijk kleinbedrijf. Een schildersbedrijf met een vaste kern van vijf man personeel wordt al snel een flinke burgerschilderswinkel genoemd. Kleinschaligheid, kleinburgerlijke benepenheid bij de schilderbazen en wanbegrip en achterlijkheid in eigen kring maakt het organiseren van de schilderbranche tot een welhaast onmogelijke taak. Slechts in enkele plaatsen bestaan er gezellenverenigingen in Amsterdam zelfs vier waarvan de oudste, Vooruitgang Zij Ons Doel, dateert uit 1866. Daarnaast zijn er nog Door Samenwerking Kracht, Volharding Overwint en de in 1892 opgerichte Centrale Organisatie van Schildergezellen. De laatste begint op 15 april 1893 met de uitgave van een vakblad met onder de titel 'De Schildersgezel'. Op initiatief van de laatstgenoemde organisatie wordt op 1 oktober 1893 in de Geelvinck te Amsterdam een bijeenkomst belegd waar acht schildersgezellenverenigingen aanwezig zijn uit zes verschillende plaatsen. Ze besluiten tot de oprichting van de Internationale Schildersgezellenbond. [Lees verder](#)

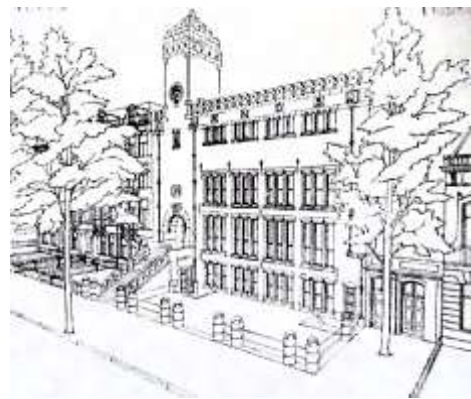
1893 Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS)

Syndicalisme, afgeleid van het Franse woord syndicat, wat zoveel betekent als belangenvereniging of vakbond, is een politiek-economische ideologie die een samenleving voorstaat waarin alle productie en distributie in vakbonden is georganiseerd, met als grondslag, dat in elke georganiseerde beroepsrichting de werklieden onderling de productie besturen en iedereen binnen het vakgebied, onafhankelijk van taak of positie, in dezelfde mate van de opbrengst profiteert. Ferdinand Domela Nieuwenhuis maakt op zijn pad van 'christen tot anarchist' alle stadia door van het revolutionair-socialisme, tot en met het syndicalistische NAS.

[Lees verder](#)

1894 Algemene Nederlandse Diamantbewerkerbond

Lange tijd zijn de diamantbewerker slecht georganiseerd. In de jaren 1880 bestaan er al wel enkele kleine vakbonden, maar deze hebben nog een zeer wankel en wisselvallig bestaan. Zo wordt in 1888 de kortstondig vrij succesvolle Socialistische Diamantwerkers Bond opgericht, maar al in 1892 heeft deze bond nog maar 30 leden. De politiek neutrale Nederlandsche Diamantbewerker Vereeniging (NDV) die daaruit voortkomt, heeft ook nooit meer dan 200 leden gehad. Eind 1894 wordt alles anders. Op 7 en 8 november leggen volstrekt onverwachts de slecht betaalde christen-chipslijpers en vervolgens alle diamantbewerker in Amsterdam het werk neer vanwege een dreigende verlaging van de lonen. De NDV en andere organisaties springen daar onmiddellijk op in. Jan van Zutphen en Henri Polak zijn de belangrijkste leiders van het handig opererende stakingscomité. Al na vier dagen staken gaan de onderling verdeelde werkgevers overstag. [Lees verder](#)

Het definitieve ontwerp van H.P. Berlage uit 1899 van het bondskantoor van de ANDB.

1894 Nederlandsche Bakkersgezellenbond

Eerst in de tweede helft van de negentiende eeuw, met name in de steden, komt het machinale bakkersbedrijf op. Over de omstandigheden meldt de Staatscommissie van Arbeidsenquête ingesteld in 1890: "Particuliere bakkerijen zijn meestal in kelders – in het algemeen 8 treden beneden de grond; de afvoer van rook is dikwijls onvoldoende. De verdiepingen zijn laag en men heeft last van grondwater, zoodat de werklieden soms moeten pompen om droog te blijven; plaats om te arbeiden is er nauwelijks en over de zindelijkheid valt soms te klagen." Het is niet verwonderlijk dat de klanten van tijd tot tijd in het dagelijks brood dingen aantreffen die er niet in thuis horen, zoals ongedierte. Zijn de hygiëne en de arbeidsomstandigheden erbarmelijk, de arbeidstijden zijn dat ook. 72, 84 of 96 uur per week is heel normaal en zelfs werkweken van meer dan 100 uur zijn geen uitzondering. De langdurige nachtarbeid om 's morgensvroeg de luxe van vers brood te hebben is de grootste grief van de bakkers waartegen jarenlang strijd zal worden gevoerd. [Lees verder](#)

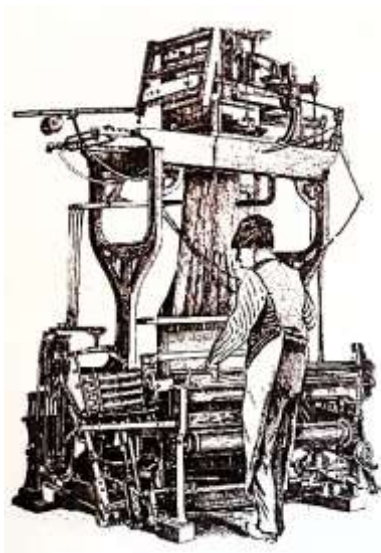
1895 Algemene Nederlandsche Kleermakersbond

Kleren maken de man. We haasten ons om erbij te zeggen; en de vrouw. Aan de soort kleding herken(de) je de bevolkingsgroep, de streek of de beroepsgroep. Kleding geeft status of gezag, geeft uiting aan blijde- of juist droeve gebeurtenissen of geeft de kans je te onderscheiden van- of anoniem op te gaan in een groter geheel. Het is geen toeval dat 'kostuum' oorspronkelijk betekende: datgene wat aan alle volken onder bepaalde omstandigheden eigen is 'gewoonte'. Tot in het midden van de negentiende eeuw kan de kleermaker, die een ambachtelijk vakman is, redelijk zijn brood verdienen. Met de komst van de machinale kledingmakerij wordt zijn positie aangetast en verslechteren het inkomen en de arbeidsomstandigheden. [Lees verder](#)

1895 Beetwortelsuikerindustrie-arbeiders

De 'beetwortelsuikerindustrie' is door zijn seizoenmatige karakter een merkwaardige bedrijfstak te noemen. Tijdens de 'campagne', die zo'n twaalf weken duurt, gaat het volcontinu door met de winning van suiker uit de bieten. De rest van het jaar wordt vol gemaakt met onderhoud en reparatie van de fabriek. De behoefte aan personeel wordt door de campagne bepaald. Het kan dan ook niet anders dan dat de CAO in hoge mate is afgestemd op de vraag naar flex-arbeid. [Lees verder](#)

De voormalige suikerfabriek St. Antoine in Oud-Gastel.

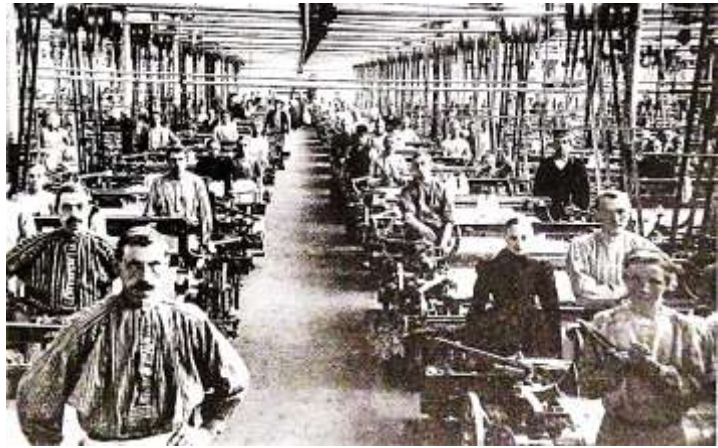
1895 R.K. Weversgilde 'St. Severus'

Eeuwenlang is het vervaardigen van textiele weefsels - met name op het platteland - een huisnijverheid. De manufactuur - een niet gemechaniseerd bedrijf waar door meerdere werklieden arbeid wordt verricht - is meer een stedelijke aangelegenheid. In de achttiende, maar vooral in de negentiende eeuw, concentreert de textielnijverheid zich in Twente en de Achterhoek (katoen) en in Noord-Brabant (wol). Tilburg ontwikkelt zich tot een industrieel centrum vooral door de textielindustrie. Alhoewel er gedurende de negentiende eeuw zo nu en dan sprake is van enig verzet tegen de slechte arbeidsomstandigheden, is er onder de wevers en spinners eerst tegen het eind van de eeuw sprake van organisatie. [Lees verder](#)

Wever aan een jacquardweefgetouw ca.1890. Deel van een briefhoofd van de wollenstoffenfabriek van C. Mommers in Tilburg.

1896 Unitas

Opmerkelijk, ja zelfs uniek is de geschiedenis van Unitas, waarin jarenlang katholieken en protestanten samenwerken. Het is de praktische vakactie, het verlangen om bij bijzondere gebeurtenissen gezamenlijk als christelijke arbeiders te kunnen optreden en al doende de rooms-katholieke en protestantse werklieden tot nauwere samenwerking te brengen. Voor de katholieken komt daar nog een motief bij: de roomse werklieden worden zichtbaar achtergesteld bij de niet-roomse. Enschede is op het eind van de negentiende eeuw niet vrij van 'papenhaat'. Het is dus mede de drang tot

Weverij van Van Heek & Co. te Enschede ca. 1890

zelfbehoud die de katholieken de samenwerking met de protestanten doet zoeken. In 1896 wordt Unitas opgericht onder de naam: Twentse Christelijke Katoenbewerkerbond. De priester Alphons Ariëns is er niet op uit geweest een rol te spelen in het ontstaan van een deel van de Nederlandse arbeidersbeweging. Zijn ervaringen die hij in Italië heeft opgedaan, doet hem echter als eerste in de Nederlandse Katholieke kerk onderkennen dat er veranderingen in de samenleving plaatsvinden, waardoor de bestaande vormen van kerkelijke zielzorg niet meer volstaan. [Lees verder](#)

1897 Allen Een

Als er in 1897 in het Volksdagblad een wanhopige brief staat van enkele wegens 'opstandigheid' ontslagen linnennaaiers, wordt er zowel door de Kleermakersbond als door de Vrije Vrouwen Vereniging actie ondernomen. De eerste vergadering mislukt. Mede door het late tijdstip van de oproep komt vrijwel niemand opdagen. De tweede vergadering heeft meer succes en leidt, op 4 augustus 1897, tot oprichting van de Amsterdamse Naaistersvereniging 'Allen Een'. De kostuumnaaister Roosje Vos wordt voorzitter. [Lees verder](#)

1898 'Door Eendracht Verbetering'

De voedings- en genotmiddelenindustrie zou je de 'wortel' van het menselijk bestaan kunnen noemen. Van 'simpele' producten zo van het land is het uitgegroeid tot een agrarisch-industrieel-complex. Een factor van belang in de Nederlandse economie. Voeding is meer en meer een product geworden van industriële bereiding en bewerking. De industrialisering van ons voedsel vangt aan in de negentiende eeuw. Er wordt niet alleen voedsel geproduceerd die in onze primaire behoefte voorziet, maar ook 'snoeperijen'. De zoetwarenindustrie speelt in op onze smaak. Jaarlijks versnoepen we voor miljarden euro's, waarvan één vijfde aan chocolade. De cacao- en chocolade-industrie is dus een belangrijk onderdeel van de zoetwarenindustrie. Het zoete geldt vooral het product. De 'beloning' die de arbeid zoet maakt is ook in deze tak van bedrijvigheid vaak ver te zoeken. [Lees verder](#)

1899 Nederlandsche Scheeps- & Bootwerkersbond

De haven. Plaats van over- en opslag. Knooppunt in de goederenstroom van producent naar consument. Immer in beweging. Mensen, schepen en producten komen en gaan. Na het graven van de Nieuwe Waterweg is er een onstuimige groei van stad en haven. De bootwerker torst letterlijk en figuurlijk de groei van de havenstad uit de almaar komende en gaande schepen. Rotterdam, motor van de Nederlandse economie, verdient het in en aan het water.

Het aantal binnenvallende schepen verdriedubbelt van 3.700 schepen in 1885 tot meer dan 10.000 in 1914. De overgeslagen tonnage verzesvoudigd in dezelfde periode van ruim twee miljoen ton tot bijna dertien miljoen ton. Dat de groei van het leger van havenwerkers gelijke tred houdt met de groei van de haven laat zich raden. Naast 1700 vaste arbeiders en ruim 3000 arbeiders behorend tot vaste ploegen zijn er in 1900 zo'n 7000 losse arbeiders. Tien jaar eerder telde het leger van bootwerkers nog 'slechts' 5000 manschappen. [Lees verder](#)

1898 'De Eendracht'

Tweespalt in St. Severus leidt in 1898 tot oprichting van de neutrale Katoenbewerdersbond *De Eendracht*. Neutraal in de betekenis van los van de geestelijkheid, maar ook in de betekenis van politiek neutraal. Vanaf het begin omvat De Eendracht een protestantse vleugel onder leiding van Broens afkomstig uit Neede. Het zijn echter vooral de 'rode katholieken' die de stuwende kracht in de nieuwe bond vormen. In de jaren 1898-1901 vertakt De Eendracht zich vanuit het bolwerk Enschede over Almelo, Hengelo, Glanerbrug, Haaksbergen, Neede en Aalten. Er wordt een eigen blad uitgegeven en in Enschede worden enkele coöperatieve winkels opgericht. Scholingswerk wordt gedaan in de vorm van taal, rekenen en recht. Buiten Enschede vormt De Eendracht nooit een bedreiging voor de bestaande katholieke bonden of voor het interconfessionele Unitas. In de meeste plaatsen blijft de rol van De Eendracht beperkt tot de 'horzel in de katholieke pels'. Enschede vormt de uitzondering. De Eendracht maakt hier een snelle groei door onder invloed van de populaire Jan Brinkhuis. In 1902

telt De Eendracht-afdeling Enschede 400 leden en is daarmee de grootste bond in Enschede. [Lees verder](#)

1899 Ons Belang

Zodra er in Nederland sprake is van een centraal bestuur groeit de behoefte aan beheren en beheersen. Met het uitbreiden van de overheidstaken groeit ook de behoefte aan personeel om deze overheidstaken uit te voeren. Het corps ambtenaren laat een steeds grotere verscheidenheid aan functies zien. Van straatmaker tot generaal en van referendaris tot vuilophaler. Ambtenaren zijn werknemers in dienst van de overheid en dat brengt een werkgevers-werknemers relatie met zich mee die lang niet altijd goed uitpakt voor de werknemers. Het is deze verscheidenheid aan functies waardoor een kleurrijke geschiedenis ontstaat van ambtenaren en hun bonden. Standsverschillen spelen daarbij een grote rol. [Lees verder](#)

1900 Flora et Pomona

Wat begint als 'windhandel', de import van tulpenbollen uit Turkije, groeit uit tot een internationale toeristische attractie: de bollenvelden. De bloembollenteelt, aanvankelijk tot Haarlem e.o. beperkt, neemt in het laatste kwart van de negentiende eeuw sterk in omvang toe. De bollenkweker deelt zijn succes niet met de werknemers in het tuinbouwbedrijf. Er zijn maar weinig bedrijfstakingen waar de uitbuiting zo scherp is als in de tuinbouw. Eigenlijk tot aan vandaag duurt deze uitbuiting voort; zij het nu met illegale buitenlandse werknemers. [Lees verder](#)

1905 Diocesane Lederbewerkers-Arbeidersbond St. Crispijn en Crispinianus

Schoeisel behoort tot de basisvoorzieningen en wordt al eeuwen vervaardigd door gespecialiseerde ambachtslieden. In 1820 zijn in Nederland meer dan een kwart van alle schoenmakerijen en looierijen in Noord-Brabant gevestigd. Bijna een eeuw later is dat zelfs meer dan driekwart. Mechanisatie komt betrekkelijk laat op gang. Het kleinbedrijf en de huisindustrie zijn tot in de twintigste eeuw dominant. Omstreeks 1890 ontstaan de eerste fabrieken. De organisatie onder de lederbewerkers komt eerst goed op gang in 1905 met de oprichting van de Diocesane Lederbewerkers-Arbeidersbond. Ook al bestaat er vrijheid van vereniging de lederbewerkers moeten het recht op organisatie fel bevechten. [Lees verder](#)

Leerlooierij in 1890. Schoolplaat voor het lager onderwijs, getekend door J. Hoevenaar. Uitgave j. Kemink & Zoon, Utrecht.

1905 Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV)

Op 1 januari 1906 begint het Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen (NVV) met zijn werkzaamheden met 11 aangesloten organisaties met gezamenlijk 18.960 leden. In 1910 zullen dat 27 organisaties zijn met gezamenlijk 40.628 leden. Jan Oudegeest wordt bezoldigd secretaris en Henri Polak onbezoldigd voorzitter. De band met de SDAP is nauw, maar het NVV legt daarbij zijn wil op. Polak en Oudegeest verhinderen dat de SDAP, stakingen van het NAS of van ongeorganiseerden steunt. Alleen stakingen die het NVV uitroept komen daarvoor in aanmerking. [Lees verder](#)

Het NVV viert het vijftigjarig bestaan met het aanbieden van een bos bloemen waarin de gereedschappen van de aangesloten beroepsgroepen (bonden) zijn te herkennen. Affiche van R. Grapaer?

1907 Nederlandse Vereniging van Fabrieksarbeiders

Het ontstaan en de ontwikkeling van de Nederlandsche Vereeniging van Fabrieksarbeiders (NVvFA) is nauw verbonden met de geschiedenis van de Groninger landbouwindustrie, in het bijzonder de strokarton- en aardappelmeelindustrie. Oppericht te Veendam zal de vereniging in haar eerste jaren vooral zijn werkterrein in Groningen vinden. Ondanks de late start en het moeizame begin, groeit de organisatie uit tot een van de grotere bonden in het NVV. [Lees verder](#)

De Nederlandse Vereniging van Fabrieks-Arbeiders (NVvFA) verandert in 1952, vanwege de invoering van de bedrijfstakgewijze organisatie, waardoor naast fabrieksarbeiders ook beambten lid kunnen worden, zijn naam in Algemene Bedrijfsgroepen Centrale (ABC).

1907 Algemene Nederlandse Vereniging van Glas- en Aardewerkers

Glas- en aardewerk zijn sinds mensenheugenis ambachtelijke producten. Vrijwel elke plaats heeft wel een pottenbakkerij gehad die zijn waren fabriceerde voor de lokale markt al waren er ook die exporteerden. De glas- en aardewerkfabricage wordt al vroeg 'geïndustrialiseerd'. Vooral Regout in Maastricht is bekend en berucht geworden vanwege de abominabele arbeidsomstandigheden. De uitbuiting van de glas- en aardewerkers elders in het land doet daar echter niet veel voor onder. In 1926 gaan de Glas- en aardewerkers deel uitmaken van de NVvFA, later ABC. [Lees verder](#)

1909 Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV)

De staking in de Twentse textielindustrie is aanleiding om de christelijke vakorganisaties te bundelen, wat op 24 juli 1908 leidt tot de oprichting van een christelijk vakverbond. Maar daarna valt het stil, vanwege de vraag of rooms-katholieke en protestantse arbeiders wel in één en dezelfde organisatie verenigd kunnen zijn. Vooral voor de interconfessionele organisatie Unitas is dat een cruciale vraag. De rooms-katholieke bestuursleden van Unitas steunen, tegen de uitdrukkelijke wens van de bisschoppen in, de oprichting van het Christelijke Nationaal Vakverbond (CNV). In Arnhem, onder leiding van de Twentse textielarbeider Herman Verveld, vindt op 13 mei 1909 het oprichtingscongres plaats. Er wordt besloten tot een overkoepelende organisatie voor de bonden van textielarbeiders, mijnwerkers en kantoor en handelsbedienden, met gezamenlijk 6452 leden. Op 1 juni start het CNV zijn werkzaamheden met een bestuur bestaande uit vier protestanten en drie rooms-katholieken. [Lees verder](#)

1909 Rooms-Katholieke Werkliedenvereniging (RKWV)

Glas-in-loodraam in het voormalig 'Huis van de Arbeid' aan de Oudenoord in Utrecht, van het RK Werkliedenverbond later Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV). Ontwerp van Karel Trautwein. Aangeboden in 1940 door de aangesloten bonden.

De grondwet van Thorbecke maakt in 1848 formeel de weg vrij voor de onbelemmerde beleving van het katholieke geloof. Het is voor paus Pius IX aanleiding om in 1853 de Rooms-Katholieke hiërarchie in Nederland te herstellen door oprichting van het aartsbisdom Utrecht en de bisdommen Breda, Den Bosch, Haarlem en Roermond. In zijn toelichting spreekt de paus van 'het onkruid van het calvinisme dat drie eeuwen geleden op 's Heren akker was gezaaid'. Natuurlijk is dat tegen het zere been van de Nederlandse protestanten, die dan ook in de zogenaamde aprilbeweging verzet aantekenen bij de koning met een petitie vergezeld van 200.000 handtekeningen. Willem III toont sympathie voor de protesterende protestanten en dat is weer tegen het zere been van Thorbecke, omdat de koning in strijd handelt met de in de grondwet opgenomen vrijheid van godsdienst, en die biedt dan ook het ontslag van zijn kabinet aan. Omdat het katholieke milieu weinig open staat voor het arbeidersvraagstuk en het standen bewustzijn, meer nog dan elders, gelegitimeerd wordt door de kerkleer en de klerikale hiërarchische ordening, leidt de nieuwe vrijheid niet onmiddellijk tot organisatie onder de katholieke arbeiders. Hoewel gewezen kan worden op een vroege vogel, zoals de R.K. Timmerliedenvereniging St. Joseph uit 1872, komt de katholieke vakorganisatie eerst opgang door de pauselijke encycliek Rerum Novarum in 1891. [Lees verder](#)

Ontstaan en groei van de Nederlandse vakbeweging in de negentiende eeuw

Maatschappij tot Nut van het Algemeen

De doopsgezinde predikant Jan Nieuwenhuijzen staat, bij de oprichting van de Maatschappij tot nut van 't Algemeen in 1784, voor ogen een genootschap te stichten, die kennis onder minvermogenden zal gaan verspreiden, maar op voorstel van Martinus Nieuwenhuijzen, zijn zoon, die zich bewust is van de erbarmelijke staat van het onderwijs, is 'verbetering van het schoolwezen en de opvoeding der jeugd, als de voornaamste grondslag zijnde ter vorming, verbetering en beschaving van den burger' aan de doelstelling toegevoegd. Uit naam en doelstelling van het genootschap blijkt dat de oprichters de Verlichting aanhangen en daarin staan ze niet alleen. In de tweede helft van de negentiende eeuw worden tal van maatschappijen en genootschappen opgericht die de ideeën van de Verlichting uitdragen. Met behulp van prijsverhandelingen en uitgifte van populair natuurwetenschappelijke lectuur verspreiden zij de nieuwe inzichten onder de ontwikkelde burgerij. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen onderscheidt zich van de andere genootschappen door zich niet op de elite te richten, maar op de 'gewone man', zodat die zich beter staande kan houden in de samenleving. Het Nut is daarmee, zo niet de eerste dan toch één van de eerste organisaties met een brede maatschappelijke-emancipatorische doelstelling.

Een week na de oprichting van het Nut zendt Martinus Nieuwenhuijzen een circulaire rond, waarvan het begin luidt:

Elke weldenkende Nederlander, die een wezenlijk belang in de bloei en de welstand van zijn vaderland stelt: die overweegt, wat een mensch een christen aan zijne natuurgenoeten, aan zijn medechristenen verschuldigd is, moet een teeder medelijden over den staat des gemeene mans in ons vaderland gevoelen. Onkunde in verscheiden nuttige wetenschappen heeft onder veelen onzer handwerkende landgenooten plaats. Veelen van hen zullen mogelijk niet in staat zijn, om de eenvoudige bewijzen voor de aanwezigheid van god en de waarheid van den christelijke godsdienst voor te stellen, noch hun pligt als mensch, als christen te beseffen, noch kennis hebben van andere kunsten en wetenschappen die hen tot nuttige leden der maatschappij, tot braave opvoeders en verzorgers hunner kinderen en huisgenooten kunnen maken.

Jan Nieuwenhuijzen geboren in Haarlem op 4 september 1724. Hij is de zoon van Maarten Nieuwenhuijzen, predikant, en Grietje van Daalen. De ouders van Jan Nieuwenhuijzen zijn doopsgezinden, oorspronkelijk wederdopers of mennonieten genaamd, een radicaal reformatorische stroming binnen het protestantisme. Hij wordt opgeleid tot boekverkoper. In 1743 vestigt hij een boekhandel in Haarlem en sluit zich aan bij het boekverkopersgilde. Op 9 mei 1751 treedt hij in het huwelijk met Gezina (Geesje) Wijnalda, met wie hij twee dochters en een zoon krijgt. Nieuwenhuijzen is ook uitgever en geeft o.m. een gedichtenbundel uit van de hand van zijn vrouw onder de titel: *Verzameling van Zeede- en Stichtelijke Haarlemmerhout en Tuin Gezangen* (Haarlem 1756). Midden jaren vijftig volgt hij een opleiding aan het Doopsgezind Seminarium in Amsterdam en doet zijn boekhandel van de hand nadat hij in 1758 in Middelharnis tot predikant is beroepen. In 1763 wordt hij beroepen in Aardenburg en vanaf 1771 tot aan zijn dood is hij predikant te Monnikendam. Hij maakt veel werk van zijn preken die steeds berustten op een gedegen theologische en historische studie. Hij is een sociaal bewogen man die de beginselen van de Verlichting is toegedaan, maar zich onthoudt van elke partijkeuze. Niet de politieke strijd staat bij hem voorop, maar de aandacht voor de levensomstandigheden van mensen. In Monnikendam is hij lid van een kleine gesprekskring die wekelijks voornamelijk godsdienstige onderwerpen bespreken. In deze kring oppert hij het idee om een genootschap voor volksonwikkeling te stichten met het doel mensen, die daartoe zelf geen kans zien, te helpen kennis te verwerven door het uitgeven van in begrijpelijke taal geschreven boekjes. Jan Nieuwenhuijzen overleeft al zijn kinderen en overlijdt in Amsterdam op 24 februari 1806.

Het idee van een genootschap slaat aan, want al in 1785 worden in Amsterdam, Bodegraven en Rotterdam afdelingen (departementen genaamd) opgericht. Bijna veroorzaken de woelingen tussen patriotten en prinsgezinden in 1787 dat het nog jonge Genootschap ten onder gaat. De overwegend patriottische

departementen voelen er niets voor de derde algemene vergadering, die in Edam plaats zou vinden, te bezoeken. Zij wensen geen vergadering in aanwezigheid van de overwegend prinsgezinde burgemeesters, die kort daarvoor vergaderingen van de patriotten in Edam hebben verboden en de uitgave van een patriottisch blad hebben geweerd. De departementen beleggen de vergadering in Amsterdam. Het deels prinsgezinde hoofdbestuur te Edam verdenkt Martinus ervan de aanstichter van dit onheil te zijn en willen van hem af. Het stadsbestuur laat merken dat hij Edam beter kan verlaten. Hij wordt lastiggevallen en in zijn broodwinning bedreigd en neemt daarom de wijk. Hij neemt het archief mee en vestigt zich in Amsterdam. De algemene ledenvergadering in Amsterdam besluit de zetel van het hoofdbestuur naar de hoofdstad te verplaatsen en de naam van het genootschap te wijzigen in Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Jan Nieuwenhuyzen, die op de vergadering aanwezig is, stemt met deze besluiten in. Martinus Nieuwenhuyzen wordt opnieuw tot secretaris gekozen en ontvangt voortaan een jaarlijkse bezoldiging van 500 gulden. Omdat hij ook de geneeskundige praktijk van de Amsterdamse doopsgezinde gemeenten Het Lam en De Zon verwerft, heeft hij geen financiële zorgen meer.

Martinus Nieuwenhuyzen, geboren op 9 december 1759, groeit op in Middelharnis en Aardenburg. Hij is de zoon van Jan Nieuwenhuijzen, predikant, en Gezina Wijnalda. In Aardenburg bezoekt hij de lagere school. De later bekend geworden dichteres Petronella Moens is een klasgenoot, met wie hij ook later contact blijft houden. Op zijn twaalfde gaat hij in Leiden bij zijn tante Sanneke Nieuwenhuyzen wonen die gehuwd is met de Doopsgezinde predikant Daniël Hovens. Het echtpaar Hovens is niet onbemiddeld, hebben zelf geen kinderen en willen hem graag in huis hebben om te zorgen voor zijn verdere opleiding. Hij gaat naar de Latijnse School en bekwaamt zich door zelfstudie in de Franse en Engelse taal. Het ligt in de bedoeling dat hij opgeleid wordt tot predikant, maar hij krijgt interesse voor botanisch en farmaceutisch onderzoek, wat resulteert in een praktijkopleiding tot apotheker. Na een opleiding van vier jaar legt hij de proeve van bekwaamheid af en ontvangt zijn gildebrief. In 1780 gaat hij naar Harderwijk om geneeskunde te studeren, wat spoort met de doopsgezinde traditie van vermaners als 'geneesmeesters van lichaam en ziel'. In december 1783 promoveert hij te Franeker. Zijn opleiding tot apotheker klinkt door in zijn proefschrift, waarin één van de stellingen luidt: 'Zonder ervaring van Chemie & Pharmacie zal een dokter dwaze recepten voorschrijven'. Na zijn afstuderen vestigt hij zich als geneesheer te Edam, waar hij inwoont bij de doopsgezinde predikant Joannes Hoekstra. Hier werkt hij het idee van zijn vader om een opvoedkundig genootschap te stichten concreet uit. Martinus treedt op 25 augustus 1789 in het huwelijk met Anna Maria Herdingh, met wie hij een dochter en een zoon krijgt.

Ondanks de vooruitstrevendheid is het Nut ook een kind van zijn tijd. De algemene christelijke beginselen zijn uitgangspunt. Vrouwen en niet-christenen, zoals Joden, zijn van het lidmaatschap uitgesloten, maar kunnen wel als toehoorder bij belangrijke bijeenkomsten aanwezig zijn. In de Oude Lutherse Kerk, nu de Aula van de Universiteit van Amsterdam, worden vanaf 1790 de Algemene Vergaderingen van het Nut gehouden. Het Nut staat open voor eenieder, ongeacht rang, staatkundige opvatting of gezindte. Zo kan men aanhangers van het Ancien Regime tegenkomen, zoals de Leidse conservatieve publicist Elie Luzac. Patriotten en disenters zijn echter in de meerderheid. Onder leiding van Martinus Nieuwenhuijzen worden de activiteiten voortdurend uitgebreid en maakt het Nut de verbetering van het onderwijs tot een volkszaak. Enige voorzichtigheid is daarbij wel geboden want ook in Amsterdam moet hij zich houden aan de regel politiek en volksontwikkeling streng gescheiden te houden. Nog voor het einde van de eeuw telt het Nut 27 departementen met ongeveer 4000 leden. De groei zet zich gestaag door: in 1820 zijn er 137 departementen, in 1845 273, zodat het Nut al vroeg over een omvangrijk netwerk beschikt om zijn onderwijskundige ideeën te verbreiden. Nieuwenhuyzen is ondernemend, voortdurend bezig met het maken van plannen en met schrijven. Hij produceert schoolboekjes, publiceert gedichten en verzorgt bloemlezingen en schrijft ook nog voor toneel. In 1789 is zijn treurspel *Desdemona* gepubliceerd, een bewerking van het toneelstuk Othello van William Shakespeare. Voor de doopsgezinde gemeente De Zon schrijft hij gezangen samen met Bernardus Bosch, met wie hij ook het blad *De Menschenvriend* uitgeeft dat zij elke twee weken om beurten met kopij vullen. Martinus Nieuwenhuyzen werkt mee aan *Bijdragen tot het Menschelijke Geluk* en andere bladen. In lijn met de ideeën van de Verlichting trachtte hij nieuwe denkbeelden over openbaar onderwijs en de algemene ontwikkeling van volwassenen ingevoerd te krijgen. Het Nut schrijft prijsvragen uit voor leermethodes voor taal en rekenen en investeert in de opleiding van onderwijzers. Nieuwenhuyzen stelt een plan op voor een schoolbibliotheek in de

vorm van een serie boekjes met de gehele leerstof van de lagere school. Het Nut ziet bibliotheken als een nuttig en logisch verlengstuk van het onderwijs. In 1791 is in Haarlem de eerste uitleenbibliotheek in Nederland tot stand gekomen, gevolgd door andere plaatsen. In 1810 zijn er al 50 en in 1890 340. Menige openbare bibliotheek is als Nutsbibliotheek begonnen. De boekjes van Nieuwenhuyzen voor het lager onderwijs zijn in een voor kinderen begrijpelijk Nederlands geschreven en vrij van de gezwollen taal en stijl eigen aan die tijd. In 1791 neemt het Nut op voorstel van het departement Utrecht het besluit om 'leerzame prentjes voor de jeugd' te laten vervaardigen. Deze zogenaamde 'handplaten' zijn de voorlopers van de latere schoolwandplaten. Het Nut geeft in de loop der jaren drie series schoolprenten uit. Deze zetten een traditie van volks- en kinderprenten voort, maar geschikt voor kinderen tussen de vijf en tien jaar en in een gekuiste versie. Pikant is dat Jan Nieuwenhuyzen in de tijd dat hij in Haarlem boekhandelaar en uitgever was, kinderprenten verkocht die het Nut later als ongeschikt bestempeld. Martinus Nieuwenhuyzen oordeelt in 1791 over een reeks prenten over de Franse veldtochten in de Zuidelijke Nederlanden in 1690, die zijn vader enkele decennia eerder heeft uitgegeven onder de titel *Franse Tyranny*, 'onwaardig om op scholen te gebruiken'.

De eerste Algemene vergadering van het Nut op 10 augustus 1790 in de Oude Lutherse kerk, thans de aula van de Universiteit van Amsterdam. Kopergravure van I. de Wit naar een aquarel van J. Bulthuis. Op de begane grond de afgevaardigden van de departementen en centraal het hoofdbestuur. Op de balkons bevinden zich de toeschouwers.

Het Nut veroordeelt onware geschiedenissen, zoals fabels en

sprookjes, en afbeeldingen met oorlogsgeweld. In 1793 wordt Martinus, nog maar 33 jaar oud, tijdens een bezoek aan Haarlem plotseling ernstig ziek en overlijdt binnen enkele dagen aan typhus. M.C. van Hall merkte bij de begrafenis op dat 'Nieuwenhuyzen een voorgevoel bezat dat zijn leven kort zou zijn en dat hij hierom met verdubbelde schreden de hem voorgeschreven loop voleindigde'. De Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen schonk aan zijn weduwe een dubbele gouden medaille en aan zijn kinderen ieder een zilveren als blijk van hoogachting voor de overledenen. Jan Nieuwenhuyzen, die zijn zoon dertien jaar overleeft, heeft tot aan zijn dood in 1806 zitting in het hoofdbestuur. Hij speelt geen rol op de voorgrond, maar is binnen het Nut een zeer geziene figuur.

Jan en Martinus Nieuwenhuyzen leggen de basis van een duurzame organisatie met een grote invloed op de verbetering van het onderwijs in de negentiende eeuw. Martinus Nieuwenhuyzen heeft nog het genoegen mogen smaken van een organisatie die zich snel ontwikkelt. Toen hij overleed, bestonden er 14 departementen, waren de eerste schoolboekjes verschenen, was de eerste bibliotheek opgericht en een aanvang gemaakt met het oprichten van de eerste Nutsscholen. Het huis van Joannes Hoekstra en Martinus Nieuwenhuyzen te Edam, waar de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen is opgericht, is honderd jaar na de oprichting door haar aangekocht. Van 1981 tot 2010 is het secretariaat van de Maatschappij er gevestigd. Een bronzen gedenkplaat aan de gevel herinnert eraan dat daar de oprichting van 't Nut heeft plaatsgevonden.

Lit.&bron.: G. Brender à Brandis, *Lijkrede op Martinus Nieuwenhuyzen, medeoprichter en secretaris der Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen* (Amsterdam 1793); *Gedenkschriften der Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen voor de eerste 25 jaren*

van haar bestaan (Amsterdam 1809); P.G. Witsen Geysbeek, *Biographisch anthologisch en critisch woordenboek der Nederduitsche dichters*. Deel 4 JAC-NYV (Amsterdam 1822) 473; *Gedenkschriften der Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen voor de tweede 25 jaren van haar bestaan* (Amsterdam 1834); Dr. G.W. Kernkamp, *Jan Nieuwenhuijzen herdacht. Historisch gedenkschrift, ter gelegenheid van den 100-jarigen sterfdag van den stichter* (Amsterdam 1906); P.C. Molhuysen en P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*. Deel 2 (Leiden 1912) 993-994; L.C.I. Bigot, 'Het Nut en het Onderwijs' in: *1784-1934 Gedenkboek Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Amsterdam 1934) 86-87; Th. Jorissen, 'Het genootschap van kunsten en wetenschappen, onder de zinspreuk: Tot Nut van 't Algemeen, te Edam, (1784-1787)' in: *1784-1934 Gedenkboek Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Amsterdam 1934) 27-43; J.E. van der Pot, *Het departement Rotterdam der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Rotterdam 1960); N. Kreuwels en G. Janssen, 'De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Tweehonderd jaar jong' in: *AO 2037* (Lelystad 1984); W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers, *Om het algemeen volksgeluk: twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984: gedenkboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Edam 1984); P.N. Helsloot, *Martinus Nieuwenhuyzen; pionier van onderwijs en volksoontwikkeling* (Amsterdam 1993); J. Thijssen, 'Leerzaame prentjes voor de jeugd'. *Schoolprenten van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Utrecht 2009) 7, 11-23;

Onderwijzers

Veelal worden de typografen gezien als de eersten die zich organiseerden. Minder vaak wordt vermeld dat onder onderwijzers verenigingen van oudere datum hebben bestaan, al sierden deze zich met de naam: gezelschap. Net als de typografenverenigingen zijn het geen vakorganisaties. De organisaties van typografen zijn veelal gezelligheidsverenigingen; de onderwijzersgezelschappen richtten zich op het verbeteren van het vak van onderwijzer. Het oudste onderwijzersgezelschap is in 1799 te Amsterdam opgericht. In de eerste jaren van de 19^e eeuw ontstaan tientallen van deze gezelschappen. Met de oprichting van het *Genootschap van Leeraren aan Nederlandsche Gymnasia* (1830) en het *Nederlandsch Onderwijzers Genootschap* (1842) hebben we de vroegste voorlopers van de huidige Aob te pakken.

Volksonderwijs

Nederland heeft een grote naam op het gebied van onderwijs dankzij humanisten als Geert Grote en Desiderius Erasmus. Opvallend is de relatief hoge graad van alfabetisering in de Gouden Eeuw. Goed onderwijs en economische vooruitgang hangen kennelijk nauw met elkaar samen. Gedurende de achttiende eeuw verliest de

Agent van Nationale opvoeding (minister) J.H. van der Palm, zoon van de kostschoolhouder K. v.d. Palm uit Delfshaven, ontwerpt in 1801 de eerste

Republiek niet alleen zijn economische voorsprong, maar ook het onderwijs verpaupert en vooral met het volksonderwijs is het droevig gesteld. De dorpscholen staan zomers meestal leeg. De kinderen zijn dan aan het werk op het land. De slecht opgeleide en dito betaalde schoolmeester heeft vaak meerdere bijbanen om in zijn bestaan te voorzien. Er bestaat in de achttiende en negentiende eeuw meer analfabetisme dan in de daaraan voorafgaande Gouden Eeuw. In de tweede helft van de achttiende eeuw ontwikkelt zich een grotere belangstelling voor het onderwijs en komt er kritiek op de bestaande situatie. Prijsvragen worden uitgeschreven met de vraag: hoe het onderwijs te verbeteren? Uit de binnengekomen antwoorden blijkt een verre van malse kritiek op het onderwijs. Een bekroonde inzending is die van K. v.d. Palm een kostschoolhouder te Delfshaven. Hij richt zijn kort en zakelijk gehouden reactie onmiddellijk op de schoolmeester. De school is in minachting geraakt door de onkunde der onderwijzers, deels door de grote toeloop van onbevoegden, deels doordat de meesten zich niet van jongs af op het beroep hebben toegelegd. Palm acht het nodig dat de jeugd eerst op 6 à 7-jarige leeftijd naar school gaat en wil het aantal leerlingen per onderwijzer beperken tot 50 à 60. De materiële positie van de schoolmeester moet worden verbeterd.

Onderwijzersgezelschappen

Voor de schoolmeesters zijn de omstandigheden aan het begin van de negentiende eeuw gunstiger dan voor de werklieden. Zijn de laatste nog niet toe aan belangenverenigingen, de onderwijzers worden er als het ware door de autoriteiten toe aangezet. De stimulans betreft ontwikkelingsverenigingen die uitsluitend, althans bij aanvang, verbetering van de vakbekwaamheid nastreven. De eerste van deze verenigingen, gezelschappen genaamd, komen tot stand in Amsterdam in respectievelijk 1799 en 1800. Later zullen ze tot één worden samengevoegd. De gezelschappen komen regelmatig bijeen, aan huis bij een onderwijzer, om elkaar tot 'voorlichting' te dienen en zo te kunnen voldoen aan de eisen van de 'verbeterde leerwijze'. Voor bestrijding van de onkosten wordt een kas gevormd uit kleine maandelijkse bijdragen en uit boeten. Ook worden er 'rondzendbibliotheken' opgezet. In het midden van de negentiende eeuw bestaan er meer dan 200 onderwijzersgezelschappen verspreid over het hele land. De schoolmeesters leren er om voor hun onderlinge belangen samen te werken en krijgen oog voor hun meer algemene belangen. De gezelschappen vormen door hun innerlijke groei het voorportaal van de latere onderwijsvakverenigingen.

Gerrit Lalleman, is geboren in 1820 te Naaldwijk. Zijn eerste onderwijs krijgt hij op de dorpsschool. Al op dertienjarige leeftijd begint hij als kwekeling eerst in Naaldwijk later te Hillegersberg. Na de rangen van ondermeester en onderwijzer wordt hij in 1844 benoemd tot schoolhoofd in Moordrecht. Hij zal dat 43 jaar blijven. Een aanbod om leraar te worden aan de Haarlemse kweekschool slaat hij af. Lalleman is in de eerste plaats een volksonderwijzer, die er alles aandoet om de kinderen op school te krijgen. Slechts de helft van de kinderen tussen vijf en twaalf jaar gaat naar school, de andere helft verricht loonarbeid. Hij begrijpt dat hij, om meer kinderen op school te krijgen, de kinderarbeid moet bestrijden. Niet alleen in Moordrecht, maar ook in Gouda, Gouderak en Oudewater werken honderden kinderen vanaf vijf jaar in de touwslagerijen. In 1855 publiceert hij in *De Economist* onder de titel 'Slavernij in Nederland' als eerste een aanklacht tegen de kinderarbeid. Lalleman schets de situatie van kinderen die in de zomer 13 uur per dag werken in ongezonde, vochtige loodsen. 's Winters is de werkdag 11 uur. Hij vraagt om een arbeidswet die een einde maakt aan de kinderarbeid, maar dat stuit op verzet van liberale en christelijke politici. Lalleman richt een avondschool op voor de kinderen werkzaam op de touwbanen en blijft ijveren voor de afschaffing van de kinderarbeid. Pas in 1874 zal het kindwetje van Van Houten een begin maken met een verbod op kinderarbeid in fabrieken en werkplaatsen. Lalleman vindt de wet lang niet ver genoeg gaan. Ondertussen is hij ook tot leraar benoemd aan de Normalschool. De lessen starten 's morgens om zeven uur voordat zijn werk aan de openbare school begint. Na zijn pensionering stelt het Nederlandsch Onderwijzers Genootschap (NOG) hem aan tot directeur van het Schoolmuseum in Amsterdam. Lalleman weet subsidie van het Rijk, Gemeente en Provincie los te krijgen en weet het museum, dat op sterven na dood is, nieuw leven in te blazen. In 1888 aanvaardt hij ook nog een benoeming als directeur van de Vormschool voor Onderwijzeressen aan Bewaarscholen. Daarnaast publiceert hij in *De Economist*, *De Tijdspiegel* en *De Wekker*. Op 11 juli 1901, twee dagen nadat hij afscheid heeft genomen van het museum overlijdt hij.

NOG

In 1838 ziet in Rotterdam de *Algemeene Onderwijzers Vereeniging* het licht. Groningen is in 1832 daarin al voorgegaan. Het nieuwe van de verenigingen t.o.v. de gezelschappen is dat zij naast verbetering van het vak ook verbetering van de positie van de onderwijzer in de maatschappij wensen. De nieuwe onderwijzersvereniging zal nauwe contacten onderhouden met het *Nederlandsch Onderwijs Genootschap* (NOG), zonder zich er ooit bij aan te sluiten. Het initiatief tot oprichting van het Onderwijzers Genootschap gaat uit van onderwijzers in Den Haag. In 1840 wordt de *Vereeniging van 's-Gravenhaagse Onderwijzers* opgericht. Buddingh, een onderwijzer van een betere bijzondere school wordt de voorzitter. Het is Buddingh die ijvert voor een landelijk genootschap. Hij heeft succes want in 1842 wordt het NOG opgericht met zestien aangesloten verenigingen. In 1845 telt het genootschap al 75 aangesloten verenigingen met gezamenlijk 1092 leden. Binnen de onderwijzersstand bestaan vanwege de te onderscheide schooltypen aanzienlijke verschillen. De oprichters van het genootschap behoren tot de meer bevoorrechten. Het zijn allen onderwijzers werkzaam aan bijzondere scholen der tweede klasse. Ze zijn in vergelijking met andere onderwijzers het meest welgesteld en het minst afhankelijk van de gemeentelijke overheid of andere instanties. Alleen onderwijzers van tenminste 22 jaar en volledig vakbekwaam kunnen lid worden van het genootschap. De beloning van onderwijzers loopt sterk uiteen. In 1847 ontvangen in Amsterdam de slechtst betaalde hulponderwijzers f 25,- per jaar terwijl schoolhoofden tot f 900 per jaar betaald krijgen. Op het platteland zijn de salarissen lager en zijn bijbaantjes om het inkomen aan te vullen noodzakelijk. De pleidooien van het NOG voor een betere positie van de onderwijzer heeft voor wat betreft het salaris en de pensioenen resultaat. Er worden bij wet minima vastgesteld. De hulponderwijzer krijgt een minimumsalaris van f 200 De onderwijzer van 65 jaar en veertig dienstjaren komt voortaan in aanmerking voor pensioen. Het NOG boekt succes bij de grondwetsherziening van 1848. Tegen de eerst voorgestelde inperking van de overheidsverantwoordelijkheid voor het lagere onderwijs wordt krachtig geprotesteerd. Adressen en petitieën zijn niet van de lucht, brochures worden gepubliceerd samen met 't Nut en het terugtreden van de overheid wordt voorkomen.

Hulponderwijzers

Het NOG is een beroepsvereniging van de welgesteldere onderwijzers. Het kon dan ook niet uitblijven dat de hulponderwijzers in 1874 een eigen organisatie oprichten. De behoefte aan een nieuwe organisatie is in de hand gewerkt door de onderwijswet van 1857. Vanwege deze wet groeit het aantal schoolmeesters flink. In 1872 ontstaat in Amsterdam de *Openbare Hulponderwijzers Vereeniging* (OHV) die zich materiële verbetering van de

positie van de hulponderwijzer tot doel stelt. Het is de OHV die de stoot geeft tot een landelijke vereniging van hulponderwijzers. Bij oprichting telt de *Nederlandsche Openbare Hulponderwijzers Vereeniging* (NOHV) vier afdelingen (Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Dordrecht) met gezamenlijk 247 leden. In de onderwijswet van 1878 wordt de benaming van 'hulponderwijzer' vervangen door 'onderwijzer' en 'hoofdonderwijzer'. De NOHV wijzigt nu haar naam in *Nederlandsche Openbare Onderwijzers en Hoofdonderwijzers Vereeniging* (NOOHOV). Een brede aanhang kent de vereniging niet. De afdelingen in Den Haag en Dordrecht worden respectievelijk in 1878 en 1881 opgeheven. Korte tijd bestaan er nog enkele afdelingen in het noorden van het land, maar feitelijk bestaat de vereniging slechts uit de afdelingen Rotterdam en Amsterdam. Er kan dus nauwelijks van een landelijke organisatie worden gesproken. In 1888 komt er een kentering in de gang van zaken. Er ontstaat een druk vanuit de leden om meer aan belangenbehartiging te doen. De nadruk komt meer te liggen op een landelijke verbondenheid. Het blad van de Amsterdamse afdeling *De Bode* wordt gepromoveerd tot landelijk orgaan van de vereniging. De nieuwe aanpak werpt direct z'n vruchten af. Van twee afdelingen groeit de organisatie naar zeven afdelingen en het ledental verdubbeld. In de jaren daarna zet de groei door. De algemene vergadering van 1889 besluit de naam te wijzigen in *Bond van Nederlandsche Onderwijzers* (BNO). Zijn tot dan toe de verenigingen van onderwijzers vooral beroepsorganisaties, van nu af aan is er nadrukkelijk sprake van vakorganisaties. Tot aan vandaag de dag heeft de huidige Aob, meer dan dat bij andere bonden het geval is, de mengeling van beroepsorganisatie en vakorganisatie behouden. De BNO rekent naast de belangenbehartiging ook de bevordering van het onderwijs tot zijn taak. Ze neemt bij de behandeling van de nieuwe onderwijswet verdergaande standpunten in dan het NOG, daar waar het gaat over de positie van het openbaar onderwijs en de klassengrootte.

Jan Ligthart, geboren in 1859 in Amsterdam, groeit op in een verarmd klein burgerlijk gezin in de Jordaan. Hij heeft een zwak gestel en kan daardoor geen timmerman worden. In 1871 wordt hij kwekeling en komt hij terecht op de Stadsarmschool nr. 14. Geconfronteerd met de sociale ellende neemt hij afstand van het geloof van zijn kinderjaren en ontwikkelt zich bij hem sympathie voor het socialisme. In 1885 wordt Ligthart hoofd van de Openbare School voor Onvermogenen in de Haagse Tullingsstraat. Aan deze school, waar vooral arbeiderskinderen schoolgaan, zal hij tot aan zijn dood in 1916 verbonden blijven. Het is in Den Haag dat Ligthart actief wordt in het NOG en achtereenvolgens secretaris van de afdeling en vicevoorzitter van het hoofdbestuur wordt. Ligthart zet zich in voor de pensioenen en salarissen van de onderwijzers, maar zijn bekendheid in de onderwijswereld dankt hij aan het vraagstuk van de 'baldadigheid' der straatjeugd. In de school aan de Tullingsstraat verricht Ligthart baanbrekend werk. Hij start met schoolvergaderingen waarbij het voltallige personeel stemrecht heeft. Hij trekt daarmee veel aandacht en in 1920 worden de schoolvergaderingen zelfs in de onderwijswet verplicht gesteld. Ligthart is vooral een pedagoog van de daad, met een groot ethisch besef. Hij meent dat de schoolboeken niet aansluiten bij de praktische behoefte van het arbeiderskind. Samen met H. Scheepstra en W. Walstra ontwikkelt hij de onderwijsmethode *Het volle leven*. Het kind en zijn omgeving staan in deze methode centraal, dit in tegenstelling tot de dan gebruikelijke leermiddelen die toch vooral gericht zijn op kinderen die voorbestemd zijn voor de Hogere Burger School. Samen met Scheepstra schrijft hij ruim dertig schoolboekjes voor het lees-, taal- en biologieonderwijs. Deze schoolboekjes blijven tot in de jaren zeventig van de twintigste eeuw in gebruik. Mede door de illustraties van Cornelis Jetses zijn 'Ot en Sien' en 'Pim en Mien' legendarisch geworden. En wie kent niet het *Verbeterde Leesplankje*? Het zijn Ligthart en Scheepstra die er de bekende aap-noot-mies-vorm aan gaven.

Leerplichtwet van 1900

In de Tweede Kamer vindt op 30 maart 1900 een belangrijke stemming plaats. De liberale minister Goeman Borgesius heeft een voorstel tot wet ingediend waarmee leerplicht voor kinderen van zeven tot dertien jaar wordt ingevoerd. Er is veel verzet tegen het wetsvoorstel met name uit confessionele hoek. Het ouderlijk gezag wordt door de leerplicht ondermijnd en nuttige bijverdienste gaat verloren. Daarenboven speelt, door gebrek aan christelijke en katholieke scholen, dat veel kinderen noodgedwongen naar de openbare school moeten. Op de dag van de stemming zijn 99 van de 100 Kamerleden aanwezig. Alleen baron Schimmelpenninck van de Oye, tegenstander van de invoering van leerplicht, ontbreekt. Hij is van zijn paard gevallen en ligt in bed. De uitslag

van de stemming is 50 voor en 49 tegen. De wet haalt het met de kleinst mogelijke meerderheid. Zou de baron niet van zijn paard zijn gevallen dan was er sprake geweest van staken der stemmen en zou de wet niet zijn aanvaard. Binnen de kortste keren circuleert door het land het volgende volksrijmpje:

*Baron Schimmelpenninck van de Oye en zijn biek, Doen beide aan politiek;
De baron zij: 'Tegen, zonder manco', De schimmel zij: 'Wij stemmen blanco'.
Zo werd Borgesius' Leerplichtwet, Door paarde-politiek gered.*

De Maasbode, een katholieke krant, is woedend: "Een wet enkel geboren uit de zucht om in den wedloop der volkeren toch vooral niet achter te staan in kennis en ontwikkeling. Een voor christenen hatelijke dwangwet." Behalve de confessionelen stemmen de SDAP'ers, onder wie Troelstra, tegen de Leerplichtwet, omdat de wet de armen opzadelt met zware financiële lasten. De leerplichtwet doorbreekt niet het verschijnsel van 'standenscholen'. In de grote steden hebben de volksscholen niet eens een naam; een nummer is voldoende. Zo geeft de bekende onderwijzer en schrijver Theo Thijssen tussen 1900 en 1920 les op 'School 104' in Amsterdam.

Jan van Zadelhoff, geboren in 1868 in Dordrecht, volgt aldaar een opleiding tot onderwijzer. Na een korte tijd werkzaam te zijn geweest in Westmaas wordt hij in 1887 aan een openbare school te Dordrecht benoemd. Hij zal verder zijn hele leven in Dordrecht wonen en werken. Samen met J.A. Bergmeijer richt hij in 1891 een afdeling van de Bond van Nederlandsche Onderwijzers (BNO) op. Beiden zijn eveneens lid van de Sociaal Democratische Bond. Na de splitsing in 1894 gaan zijn niet over naar de SDAP, maar volgen Domela Nieuwenhuis naar de Socialistenbond. Na het uittreden van Domela Nieuwenhuis zetten Van Zadelhoff en Bergmeijer feitelijk de Socialistenbond voort. Na de fusie van de SDAP en de Socialistenbond wordt Van Zadelhoff al spoedig de voorzitter van de afdeling Dordrecht van de SDAP. Van Zadelhoff is in 1896 een van de oprichters van de Dordtse Bestuurdersbond, waarvan hij jarenlang vicevoorzitter zal zijn. Binnen de sociaaldemocratie vertolkt de licht ontvlambare Van Zadelhoff een vrij radicaal standpunt. Hij behoort tot degenen die tijdens de oprichtingsvergadering van het Nederlandse Comité voor Algemeen Kiesrecht in 1899 afdwingen dat er ook voor het vrouwenkiesrecht geageerd zal worden, dit tegen de zin van o.m. P.J. Troelstra. Van Zadelhoff is aan het eind van de negentiende eeuw voorzitter van de Sociaal-Democratische Onderwijzers Vereeniging (SDOV). In 1903 wordt hij naast F.L. Ossendorp gekozen tot vicevoorzitter van de BNO. Ze zullen dat tot 1927 blijven. In 1918 wordt hij tot lid van de Tweede Kamer gekozen en is dan een van de vijf onderwijzers in de SDAP-fractie. In 1920 is hij mede-indiener van een amendement op de onderwijswet, die bepaalt dat hoofden van scholen ook onderwijs in de klas moeten geven. In 1923 komt er een wet tot stand die dienstweigeren mogelijk maakt. Voor een groot deel het werk van Van Zadelhoff. Daarna heeft hij als antimilitarist nog succes met een parlementair initiatief om Nederland te ontwapenen. In 1937 keert hij niet meer in de Kamer terug en ook zijn zetel in de Provinciale staten geeft hij dan op.

Onderwijzeressen

In het openbaar onderwijs komen bevoegde onderwijzeressen pas sinds 1860 voor. Voor hun opleiding zijn ze aangewezen op lessen via het particulier georganiseerde normaalschoolsysteem, cursussen die op initiatief van hoofden van scholen worden georganiseerd. Ook veel mannelijke kwekelingen komen zo aan hun opleiding, maar voor hen staat ook de kweekschool open. In 1896 komt het tot oprichting van een kweekschool voor meisjes. De BNO streeft naar meer kweekscholen en het afschaffen van de normaallessen. Eerst op langere termijn krijgt de BNO daarin zijn zin.

De onderwijzeressen verdienen eerst hetzelfde salaris als hun mannelijke collega's. Als echter de overheid in 1878 de druk voelt voor salarisverbetering gaat zij ertoe over meer vrouwen in het onderwijs aan te stellen. De verwachting is dat ze van die kant al blij zullen zijn dat ze werk hebben en weinig tot geen verzet zullen plegen. Het leidt tot de introductie van loonverschillen, terwijl het ook nog de ontwikkeling van het salaris van de onderwijzers afremt. In de bond zijn de vrouwen wel gelijkberechtigtd, maar toch niet echt gelijkwaardig. Onderwijzeressen krijgen uitsluitend de lagere klassen onder hun hoede, iets waartegen het BNO niet optreedt. In 1901 telt de bond bijna 6.000 leden waaronder 1.400 vrouwen. Ruim dertig jaar later zal het aandeel vrouwen uitgegroeid zijn tot bijna 50%. In de crisisjaren worden gehuwde onderwijzeressen ontslagen zonder enige vergoeding. De BNO is de enige die protesteert, de christelijken juichen en de katholieken kapittelen de minister vanwege de 'tallose dispensaties' die hij verleent.

Via NOV naar ABOP

Na afloop van de Duitse bezetting veroordeelt de Eerste Raad van het NVV zowel het bestuur van het NOG als die van de BNO voor hun veel te lange door functioneren in de eerste oorlogsjaren. Het belet de besturen niet om in 1945 hun plaats weer in te nemen. De beide organisaties hebben echter hun krediet verspeeld. Voor een betere toekomst biedt de weg van fusie uitkomst. $\text{NOG} + \text{BNO} = \text{NOV}$ of voluit *Nederlandse Onderwijzers Vereniging*. Er zijn twee concessies ten gunste van het genootschap waarneembaar: 'bond' komt in de naam niet voor en het NOV sluit zich niet aan bij het NVV, waarvan het BNO sinds 1924 lid was. Ondanks de toetreding van de Mulo-vereniging in 1949 is pas in 1950 het ledental terug op het vooroorlogse niveau. De 'gematigde sfeer' in de jaren vijftig geeft de NOG'ers en de BNO'ers de kans naar elkaar toe te groeien. Drie thema's beheersen het debat: als vanouds de zorg voor de openbare school, het ongedaan maken van de verslechteringen uit de crisisjaren (m.n. salaris en klassengrootte) en de Koude Oorlog. Eerst nadat in de jaren zestig economisch herstel intreedt boekt het NOV succes met haar materiële eisen. In 1966 fuseert de NOV met de *Nederlandse Bond van Leerkrachten in het Nijverheidsonderwijs*, zoals de oude *Bond van Vakschoolleraars* inmiddels heet, tot *Algemene Bond van Onderwijzend Personeel* (ABOP). Formeel gaat het om een fusie, maar feitelijk wordt de werkwijze van het NOV voortgezet, maar er zijn twee uiterlijk opvallende veranderingen: het begrip 'bond' is weer terug in de naam en de ABOP treedt in 1971 toe tot het NVV.

Als we nu eens tezamen, allebei tegelijk aan hetzelfde eind trokken.....!

Zelfspot in *Het Schoolblad* van 27 december 1945, uitgave van het NOG.

Lit. & bron., L. Dasberg, 'De lotgevallen van het Hoedenproletariaat' in: *De Groene Amsterdammer* (4 juli 1984); E.J. van Det, *Zestig jaren bondsleven. Gedenkboek van de Bond van Nederlandse Onderwijzers* (Amsterdam 1939); G. Harmsen, 'Lalleman, Gerrit Bernardus' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* (Amsterdam 1998) Deel 7; L. Heerma van Voss, 'Zadelhoff, Johannes Hendrikus' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* (Amsterdam 1995) Deel 6; D. Hollander (eindred.) *150 jaar ABOP 6 februari 1842-6 februari 1992* (Amsterdam 1992); B. de Jong, 'Ligthart, Gerard Jan' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* (Amsterdam 1998) Deel 7; B. de Jong, 'Verleden en actualiteit van de pedagogiek van Ligthart' in: *Onvoltooid Verleden* (november 1999) Nr. 7; W.H. Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deel I* (Amsterdam 1924); J. Wolthuis, *Onderwijsvakorganisatie. Overzicht van het optreden van de algemene vakorganisaties in en om het onderwijs* (Amsterdam 1981); 'In de klas bij Ot en Sien' in: Jac. G. Constant (eindred.), *Nederland rond 1900* (Amsterdam 1997)

Arbeiterbildungsverein

In de jaren veertig van de negentiende eeuw bevinden zich in Amsterdam onder de kleermakers naar verhouding veel Duitsers. Er zijn in Amsterdam sowieso veel Duitse ambachtslieden: zo'n vijf à zesduizend. In 1847 richten enkele Duitse immigranten de *Vereeniging tot zedelijke beschaving der arbeidende klasse* op. Deze vereniging, beter bekend als *Arbeiterbildungsverein*, telt onder zijn leden veel kleermakers, van wie de meesten Duitser zijn. De Amsterdamse vereniging is één van de vele afdelingen (gemeenten) van de Bund der Gerechten die in de Europese steden zijn ontstaan op initiatief van de kleermakersgezel Wilhelm Weitling. Nadat een aantal van de belangrijkste figuren van de Bund der Gerechten zich hebben gevestigd in Londen en daar onder de invloed zijn gekomen van Marx en Engels, wordt de naam *Bund der Kommunisten*.

De plaatselijke verenigingen sieren zich met geheel verschillende namen, niet in de laatste plaats om daarmee een dekmantel te hebben. Vanuit Londen komt het initiatief om in Amsterdam een vereniging op te richten. De kleermakersgezel Johann Balthasar Dohl komt in het najaar van 1846 vanuit Londen naar Amsterdam. Hij heeft één opdracht: het oprichten van een afdeling van de Kommunistenbund. Als in augustus 1847 de vereniging functioneert, vertrekt Dohl weer. Gedurende zijn verblijf in Amsterdam woont hij in de Pijlsteeg bij Christian Gödecke, een houtdraaier en houthandelaar. Gödecke wordt na het vertrek van Dohl voorzitter van de Amsterdamse vereniging. Er wonen in de Pijlsteeg nog een tweetal leden: Horfeld en Martin, die beiden kastenmaker zijn. Dohl, Gödecke en een kleermakersgezel luisterend naar de naam Bruggeman, eveneens een Duitser, richten gedrieën de vereniging op. De gehele vereniging telt officieel een twintigtal leden, maar vermoedelijk zijn het er meer. Karl Hanke bijvoorbeeld - over wie verder in dit verhaal meer - komt niet op de lijst voor, terwijl hij onmiskenbaar voor de vereniging actief is. Een anoniem briefje van een verklikker aan de Amsterdamse commissaris van politie spreekt over zo'n dertig deelnemers aan de bijeenkomsten van de vereniging. Zeven van de twintig bekende leden van de Amsterdamse afdeling van de Bund der Kommunisten zijn kleermaker.

Communisten

De begrippen socialisten en communisten worden vaak als synoniemen gebruikt. Het is dus goed om aan te geven wat in die dagen voor socialist dan wel voor communist doorgaat. Onder socialisten worden een tweetal typen verstaan: enerzijds de aanhangers van de ideeën van Owen in Engeland en van Fourier in Frankrijk en anderzijds degenen die de maatschappelijke misstanden willen aanpakken zonder het kapitaal en de winsten iets in de weg te leggen. Het socialisme is in 1847 een bourgeoisbeweging en kan zich - althans op het vasteland - in de salons bewegen, terwijl het communisme daar niet wordt getolereerd.

Het bewuste deel van de werklieden - en hun aantal mogen we niet overschatten - dat overtuigd is van de noodzaak tot een grondige omvorming van de maatschappij, noemt zich communist. Hun opvatting is dat de bevrijding van de arbeid van de arbeidersklasse zelf moet komen. Het communisme kent in die tijd twee richtingen: in Frankrijk die van Cabet (een jurist die Ikarië bedacht, een fantasieland waarin het communisme is bereikt) en in Duitsland die van Weitling. Onder leiding van Gödecke treedt de Arbeiterbildungsverein in de openbaarheid. De gouverneur van de provincie Noord-Holland uit daarover zijn ongerustheid in een bericht aan de koning. Op initiatief van Gödecke richt de vereniging een avondschool voor arbeiderskinderen op en bestrijdt zij het drankmisbruik. De initiatieven hebben niet veel succes. We zien in deze activiteiten de organisatiewijze terugkomen zoals die is ontwikkeld in Zwitserland. In de wekelijkse bijeenkomsten wordt veel aan vorming gedaan. Al snel is er in de Amsterdamse vereniging sprake van een tweedeling. Deze verschillen van inzicht zien we ook in Londen. De keus is: het 'ambachtsliedencommunisme' van Weitling of het 'wetenschappelijk communisme' van Marx en Engels. Gödecke als aanhanger van Weitling moet van het laatste niets hebben, terwijl Karl Hanke, een van de actiefste leden van de vereniging, aanhanger is van Marx. Hoe het ook zij, binnen het milieu van de ambachtslieden en met name onder de kleermakers bestaan er dus al vroeg organisaties met communistische ideeën en is er sprake van een internationale uitwisseling van die ideeën.

Wilhelm Christian Weitling, geboren te Maagdenburg in Duitsland op 5 oktober 1808, is een socialistisch agitator en theoreticus. Als 'onecht kind', van de uit Gera afkomstige Christina Weitling en een Franse officier, ter wereld gekomen, groeit hij op in diepe armoede. De Franse officier - mogelijk een kapitein - met de naam Guillaume Terijon, maakt deel uit van de Grande Armee. Hij volgt Napoleon naar Rusland, waarna er nooit meer iets van hem wordt gehoord. Een familieleden heeft de jonge Wilhelm niet gekend. Zijn moeder, van wie hij zijn slanke gestalte, blonde haren en blauwe ogen heeft, werkt als kokkin buitenshuis. Zij doet haar zoon in pension. De dochter van de pensionhoudster heeft een abonnement bij een bibliotheek. Wilhelm krijgt via haar de kans om boeken te lezen. Van jongs af aan leest hij de meeste boeken - veelal romans - met veel interesse. Het liefst leest hij roverromans. Schinderhannes, een Robinhoodfiguur, is zijn idool. Zijn schoolopleiding blijft beperkt tot de lagere school. Op wat oudere leeftijd (hij is de meeste van zijn leeftijdgenoten in ontwikkeling dan reeds een stap voor) krijgt hij belangstelling voor geschiedenis die de grondslag vormt voor zijn autodidactische ontwikkeling. Ook de bijbel, en naar eigen zeggen vooral de beide boeken der Makkabeeën, dragen sterk bij aan zijn vorming. Na zijn opleiding bij een kleermaker in Leipzig maakt hij als gezelschap de gebruikelijke Wanderschaft. Van 1828 tot 1835 reist hij, levend van zijn handwerk, door Duitsland. Weitling is in Leipzig ten tijde van de revolutie van juli 1830. In latere commentaren blijkt hij maar slecht over deze opstand te spreken te

zijn: "Aangezien niemand wist wat hij wilde, werd iedereen door de sluwe regering overrompeld". De afgedwongen grondwettelijke verbeteringen als: vrijheid van organisatie, vrijheid van drukpers en een verkozen parlement zeggen Weitling te weinig. Slechts de revolutie in absolute zin, de totale omwenteling door een spontane en eenmalige opstand van alle onderdrukten, is hem voldoende. Met deze in de kern negatieve beoordeling van elke politieke verbetering onderscheidt Weitling zich van Marx en Engels. Na een verblijf in Praag en Wenen is hij in oktober 1835 voor de eerst maal korte tijd in Parijs, om daarna naar Duitsland terug te keren. In september 1837 komt hij voor de tweede maal in Parijs en wordt hij opgenomen in de in 1836 opgerichte geheime Bund der Gerechten. Op het moment dat de bond behoefte heeft om zijn bedoelingen op schrift te stellen, valt de keus op Weitling. In 1838 publiceert hij *Die Menschheit wie sie ist und wie sie sein sollte*. Weitling ontwikkelt onder invloed van Babeuf, Saint-Simon en Fourier een revolutionaire leer die de bevrijding van het proletariaat ten doel heeft. Volgens hem zijn gemeenschappelijk eigendom en egalitarisme de grondslagen waarop een nieuwe maatschappij gebouwd kan worden. In deze nieuwe maatschappij zullen geen wetten of regeringen zijn, maar een bestuur en burgerplichten. Weitlings theorie valt te plaatsen tussen de theorie van het utopisme en die van het proletarisch socialisme. *Die Menschheit wie sie ist und wie sie sein sollte* is opgedeeld in twee hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk richt zich op het falen van de maatschappelijke orde en het tweede hoofdstuk houdt zich bezig met de nieuwe inrichting van de samenleving. Alle kommer en kwel ontstaat uit de tegenstelling tussen arm en rijk. Niet alleen het geld, maar ook arbeid en plezier zijn ongelijk verdeeld. Eigendom en het meest in het oog springende eigendom, geld, is het kwaad van alles. De weg naar de nieuwe maatschappij is de weg van hervorming van het christendom of beter gezegd het terugrijpen op het oer-christendom zoals Weitling dat ziet. Voor het geldsysteem moet een systeem van gemeenschap van goederen in de plaats komen. Het gaat vooral om de invoering van de klasseloze maatschappij. Na de uitgave van *Die Menschheit wie sie ist und wie sie sein sollte* houdt Weitling zich bezig met het opzetten van zogenaamde 'spijsgelegenheden' naar communistische beginselen. Deze kosthuizen zijn voor de ambachtsgezellen een ware zegen.

In 1843 wordt Weitling in Zürich, vanwege de uitgave van een nieuwe brochure, gearresteerd. Bij een huiszoeking bij de drukker wordt het manuscript in beslag genomen. Weitling krijgt zes maanden cel en bovendien een verbod om zich gedurende vijf jaar in Zwitserland op te houden. Als hij na zijn celstraf over de grens met Duitsland wordt gezet - een verzoek tot uitzetting naar de Verenigde Staten is hem geweigerd - wordt hij onmiddellijk door de Badense politie gearresteerd en aan Pruisen uitgeleverd.

Op allerlei plaatsen wordt hij gevangengehouden. In zijn geboorteplaats Maagdenburg is hij niet welkom en krijgt hij dwangverblijf. Het Pruisische staatsburgerschap wordt hem ontnomen. Met de boot reist hij de Elbe af naar Hamburg om daarna naar Engeland te gaan. Gedurende zijn oponthoud te Hamburg ontmoet hij bij toeval de dichter Heinrich Heine in de boekwinkel van Hoffmann en Campe. Heine doet er verslag van in *Geständnisse*. Schertsend vertelt de dichter dat de arme kleermaker geen enkele eerbied aan hem toont, zijn muts ophoudt en, terwijl Heine moet staan, rustig blijft zitten. De kleermaker wrijft telkens over zijn in gevangenschap geketende rechterbeen dat jeukt en pijn doet. Heine vindt dat hij zich met die Weitling "encanailleert", maar erkent ook dat de kleermakersgezel een man van talent is. Met het stoomschip *Neptune* vaart Weitling naar Londen. Hij is bekend met de hoofdlijnen van de geschiedenis van de Britse

arbeidersbeweging en zeer geïnteresseerd in de Engelse Industriële Revolutie. In Londen wordt Weitling met een 'welkomstfeest' ontvangen door de verschillende nationale groepen van ambachtslieden. Karl Schapper vertegenwoordigt de Duitsers. Al snel is Weitling opgenomen in het Londense leven en voorziet hij in zijn onderhoud door verkoop van zijn werk en door middel van enige ondersteuning door vrienden in Frankrijk en Zwitserland. Weitling neemt deel aan het verenigingsleven in Londen. Op het 'Festival off the Nations' op 22 september 1845, ter herdenking van de geboorte van de Franse Republiek in 1792, spreekt hij de delegaties van een groot aantal nationaliteiten toe. In de London Society of Communists neemt hij deel aan de levendige debatten. Zijn inzet zorgt ervoor dat het ledental van de society stijgt van 70 naar 130 leden. Met zijn oude kompanen Schapper, Moll en Bauer, die de leiders zijn van de Deutsche Bildungsverein te Londen, krijgt hij een controverse. De Bildungsverein is door Schapper opgericht direct nadat hij is uitgeweken van Parijs naar Londen. De vereniging, later geleid door Marx en Engels, is van belang in de ontwikkeling van de internationale arbeidersbeweging. Schapper c.s. zijn een meer praktische weg opgegaan onder invloed van de Chartisten en accepteren in plaats van een revolutionaire, een meer geleidelijke weg van veranderingen. Onder invloed van zijn ervaringen in gevangenschap hangt Weitling een meer 'religieus' communisme aan en gaat door met het prediken van de noodzaak van een totale revolutie. De discussie in de vereniging leidt tot scherpe tegenstellingen, waarin Weitling vrijwel alleen staat. Weitling verliest de stemming in de vereniging als deze besluit de discussie te stoppen en een ander onderwerp ter discussie te stellen. Weitling verlaat daarop Londen. In 1846 komt hij tijdens een verblijf te Brussel in botsing met Marx en Engels, die hem een gebrek aan theoretisch inzicht verwijten. Dit verwijt is vooral gebaseerd op de inmiddels ontstane tegenstelling tussen het communisme van Weitling en het communisme uitgewerkt door Marx. De autodidact Weitling beroept zich op de gevoelens van het hart en niet op economische wetmatigheden. Zoals eerder met Schapper c.s. komt het nu tot een breuk met Marx. Weitling vertrekt daarop naar de Verenigde Staten. In 1848 komt hij in allerijl naar Duitsland terug. Als echter blijkt dat de revolutie niets anders brengt dan de toekenning van burgerschapsrechten aan de bourgeoisie, trekt hij zich, voortdurend door de politie opgejaagd, terug uit de beweging en gaat wederom, maar nu definitief, naar de Verenigde Staten. Ook in de VS is hij actief in de arbeidersbeweging. Hij werkt er als journalist. Eerst op 46-jarige leeftijd trouwt hij - in 1854 - met Dorothea Caroline Louise Toedt (oorspronkelijk Tödt), een Duitse die dan 22 jaar oud is. Zij is afkomstig uit Wittenburg en twee jaar eerder met haar familie naar de Verenigde Staten geëmigreerd. Ze behoort tot de grote stroom Duitse emigranten die in de jaren vijftig van de negentiende eeuw naar de Verenigde Staten trekt. Uit het huwelijk van Wilhelm en Caroline worden vijf zonen en één dochter geboren. Weitling richt zich na zijn huwelijk voornamelijk op zijn familie. Na meer dan dertig jaar actief te zijn geweest in de arbeidersbeweging trekt Weitling zich terug en pakt hij als kleermaker naald en draad weer op. Slechts het lidmaatschap van de 'Custom Tailors Union' resteert. Hij en zijn gezin nemen wel deel aan de jaarlijkse bondspicknick, maar verder is hij niet actief voor deze vereniging. Weitling, begonnen als rondtrekkend kleermakersgezel en tijdens zijn leven de kampioen geworden van de rondtrekkende ambachtslieden, overlijdt te New York op 25 januari 1871, een dag na zijn bezoek aan het jaarfeest van de Workers International of New York. Weitling schreef zijn utopieën op nog voor de dagen van de Darwinistische evolutie en nog voor dat de industriële ontwikkeling een alles bepalende invloed heeft. Zijn inzichten zijn die van de geschoolde vakman, die begrijpt dat zijn leefwereld serieus wordt bedreigd door nieuwe ontwikkelingen, die hem terug zullen dringen naar het niveau van de ongeschoolde proletariër aangezien zijn handwerker-vakmanschap gedoemd is te verdwijnen. Weitling vertegenwoordigde een aantal van de beste eigenschappen van zijn klasse; een moedig mens die geloofde in een eerlijke dag arbeid voor een eerlijke dag betaling. Na een leven van onafgebroken strijd, gepaard met voortdurende armoede, wordt hij ter aarde gedragen. In Europa is hij dan al vrijwel vergeten en hebben anderen zijn leidende rol overgenomen, zowel in praktische als in theoretische zin.

Spijsinstellingen

In mei 1839 gelukt het Blanqui en Barbes met een 800-tal revolutionairen het stadhuis van Parijs te bezetten. Waarop gerekend is, dat het volk - de massa van ontferden - zich bij hen aan zal sluiten, blijkt een misrekening te zijn. Al na enige uren is de opstand onderdrukt. Een aantal leden van de Bund der Gerechten, die deelnamen aan de 'putsch', moeten de wijk nemen. Weitling slaagt erin uit de gevangenis te blijven, maar anderen slagen daar niet in, onder wie Karl Schapper, een Duitse houtvester die Duitsland uitweek na deelname aan een aanslag in Frankfurt, de schoenmaker Heinrich Bauer en de horlogemaker Jozef Moll. Nadat zij uit de gevangenis ontslagen zijn, wijken ze uit naar Londen. Het zwaartepunt van de bond verplaatst zich van Parijs naar de hoofdstad van Engeland. Het bestuur van de bond stelt Weitling voor naar Zwitserland te gaan om daar de beginselen van het communisme te beproeven. Zwitserland is aan het eind van de jaren dertig van de negentiende eeuw een centrum voor revolutionaire propaganda. In de meeste van de Zwitserse kantons is de houding ten opzichte van politieke vluchtelingen opmerkelijk liberaal. In tegenstelling tot de buurlanden is er in Zwitserland een zekere persvrijheid. Weitling accepteert het aanbod. In de zomer van 1840 vinden we hem dan ook in Zürich. In mei van het jaar daarop vestigt Weitling zich - naar hij aanneemt definitief - in Zwitserland. In Genève, Lausanne en nog een tiental andere plaatsen sticht hij afdelingen van zijn bond. De kosthuizen en de

eetgelegenheden moeten, net als in Parijs, de hefboom tot organisatie worden. In alle plaatsen rond het Meer van Genève worden kosthuizen ingericht: onder meer te Lausanne, Vevey en Morsee. De kosthuizen vormen het middelpunt voor propaganda onder de werklieden. Weitlings doelstelling met deze 'spijsinstellingen' is, om naast de propagandistische werking, inkomsten te verwerven om de activiteiten van zijn bond te kunnen betalen. Helaas voor hem wordt dat niet bewaarheid. Nu eens gaat een kosthuis failliet, dan weer gaat er iemand met de kas vandoor. Winst wordt er niet behaald, maar er is wel succes met het werven van leden. Met geldelijke steun uit Parijs en Londen start Weitling in september 1841 een maandblad met de titel *Der Hülfesruf der deutschen Jugend*, maar al ras wordt het blad omgedoopt tot *Die junge Generation*. Het grootste deel van de kopij wordt door Weitling verzorgd. De uitgave van het blad gaat gepaard met grote moeilijkheden, aangezien de Zwitserse regering en de politie - onder druk van de buurlanden wordt de Zwitserse overheid minder tolerant - het drukken en uitgeven tracht te verhinderen. In Duitsland zijn de met veel talent en in meeslepende taal geschreven geschriften van Weitling lange tijd de lectuur voor jonge, vooruitstrevende werklieden. Hij beroept zich in zijn denkbeelden op het Christendom, vooral op de sekte der Essenen die, in de begintijd van het Christendom, leefden en werkten in gemeenschap van goederen. Zijn voornaamste geschrift, *Garantien der Harmonie und der Freiheit* (1842), beïnvloedt Marx, die het werk: "een briljant, literair debuut van de Duitse werkende klasse", noemt. Niet alleen *Garantien der Harmonie und der Freiheit*, maar ook *Die Menschheit wie sie ist und wie sie sein sollte* oogst waardering van Marx en Engels vanwege de inspiratie van Babeuf die erin terug te vinden is. De door Weitling voorgestane hervormingen: de afschaffing van grondbezit en erfrecht, het sociale plan tot ontginning en verbetering van de bodem, het instellen van 'industriële legers', het combineren van opvoeding en materiële productie, het zijn niet alleen de persoonlijke opvattingen van Weitling, ze zijn evenzeer het gemeengoed van zijn bond. Marx en Engels vinden deze opvattingen belangrijk genoeg om ze als overgangsmaatregelen op te nemen in het *Communistisch Manifest*. In *Garantien der Harmonie und der Freiheit* werkt Weitling zijn ideeën inzake gelijkheid verder uit. Een klasseloze maatschappij is uitsluitend te bereiken door gelijkheid en een door alle mensen te leveren gelijke prestatie. Ieder die daartoe in staat is heeft de plicht tot arbeid. Aan deze arbeidsplicht is voor Weitling een reorganisatie van de gehele samenleving verbonden. Aangezien de geldomloop in het systeem van Weitling is vervallen, wordt de bijdrage aan arbeid in tijd gerekend. Voor deze standaardarbeid levert de samenleving als tegenprestatie een standaard aan levensbehoeften. Wil iemand meer luxe, dan kan hij dat krijgen door meer arbeid te leveren. Op deze wijze is de enige bron voor rijkdom de persoonlijke arbeid.

Amsterdam

Een van de leden van de Arbeiterbildungsverein in Amsterdam is Karl Hanke een kleermakersknecht. Hanke is afkomstig uit Pommeren. In 1845 is hij korte tijd in Amsterdam om in het voorjaar van 1846 weer te verdwijnen. Het is mogelijk dat hij deelneemt aan de opstand in Dresden, aangezien in het Duitse politieregister sprake is van ene Hanke die in dat register een "politischer Hochstapler" (politieke gentleman-oplichter) wordt genoemd. In het najaar van 1846 komt hij opnieuw, ongeveer gelijktijdig met Dohl, in Amsterdam. Hanke is dan 29 jaar oud. In veel opzichten is hij de tegenpool van Gödecke. Hij is meer geneigd om directe agitatie en propaganda te bedrijven. Naar het zich laat aanzien is hij de activist en 'Realpolitiker' van de vereniging. Hanke heeft de nodige ervaring, want naar eigen zeggen is hij ook in Parijs onder de ambachtslieden zeer ijverig geweest met organisatie en propaganda. Hanke reist regelmatig naar Londen en Parijs en wekt daarmee de indruk dat hij een

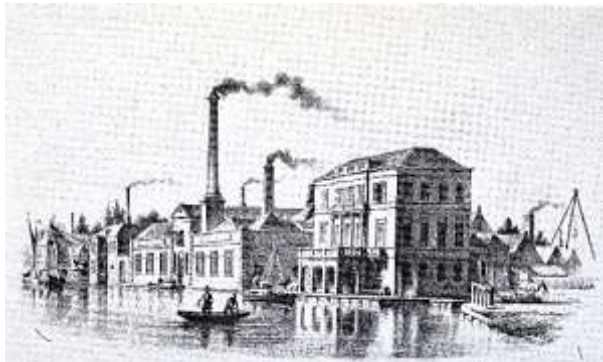

Het nieuwe geld van de sociale revolutie. Volgens Weitling is het geld het kwaad van alles. Voor het geldsysteem moet een systeem van gemeenschap van goederen in de plaats komen. Eenieder moet in principe een gelijke hoeveelheid aan arbeid leveren. Voor de geleverde arbeid ontvangen de werknemers waarde coupons.

verbindingsman is binnen de Bund der Gerechten, die de contacten tussen de afdelingen onderhoudt. Na in het begin van 1847 in Parijs te zijn geweest, komt Hanke in september 1847 voor de derde maal naar Amsterdam. Kort daarvoor heeft in Londen het congres van de Bund plaats gevonden en is de naam gewijzigd in Bund der Kommunisten. Hanke beperkt zich in zijn contacten in Amsterdam niet tot de Arbeiterbildungsverein. Hij staat ook in verbinding met de Nederlandse politieke radicalen van die dagen, zoals P.J.W. de Vos. De Vos is de uitgever van het beruchte en gevreesde weekblaadje *De waarachtige Physiologie van Amsterdam*, dat een felle oppositie voert tegen de regering. Het richt zich in stijl en opmaak vooral tot de volksklasse. Ook de redacteur van *De Hydra*, Jan de Vries, en de Haagse journalist Adriaan van Bevervoorde staan met Hanke in contact. De twee laatste zijn lid van de linkse *Association-Démocratique* te Brussel, waarvan Karl Marx vicepresident is. *De Hydra* is de eerste krant in Nederland die over het organiseren van de werklieden schrijft. Als er in de zomer bij een hongeroproer in het noorden des lands op de demonstranten met scherp wordt geschoten en er vijf doden en vele gewonden vallen, is het Hanke die contact opneemt met De Vries. Deze plaatst in *De Hydra* een artikel onder de titel "Genade voor recht", waarin hij een beroep doet op de koning voor verschoning van de arrestanten. Op Hanks voorstel stelt De Vries een petitie op. Vanuit de kleermakerswerkplaats van Hart aan de Heerengracht, waar Hanke werkt, begint het verzamelen van de handtekeningen. Hanke wil, zoals hij zelf zegt door menselijk medegevoel gedreven, met de petitie politieke agitatie bedrijven. Het is zijn Parijse ervaring die hem dit plan ingeeft, en waarschijnlijk volgt hij daarmee de aanwijzingen van de Algemene Raad te Londen op om agitatie en propaganda te bedrijven. De Amsterdamse politie heeft, van haar standpunt uit gezien, geen ongelijk als zij aan de petitie een revolutionair luchtje vindt zitten en er een tamelijk uitgebreid onderzoek naar instelt. Honderddrieënvijftig (naar een andere versie tweehonderd) handtekeningen worden opgehaald.

Oppositie en demonstratie

"Een spook waart door Europa" luidt de aanvang van het *Communistisch Manifest* opgesteld door Karl Marx en Friedrich Engels in 1848. Dat geldt voor Parijs, waar een republiek wordt uitgeroepen door Franse radicalen en waar Louis Philippe met weinig moeite wordt weggestuurd. Het geldt ook voor Wenen en Berlijn, waar een liberaal bewind aan de macht komt. Het geldt al evenzeer voor Italië, Hongarije en Tsjechië. De Italianen willen onafhankelijkheid. De Hongaren en Tsjechen willen los van Wenen. Europa is in beroering. 1848 is een revolutiejaar. Het geldt echter niet voor Nederland. Weliswaar is er sprake van onrust, in Amsterdam en Den Haag, maar van een revolutionaire sfeer kan toch moeilijk worden gesproken. Vanaf het begin van de jaren veertig heerst er wel ontevredenheid. De notabelen zijn ontevreden over de afloop van de Belgische kwestie, en belangrijker nog: hun zaken gaan achteruit. De armen lijden honger en uitingen van onvrede worden algemeen. Militairen worden ingezet om relletjes de kop in te drukken, en zo nodig wordt er met scherp geschoten. De journalist Eilert Meeter geeft in Groningen de eerste oppositiekraant uit en tracht het volk daarmee in beweging te krijgen. Het krijgt in andere plaatsen navolging met zogenaamde 'lilliputters', kranten van een zo klein formaat dat er geen dagbladzegel voor betaald hoeft te worden. Kranten zijn duur met name door het zegel. De lilliputter

Pletterij Enthoven aan het Zieken in Den Haag. Naar een litho van C.B. van der Tak.

is een mengeling van schandaalpers en politieke oppositie en bovenal betaalbaar. Als in 1845 de regels voor het dagbladzegel worden aangescherpt, is het wel gedaan met de lilliputters, maar niet met het oproerig geschrijf. Het jaar 1848 begint met allerlei onaangenaamheden voor de Arbeiterbildungsverein en voor Hanke en Gödecke in het bijzonder. In januari en februari komt het onderzoek naar hun petitie, voor de vrijlating van de gearresteerden bij het hongeroproer in het noorden van het land, opgang. Huiszoekingen en verhoren vinden plaats. Maar ondanks de waakzaamheid van het gezag vindt er in maart een bijzondere gebeurtenis plaats. Honderd exemplaren van het *Communistisch Manifest*

bereiken Amsterdam en worden onder leden en bekenden van de vereniging verspreid. De zending is verzorgd door de Arbeiterbildungsverein in Londen. Het *Manifest* bereikt de hoofdstad op een moment dat de politieke spanning en revolutionaire propaganda op het vasteland van Europa een hoogtepunt bereikt. Frankrijk is van de ene op de andere dag republiek geworden. Uit Duitsland komen berichten van grote onrust. In Den Haag vinden

op 15 en 16 maart straatdemonstraties plaats. Het begin ervan moeten we zoeken bij de metaalpletterij Enthoven. Op 14 maart worden de demonstraties nog voorafgegaan door een betoging van jonge soldaten die in groepen langs het paleis marcheren onder het roepen van "leve de koning". Aanleiding voor deze uiting van lof is de ommezwaai die Willem II maakte door 'in één nacht van conservatief liberaal te worden'. Als op 22 maart bekend wordt dat er in Berlijn een opstand plaats vindt en barricades zijn opgeworpen, ontstaat er een grote bezorgdheid in burgerlijke kringen. Er wordt tot kalmte gemaand in de pers. Werklieden uit Duitsland, Engeland en België zijn aan het eind van de jaren veertig in Nederland geen zeldzaamheid. Zij kunnen, in tegenstelling tot de Nederlandse werklieden, met machines omgaan. De buitenlandse werklieden zijn geschoold, kunnen lezen, schrijven en voor hun rechten opkomen. Het is uit deze hoek dat er een oproep komt voor een demonstratie op de Dam op vrijdag 24 maart 1848 om 12.00 uur. Uiteraard hebben ook de mannen van de Arbeiterbildungsverein geprobeerd profijt te trekken van de onrust om zo een groter deel van de bevolking in beweging te krijgen. Het is Hanke die het initiatief neemt tot een demonstratie, mogelijk daartoe aangezet door het *Communistisch Manifest*, dat hij in zijn zak meedraagt. Daarin staat immers: "de communisten ondersteunen overal iedere revolutionaire beweging tegen de bestaande maatschappelijke en politieke toestanden". Hij bespreekt het plan met zijn collega's op de kleermakerij en met De Vries. De datum van 24 maart wordt vastgesteld. Hanke gaat met zijn collega Rijke naar de drukker Van Nifterick, die hij kent via De Vries. Van Nifterick drukt de oproep voor de demonstratie – zo'n duizend exemplaren - op geel, blauw en wit papier. In de Pijlsteeg worden de oproepen verdeeld onder een verspreidploeg. Gottlieb Martin, lid van de vereniging en woonachtig in de Pijlsteeg, plakt 's avonds de pamfletten op muren in de buurt van de Oude Kerk en de Schreierstoren. De oproepen worden ook uitgedeeld en onder deuren doorgeschoven. De oproep aan de Amsterdamse bevolking luidt als volgt:

Demonstratie in Den Haag op 15 maart 1848. Naar een tekening van Bert van Gorcum. Op het spandoek staat de tekst 'Vrijheid, Vaderland, Volk.'

"De algemeene klacht der werkzaamheden is groot; alle Ambachts- en Werklieden die hierin belang hebben, worden verzocht zich op vrijdag, den 24 dezer, des middags ten 12 ure, te begeve op den Dam, ten einde aldaar zich mannen zullen bevinden, die hun belangen zullen behartigen, en alzoo middelen zullen beramen om in dit algemeen belang hun lot te verbeteren.

Amsterdam, 22 maart 1848."

De demonstratie op de dam in Amsterdam op 22 maart 1848. De politie grijpt in en drijft de bijeenkomst uiteen.

De burgemeester roept de burgerij op weg te blijven, maar die oproep mist zijn doel. Wie het briefje van Hanke niet heeft gezien wordt zo alsnog ingelicht. Op het aangegeven uur staat er een grote menigte op de Dam. Er zijn meer nieuwsgierigen dan demonstranten onder de vijf- à zesduizend mensen die op de been zijn. Er gebeurt niets. Als Hanke wordt waargenomen, wordt hij aangeropen. Blijkbaar heeft hij daarop gewacht en hij probeert een organisatie op te zetten door te roepen: "Ja laat ons gaan en laten wij commissien en communicatien benoemen". Hoongelach is slechts zijn deel. Hanke heeft iets in beweging gezet waarmee hij

verder geen raad weet. De stemming slaat om; er ontstaan relletjes en vernielingen. De politie grijpt in en de schutterij wordt opgeroepen. Het oproer wordt gedempt zonder verdere ongelukken. Door het mislukken van de demonstratie is het gedaan met de populariteit van de radicalen. Van Bevervoorden, twee weken eerder in Den Haag nog toegejuicht - moet het ontgelden, net als De Vries. Gödecke, Hanke, Martin en Van Nifferick worden gearresteerd. Onder Duitse en Nederlandse kleermakersknechts komt een vereniging tot stand, die geld inzamelt voor de verdediging van Hanke en Martin. Het proces gaat spoedig - al op 6 juni - van start. Tegen Gödecke, Hanke en Martin wordt de doodstraf geëist. Ze worden echter veertien dagen later vrijgesproken wegens gebrek aan bewijs. De deelnemers aan de relletjes en plunderingen krijgen strenge straffen opgelegd. Drie worden veroordeeld tot geseling en tuchthuisstraf van respectievelijk 12, 10 en 8 jaar. Drie anderen worden veroordeeld tot een uur te pronk staan en 6 jaar tuchthuis. Één krijgt een correctionele gevangenisstraf van een jaar en tenslotte krijgen nog twee een gevangenisstraf van 6 maanden. De overige, van de 19 gedaagden worden wegens gebrek aan bewijs vrijgesproken.

Het blijft nog enige tijd onrustig in Amsterdam. De bijeenkomsten van de Arbeiterbildungsverein in de Pijlsteeg worden drukker dan ooit bezocht. Ook op andere plaatsen komen groepen werklieden bijeen. Verschillende pamfletten worden in de stad verspreid. Sommige kondigen nieuwe demonstraties aan, die echter nooit plaatsvinden. Een enkeling roept zelfs op tot een revolutie. Maar het 'revolutionaire tij' is alweer verlopen. De Arbeiterbildungsverein blaast zich als het ware zelf op. Martin gaat onmiddellijk na zijn vrijlating terug naar Beieren. Hanke, ziek geworden in de gevangenis, stapt eerst op 12 juli op de boot naar Londen. Gödecke bevindt zich eveneens op die boot, waarschijnlijk om Hanke te begeleiden. Hij keert veertien dagen later terug naar Amsterdam, waarna hij in de anonimiteit verdwijnt. Bruggeman duikt in 1851 op in Parijs en is daar lid van de Bund der Kommunisten. Ook de meeste andere leden van de vereniging, en met name de kleermakers onder hen, verdwijnen naar elders.

Lit.& bron.: M. Beer, *Algemeene Geschiedenis van het Socialisme* (Amsterdam 1927) p. 548/552, 554; W. Joho, *Wilhelm Weitling* (Wertheim am Main 1932) p. 9/10, 15/6, 20, 31, 56/7; J.G. Kikkert, *Geen revolutie in Nederland* (Haarlem 1992) p. 67,77; K. Marx, F. Engels, *Het Communistisch Manifest* (15e verbeterde druk) (Amsterdam 1975) p. 16, 39, 78, 80; Dr. Hans Stein, *Der Amsterdamer Arbeiterbildungsverein von 1847* (Leiden 1937) p. 138 e.v.; C. Wittke, *The Utopian Communist* (Baton Rouge 1950) p. 3/5, 31, 41/2, 45, 92, 97/104, 108/9, 276/8, 314; A.W. IJzerman, *Het Revolutiejaar en het Communistisch Manifest van Marx en Engels* (Amsterdam 1948) p. 97

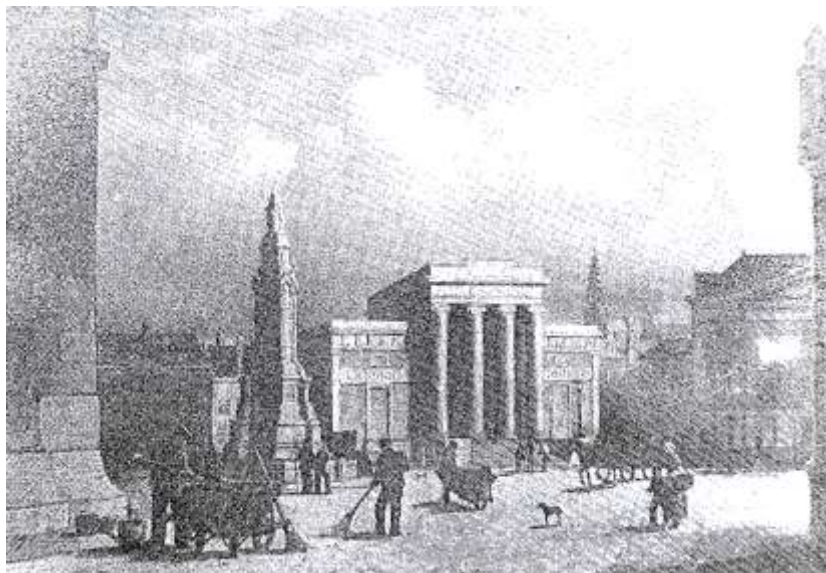
Maatschappij tot verbetering van de werkende stand

Nadat de poging om de werklieden te organiseren door middel van de Arbeiterbildungsverein op niets is uitgelopen, is de eerste die daarna tracht de werklieden tot organisatie aan te zetten Evert Hendrik Hartman. Hartman, een ex-loodgieter, is al negenenveertig jaar als hij in 1860 een koffiehuis begint aan de Amsterdamse Prins Hendrikkade. Waarschijnlijk heeft hij contacten gehad met de Arbeiterbildungsverein in 1847-1848. Zijn ideeën vertonen veel overeenkomst met die van Karl Gödecke. Wat Hartman in het communisme bevalt is het respect voor arbeid en de grondslag van gelijkwaardigheid van alle mensen. Ook bij Hartman komt het belang van het ontwikkelen van de werklieden sterk naar voren. Op zijn initiatief is in 1854 de *Maatschappij tot verbetering van de werkende stand* opgericht.

Bij oprichting telt de vereniging zevenentwintig patroons. Een jaar later zijn dat er al tweehonderd. Tegelijkertijd wordt het *Hulp- of Weldadigheidfonds* opgericht ten behoeve van de knechts in dienst van de leden van de vereniging. Als Hartman in 1855 een knechts-vereniging opricht met de zinspreuk *Door eendracht en volharding komt men tot het doel*, ontstaat er verdeeldheid. De patroons vinden dat de knechts niet rijp zijn voor zo'n organisatie. Bevoogding is het gevolg. Er wordt een bestuur van vijf bazen en vijf knechts benoemd. Ook de oprichting van een ambachtsschool leidt tot verdeeldheid. Tot dan toe leren de knechts, het vak bij de baas en deze vrezen oneerlijke concurrentie tussen goed en minder goed opgeleide knechts. Om de werkloosheid te bestrijden en tegelijkertijd de school te financieren bedenkt Hartman het plan om in de winter de knechts de straten van Amsterdam schoon te laten houden. De uitvoering van het plan is zo succesvol, dat al

Prins Hendrikkade waar het koffiehuis van Hartman zich bevond. Rechtsvoor de

Straatvegers van de Maatschappij voor den Werkende Stand. Naar een schilderij van R.J. van Aarum

spoedig de reiniging los van de Maatschappij komt te staan. De vele en veelal radicale veranderingen die Hartman voorstaat vallen niet bij iedereen in goede aarde. Vanwege de kritiek trekt Hartman zich in 1857 terug uit de Maatschappij tot verbetering van de werkende stand.

Het koffiehuis wordt een trefpunt van werklieden die met Hartman de sociale problemen bespreken. Uit deze groep die, met als binding een loterijvereniging, gespreksavonden organiseert over 'nuttige' onderwerpen, ontstaat in 1861 de *Maatschappij tot nut van den arbeidende stand*. Deze

Maatschappij is een inkoopvereniging voor brandstoffen, levensmiddelen en gereedschap. Het is de droom van Hartman om een netwerk van dit soort verenigingen op te richten als aanzet tot maatschappijverandering. Naast deze consumentenvereniging moeten er ook productiecoöperaties komen. Hartman geeft in 1863 een blad uit

met als titel: *De Werkman*. Na twintig nummers moet de uitgave echter gestaakt worden. Ook van zijn verdere plannen komt helaas niet veel terecht. In 1864 is de organisatie alweer verdwenen.

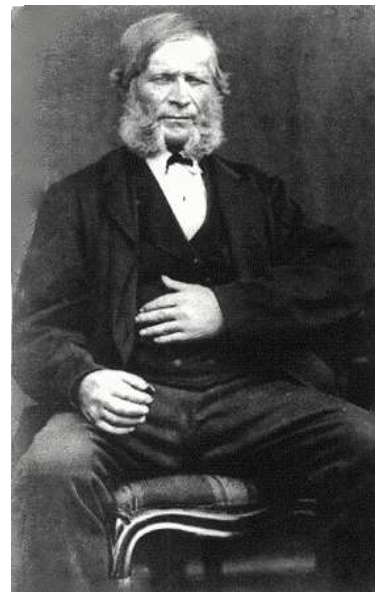
Lit. & bron.: A. H. Gerhard, *De Dageraad. Geschiedenis, herinneringen en beschouwingen* (Amsterdam 1903) p.1 8, 22; G. Harmsen, *Historisch overzicht van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* (Nijmegen z.j.) p. 9/11; P. Hoekman en J. Houkes, *De Weezenkas* (Amsterdam 1996) p. 2/4; M. Schouten, *De socialen zijn in aantocht* (Amsterdam 1974) p. 70/4, 85, 91/5; Th. van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam. De maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad, van de jaren '50 der vorige eeuw tot 1876* (Amsterdam 1965) p. 455/6; J.M. Welcker, *Heren en arbeiders* (Amsterdam 1978) p. 8, 113/4; J.M. Welcker, 'Hartman, Evert Hendrik' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* (Deel 6) (Amsterdam 1995) p. 77/9

De Dageraad

In het koffiehuis van Hartman komen ook Dageraadsmensen. De meesten van hen zijn radicalen en democraten uit de burgerij. Hartman is actief in de vrijdenkersbeweging. Hij publiceert onder meer een aantal artikelen in *De Dageraad* en is vanaf 1857 lid van deze vereniging. De kleermaker Hendrik Gerhard, die na de terugkeer van zijn 'wanderschaft' in Amsterdam is gaan wonen, treedt in oktober 1866 toe tot De Dageraad. Hij treedt daarmee in de voetsporen van Wilhelm Weitling en al die anderen kleermakers die voor de arbeidersbeweging actief zijn. Op zijn beurt zet hij zich in 'voor de bevrijding van de arbeid'. Gerhard is een trouw bezoeker van lokaal De Zwaan - aan de Nieuwendijk hoek Kolksteeg - waar de bijeenkomsten van De Dageraad plaatsvinden.

De Dageraad is in 1856 voortgekomen uit *Post Nubila Lux*, die op haar beurt in 1848 is ontstaan uit een scheuring binnen de Nederlandse vrijmetselarij. *Post Nubila Lux* is, omdat ze tegen de zin van de vrijmetselaarstop is opgericht, een onafhankelijke loge die vooral leden trekt onder degenen die zich los aan het maken zijn van het christelijk geloof. Als Franz Wilhelm Junghuhn, een bioloog en etnograaf, start met een scherp antichristelijke periodiek: *Licht- en schaduwbeelden uit de binnenlanden van Java*, doet dat veel stof opwaaien en ook bij *Post Nubila Lux* is dat het gesprek van de dag. Door de herrie die er in Nederland over ontstaat, komt de voortzetting van de uitgave in gevaar. De boekhandelaar F.C. Güntz besluit de verdere uitgave op zich te nemen. Dit is zo'n succes dat besloten wordt een tijdschrift te beginnen. *De Dageraad* is de titel van het tijdschrift, dat een jaar later in 1856 wordt vervolgd met de oprichting van een vrijdenkersvereniging van gelijke naam. De Dageraadsliden ontpoppen zich als aanhangers van een rationele wetenschap. Ze stellen zich zeer kritisch op tegenover de godsdienst, aangezien deze niet is gebaseerd op onderzoek. Alle kritiek op de godsdienst, als ook op de maatschappij, vindt plaats met een wetenschappelijke benadering. Niet alleen de problemen van theologie en wetenschap krijgen aandacht, maar ook het treffen van sociale voorzieningen voor de leden en de wijdere kring van aanhangers wordt bediscussieerd.

Binnen De Dageraad vormt zich een aparte groep: *De Humaniteit*, die zich speciaal op sociale vraagstukken richt. Het is een 'broedplaats' voor wat een vrije geest ook maar van belang kan vinden. Hartman spreekt er en Multatuli vindt er zijn gehoor. Ferdinand Domela Nieuwenhuis is lid van De Dageraad, net als veel andere leiders in de vroege arbeidersbeweging zoals Klaas Ris, Hendrik Gerhard, P.J. Penning en Willem Ansing. In 1864 houdt Multatuli een serie lezingen voor de vrijdenkersvereniging. Hij ontmoet er Ris, een houtzagersknecht, die vermoedelijk het eerste lid van De Dageraad is uit de kring van de werklieden. Ris, die wel de eerste 'bewuste arbeider' van Nederland wordt genoemd, is een bijzondere figuur, die in de opkomende arbeidersbeweging in de jaren 1860-'80 zijn bijdrage levert. Multatuli zal in zijn *Ideeën* een budget van een werkman publiceren; dit budget zijn de wekelijkse bestedingen van de familie Ris. Uit dit overzicht van inkomsten en uitgaven blijkt hoe krap een gezin van een werkman het in die dagen heeft. De eerste voorzitter van De Dageraad is de atheïstische boekhandelaar R.C. d'Ablaing van Giessenburg. Als secretaris treedt op de ex-catechiseermeester Hendrik Huisman. Huisman is een der eersten in Nederland die het socialisme bestudeert en op de aanvankelijke ontwikkeling van de arbeidersbeweging een grote invloed heeft. Eerst stond in de statuten van de vereniging dat 'staatkundige onderwerpen' niet worden behandeld. In 1861 wordt deze beperking uit de statuten geschrapt. De Dageraad houdt zich vanaf dat moment sterk bezig met maatschappelijke problemen. In de loop van de jaren zestig wordt het lidmaatschap van De Dageraad ook voor werklieden opengesteld. Als in 1865 Huisman voorzitter wordt, komt de vereniging op een linksere koers en wordt er veelvuldig aandacht besteed aan onderwerpen van politieke en maatschappelijke aard. Het zijn

De Zaanse molenaarsknecht Klaas Ris (1821-1902), wordt wel de eerste bewuste arbeider genoemd.

vooral de bestuursleden L. Kettman en H.C. Kalshoven die, gesteund door voorzitter Huisman, voordrachten over het socialisme houden.

Hendrik Hendricus Huisman, geboren in Amsterdam op 21 november 1821, heeft een hoge rug, een zwakke gezondheid, maar een goed stel hersens. Hij wordt godsdienstonderwijzer bij de Nederlandsch Hervormde Kerk in Amsterdam en geeft kinderen catechisatie. Als hij naar aanleiding van de zogeheten April-beweging in 1853 drie Geuzenliedjes schrijft getuigt dat nog van godsdienstzin en Oranjegezindheid, maar het jaar daarna neemt hij ontslag, omdat hij niet langer gelooft in wat hij moet onderwijzen. Na zijn ontslag begint Huisman een boekwinkeltje, dat volgens F.C. Güntz niet meer dan "bittere armoede, ja! menigmaal ook broodsgebrek" oplevert. In 1856 sluit hij zich aan bij de vrijdenkersvereniging De Dageraad. Huisman, die zich in 1863 voor het materialisme zal uitspreken, is op openbare bijeenkomsten een gevreesd debater, vanwege zijn grote Bijbelkennis. Als Ds. Zaalberg bijv. in een fraaie rede het "ongeloof" bestrijdt, wipt Huisman van zijn stoel, waarop twee dikke Statenbijbels liggen, neemt een van de bijbels ter hand, slaat de bladzijde op, die betrekking heeft op de besproken kwestie en toont glashelder aan, onder gejuich van de vergaderden, terwijl zijn kleine ogen bij tussenpozen spottend op den tegenstander gericht zijn, dat de Schrift hem in het gelijk stelt. In 1859 wordt hij secretaris van

De Dageraad en in 1865 voorzitter. In De Dageraad gaat van Huisman een bezielende leiding uit. Hij publiceert in het gelijknamige, door Güntz uitgegeven blad, alsook in Het Stuiverblad en De Toekomst. Enkele dagen na Multatuli's eerste Dageraad-lezing in 1864 brengt Huisman hem een bezoek. Er ontwikkelt zich een band tussen hen. Huisman, armer nog dan Multatuli, ziet zo nu en dan kans om hem wat geld te sturen. In 1864 wordt Huisman lid van de onafhankelijke vrijmetselaarsloge Post Nubila Lux. Zes jaar lang bereidt hij de kandidaat leden voor op hun toetreding. Bovendien is hij bibliothecaris van de loge. Bij een brand op 26 maart 1869 verliest hij zijn papieren en ook de bibliotheek en het archief van de loge. Over het verlies van de boeken van Multatuli schrijft hij: "Die werken en het portret van den auteur, waren een geschenk van hem aan mij, en hadden benevens zijne brieven, althans voor mij, een onschatbare waarde, en ik had die voor geen prijs ter wereld willen afstaan."

Bij het tienjarig bestaan van De Dageraad in 1866 spreekt hij over orthodoxie en moderne richting. Begin 1867 oordeelt hij dat ook De Dageraad in het belang van de ambachtslieden kan optreden, maar dat deze dan eerst van het geloof moeten worden losgemaakt. In het blad vestigt hij de aandacht op de toestand van de werklieden. Zijn Bijbelkritiek en zijn kennis van socialistische ideeën hebben invloed op mensen als Hendrik Gerhard, H.C. Kalshoven en L.A.J. Kettman, die in De Dageraad over het socialisme discussiëren en lid worden van de Eerste Internationale. Onder Huisman's invloed wordt De Dageraad een vrijplaats voor tegendraadse figuren, voor wie hij lange tijd de schakel is tussen heren en arbeiders. 1867 is voor de vereniging een slecht jaar, omdat het blad ophoudt te bestaan en een groep leden zich afscheidt als De Humaniteit. Als Amsterdamse werklieden in augustus 1869 de Nederlandse afdeling van de Eerste Internationale oprichten helpt Huisman hen, sluit zich aan en wordt hoofdbestuurslid. Het overlijden van Huisman in 1873 brengt De Dageraad aan de rand van de ondergang. Pas na drie jaar zal er weer leven in komen. De invloed van Huisman op de Internationale als organisatie is groot geweest. Hij neemt een sleutelpositie in en is de gewaardeerde leermeester en raadsman van vele werklieden. Hij is de man van de theorieën en de ideeën en is iemand die wordt gewaardeerd om zijn edel karakter en zijn zuivere beginselen.

Op het eind van 1868 en in de eerste maanden van 1869 zet Gerhard in een aantal lezingen voor De Dageraad zijn materialistische filosofie uiteen. Duidelijk en helder formuleert hij zijn bezwaren tegen de huidige maatschappij en het eigendomsrecht. Hij pleit voor een samenleving "waarin allen verplicht zijn te arbeiden, en de kinderen het eigendom van de staat zijnde, deze ook voor onderhoud en opleiding zorgt". Eind augustus 1869 valt hij opnieuw op scherpe wijze het eigendomsrecht aan, dat volgens hem "op den grondslag van geweld, list of uitzuiging berust". Na de afschaffing van de eigendom zal een geheel nieuwe maatschappij opgebouwd moeten worden. Gerhard pleit echter voor een zo geleidelijk mogelijke overgang. Deze ideeën zijn mede tot stand gekomen onder invloed van Kettman, Kalshoven en Huisman. Door Gerhard worden deze ideeën echter verder uitgewerkt en scherper geformuleerd. Het ligt voor de hand dat de basis van zijn socialistische ideeën al op zijn rondreis in Europa is gelegd. Hij kent de theorieën en de activiteiten van de Franse radicaal Henri

Rochefort, die hij zeer bewondert. Deze Franse markies (1830-1913) is een politiek polemist die, als hij om zijn bijtende politieke toespelingen uit de redactie van de *Figaro* wordt gezet, een eigen weekblad begint waarin hij het Franse keizerrijk fel aanvalt. Hij wordt gevangengezet, maar komt door de revolutie van 4 september 1870 weer op vrije voeten. Tijdens de Commune (1871) bekritiseert hij, ofschoon geen Communard, het gedrag van de regering te Versailles, zodat hij in 1873 wordt verbannen. In 1880 wordt hem amnestie verleend. Als redacteur van *L'Intransigeant* en radicaal volksvertegenwoordiger voor Parijs (1881-1886) bestrijdt hij onder meer het conservatief-republikeinse burgerdom. De zwaai naar politiek rechts van deze radicaal maakt Gerhard niet meer mee. Het zou zijn bewondering zeker hebben doen bekoelen.

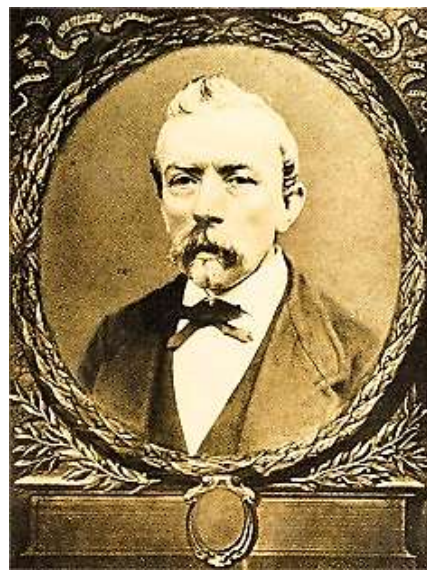
Evenals Evert Hartman, die hij via De Dageraad en De Humaniteit kent, ziet Gerhard een groot gevaar in het geld dat hij dan ook radicaal wil afschaffen. Een stelsel van beloningen zal deze vloek vervangen. Gerhard begrijpt best dat dit Utopia niet zomaar uit de lucht komt vallen. Zelfs de eerste stap, het algemeen stemrecht, lijkt in die tijd een onhaalbaar ideaal. Daarom moeten volgens Gerhard de werklieden, die de ruggengraat van de nieuwe maatschappij vormen, zich voorbereiden. Die voorbereiding bestaat uit het oprichten van werkverenigingen. Binnen deze verenigingen zal voor gemeenschappelijke rekening worden gewerkt en het loon gelijkelijk verdeeld. Op die manier zal uitbuiting niet mogelijk en staking niet meer nodig zijn. Deze werkverenigingen moeten geen coöperaties vormen, door Gerhard "een dropdrankje voor borstkwaallijders" genoemd. Ze zijn bedoeld als vrije verenigingen van arbeiders, die nu al het gemeenschapsideaal willen doorvoeren. Zij moeten functioneren als voorbereiding op een toekomstige communistische maatschappij. We zien dat de gedachten van Gerhard op een aantal punten sterk overeenkomen met die van Weitling. De scherpe veroordeling van het eigendomsrecht, maar vooral het afschaffen van het geld als het kwaad van alles, vinden we ook bij Weitling als centrale punten. Het vormen van werkverenigingen om daarin alvast de ideale staat te 'oefenen' is een ander punt van overeenkomst. Heeft Gerhard veel gemeen met Weitling als het gaat om de ideeën voor een nieuwe maatschappij, hun gedachten over revolutie en geweld zijn geheel verschillend. In tegenstelling tot Weitling keurt Gerhard geweld af en ziet hij meer in een proces van geleidelijke ontwikkeling dan in een revolutionaire omwenteling.

Lit. & bron.: A. H. Gerhard, *De Dageraad. Geschiedenis, herinneringen en beschouwingen* (Amsterdam 1903) p.1 8, 22; G. Harmsen, *Historisch overzicht van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* (Nijmegen z.j.) p. 9/11; P. Hoekman en J. Houkes, *De Weezenkas* (Amsterdam 1996) p. 2/4; M. Schouten, *De socialen zijn in aantocht* (Amsterdam 1974) p. 70/4, 85, 91/5; Th. van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam. De maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad, van de jaren '50 der vorige eeuw tot 1876* (Amsterdam 1965) p. 455/6; J.M. Welcker, *Heren en arbeiders* (Amsterdam 1978) p. 8, 113/4; J.M. Welcker, 'Hartman, Evert Hendrik' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* (Deel 6) (Amsterdam 1995) p. 77/9

Onderling Hulpfonds: Boekdrukkunst

De typografen, niet alleen in Nederland, maar ook elders in Europa, zijn koplopers bij het oprichten van vakorganisaties. De mechanisatie in het vak geeft de patroons de gelegenheid om met steeds meer leerjongens te werken wat uiteraard de lonen drukt terwijl tegelijkertijd de prijzen stijgen. Onderling Hulpfonds: Boekdrukkunst opgericht in 1861 te Amsterdam ten behoeve van steun aan werkloze vakgenoten belegt in oktober 1865 een openbare vergadering ter bespreking van het versturen van een adres aan de patroons met een verzoek om betere lonen. De brief, door 233 vakgenoten ondertekend, verzoekt in zeer beleefde bewoordingen: "dat door u, door middelen ter uwer keuze, de toestand des typograafs worde gebracht meer in overeenstemming met zijn volstrekte behoefte en de ere zijns vaks". Deze eerste georganiseerde loonactie heeft weinig succes, maar inspireert in andere plaatsen de typografen tot soortgelijke actie.

De Arnhemse typografenvereniging geeft de stoot tot landelijke aaneensluiting. In 1866, op tweede paasdag, komen in Amsterdam 61 afgevaardigden van 12 typografenverenigingen, samen 1430 leden tellend, bijeen om een looneis vast te stellen. Ze verlangen een weekloon van f 9 bij een werkweek van zes dagen van tien uur. De eis betekent een loonsverhoging van 50%. Het lijkt fors, maar het is toch geen overdadige vraag. In de voorafgaande 25 jaar zijn de prijzen met 75% gestegen en de lonen met 20% verlaagd. Om de actie goed te kunnen voeren wordt de Algemene Nederlandsche Typografen Bond (ANTB) opgericht, de eerste landelijke vakorganisatie in Nederland. Het zal vijf jaar duren voordat ook de sigarenmakers als goede tweede een landelijke vakorganisatie stichten. Actie geeft reactie, ook in het wereldje van de typografen. Nog voordat de ANTB een feit is lopen de drukkerspatroons te hoop tegen organisatie van hun werknemers. Ze richten een werkgeversvereniging op en geven een brochure uit waarin ze als antwoord aan de werknemers een soort vakopleiding aankondigen waarmee werknemers zich kunnen bekwamen tot "een degelijk, knap, zedelijk en verstandelijk ontwikkeld, vlug, flink en vrij werkmán, bezield met liefde voor het vak zijner bestemming en gehecht met banden van trouw en genegenheid aan zijn patroon en diens belangen..." De moraal van het verhaal is duidelijk als de werknemer zich maar goed gedraagt dan komt het vanzelf wel goed; over de lage lonen geen woord. Van een loonsverhoging komt dan ook weinig terecht. Een enkele patroon biedt 25%, 12% direct en 13% later, maar dat later komt nooit en zelfs aan de toezegging van 12% wordt gemorrelt.

*Petrus Werthweijn (1822-1900).
Voorzitter van het Onderling Hulpfonds en
later na broodroof de eerste vrijgestelde
van de ANTB.*

Johannes Theodorus Scheepers, is geboren in Rheden op 25 september 1838. Hij is de zoon van Johanna Scheepers en een onbekende vader. Na de lagere school leert hij het vak van letterzetter. In 1862 werkt hij als typograaf, maar aanvaardt daarnaast een aanstelling als opzichter van de gemeentelijke bad- en zweminrichting te Arnhem. Scheepers is lid van de Arnhemse typografenvereniging Boekdrukkunst: de Grondzuil der Verlichting. In naam van deze vereniging doet Scheepers in februari 1866 een geslaagde oproep aan andere typografenverenigingen in Nederland om de lotsverbetering van de typografen gezamenlijk te bespreken. Het resulteert in de oprichting op 1 juni 1866 van de eerste landelijke vakbond in ons land, de Algemene Nederlandsche Typografenbond (ANTB). Scheepers wordt secretaris van de Arnhemse afdeling en slaagt er in bondsafdelingen in Nijmegen en Wageningen op te richten. Samen met de meubelmaker J.Th. Potharst stimuleert hij andere werklieden in Arnhem om zich op bredere basis te organiseren. Voor dit doel richten Scheepers en Potharst op 19 oktober 1869 te Arnhem de Algemene Arbeidersvereniging 'Hoop op Gerechtigheid'

op. Deze werkliedenvereniging is de koepel voor de verschillende vakorganisaties in Arnhem. Hoop op Gerechtigheid is

eerst zeer succesvol en kent een grote toeloop van leden. Scheepers is de eerste secretaris van deze vereniging en blijft dat tot aan zijn dood in 1882.

Scheepers laat zich in de vroege Nederlandse arbeidersbeweging kennen als een gematigd figuur. Hij is een progressief-liberaal, die de voorkeur geeft aan een nationale stroming. Dit blijkt onder meer uit zijn toetreding tot het Comité ter bespreking der Sociale Quaestie op 30 oktober 1870. Vanwege het Comité spreekt Scheepers zich uit tegen het idee van een eigen vertegenwoordiging van de arbeidersklasse in het parlement. Voortkomend uit dit Comité, dat in 1880 wordt ontbonden, wordt op 18 mei 1879 het Comité voor Algemeen Stemrecht gesticht. Namens Hoop op Gerechtigheid neemt hij deel aan dit nieuwe comité. De invloed van dit comité blijft echter gering.

Kort na het ontstaan van een Nederlandse afdeling van de Eerste Internationale in 1869 toont Scheepers zich afkerig van een aansluiting. Met anderen, onder wie B.H. Heldt, heeft hij grote bezwaren tegen het antigodsdienstige element binnen de Internationale en hekelt de Internationale om haar politieke opvattingen. De Nederlandse arbeider dient zich, aldus Scheepers, niet met politieke kwesties te bemoeien. Met dit standpunt isoleert hij zich enigermate, zelfs in eigen kring. In plaats van internationale aaneensluiting geeft hij de voorkeur aan een louter nationale organisatie. Hij is van mening dat de arbeidersbeweging in Nederland nog te zwak is om zich internationaal te organiseren. In 1871 is Scheepers, als afgevaardigde van Hoop op Gerechtigheid, naast Heldt en de Rotterdamse typograaf Th. de Rot, betrokken bij de oprichting van het nationaal ingestelde Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond (ANWV). Hij wordt in het congresbureau gekozen en heeft vanaf omstreeks 1877 tot aan zijn overlijden zitting in de Algemene Raad, die naast het Centraal Bestuur functioneert. In deze jaren houdt Scheepers zich bezig met het consolideren van de bestaande activiteiten. Publicitair bepaalt hij zich tot artikelen in De Werkman en De Werkmansbode, het weekblad van het ANWV en de uitgave (van 1872 tot 1876) van De Batavier, een jaarboekje voor werklieden. Op 28 september 1876 treedt hij in het huwelijk met Antonia Cornelia Berendina van Heumen, met wie hij een dochter en drie zoons krijgt. Scheepers is nog maar 43 jaar oud als hij op 26 januari 1882 overlijdt.

‘Hoop op verbroedering tusschen heeren en gezellen’

Leden van de ANTB moeten sterk in hun schoenen staan om het recht op organisatie hoog te houden. De werkgevers hanteren het principe van uitsluiting. Wie lid is van de bond riskeert het zijn baan te verliezen. H.C.A. Thieme, drukker en uitgever te Nijmegen, is de eerste die de zaak scherp speelt. Hij zet zijn personeel voor de keuze: bedanken voor de bond of op staande voet ontslag. Van de Weijer te Utrecht en G.J. Thieme te Arnhem, een van de grootste drukkerijen in die tijd, volgen vrijwel onmiddellijk dit voorbeeld. G.J. Thieme laat zelfs de deur openzetten, zodat wie de bond verkiest boven zijn werk direct kan vertrekken. Het hele personeel, met uitzondering van negen zettters, verlaat daarop de drukkerij. Thieme gaat naar Wageningen om nieuw personeel te werven. Hij slaagt daarin niet, niemand wenst als onderkruiper naar Arnhem te gaan. J. Wolfrat, medeoprichter en correspondent van de afdeling Wageningen van de ANTB, houdt 's avonds een gloedvol betoog en dringt er bij de leden op aan, dat niemand zich zou verlagen, om ter wille van het geld of andere voordelen afvallig te worden. Het is dan ook bijzonder bitter alsnog dezelfde avond juist deze Wolfrat zich per brief aan Thieme aanbiedt met de bewering, “dat het met den bond toch niets gaf.” Wolfrat verzoekt in zijn brief aan Thieme stipte geheimhouding, maar de Arnhemse baas loopt er mee te koop, erop wijzend, dat de grootste schreeuwers zichzelf het eerst willen bergen. Als dit gedrag in Wageningen bekend wordt wil geen enkele typograaf werkzaam bij de firma A. van der Veen Oomkes meer werken met de ‘eedsbreker’. Wolfrat krijgt ontslag, maar kan de volgende dag in Arnhem alweer aan de slag. Thieme slaagt erin de leeggefallen arbeidsplaatsen te bezetten en zo de staking te doen mislukken. Ook de stakingen in Nijmegen en Utrecht lopen stuk doordat de opengevallen plaatsen door onderkruipers worden bezet. De ANTB heeft het zwaar te verduren. Het ledental dat bij oprichting in 1866 748 bedraagt, loopt terug tot 274. Alleen de harde kernen in Amsterdam en Arnhem blijven de bond trouw.

In 1869 gloort er enige hoop. Vanwege het voornemen om de Zegelwet af te schaffen, een belasting op kranten, is de verwachting dat de werkloosheid onder zettters en drukkers spoedig ten einde zal zijn. Er gaan geruchten

De zetterij van G.J. Thieme waar de in de negentiende eeuw toonaangevende Arnhemse Courant wordt gedrukt.

dat er in Amsterdam en Arnhem nieuwe dagbladen gaan verschijnen. En zowaar komen er besprekingen met de patroons op gang voor het vaststellen van een algemeen landelijk loontarief. Een uitnodiging aan de patroons om met de werknemers te overleggen heeft aanvankelijk succes, dat wil zeggen in verschillende steden willen de patroons wel praten over een in te voeren loontarief. In Wageningen geven patroons en werklieden te kennen aan een algemene regeling mee te willen werken. De ANTB staat een loon van f 2,- per dag voor ogen. De Amsterdamse patroons delen mee dat tarief wel te willen betalen, mits dat overal gaat gebeuren. Het voornemen is om in alle plaatsen waar boekdrukkerijen zijn en een afdeling van de bond bestaat, een tariefcommissie in te stellen bestaande uit drie patroons en drie werklieden. In een aantal gemeenten zijn de werklieden die zitting zullen nemen in de tariefcommissie al aangewezen. Het vertrouwen op een goed resultaat is alom aanwezig. In een manifest van de ANTB is te lezen: "De verbroedering tusschen de typografen onderling en tusschen heeren en gezellen, is thans geen droombeeld meer." Helaas worden de hooggespannen verwachtingen beschaamd. Als de tariefcommissie te Amsterdam, die het voorbeeld moet zijn voor het hele land, voor de eerste maal bijeenkomt, laten de werkgevers verstek gaan. In Amsterdam breken stakingen uit, die weliswaar verlopen, maar wel een positief effect hebben op de lonen. Niet alleen in Amsterdam, maar ook elders stijgen de lonen uit vrees dat de stakingen anders zullen overslaan.

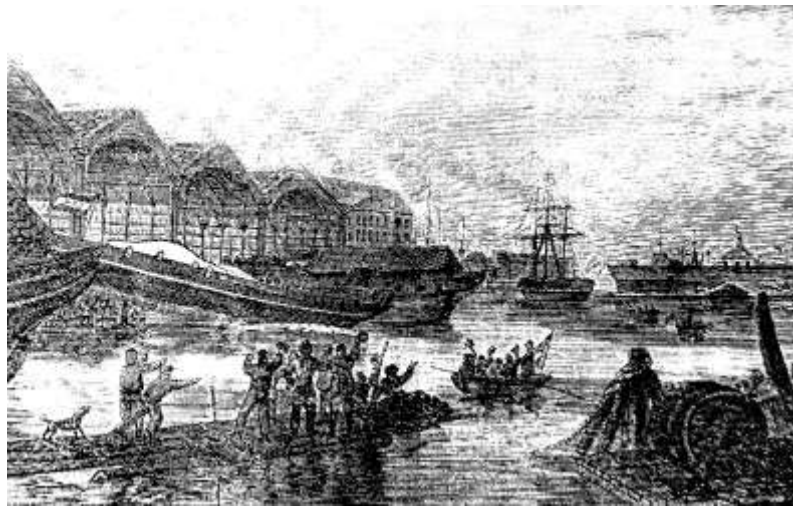
Dankzij een onderzoek op initiatief van de ANTB in 1907 krijgen we weer enige informatie over de typografen. In Wageningen verdient een volwaardig letterzetter een gemiddeld weekloon van f 8,62. Slechts in plaatsen als Dalfsen, Hogeveen, Schagen en Veendam wordt minder betaald. Machinezetters en boekbinders komen in Wageningen niet voor, wel een vijftal boekdrukkers waaronder twee vakvolwassen werklieden die een loon van f 8,75 verdienen. Ook bij de boekdrukkers hangt Wageningen onder aan de loonschaal. In 1913 wordt het onderzoek herhaald en uit de resultaten blijkt dat er in dat jaar 39 grafici zijn in Wageningen onder wie 4 drukkers en 1 machinezetter. De handzetteren zijn dus nog steeds de omvangrijkste groep. De vakvolwassen zetteren verdienen nu gemiddeld f 9,50. Aan de hand van de ledenstatistiek van de ANTB kunnen we de grootte van de afdeling en ledenverloop bepalen. Zoals we al eerder zagen telt de afdeling in 1866/67 tien leden. Tot 1895 is het aantal leden onbekend. In dat jaar telt de ANTB te Wageningen 12 leden. In 1901 is het aantal leden gedaald tot vijf. De grote sprong voorwaarts vindt in 1912-1913 plaats. De afdeling groeit dan in een klap van vijf naar 29 leden. Het afsluiten van een landelijke cao met daarin opgenomen een verplicht lidmaatschap zou hier wel eens de verklaring voor kunnen zijn.

Lit. & bron: F. van der Wal, *De oudste vakbond van ons Land* (Nijmegen 1916); M. Schouten, *De socialen zijn in aantocht* (Amsterdam 1974) p. 76-85; K. de Blaaij, 'Scheepers Johannes Theodorus' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* (Deel 2) (Amsterdam 1987) 144-146; K. de Blaaij, 'Werthweijn, Petrus' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* (Deel 3) (Amsterdam 1988) p. 77/9; D. Nas, *100 jaar Volkshuis. De arbeidersbeweging in Wageningen* (Wageningen 2004) p. 21-28

Vriendschap zij ons doel

'Holland' wordt voor de eerste maal genoemd in de verslagen van de 'General Council' te Londen in het verslag van 11 mei 1869. Herman Jung, een Zwitserse horlogemaker, die van 1864 tot 1872 deel uitmaakt van de Algemene Raad, deelt mee dat de "Shipbuilders Society of Amsterdam" zich heeft aangesloten bij de Internationale. Hij heeft dit bericht niet rechtstreeks ontvangen, maar uit een krant opgepikt. Met dit bericht is iets bijzonders aan de hand: het dateert van vóór de oprichting van de Nederlandse sectie, die pas enkele maanden later - in augustus - plaatsvindt. Het notulenboek van de Algemene Raad vermeldt een week later dat de scheepbouwers in staking zijn voor een verkorting van hun arbeidsdag. Ze werken nu van 5 uur 's ochtends tot 7 uur 's avonds. Dat moet twee uur korter worden en wel van 6 tot 6; dus altijd nog de klok rond.

Aan de hand van deze staking weten we dat het gaat om de scheepstimmerliedenvereniging *Vriendschap zij ons Doel*. Deze vereniging heeft zich al voor de oprichting van de Internationale in Nederland uitgesproken voor aansluiting bij de Internationale. De daad zal echter niet bij het woord worden gevoegd. Het lijkt er zelfs niet op dat ze contact met Londen hebben gehad. Na oprichting van de Nederlandse sectie sluiten drie vakorganisaties zich aan, maar niet *Vriendschap zij ons Doel*. De staking van de scheepstimmerlieden duurt van 26 april tot 21 mei 1869. Op de Eilanden in Amsterdam is de nood hoog gestegen. De 'Bijltjes' verdienen weliswaar - naar verhouding met andere

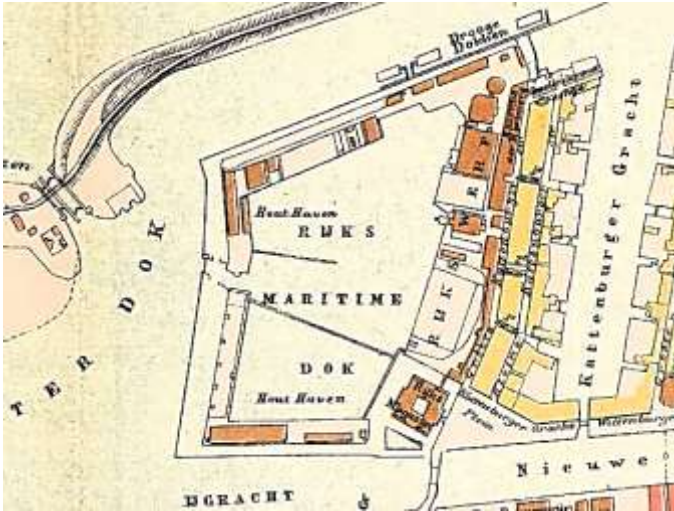

Tewaterlating van het stoomschip Amsterdam op 19 februari 1852. Naar een houtsnede van Van Groningen. Omstreeks 1865 neemt de bouw van houten schepen af door de opkomst van het ijzeren schip. Des te opmerkelijker is het dat de scheepstimmerlieden, vaklieden in een snel verouderend ambacht, de eerste zijn die een werkstaking organiseren.

beroepsgroepen - niet slecht: f1,80 per dag, maar daarvoor moeten ze wel zes dagen per week lange dagen maken en werk hebben en als het regent zitten ze zonder werk. Als het vriest staan ze letterlijk en figuurlijk in de kou. Is het dagloon nog het slechtste niet, er moet wel bij bedacht worden dat leegloop of uitvriezen geen loon betekent en dat de scheepstimmerman voor zijn eigen gereedschap moet zorgen. Het bouwen van houten schepen loopt terug en van het bouwen van ijzeren schepen is nog onvoldoende sprake. Eigenlijk draaien de Amsterdamse werven alleen nog maar op reparatiewerk. Er heerst werkloosheid vooral in de winter, als door vorst niet gewerkt kan worden. Een timmerman klaagt:

"zomwijlen dan heb ik nog niets voor schoenen en kleren en dan moet mijn vrouw nog de kamerhuur voldoen, dat is thans f 1,28 en kom nog nergens hiervoor minder teregt, en zit nu op een vertimmerde zolder, zonder vliering en zonder water, althans niet beduidend, en waarlijk het is of bijna allen Huis Heers gewetenloos zijn.... want daar men vroeger woonde voor 16 of 18 of 20 stuivers is nu f 1,50 of noch meer en dan noch moet men niet om het hoogstnoodzakelijke verzoeken of het is ga er maar af, want voor u een ander, wij zijn hiertoe genoodzaakt door de verhoogde belasting..."

In maart 1869 gaat een pamflet rond met een oproep voor een vergadering. H. Akkerman, een scheepstimmerman, leidt de vergadering die een kleine 400 bezoekers telt. Het vergaderlokaal is te klein. Besloten wordt een vereniging op te richten. Een vervolgvergadering wordt afgesproken. Door zaalafdrijving moet worden uitgeweken naar Vliedzorg in de Plantage. Cavalerie en infanterie zijn ter plaatse om 'rust en orde'

Kattenburg met Rijkswerf en de Kattenburgervaart waar de kleinere werven zijn gevestigd. Uitsnede uit de plattegrond van Amsterdam van A. Braakensiek uit 1875.

te handhaven. De vergadering verloopt echter keurig en besloten wordt een adres te verzenden aan de patroons. Bij weigering aan de verlangens tegemoet te komen zal worden gestaakt. Naast een arbeidstijdverkorting van twee uur per dag wordt om een loonsverhoging van 20 cent per dag gevraagd. Het in beleefde woorden opgestelde adres vraagt om een antwoord vóór 19 april. Door tussenkomst van de burgemeester wordt dat verlengd tot 27 april. De vorm die voor de staking wordt gekozen is het eigenmachtig invoeren van de arbeidstijdverkorting. De scheepstimmerlieden weigeren voor 6 uur aan het werk te gaan. De reactie van de patroons is de werklieden geheel van het werk te weren. Er is dus eigenlijk meer sprake van een uitsluiting dan van een staking. De staking is vrijwel volledig. Gedurende drie weken weten Akkerman en zijn medebestuurders van de

inmiddels opgerichte vereniging Vriendschap zij ons Doel de staking ordelijk te houden, ondanks het feit dat het op de Eilanden wemelt van de militairen. Als na drie weken kleine groepjes 'onderkruipers' zich melden, komt het tot vechtpartijen met de politie die de werklieven begeleidt. De ondersteuning aan de stakers moet van derden komen. De vereniging heeft immers, als ze dat al gewild zou hebben, in haar korte tijd van bestaan geen stakingskas kunnen vormen. Er komt steun van onder andere de werklieven van de machinefabriek van Van Vlissingen en de Rijkswerf. De smedenvereniging *Tubal Kain* onder leiding van Willem Ansing levert hierin een bijdrage, ondanks het verbod van de werfdirectie om de stakers te steunen. Ook wordt een bijdrage ontvangen van de Antwerpse afdeling van de Internationale. De steun is echter te gering en bedraagt voor de 800 stakers hooguit per staker 1 à 1½ dagloon per week, en dat vlak na een winter waarin alle mogelijke reserves toch al zijn verbruikt. Er is geen houden meer aan en de staking dreigt te verlopen. Afsproken wordt te trachten om per werf tot afspraken te komen. Binnen enkele dagen is de staking voorbij. De loonsverhoging wordt binnengehaald, maar de arbeidstijd blijft ongewijzigd. Het is iets volslagen nieuws deze staking van de scheepstimmerlieden. Ze hebben er school mee gemaakt. De werknemers bij Van Vlissingen willen ook verkorting van de arbeidsdag tot 10 ½ uur en een loonsverhoging. Nog in hetzelfde jaar komen de bakkersgezellen met de eis van de afschaffing van de zondagsarbeid. Akkerman en de andere bestuurders van Vriendschap zij ons Doel komen op de werven niet meer aan het werk. Nederland heeft zijn eerste georganiseerde staking achter de rug en kent zijn eerste slachtoffers uit een arbeidsconflict. Akkerman opent om toch in zijn dagelijks brood te voorzien aan het eind van 1869 een brood- en meeldepot.

Lit. & bron.: Dr. I.J. Brugmans, *De Arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw* ('s-Gravenhage 1929) p. 281-282; B. Bymholt, *Geschiedenis der Arbeidersbeweging in Nederland* (1894) (Amsterdam 1894) p. 96-97; J. Giele, *De Eerste Internationale in Nederland* (Nijmegen 1973) p. 33-45; G. Harmsen, *Historisch overzicht van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* (Nijmegen z.j.) p. 10; D. Hudig Jr., *De Vakbeweging in Nederland 1866-1878* (Amsterdam 1904) p. 26-27, 37-39; Martin Schouten, *De socialen zijn in aantocht* (Amsterdam 1974) p. 92-96; J.M. Welcker, *Heren en arbeiders* (Amsterdam 1978) p. 113; J.G. Kikkert, *Geen revolutie in Nederland* (Haarlem 1992) p. 131; J.C. Vleggeert, 'De eerste georganiseerde werkstaking in Nederland' in: *Spiegel Historiae* (4-168); S. F. van der Wal, *De oudste vakbond van ons land* (Nijmegen 1916) p. 41; *The general council of the First International 1868-1870* (Moskou 1964)

De Internationale

In het Engeland van het midden van de negentiende eeuw heerst een tamelijk liberaal klimaat. Vooral door de inzet van de kleermaker Francis Place bestaat er vrijheid van organisatie. Engeland, met Londen als middelpunt, is welhaast de natuurlijke wijkplaats voor al die radicalen en revolutionairen, die op het vasteland van Europa op vervolging kunnen rekenen. We zagen al eerder dat leden van de Bund der Gerechten na een mislukte revolutie in Parijs uitwijken naar Londen. De reactie op de revolutionaire acties van 1848 maakt dat wederom velen het verstandiger vinden vervolging in hun vaderland te ontlopen en in Engeland hun heil zoeken. Er komen honderden politieke emigranten naar Londen. Onder hen bevinden zich Marx en Engels, maar ook veel ambachtslieden uit een groot aantal landen van Europa.

De Engelse vakbeweging speelt al vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw een belangrijke rol. Een belangrijke episode is die van de Chartistenbeweging, die van 1825 tot 1854 haar stempel drukt op de sociale wetgeving van het land en wier doel het is met vreedzame middelen de politieke macht te veroveren.

De fotograaf William Edward Kilburn maakte op 10 april 1848 deze foto van een grote Chartistenbijeenkomst op Kensington Common in Londen. Het is een van de eerste foto's van een massabijeenkomst.

In 1847 neemt het Engelse Parlement voor het eerst in de geschiedenis een wet aan ten gunste van een tienurige werkdag. Daarna volgen nog wetten tegen de kinderarbeid, tegen het werken van kinderen en vrouwen in de mijnen en ook een belangrijke kiesrecht hervorming. In Londen bestaat een groot aantal verenigingen van werklieden. Er zijn vakverenigingen maar ook meer politiek gerichte organisaties. Vooral onder de Duitsers is er sprake van politieke organisatie.

De Kommunistenbund is in 1852 aan zijn einde gekomen door een tegen de bond gevoerd proces. In 1855 stichten de Duitse ballingen wederom een organisatie, die echter al spoedig tenietgaat door onderlinge twisten tussen anarchisten en socialisten. Zoals zo vaak is er over het uiteindelijke doel geen verschil van mening, maar over de weg ernaar toe des te meer. In de jaren zestig van de negentiende eeuw worden de Engelsen en de in Engeland verblijvende werklieden sterk beïnvloed door internationale gebeurtenissen. Als in 1861 in de Verenigde Staten de Burgeroorlog uitbreekt, demonstrenen de Londense werknemers voor het afschaffen van de slavernij. Als er in Polen een opstand uitbreekt voor het verkrijgen van volledige autonomie, zenden de Londense werknemers een deputatie naar de premier met het verzoek om ten gunste van de Polen tussenbeide te komen.

Internationale Arbeiders Associatie

Het contact tussen de Franse en Engelse werklieden ten tijde van de wereldtentoonstelling in Londen leidt ertoe dat in Londen en Parijs comités worden opgericht. In juli 1863 beleggen deze comités in Londen een internationale vergadering, waar zowel Fransen als Engelsen het woord voeren. Het is voor die tijd een bijzondere gebeurtenis. Na deze bijeenkomst volgen verdere besprekingen tussen vertegenwoordigers uit beide landen. Het resultaat is een adres dat de Engelsen aan de Fransen sturen over de mogelijkheid van internationale samenwerking. Daarin is onder meer het volgende te vinden:

“Wij zien, dat wanneer wij verzoeken onze economische toestand door verminderen van arbeidsduur of door loonstijging te verbeteren, onze werkgevers dreigen met tewerkstelling van Fransche, Duitsche en Belgische arbeiders, die bereid zijn tegen goedkoop loon te werken. Wij betreuren het te moeten zeggen, dat dit niet door onze broeders van het continent gedaan wordt om ons te benadeelen, maar ten gevolge van het ontbreken van een regelmatig en systematisch verkeer tusschen de arbeidersklasse van alle landen”.

Het Franse antwoord wordt een jaar later overgebracht door een delegatie bestaande uit drie personen. Op 28 september 1864 vindt in de St. Martin's Hall in Londen een bijeenkomst plaats om de Franse delegatie te ontvangen. Er worden politieke vluchtelingen uitgenodigd die in Londen wonen. Men treft onder hen een aantal leden van de vroegere Bund der Kommunisten. Het Franse voorstel om in Londen een Internationale te stichten onder bestuur van een centraal comité wordt aanvaard. Er moeten onderafdelingen komen in alle hoofdsteden van Europa. Een voorlopig comité, bestaande uit Engelse, Franse, Duitse, Italiaanse, Poolse en Zwitserse werklieden, wordt gekozen om een programma en statuten voor de Internationale voor te bereiden. Het comité telt 32 leden, onder wie Karl Marx als een van de twee Duitse vertegenwoordigers. Marx hecht, ondanks zijn scepsis over de 'rijpheid' van de beweging, grote waarde aan de aaneensluiting. Op 29 november 1864 schrijft hij:

De Associatie is van belang, omdat de leiders van de Londense Trade Unions erbij zitten, die Garibaldi een enorme ontvangst hebben bereid en door de monster-meeting in St. Jameshall het plan van Palmerston voor oorlog met de Verenigde Staten wisten te verijdelen. Ook de leiders van de Parijse arbeidersbeweging staan met hen in verbinding.

Op 1 november 1864 treedt de Internationale Arbeiders Associatie of kortweg 'de Internationale' in werking. De Internationale aanvaardt een ontwerpprogramma opgesteld door Marx en verwerpt daarmee tegelijkertijd een anarchistisch getint ontwerp van de Italiaan Mazzini. Het door Marx opgesteld programma staat bekend als de *Inaugural-adresse der Internationale Arbeiter-Association*. In grote lijnen luidt het als volgt:

De vrijmaking van de arbeidersklasse moet door hen zelf plaats vinden. Die strijd is geen strijd voor klassenvoorrechten, doch een strijd voor gelijkheid van rechten en plichten en voor de afschaffing van de bestaande klassenvoorrechten. De economische afhankelijkheid van de werklieden van de bezitters van de productiemiddelen is de oorzaak van het knechtschap. Daaruit komt de sociale ellende en politieke afhankelijkheid voort. De emancipatie van de arbeidersklasse is het hoofddoel waarvoor elke organisatie als hulpmiddel moet zijn ingesteld. Door gebrek aan solidariteit zijn tot op heden alle pogingen mislukt. De vrijmaking van de arbeid is niet een nationaal, maar een sociaal probleem dat alle landen van de moderne maatschappij omvat. Alle bij de Internationale aangesloten organisaties en individuen moeten waarheid, recht en goede zeden als grondslag beschouwen voor hun handelen, zowel onderling als jegens hun medemensen zonder acht te slaan op kleur, geloof of nationaliteit. Het is noodzakelijk de rechten van de mens en van de burger, niet alleen voor zichzelf, maar voor ieder die zijn plicht doet op te eisen. Geen rechten zonder plichten, geen plichten zonder rechten.

Het doel van de Internationale wordt als volgt in de statuten vermeld: de Internationale Arbeiders Associatie heeft ten doel een centraal verbindings- en samenwerkingsmiddel te zijn tussen de verschillende landen, ten einde bescherming, verheffing en ten slotte volledige vrijmaking van de arbeidersklasse te verwezenlijken. Dan volgen organisatorische artikelen die onder meer bepalen dat de Internationale bestuurd wordt door een Algemene Raad met een grote bevoegdheid en dat er elk jaar een internationaal congres wordt georganiseerd.

Nederlandsch Werklieden Verbond

In De Dageraad komen langzamerhand twee stromingen op, waarvan de ene zich bepaalt tot het theoretische vrijdenken. De andere stroming wil, na het wegrukken van de bovenaardse hemel, in het vaarwater van het sociale leven komen. Als werkman kan Hendrik Gerhard zich niet vinden in die theoretische bespiegelingen en hij behoort dan ook onder de mannen die in 1868 de eerste vergadering van de verenigde arbeidersverenigingen onder voorzitterschap van J.W. Wertwijn, voorzitter van de Amsterdamse sigarenmakers-vereniging Door Vriendschap Bloeiende, bijwonen. Door bijna uitsluitend Dageraadsmensen, onder wie Gerhard, wordt op 30 augustus 1869, in een lokaal aan de Nieuwmarkt, het *Nederlandsche Werklieden Verbond* opgericht als *Afdeling der Internationale Arbeidersvereniging*. De meesten van hen blijven ook lid van De Dageraad. Gerhard bijvoorbeeld is er tot 1872 lid van en houdt er ook na 1869 herhaaldelijk lezingen; vooral over communisme en socialisme. Er komen na Amsterdam nog afdelingen in Den Haag, Utrecht en in een aantal Friese steden tot stand en op de valreep nog eentje te Rotterdam. De Friese afdelingen gaan in 1870 samen in de *Provinciale Friese Werklieden Vereeniging* (PFVV). Op haar oprichtingsvergadering bespreekt de PFVV de aansluiting bij de Internationale. Besloten wordt de beslissing aan te houden, maar ook in dit geval komt van uitstel afstel. Van het streven om zoveel mogelijk vakorganisaties bij de Internationale aan te laten sluiten komt weinig terecht.

In het *Amsterdamsch Volksblad* van 29 augustus 1868 heeft op haar voorpagina een bericht van de Internationale.

Slechts drie vakverenigingen te Amsterdam worden lid: de smedenvereniging *Recht voor Allen*, de kleermakersvereniging *Vooruitgang door Broederschap* en de lithografenvereniging *Verdeling, Oefening en Toekomst*. Naast deze drie bonden is nog aangesloten de zogenaamde *Gemengde Vereeniging*, waarvan de leden tot verschillende vakken behoren. Menige nieuwe vakvereniging komt tot stand door de propaganda van de Internationale die zich - opmerkelijk genoeg - vooral tot de ongeschoolden richt. Zo wordt er in het begin van 1870 te Amsterdam een vereniging van sjouwerlieden en in juni van hetzelfde jaar een borstelmakers-vereniging opgericht. Onder de laatste vindt een kleine werkstaking plaats. Deze verenigingen sluiten zich echter niet aan als vaksectie bij de Internationale. De omvang van de Nederlandse sectie mag blijken uit een brief die Keller in november 1870 stuurt aan het Algemeen Raad in Londen. Met deze brief stuurt hij de contributie ter grootte van 8 shilling en 4 dime op met de vermelding dat dit is voor 100 leden. Op 21 juli 1872 zendt Gerhard een brief aan de Algemeen Raad waarin hij een opgaaf doet van 255 leden. De Haagse sectie heeft 21 leden en de Utrechtse 8, waaruit volgt dat Amsterdam 216 leden telt. Gelet op het tijdstip van de brief mogen we aannemen dat met dit ledental ook de maximale omvang van de Internationale in Nederland is bereikt.

De toekomst

In januari 1870 begint Gerhard een serie artikelen in *De Werkman* onder de titel 'De Toekomst' die hij eerder als lezingen in de cursusvergaderingen van de Internationale heeft gehouden. In deze artikelen zet hij uiteen met welke middelen men tot een nieuwe maatschappij kan komen. In de Internationale treedt Gerhard voor het eerst op in het openbaar als lid van de arbeidersbeweging. Door het schrijven van de brochure *De Internationale en hare beoordelaars* (1871) wordt hij door de buitenwacht gezien als de spreekbuis van de radicale arbeidersbeweging. Toch is Gerhard geen revolutionair, eerder het tegendeel. Zijn ideeën zijn zeer gematigd. Hij wil geen directe maar een geleidelijke invoering van het algemeen stemrecht. Ieder jaar moet er, via vergelijkende examens, 4 procent van de werknemers tot de stemlokalen worden toegelaten. De afschaffing van het eigendom wil hij bereiken door een jaarlijkse verhoging met 1 procent van de successierechten. In 100 jaar zal zo alle eigendom verdwenen zijn en een nieuwe maatschappij zijn opgebouwd. Het denken van Gerhard heeft sterk utopische trekken. Zijn ideale staat bouwt hij op het principe: "gelijk recht voor allen". Er zijn 'gemeentekraamzalen', waar de kinderen worden geboren. Zij worden opgevoed in 'kinder-speellokalen' en scholen. Hij scheidt een staat waarin iedereen gelijke kansen heeft en allen zichzelf kunnen ontwikkelen in de door henzelf gewenste richting. De bedrijven zijn gemeenschappelijke werkplaatsen, vanwaar de goederen worden gedistribueerd aan hen die er recht op hebben. Maaltijden worden gemeenschappelijk gebruikt. De bevolking woont in wooneenheden, waarbinnen gehuwden speciale ruimten hebben. Alle burgers, ongeacht hun prestatie, worden gelijkkelijk door gemeentelijke magazijnen gekleed en gevoed, zodat het verschil tussen rijk en arm niet meer bestaat.

Scheepers, typograaf en voorman van de Arnhemse vakbeweging, bespreekt op een vergadering van de Arnhemse werkliedenvereniging *Hoop op Gerechtigheid* de brochure *De Internationale en hare beoordelaars*. Hij uit daarbij kritiek op de Internationale door te stellen dat deze de godsdienst teniet wil doen. Deze kritiek wordt opgenomen in *De Werkman* van 29 juli 1871. Gerhard gaat op deze kritiek in. Hij maakt onderscheid tussen godsdienstig gevoel, dat "geheel vreemd is aan kerkelijke dogma's" en de leerstellingen der verschillende kerkgenootschappen. "Godsdienstig gevoel verbreedert de menschen, kerkelijke leerstellingen stooten hen van elkaar af". Gerhard ontkent dat de Internationale de "waarachtige godsdienst" ooit heeft tegengewerkt.

Typerend voor de bedachtzaamheid van de beweging in Nederland van die dagen is dat Gerhard elk verband tussen de Internationale en de Parijse Commune ontkent. Hij veroordeelt alle geweld. De bestaande wetten moeten worden geëerbiedigd, aangezien geacht kan worden dat deze de wil der meerderheid vertegenwoordigen. Dezelfde bedachtzaamheid is het die het gros van de Nederlandse werklieden afzijdig, zo niet onverschillig, doet staan ten opzichte van de Internationale. Wellicht moet de brief die J.E. Keller schrijft op 10 mei 1871 aan de Algemene Raad in Londen dan ook in dat licht worden gezien. Keller, die secretaris is van de Nederlandse sectie, verlangt in die brief uitleg over de beschuldiging, gepubliceerd in *Het Handelsblad*, dat de Internationale een grote som geld heeft gestuurd aan de Parijse Commune.

Relatie met Londen

In het verslag van juni 1869 van de vergadering van het Algemene Raad van de Internationale in Londen wordt melding gemaakt van de oprichting van de Nederlandse sectie. Herman Jung meldt: "the Amsterdam section had constituted itself the Central Section for Holland". *The International Working Men's Association* zoals de Eerste Internationale formeel heet wordt opgericht in 1864. We zullen het verder de Internationale noemen. De toevoeging 'eerste' laten we verder weg, in de eerste plaats omdat het een onderscheiding betreft die later is toegevoegd, en in de tweede plaats omdat het eigenlijk een onjuiste aanduiding is. De naam 'Eerste Internationale' komt meer toe aan de Bund der Gerechten en zijn opvolger de Kommunistenbund. Van de laatste is de Internationale in zekere zin een voortzetting. Het *Communistisch Manifest* is immers geschreven ten behoeve van de Kommunistenbund, maar vormt nu evenzeer de belijdenis van de Internationale. Ook in personele zin is er sprake van een voortzetting. Het meest in het oog springen natuurlijk Marx en Engels, maar ook anderen die nu aangesloten zijn bij de Internationale en daar actief voor zijn, hebben een rol gespeeld in de Bund der Gerechten en de Kommunistenbund, onder wie Karl Schapper, die in 1865 deel uitmaakt van de Algemene Raad.

Karl Marx (1818-1883) en Friedrich Engels (1820-1895).

De Algemene Raad van de Internationale is een gezelschap dat voortdurend van samenstelling wijzigt. De aanvullingen komen tot stand op voordracht van de raadsleden zelf. Gedurende de jaren 1864- '72, maken 191 mannen en 2 vrouwen gedurende kortere of langere tijd deel uit van de Algemene Raad. In de jaren 1864- '67 schommelt het aantal leden van het Algemene Raad per jaar rond de 70 daarna rond de 40. Door het voortdurend komen en gaan van de leden worden de bijeenkomsten van het Algemene Raad, welke

om de veertien dagen plaats vinden, zelden door meer dan 15 à 20 leden bezocht. Naast intellectuelen en enkele artiesten maken vooral ambachtlieden deel uit van de raad. Van de 94 leden waarvan we het beroep kennen behoren er 60 tot de laatste categorie. Het aandeel kleermakers is opvallend, vooral in de jaren 1866- '68. Hun aantal varieert van 20 tot 25% van het totaal aantal ambachtlieden De belangrijkste onder hen zijn ongetwijfeld de Duitsers Johann George Eccarius, een Thüringse kleermaker, die betrokken is bij de oprichting in 1864, en Friedrich Lessner een kleermaker uit Weimar. Beiden zijn van 1864 tot 1872 lid van het Algemene Raad.

Gerhard is zeer actief in de Internationale. Op bijna alle bijeenkomsten en vergaderingen is hij present als bestuurder of als spreker. Als bestuurslid is hij degene die de contacten met het buitenland onderhoud. De contacten met de Algemene Raad van de Internationale in Londen en de andere Europese federaties zijn een zwak punt van de Nederlandse afdelingen. Wel worden een aantal officiële stukken uit Londen door Gerhard vertaald en in *De Werkman* afgedrukt, maar meer dan een oppervlakkig contact is er niet geweest. Gerhard is geen internationaal secretaris, maar commissaris van toezicht. Pas in het derde verenigingsjaar, van september 1871 tot september 1872, wordt hij als zodanig benoemd. Als in mei 1870 blijkt dat een manifest van de Algemene Raad in Londen niet ondertekend is door Nederland, vraagt *De Werkman* zich kwaad af of Nederland dan nog niet officieel is aangesloten Het is niet de laatste keer dat er geklaagd zal worden. Het bestuur van de

Nederlandse sectie beklagt zich op haar beurt bij de Algemene Raad in Londen als de officiële stukken niet medeondertekend zijn door de secretaris voor Nederland. Als deze klacht nog in dezelfde maand wordt behandeld in een vergadering van de Algemene Raad, dan blijkt de verklaring even simpel als tekenend; er is geen secretaris voor 'Holland'! Sedert 1868 of 1869 is er een vacature. In de jaren daarvoor is het secretarisschap door verschillende leden van het Algemene Raad bekleed. In 1866 en een deel van 1867 is de 'corresponderend secretaris' voor Nederland, Jacques van Rijen, een Vlaming, die gedurende diezelfde periode deel uitmaakt van het Algemene Raad. Gelet op de verslagen van het Algemene Raad heeft Van Rijen plannen voor Holland. Hij wil diverse stukken vertalen, waaronder het reglement en ook artikelen in kranten plaatsen. Na 1867 horen we echter niets meer van hem. Zijn plaats als corresponderend secretaris wordt gedurende de rest van 1867 waargenomen door N.P. Hansen, een Deens kleermakersgezel die gedurende de jaren 1864-'67 deel uitmaakt van het Algemene Raad. Derkinderen, een Vlaamse mandenmaker, die lid is van het Algemene Raad in 1866-'67 neemt het stokje van Hansen over. Derkinderen maakt zich in 1866 verdienstelijk bij een staking van mandenmakers in Engeland. Hij weet een zestal Belgen die geronseld zijn voor werk in Engeland als onderkruiper, over te halen te stoppen met hun werk. De zes worden op kosten van de stakers terug op de boot naar België gezet. Bij zeven Nederlandse onderkruipers, die enige dagen later arriveren, heeft hij geen succes. Op de brief die hij ze geeft reageren ze niet, omdat ze analfabeet blijken te zijn. Op de uitleg gaan ze niet in. Na Derkinderen ontstaat langdurig een vacature voor corresponderend secretaris voor Nederland, totdat in mei 1870 Marx wordt benoemd op voordracht van John Eccarius, de algemeen secretaris van de Algemene Raad. Marx is op dat tijdstip echter ziek en niet in staat de correspondentie vanuit Holland te beantwoorden.

Het Haagse congres

In de Algemene Raad van de Internationale te Londen wordt in juni 1872 het te organiseren congres aan de orde gesteld. Marx stelt voor het congres in 'Holland' plaats te laten vinden, in overeenstemming met het voorstel van de Belgische sectie. De plaats zelf moet door de Nederlandse sectie worden bepaald. Het bestuur van de Nederlandse sectie beveelt Den Haag aan. Het Haagse congres is het enige congres van de Internationale waaraan Marx zelf deelneemt. Ook Gerhard is deelnemer aan het Haagse congres. Op dit congres zal de strijd tussen Marx en Bakoenin worden uitgevochten. Het is het verschil in opvatting tussen deze twee, en hun aanhangers dat het begin van het einde van de Internationale inluidt. Deze 'broedertwist', al zullen de hoofdrolspelers zichzelf niet of nauwelijks als broeders hebben gezien, is alleen te begrijpen in de context van de Europese politiek van die tijd. In Italië zijn de verschillende koninkrijkes, de een na de ander, door Garibaldi verenigd tot een Italiaans koninkrijk onder Victor Emanuel. Zoals Garibaldi zelf later verklaart, is de alliantie met Victor Emanuel een 'tactische noodzaak' zeer tegen zijn zin in aangezien hij een overtuigd republikein is. Revoluties zijn in Italië niet van de lucht. Uiteraard met wisselend succes. Er zijn daardoor nogal wat Italiaanse vluchtelingen, vooral in Zwitserland en Engeland. De meesten van hen zijn aanhanger van Bakoenin en wars van een georganiseerd socialisme. Hetzelfde geldt voor de Russen en Polen die gevlucht uit eigen land door Europa zwerven en in hun ellende slechts één hoop koesteren: revolutie. In Engeland, dat op grootindustriële gebied nog vrijwel het monopolie bezit, is de vakbeweging succesvol en steken de arbeidsvoorwaarden van de geschoolde werklieden ver uit boven die van de werklieden in de andere landen. De Engelsen, die niet veel op hebben met de 'strijd van de theorieën', gaan geheel op in hun strijd voor betere arbeidsvoorwaarden. De politieke beweging in Engeland stelt op dat moment weinig voor, en het zal nog jaren duren eer een socialist het

Engelse parlement betreedt. Onder aanvoering van Blanqui zijn de Franse socialisten voor alles revolutionairen en verwerpen zij het marxistische evolutie denken. Het blanquisme komt erop neer dat met geweld een kleine, maar goed georganiseerde groep de macht kan grijpen en ook kan behouden. Eigenlijk is er alleen bij de Duitsers steun te vinden voor de marxistische opvattingen. Het is tegen dit decor dat het congres van de Internationale in Den Haag plaats vindt.

Het congres wordt van 2 tot en met 7 september 1872 gehouden in een zaaltje in Concordia, gevestigd aan de Lombardstraat. Aanvankelijk wordt in de kranten

slechts zakelijk gemeld dat de Internationale Den Haag heeft uitgekozen voor haar vijfde congres. Vrij plotseling meent dan het *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage* bezwaar te moeten maken tegen het houden van het congres. De krant wijst op artikel 10 van de grondwet, waar staat: "Het recht der ingezetenen tot vereenigen en vergaderen wordt erkend". Het *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage* interpreteert dat als niet geldend voor 'vreemdelingen'. Verder meent het *Dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage* dat de regering in kan grijpen door een beroep te doen op de bedreiging van de openbare orde. Een pennestrijd met andere dagbladen is het gevolg. Alhoewel de meeste kranten ook niets moeten hebben van de oproerkraaiers van de Internationale, zijn ze van mening dat de vrijheid van vergaderen moet worden geëerbiedigd. Er ontstaat een begin van een hetze tegen de Internationale en de nodige geruchten komen in omloop. Zo zou de kastelein van Concordia alsnog besloten hebben zijn zaal niet te verhuren, waardoor het congres niet door kan gaan. Duitsland zou druk op de regering hebben uitgeoefend om het congres te verbieden. Ondanks de geruchten zijn de eerste afgevaardigden al op de zaterdag voorafgaand aan het congres in Den Haag aanwezig. Ter herkenning dragen zij en ook enkele leden van de Haagse sectie op zaterdag en zondag een blauw lintje in het knoopsgat. Op zondagavond is er een kennismakingsbijeenkomst, waar Gerhard de gasten in het Frans toespreekt. Van maandag tot en met woensdag vinden zowel 's ochtends als 's avonds 'geheime' zittingen plaats. Deze geheime zittingen zijn er om de geloofsbrieven van de afgevaardigden te controleren. Doordat in de meeste landen geen vrijheid van vereniging bestaat en verenigingen zoals afdelingen van de Internationale verboden zijn, is de oplossing veelal een geheime vereniging. Het is dan ook moeilijk vast te stellen of degene die zich meldt als afgevaardigde, ook daadwerkelijk door zijn vereniging is afgevaardigd, aangezien ook dat geheim is. Aangezien dit congres vóór alles gaat over de te kiezen richting - anarchistisch of socialistisch - is het van belang wie over een meerderheid beschikt. Het komt op de geldigheid van de mandaten aan. Bij de controle van de geloofsbrieven wordt duidelijk dat de anarchisten in de minderheid zijn. Als de kwestie van de geloofsbrieven is afgerond spitst het congres zich toe op de vraag of de Algemene Raad - lees Marx en Engels - zijn grote macht zal behouden of niet. De Belgen, Spanjaarden en Zwitsers zijn op de hand van Bakoenin, die zelf niet aanwezig is. Ook Gerhard schaaft zich bij de scheiding die in de Internationale plaatsvindt tussen de marxisten en de aanhangers van Bakoenin aan de zijde van de laatste. Gerhard heeft een groot vrijheidsgevoel en wenst daarom niet in te stemmen met de uitsluiting van Bakoenin en de zijnen. Gerhard is ondanks zijn steun aan Bakoenin geen anarchist. In een rede getiteld 'Vrijheid en gezag' behandelt hij de verhouding tussen anarchisme en communisme. Het verschil in wereldbeschouwing die tussen anarchisten en sociaaldemocraten bestaat erkent hij niet. Wel zegt hij in voornoemde rede:

We willen voor het oogenblik kommunisme en kollektivisme laten rusten om er later op terug te komen; beide benamingen drukken een direct maatschappelijken toestand uit. Anarchisme daarentegen is, althans gedeeltelijk, meer iets wat men een politiek denkbeeld zou kunnen noemen, waarbij aan ieder individu volkomen vrijheid van doen en laten zou blijven, zonder in het minste of geringste aan enig gezag van welke aard ook, te zijn onderworpen. Hoe men daar ginds kommunisme en anarchisme heeft kunnen samen koppelen is wezenlijk een raadsel, vermits een verstandig ingerichte kommunistische maatschappij zich wel het minst van alle met anarchisme zou kunnen verdragen.

Congresgangers verlaten café Excelsior onder gejuw van de toeschouwers. Gravure van Smeeton Tilly.

Vooraf zeer logisch is Gerhard waar hij alléénstaande daden van geweld afkeurt. Hij betoogt dat de toestand rijp moet zijn, eer er van welk gewelddadig optreden dan ook, iets goeds valt te verwachten. Hij komt tot de conclusie dat beide richtingen, anarchisten en sociaal democraten - hij zelf rekent zich tot de laatste - moeten en kunnen samenwerken, omdat men het eens is over het gemeenschappelijk eigendom. Het praktische einde van de Internationale komt in zicht door het voorstel van Marx om de zetel naar New York te verplaatsen.

Met een meerderheid van drie stemmen wordt hiermee ingestemd. De aanhangers van Blanqui verlaten na deze stemming het congres. Marx heeft naar eigen zeggen het einde van de Internationale voorzien:

“De internationale actie der arbeidersklasse hangt in geen enkel opzicht van het bestaan der ‘Internationale Arbeiders Associatie’ af. De Internationale is slechts de eerste poging om voor die beweging een centraal orgaan te scheppen, een poging, welke door den stoot dien zij gaf een blijvend gevolg zou hebben, doch zij was in haar eersten historische vorm, na den val van de Parijsche Commune, niet langer vol te houden.”

De Internationale Arbeiders Associatie vindt haar, formeel afgekondigde, einde in 1876.

Politietoezicht

De secties van de Internationale genieten al in 1870 de aandacht van justitie. Antecedentenonderzoek vindt plaats naar de voormannen van de beweging, onder wie Gerhard en de typograaf C.P. Michon. Als Michon verhuist, wordt dat terstond aan de procureur-generaal gerapporteerd. Niet alleen de Nederlandse autoriteiten zijn geïnteresseerd in dergelijke gegevens, ook uit het buitenland wordt om inlichtingen gevraagd. De minister van Buitenlandse Zaken mr. Baron van Heeckeren van Kell vraagt aan de minister van Justitie mr. H.J. Smidt in februari 1870 om inlichtingen over Gerhard. Deze zou betrokken zijn bij de distributie van het in Londen gedrukte *Die Freiheit* naar Duitsland. De minister van Buitenlandse Zaken vraagt deze informatie op verzoek van de Duitse gezant. Procureur-generaal Jhr. A.J.Th. v.d. Bergh geeft opdracht om Gerhard te observeren en inlichtingen over hem in te winnen. De Rotterdamse inspecteur H.W. Moulijn wordt met deze taak belast. Hij slaagt erin het signalement te pakken te krijgen van een zekere F. Kaufmann die als tussenpersoon de bladen, elke keer onder een andere titel in Engeland gedrukt, naar Rotterdam brengt. Het maakt in ieder geval duidelijk dat degenen die leidinggeven aan de Internationale als staatsgevaarlijk worden beschouwd. Al voor de Parijse Commune verkettert de pers in Europa de Internationale. De aanhoudende hetze zorgt er in Oostenrijk voor dat twee leiders van de arbeidersbeweging wegens hoogverraad tot tuchthuisstraffen worden veroordeeld, vanwege hun sympathie voor de Internationale. Na de Parijse Commune reageert de burgerlijke pers heftig en beschrijft de Commune als een product van samenzwering, bedacht en gestuurd door de Algemene Raad van de Internationale. In Frankrijk komt een uitzonderingswet tot stand tegen de Internationale en wordt er getracht andere regeringen te bewegen tot vervolging en uitlevering van uitgeweken communards. Duitsland en Oostenrijk zijn van plan de Europese staten bijeen te roepen in de strijd tegen de Internationale. Paus Pius IX berispt de Zwitserse regering: “Zij [Zwitserland] duldt die sekte van de Internationale, die heel Europa wil behandelen zoals ze Parijs behandeld heeft. Deze heren van de Internationale zijn te vrezen, omdat zij werken voor de eeuwige vijanden van God en de mensheid.” De Spaanse regering neemt daarop het initiatief om de Europese staten bijeen te roepen. Het is de verdienste van de Britten dat, door vast te houden aan de principes van de rechtstaat, de poging om Europa te verenigen in een antisocialistische inquisitie wordt verijdeld.

Het einde van de Nederlandse sectie der Internationale

In september 1871 wordt voor de derde en naar zal blijken voor de laats maal een bestuur van de Nederlandse sectie gekozen. Voorwaarde is dat het bestuur moet worden gekozen, voor zover mogelijk, uit de leden van de aangesloten vakverenigingen. Door de kleermakersvereniging worden Gerhard en Gilkens aangewezen, door de smedenvereniging Ansing en Maagdenberg, door de lithografenvereniging De Berk en Termorshuizen, en Kalshoven en Van der Hout voor de gemengde vereniging. De drie verenigingen - van smeden, lithografen en kleermakers - die lid zijn van de Internationale verbreken in 1872 de band. Als de smeden de patroons verzoeken op een vergadering te komen, weigeren deze dat op grond van het feit dat de vereniging aangesloten is bij de Internationale. Zou dit niet het geval zijn, dan is er bereidheid tot overleg en behoort een loonsverhoging tot de mogelijkheden. De *Amsterdamsche Courant* en de *Werkmansvriend* zijn over het uittreden uit de Internationale opgetogen. Voor de leden weegt een loonsverhoging zwaarder dan het lidmaatschap van de Internationale. Eind juni besluit de ledenvergadering unaniem om het artikel dat de leden ook tot lid van de Internationale maakt uit haar statuten te schrappen. De beloofde loonsverhoging wordt daarna door de patroons gegeven. In september nemen, zoals gezegd, de kleermakers eenzelfde besluit. In oktober volgen de lithografen. Of bij hen dezelfde reden speelt als bij de smeden is niet met zekerheid te zeggen. Opmerkelijk is het wel dat de afscheiding geschiedt op een tijdstip dat de Lithografenvereniging loonsverhoging vraagt. H. Timmer (lid van De Dageraad), die de Nederlandse sectie van de Internationale steunt, signaleert in *De Werkman* dat verhoging van lonen in feite niets oplost. Het gaat erom producten goedkoper te maken en met loonsverhogingen kan dat niet worden

bereikt. Volgens Timmer moet de inzet zijn: vermindering van werkuren, bijvoorbeeld tot acht uur per dag, maar dan wel gepaard aan een sterke productiviteitsstijging. De gedachtewisseling over de betekenis van arbeidstijdverkorting vormt de aanzet voor de Nederlandse sectie om met een uitgewerkt program te komen. In december 1870 stelt J.E. Keller, de eerste secretaris van de Algemene Raad van de Nederlandse sectie, een aantal maatregelen voor om de positie van de werklieden te verbeteren. Naast de eis tot invoering van algemeen stemrecht en kosteloos onderwijs, legt hij de eis op tafel om bij wet een normaal aantal werkuren af te dwingen. Wat onder 'normaal' moet worden verstaan, wordt in het midden gelaten. Kellers voorstellen roepen verzet op. Gerhard is wel een voorstander van algemeen stemrecht, maar ziet niets in de wettelijke regeling van een normale arbeidsdag. In de kracht van vakverenigingen die dat zelf afdwingen, heeft hij evenmin veel vertrouwen. Zij beheersen de arbeidsmarkt nog te weinig om daadkrachtig te kunnen optreden. Bovendien schrikken velen, door de omvang van de werkloosheid, terug om zich in te zetten voor arbeidstijdverkorting. Zolang daarin geen verandering komt, valt van het streven naar een normale arbeidsdag niet veel te verwachten. Met het uittreden van de drie aangesloten verenigingen bestaat de Internationale nog slechts uit de zogeheten Gemengde Vereniging.

Lidmaatschapsbewijs van de Internationale van H.H. (Henri) van Kol de latere coryfee van de SDAP en lid van de Tweede Kamer.

Na het tragisch verlopen Haagse congres is het snel gedaan met de Internationale. In de laatste maanden van 1872 bloedt de Nederlandse sectie leeg. Er is nog een opleving, met het organiseren van vergaderingen in Dalrust te Amsterdam. De eerste bijeenkomsten zijn zeer succesvol en kennen een grote belangstelling. Ook Gerhard spreekt op een van deze vergaderingen en zet zijn communistische idealen uiteen. Als praktisch punt dringt hij aan op het afschaffen van alle staatsschulden.

Het *Algemeen Handelsblad* noemt hem: "blijkbaar de meest ontwikkelde van allen". Radicaal verwerpt Gerhard de bestaande maatschappelijke structuur; de strijd van de arbeiders moet gericht zijn tegen "al het bestaande" stelt hij, pas daardoor wordt vereniging of organisatie zinvol. Als op de bijeenkomst gesproken wordt over de hoge kosten van levensonderhoud, ontstaat er een politieke agitatiebeweging die in augustus uitmondt in een tweetal straatdemonstraties, waarbij een adres aan de burgemeester wordt uitgebracht. Als de gemoederen wat al te verhit lijken te raken slaagt Isaac Salomon van der Hout erin de boel te kalmeren.

Van der Hout, die lid is geworden van de Internationale in 1871, is samen met Ris en Sauer de oprichter van de Gemengde Vereniging. Hij maakt deel uit van het bestuur van de Nederlandse sectie en is actief betrokken bij het opzetten van vakverenigingen. Op het Haagse Congres vertegenwoordigt hij de Nederlandse sectie. In de kwestie tussen Marx en Bakoenin tracht hij een neutrale houding aan te nemen, maar tekent uiteindelijk de verklaring van de minderheid die Bakoenin steunt. Eind 1872 is hij werkloos en besluit samen met Sauer naar Londen te gaan. Met een aanbevelingsbrief van Gerhard aan Marx op zak went hij zich tot Friedrich Engels voor werk. Hij vindt echter werk als mijnwerker in Duitsland. In 1874 is hij opnieuw in Londen, waar hij met zijn gezin in East-End woont. Zij hebben daar een kommervol bestaan. Regelmatig doet Van der Hout een beroep op Engels, die hem telkens weer helpt. Van der Hout is gedurende 25 jaar actief in de Engelse arbeidersbeweging. Hij treedt onder meer op als spreker naast William Morris en Friedrich Lessner.

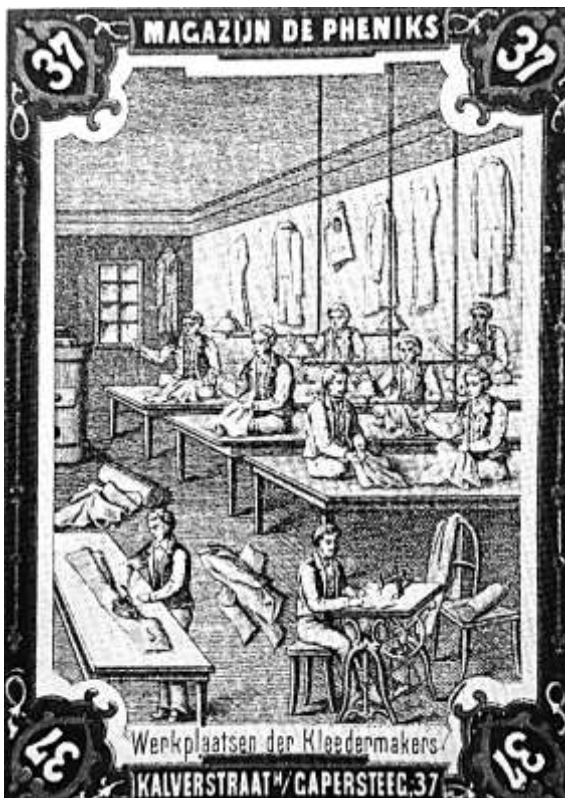

Flora en daarachter Dalrust, op een tekening uit 1861, ongeveer ter hoogte van de huidige Sarphatikade in Amsterdam.

De belangstelling voor de Dalrustvergaderingen is tegen het einde van het jaar 1872 diep gezakt. Op de twee laatste bijeenkomsten van 15 december 1872 en 5 januari 1873 zijn er slechts een vijftigtal bezoekers. Ris en Gerhard spreken opnieuw over algemeen stemrecht. De laatste betoogt met klem dat de Internationale langs geleidelijke weg wil werken en waarschuwt voor een gewelddadige revolutie als men zal weigeren naar haar stem te luisteren. De schuld voor een dergelijk bloedvergieten ligt in dat geval echter bij de burgerij en niet bij de arbeiders. De Internationale in Nederland is hiermee ter ziele. De leden van de Gemengde Vereniging behouden wel een zekere personele relatie, al dan niet via De Dageraad. Dat zal later van belang zijn bij de totstandkoming van de *Sociaal Democratische Vereniging*.

Lit. & bron.: Archief H. Gerhard in: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam; Archief A.H. Gerhard in: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam; GA Amsterdam: Bevolkingsregister. W. Abendroth, *Sociale geschiedenis van de Europese arbeidersbeweging* (Nijmegen 1972) p. 32/3; Dr.I.J. Brugmans, *De Arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw* ('s-Gravenhage 1929) p. 270/1, 281/2; B. Bymholt, *Geschiedenis der Arbeidersbeweging in Nederland* (1894) (Amsterdam 1894) p. 60, 80; S.M.N. Calisch, *Een zesdaagsch Internationaal debat. Wat er in de eerste Septemberweek van dit jaar in de Haagsche Lombardstraat voorviel* (Dordrecht 1872) p. 3/6; J. Charité, *De Sociaal-Democratische Bond als orde- en gezagsprobleem voor de overheid (1880-1888)* (Leiden 1972) p. 40/2; A. H. Gerhard, *De Dageraad. Geschiedenis, herinneringen en beschouwingen* (Amsterdam 1903) p.1 8, 22; H. Gerhard, *De Internationale en haar beoordelaars* (Gent 1876) p. 28, 39, 51, 54; H. Gerhard, *Verzamelde en nagelaten opstellen. Met een voorwoord van F. Domela Nieuwenhuis* (Amsterdam 1887) Deel 1 p. 13, 20, 23/30, 166; J. Giele, *De Eerste Internationale in Nederland* (Nijmegen 1973) p. 34, 35/45, 65/70, 103/6, 123, 140, 174; G. Harmsen, *Historisch overzicht van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* (Nijmegen z.j.) p. 9/11; P. Hoekman en J. Houkes, *De Weezenkas* (Amsterdam 1996) p. 2/4; D. Hudig Jr., *De Vakbeweging in Nederland 1866-1878* (Amsterdam 1904) p. 26/7, 31, 37/9, 49/50, 113/4; S. Katz Jz., *Officieel Verslag van het derde nederlandsche werklieden-congres, op Zondag 28 en Maandag 29 Mei 1871*. (Amsterdam 1871) p. 29/31; W.H. van der Linden, *The International Peace Movement 1815-1874* (Amsterdam 1987) p. 127, 264, 976; Martin Schouten, *De socialen zijn in aantogt* (Amsterdam 1974) p. 70/4, 85, 91/5; Andr. Sternheim, 'Opkomst en verval der eerste socialistische Internationale' in: *Onze Gids. Sociaal-Economisch-Technisch Maandblad* (Amsterdam 1931) p. 42/3; Th. van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam. De maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad, van de jaren '50 der vorige eeuw tot 1876* (Amsterdam 1965) p. 455/6; W.H. Vliegen, *Over oorsprong, geschiedenis en hedendaagsche stand der Socialistische Beweging* (Amsterdam 1931) p.86, 101/3; J.M. Welcker, *Heren en arbeiders* (Amsterdam 1978) p. 8, 113/4; J.M. Welcker, 'Hartman, Evert Hendrik' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* (Deel 6) (Amsterdam 1995) p. 77/9; F. van der Wal, *De oudste vakbond van ons land* (Nijmegen 1916) p. 22; *The general council of the First International 1864-1866* (Moskou 1964) p. 89, 97, 100, 105, 108, 112-113, 174, 179, 193-194, 226, 336, 367/8;

Vooruitgang door Broederschap

Het lijkt erop dat na het verdwijnen van de Arbeiterbildungsverein in 1848 er een zekere vorm van organisatie of onderling verband onder de kleermakers is blijven bestaan. Mogelijk is het een voortzetting van de beweging onder de kleermakers die geld inzamelden voor de bekostiging van de verdediging van Hanke en Gödecke, in het proces tegen hen na de demonstratie op de Dam. Het enig bekende feit tussen 1848 en 1865 is een staking in Amsterdam onder de kleermakersgezellen. Wanneer deze staking precies plaatsvindt, is niet bekend. Petrus Werthweyn, president van het *Onderling Hulpfonds: Boekdrukkunst* en de latere voorzitter van de *Algemeene Nederlandsche Typografenbond*, zegt op een vergadering van het Hulpfonds in 1865, waar gesproken wordt over middelen om tot verbetering van de lonen te komen: "dat het geenszins ons doel is, evenals de kleedermakers ons werk neer te leggen, om later weer s'il-vous-plait te moeten spelen, teneinde werk te bekommen". Uit deze woorden zou kunnen worden opgemaakt dat het doel van de staking niet

is bereikt, maar ook - aangezien er in de tweede helft van de jaren zestig geen organisatie van kleermakers is - dat de staking tevens het einde betekende van de kleermakersorganisatie.

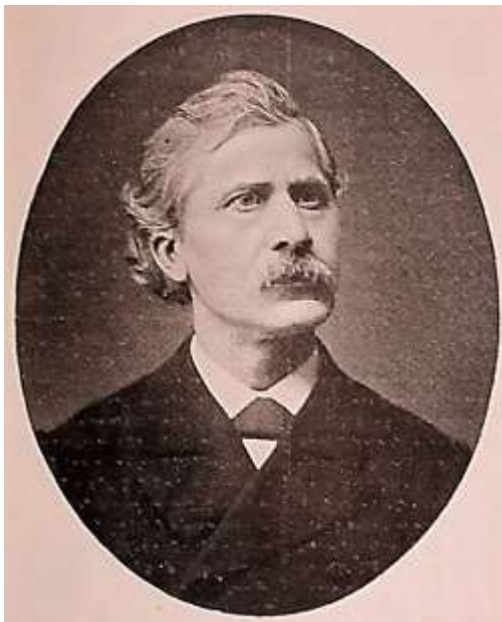
Het beroep van kleermaker wordt in het begin van de negentiende eeuw uitgeoefend door zelfstandige ambachtslieden in bedrijfjes die veelal niet meer personeel tellen dan de kleermaker zelf en soms een gezel en/of een leerling. Slechts in enkele gevallen is er sprake van een atelier waar meerdere kleermakers hun beroep uitoefenen. In een stad als Haarlem bijvoorbeeld zijn in 1843 meer dan honderd kleermakers actief. Zevenentachtig van hen werkt alleen. Enkelen hebben meer dan één knecht. Slechts in één kleermakerswerkplaats werken zeven knechten. Maken we een vergelijking met andere steden met een min of meer vergelijkbaar bevolkingsaantal, dan lijkt het erop dat in Delft in de kleermakerij emplooi is voor zo'n 80 à 90 personen. Gaan we uit van gemiddeld één gezel en één leerling per kleermakerij, dan betekent dat bijvoorbeeld voor Delft, dat daar in het midden van de negentiende eeuw 25 à 30 kleermakers werken. Dit aantal stemt overeen met het aantal adressen van kleermakers in het adressenboek van Delft van 1887.

We weten dat Hendrik Gerhard in november 1870 (hij laat het niet alleen bij woorden en theorieën) samen met vijf andere kleermakers een commissie vormt met als doel een vereniging op te richten. Uit dit initiatief ontstaat op 11 december 1870 de kleermakersvereniging *Vooruitgang door Broederschap*. Gerhard toont gevoel voor drama als hij de oprichtingsvergadering opent met:

"gij kunt allen beseffen, het is de wensch ons vereenigd te zien, uit eene diepgevoelde behoefte hiertoe en in navolging van honderden van onze medewerkliden in bijna alle landen van Europa en de Vereenigde Staten van Noord-Amerika. Te lang reeds stonden wij als bloote toeschouwers bij den grooten worstelstrijd, die in de oude en nieuwe wereld gestreden wordt. Een strijd niet te beslissen door kanonnen en mitrailleuses, het is een strijd tusschen arbeid en kapitaal, waarvan wij eene vredelievende oplossing tegemoetzien, wanneer de vereeniging der verschillende arbeiders uitgebreid en volkomen zal zijn. Wij prediken dan ook geen haat tegen personen, wij sporen U niet aan tot werkstakingen op groote schaal, die immer tot nadeel van beide partijen uitloopen, wij wenschen niets dan eene vereeniging van kledermakers te zien opgericht wier leden elkander broederlijk de hand reiken,

waar één hunner in zijn rechten wordt te kort gedaan.”

Na de toespraak van Gerhard wordt het concept-reglement voorgelezen. Het bevat onder meer de bepalingen dat men als lid niet ouder mag zijn dan vijftig jaar, stukwerker moet zijn of minstens 12½ cent per uur moet verdienen. Deze artikelen worden na veel protest veranderd in de omschrijving dat men kleermaker moet zijn en ouder dan twintig jaar. Het grootste deel van de aanwezigen treedt nog tijdens deze vergadering toe tot de vereniging; negenendertig in totaal. Een week later is het ledental tot drieënzeventig gestegen. Volgens het reglement wordt een bestuur gekozen bestaande uit twee secretarissen en twee penningmeesters. Overeenkomstig de bepaling dat er geen “vaste President” zal zijn - een bepaling ontleend aan het reglement van de Internationale - worden vijf commissarissen van toezicht gekozen die bij toerbeurt de vergaderingen leiden. Op voorstel van J.H. Gilkens wordt besloten, dat een commissaris van werkzaamheden, erop toe zal zien “dat op de vergaderingen geene laffe of niets beduidende voordrachten werden gehouden”. Op de eerstvolgende vergadering wordt de contributie vastgesteld op acht cent, waarvan er drie voor de Internationale zijn bestemd. Gerhard pleit ervoor dat de werklieden door hun verenigingen niet alleen hun vakbelangen zullen behartigen, maar ook hun “rechten als mensch en burger in de maatschappij.” Deze poging om vak-actie en politieke-actie met elkaar te verbinden is eigenlijk niet eens zo opmerkelijk als we Gerhards activiteiten in ogenschouw nemen. Veel activiteiten heeft de kleermakersvereniging nooit ontplooid. De ledenvergaderingen worden matig bezocht. In maart 1871 wordt een commissie van zes leden uit de verschillende werkplaatsen gekozen om een conflict met de patroons bij te leggen “met de stipste onzijdigheid”. Op een openbare vergadering die in september georganiseerd wordt, spreekt naast Gerhard en Gilkens ook de oude Hartman. Deze heeft zich herhaaldelijk in lezingen voor *De Humaniteit* uitgesproken tegen werkstaking en harde maatregelen in de strijd voor loonsverhoging. De kleermakersvereniging behoort zeker niet tot de meest revolutionaire in de Internationale.

Hendrik Gerhard is het vierde kind - de tweede zoon - van Hendrik Gerhard en Adriana van der Gaag. Na hem volgen nog twee jongens. Het geslacht Gerhard oefent al generaties lang in Delft het vak van kleermaker uit. Hendrik sr. is lidmaat van de hervormde kerk. De regels van de kerk worden in acht genomen en de kinderen worden orthodox opgevoed. Op 42-jarige leeftijd overlijdt Adriana van der Gaag. Hendrik Sr. hertrouwt, zodat de kinderen niet lang na het overlijden van hun moeder een stiefmoeder krijgen. De vreugde is echter van betrekkelijk korte duur, want in 1845 overlijdt de stiefmoeder. Vader Hendrik zorgt daarna alleen voor zijn kinderen, totdat hij op 12 januari 1848 - nog geen vijftig jaar oud - zelf overlijdt. Vier dagen na het overlijden van hun vader worden Hendrik Gerhard, hij is dan achttien jaar oud, zijn broers en zusters, met uitzondering van de oudste zuster Louise, die dan al volwassen is, opgenomen in het Weeshuis der Gereformeerden. De oudste broer, Johannes Cornelis, wordt op 27 april 1850 met uitzet - dat wil zeggen met de gereedschappen die hij in zijn vak gebruikt - uit het weeshuis ontslagen. Hij vestigt zich in Delft als textielverver. Hendriks jongere broer Adriaan wordt op 8 juli 1848 opgenomen in de Fundatie van Renswoude, een fonds opgericht in het midden van de achttiende eeuw door Maria Duyst van Voorhout. Zij

bestemde haar vermogen voor de opleiding van veelbelovende jongens ouder dan veertien jaar. Tot hun vijfentwintigste jaar wordt volledig in het onderhoud van deze 'beurstudenten' voorzien. Adriaan wordt met een beurs op de kweekschool voor de zeevaart in Amsterdam geplaatst. In 1851 slaagt hij voor het examen van stuurman. Hij vertrekt naar Oost-Indië en blijft daar op kustvaarders varen. Hij maakt promotie, om tenslotte in 1864 kapitein te worden. Willem, de jongste broer, verblijft in het weeshuis tot 30 april 1859.

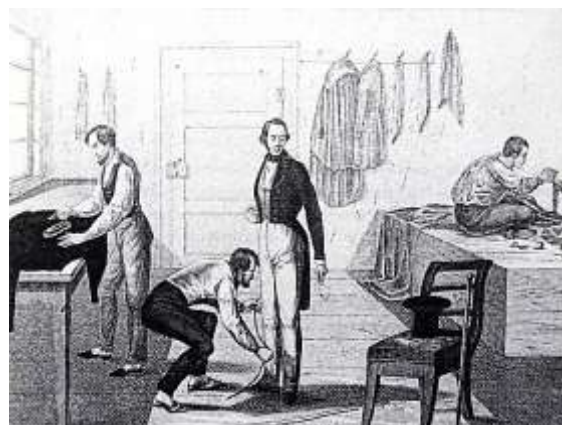
Waar sprake is van een leerling in de kleermakerij, is dat veelal een zoon van de kleermaker zelf. Aangezien de oudste zoon in het gezin Gerhard zich vestigt als textielverver, moet de tweede zoon bij vader op de kleermakerstafel plaats nemen. We keren terug naar het Weeshuis der Gereformeerden. Op 26 april 1851 wordt Hendrik Gerhard, die het vak van kleermaker van zijn vader zal hebben geleerd, uit het Weeshuis ontslagen en met zijn 'uitzet' - wat in zijn geval wil zeggen: de attributen die behoren bij het vak van kleermaker - gaat hij richting Amsterdam. Hendrik aanvaardt een betrekking als kleermakersknecht. Deze dienstbetrekking is van korte duur. Al na enkele maanden vertrekt hij en wordt

een 'Wanderbursche'. Het is niet ongebruikelijk dat ambachtsgezellen ter voltooiing van hun opleiding langs verschillende steden te trekken om in hun vak ervaring op te doen. Deze zogenaamde 'Wanderschaft' is een gildetraditie, die in de negentiende eeuw op zijn retour raakt. Gerhard behoort tot de laatsten die een dergelijke 'vakreis' ondernemen. Nieuwsgierigheid, ondernemerslust, vaktraditie, het zelfstandige karakter van de ambachtsman, wie zal zeggen wat uiteindelijk de doorslag geeft om aan een dergelijke reis te beginnen? Een stimulans is mogelijk de aanwezigheid van de vele Duitsers onder de kleermakers in Amsterdam. Zij zijn immers vanwege hún Wanderschaft in Amsterdam terechtgekomen. Het kan zijn dat er Duitsers werken bij dezelfde kleermakerij waar ook Gerhard in dienst is. Het is ook denkbaar dat hij ze tegenkwam in een van de Poolse koffiehuisen die Amsterdam in die dagen rijk is. In deze koffiehuisen wordt soms meer Duits dan Hollands gesproken. Het blijft gissen, maar het is alleszins voorstelbaar dat Gerhard hier al in aanraking is gekomen met radicale ideeën omtrent de inrichting van de samenleving. Juist de rijke uitwisseling onder zijn beroepsgenoten maakt dat mogelijk. Gerhard zwerft als een echte Wanderbursche rond van plaats tot plaats, steeds werkend als kleermakersgezel om in zijn levensonderhoud te voorzien. Als hij iets heeft gespaard reist hij weer verder. In 1851 is hij korte tijd in Brussel en reist daarna naar Parijs. Zowel in Brussel als in Parijs bestaat er een afdeling van de Bund der Kommunisten, de opvolger van de Bund der Gerechten van Wilhelm Weitling. Het is mogelijk dat Gerhard in Brussel en Parijs in contact heeft gestaan met deze vereniging of met leden ervan. Hij komt voor de eerste keer in Parijs in de laatste dagen van de republiek. Lodewijk Napoleon is op dat ogenblik nog president. Ogenscheinlijk vindt hij daar, onder de werklieden waarmee hij in aanraking komt, een geest van vrolijkheid en opgeruimdheid, die anders is dan hij bij de Nederlandse werkmans heeft waargenomen. Vanuit Frankrijk gaat Gerhard naar Italië, waar hij niet lang blijft, om vervolgens naar Zwitserland te gaan. Hij heeft het voornemen om via Istanboel (toen: Konstantinopel) naar Jeruzalem te reizen. Zover komt hij echter niet. In 1834 leert hij in Lausanne, dat in het Franssprekend deel van Zwitserland ligt, Susanna Stehli kennen een Duits-Zwitserse die woont en werkt in Lausanne als dienstbode. Na hun huwelijk, op 20 januari 1858, vestigen ze zich in Lausanne, waar hun eerste twee kinderen worden geboren: Adriën Henri en Delphine Elisabeth. In 1861 vertrekt het gezin naar Nederland. Waarom keert Hendrik Gerhard terug naar Nederland? En waarom - of door wie - wordt Gerhard actief in maatschappelijk opzicht? We spreken van 'maatschappelijk opzicht' omdat van een arbeidersbeweging, in de jaren zestig van de negentiende eeuw, nog niet of nauwelijks sprake is. Gerhard neemt, voor zover bekend, noch in het buitenland, noch in de eerste jaren na zijn terugkeer in Nederland deel aan het openbare leven. Hij is voor het eerst actief als hij de veertig al nadert. Het antwoord op de eerste vraag ligt mogelijk besloten in een door Gerhard gepubliceerd artikel in De Werkman. Daarin geeft hij aan teleurgesteld te zijn in zijn verwachtingen ten aanzien van de positie van de werknemers in Zwitserland. Als het dan toch nergens beter is dan in het geboorteland, dan is een toekomst in een meer bekende omgeving mogelijk toch het verkieslijkst. Dat de terugkomst naar Nederland niet berust op een vastomlijnd plan, blijkt uit het feit dat eerst Delft als woonplaats wordt gekozen, om korte tijd later verruild te worden voor Amsterdam. Het gezin Gerhard, bestaande uit de beide ouders en twee kinderen, betreft een huis aan de Runstraat. Hier worden vijf kinderen geboren. Gerhard treedt in dienst bij de firma Bodenheim aan de Kalverstraat. Hij werkt daar als kleermaker en verdient voor die tijd het zeer goede loon van f 20,- per week. Gelet op de hoogte van het loon is de vraag gewettigd of Gerhard niet eerder coupeur (een eerste kleermaker die de maat neemt en het goed knipt) bij deze firma is dan 'gewoon' kleermaker. Hoe dan ook: Gerhard verstaat het vak van kleermaker en de firma Bodenheim, die veel luxewerk heeft, stelt prijs op een goed vakman. Vandaar dat Gerhard een betrekkelijke vrijheid geniet. In de tien jaar van zijn 'Wanderschaft' heeft hij vloeiend Frans en Duits leren spreken en schrijven. Hij kent de maatschappelijke verhoudingen in een aantal landen in Europa en het kan niet anders dan dat hij het nodige gehoord heeft onder zijn vakgenoten over ideeën van socialisme en revolutie. Bij zijn terugkeer in Nederland heeft Gerhard het geloof nog niet de rug toegekeerd. Naar eigen zeggen wordt hij in 1862, door het lezen van enkele preken van de 'moderne' Haagse predikant J.C. Zaalberg, aan het twijfelen gebracht. Als hij in 1866 lid wordt van de vrijdenkersvereniging De Dageraad, maakt hij zich los van het geloof. H.H. Huisman, voorzitter van De Dageraad, behoort tot degenen die invloed hebben op Gerhard. Naar verluidt is Gerhard vooral door de bijbel-kritiek van Huisman losgekomen van al wat hem bij zijn orthodoxe opvoeding is ingepompt. Gerhard is een trouw bezoeker van lokaal De Zwaan - aan de Nieuwendijk hoek Kolksteeg - waar de bijeenkomsten van De Dageraad plaatsvinden. De leden van de Dageraad ontpoppen zich als aanhangers van een rationele wetenschap. Ze stellen zich zeer kritisch op tegenover de godsdienst, aangezien deze niet is gebaseerd op onderzoek. Alle kritiek op de godsdienst, als ook op de maatschappij, vindt plaats met een wetenschappelijke benadering. Niet alleen de problemen van theologie en wetenschap krijgen aandacht, maar ook het treffen van sociale voorzieningen voor de leden en de wijdere kring van aanhangers wordt bediscussieerd. Op het eind van 1868 en in de eerste maanden van 1869 zet Gerhard in een aantal lezingen voor De Dageraad zijn materialistische filosofie uiteen. Duidelijk en helder formuleert hij zijn bezwaren tegen de huidige maatschappij en het eigendomsrecht. Hij pleit voor een samenleving "waarin allen verplicht zijn te arbeiden, en de kinderen het eigendom van de staat zijnde, deze ook voor onderhoud en opleiding zorgt". Eind augustus 1869 valt hij opnieuw op scherpe wijze het eigendomsrecht aan, dat volgens hem "op den grondslag van geweld, list of uitzuiging berust". Na de afschaffing van de eigendom zal een geheel nieuwe maatschappij opgebouwd moeten worden. Gerhard pleit echter voor een zo geleidelijk mogelijke overgang. Deze ideeën tot stand gekomen onder invloed van de Dageraadsleden: Kettman, Kalshoven en Huisman worden door Gerhard verder uitgewerkt en scherper geformuleerd. Het ligt voor de hand dat de basis van zijn socialistische ideeën al op zijn rondreis in Europa is gelegd. Hij

kent de theorieën en de activiteiten van de Franse radicaal Henri Rochefort. Evenals Evert Hartman, die hij via *De Dageraad* en *De Humaniteit* kent, ziet Gerhard een groot gevaar in het geld dat hij dan ook radicaal wil afschaffen. Een stelsel van beloningen zal deze vloek vervangen. Gerhard begrijpt best dat dit Utopia niet zomaar uit de lucht komt vallen. Zelfs de eerste stap, het algemeen stemrecht, lijkt in die tijd een onhaalbaar ideaal. Daarom moeten volgens Gerhard de werklieden, die de ruggengraat van de nieuwe maatschappij vormen, zich voorbereiden. Die voorbereiding bestaat uit het oprichten van werkverenigingen. Binnen deze verenigingen zal voor gemeenschappelijke rekening worden gewerkt en het loon gelijkelijk verdeeld. Op die manier zal uitbuiting niet mogelijk en staking niet meer nodig zijn. Deze werkverenigingen moeten geen coöperatie zijn, door Gerhard "een dropdrankje voor borstkwaallijders" genoemd. Ze zijn bedoeld als vrije verenigingen van arbeiders, die nu al het gemeenschapsideaal willen doorvoeren. Zij moeten functioneren als voorbereiding op een toekomstige communistische maatschappij. We zien dat de gedachten van Gerhard op een aantal punten sterk overeenkomen met die van Weitling. De scherpe veroordeling van het eigendomsrecht, maar vooral het afschaffen van het geld als het kwaad van alles, vinden we ook bij Weitling als centrale punten. Het vormen van werkverenigingen om daarin alvast de ideale staat te 'oefenen' is een ander punt van overeenkomst. Heeft Gerhard veel gemeen met Weitling als het gaat om de ideeën voor een nieuwe maatschappij, hun gedachten over revolutie en geweld zijn geheel verschillend. In tegenstelling tot Weitling keurt Gerhard geweld af en ziet hij meer in een proces van geleidelijke ontwikkeling dan in een revolutionaire omwenteling. In *De Dageraad* komen langzamerhand twee stromingen op, waarvan de ene zich bepaalt tot het theoretische vrijdenken. De andere stroming wil, na het wegrukken van de bovenaardse hemel, in het vaarwater van het sociale leven komen. Als werkmansman kan Gerhard zich niet vinden in die theoretische bespiegelingen en hij behoort dan ook onder de mannen die in 1868 de eerste vergadering van de verenigde arbeidersverenigingen onder voorzitterschap van J.W. Wertwijn, voorzitter van de Amsterdamse sigarenmakersvereniging *Door Vriendschap Bloeiende*, bijwonen. Een jaar daarna sluit hij zich aan bij de Nederlandse sectie der Internationale.

Op het eerste jaarfeest van de kleermakersvereniging spreekt Gerhard over een actie om de positie in het vak te verbeteren. Hij belooft de steun van de Internationale als de patroons tot uitsluiting mochten overgaan. Op dezelfde vergadering wordt ook gesproken door Potharst en Sauer, terwijl onder de vele die een vers of een voordracht ten gehore brengen, ook Gilkens vermeld wordt. Als *Het kanailje* door de 400 aanwezigen luidkeels gezongen wordt, dreigt de zaalhouder het feestlokaal te ontruimen. De typografen-zangvereniging *De Vrijheid* verzorgt, na een dronk erewijn, verder het muzikale gedeelte van de feestavond. Het 'bal na' duurt tot diep in de nacht. Het politierapport - zelfs bij feesten ontbreken de 'stillen' niet op het appel - vermeldt laconiek: "een klein aantal feestvierende was dronken, doch onaangenaamheden hebben niet plaats gehad."

Op het einde van het jaar 1871 bespreekt de kleermakersvereniging een plan voor loonsverhoging. Volgens een politierapport besluiten de kleermakersgezellen "om tegen het voorjaar in het generaal hun werk te staken, waartoe reeds lijsten ter teekening in omloop zouden zijn." Hoe het afgelopen is met de kwestie van het loon is niet duidelijk. Van uitsluiting of staking is in ieder geval geen sprake geweest. Na het Haagse congres is in september 1872 in de kleermakersvereniging de kwestie van het al of niet aangesloten zijn bij de Internationale aan de orde. Na eindeloze en moeizame discussies schrappen de kleermakers op 29 december 1872 het artikel dat bepaalt dat de leden ook lid van de Internationale moeten zijn. In *De Werkman* van 5 oktober 1872 wordt als reden vermeld: "de mogelijkheid de bloei der vakvereniging te bevorderen." Het ontslag van Gerhard bij Bodenheim kan aanleiding zijn geweest, maar het is ook niet uit te sluiten dat het, net als bij de smedenvereniging *Recht voor Allen*, gaat om een eis van de patroons. Hoewel de vereniging zich afscheidt van de Internationale, blijven bijna alle leden van Vooruitgang door Broederschap individueel lid. Slechts twee leden houden de beslissing in beraad. De geschiedenis van de kleermakersvereniging telt verder weinig te memoreren feiten. In de loop van 1872 wordt het plan besproken om een coöperatie van kleermakers op te richten. Als in december 1873 besloten wordt de weekcontributie die vijf cent bedraagt met twintig cent te verhogen, dan is dat het begin van het einde. Bijna als een laatste stuip trekking valt te vermelden dat de kleermakers zich in de zomer van 1873 aansluiten bij de *Europeesche Federatie van Kleedermakersgezellen*. Deze Federatie is een initiatief van de Jura-Federatie. De contacten met

Een kleermakersatelier medio negentiende eeuw.

de bloei der vakvereniging te bevorderen." Het ontslag van Gerhard bij Bodenheim kan aanleiding zijn geweest, maar het is ook niet uit te sluiten dat het, net als bij de smedenvereniging *Recht voor Allen*, gaat om een eis van de patroons. Hoewel de vereniging zich afscheidt van de Internationale, blijven bijna alle leden van Vooruitgang door Broederschap individueel lid. Slechts twee leden houden de beslissing in beraad. De geschiedenis van de kleermakersvereniging telt verder weinig te memoreren feiten. In de loop van 1872 wordt het plan besproken om een coöperatie van kleermakers op te richten. Als in december 1873 besloten wordt de weekcontributie die vijf cent bedraagt met twintig cent te verhogen, dan is dat het begin van het einde. Bijna als een laatste stuip trekking valt te vermelden dat de kleermakers zich in de zomer van 1873 aansluiten bij de *Europeesche Federatie van Kleedermakersgezellen*. Deze Federatie is een initiatief van de Jura-Federatie. De contacten met

deze anarchistische organisatie is mogelijk het gevolg van de steun van Gerhard aan Bakoenin op het Haagse Congres. In ieder geval heeft Gerhard schriftelijk contact met James Guillaume en leest hij regelmatig het bulletin van de Jura-federatie. De kleermakers bespreken het congres nog wel op hun maandelijkse ledenvergadering, maar van een afvaardiging of en daadwerkelijke deelname aan het congres is geen sprake meer. In augustus 1874 vindt de laatste vergadering van Vooruitgang door Broederschap plaats.

Lit. & bron.: GA Amsterdam: Bevolkingsregister

Dr. I.J. Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht* (Den Haag 1983) (reprint) p.326, 381; F. Domela Nieuwenhuis, *Van Christen tot Anarchist* (Amsterdam 1910) p. 50/1; Jacques Giele, *De Eerste Internationale in Nederland* (Nijmegen 1973) p. 158/160, 197/206, 227, 233; J.A. de Jongen, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914* (1968) p. 25; Mr. H.P.G. Quack, *De socialisten. Personen en stelsels* (Amsterdam 1922) 4e druk. Deel 5, p. 447/473; W.H. Vliegen, *Over oorsprong, geschiedenis en hedendaagsche stand der Socialistische Beweging* (Amsterdam 1931) p. 106/7, 115/6; J.M. Welcker, *Heren en arbeiders* (Amsterdam 1978) p. 5; D. Nas, *Koerier van een nieuwe tijd*. (Den Haag 2002) p. 5-8, 45-58

Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond

In de tweede helft van de jaren zestig van de negentiende eeuw worden tal van vakverenigingen opgericht. Amsterdam telt er in 1870 al 18. Binnen enkele jaren zal dat aantal nog verdubbelen. De snelle groei is een reactie op de stijgende kosten van levensonderhoud, die de toch al weinig florissante koopkracht van de werkmans nog verder aantast. De drang naar loonsverhoging wordt gestimuleerd door de gunstige conjunctuur. Veel patroons zijn betrekkelijk makkelijk te bewegen tot loonsverhoging. De oprichting van een vakorganisatie en een loonbeweging gaan vaak hand in hand en door het snelle succes ontstaat er bij de werklieden vertrouwen in de opkomende arbeidersbeweging. De aanwezigheid van de mannen van de Internationale helpt bij het oprichten van vele van deze vakorganisaties.

Meubelmakers

Een voorbeeld van zo'n vereniging waarin oprichting en loonbeweging samengaan is de meubelmakersvereniging *Amstels Eendracht*. In 1864 staat de meubelmaker en kleermakerszoon B.H. Heldt - de latere voorzitter van het *Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond* (ANWV) - aan de wieg van deze vereniging, waarvan hij in 1866 secretaris wordt. De jonge vereniging dient vrijwel onmiddellijk een verzoek tot loonsverhoging in bij de patroons en heeft daarmee succes. Heldt ziet in dat een verbetering van de loonstandaard, die beperkt blijft tot Amsterdam, op den duur niet zal baten. Een hoger loonpeil in Amsterdam zou de toestroom van werklieden naar die stad bevorderen en het bereikte resultaat weer tenietdoen. Heldt legt in zijn vrije tijd contacten met vakgenoten in andere steden om deze tot vereniging op te wekken. Zijn streven leidt ertoe dat in 1871 in Den Haag de *Nederlandsche Meubelmakers-Bond* (NMB) wordt opgericht.

Bernardus Hermanus Heldt, geboren op 1 september 1841 in Amsterdam, is de zoon van de kleermaker Bernardus Heldt en Francina Castrop. Op zevenjarige leeftijd bezoekt hij een diaconieschool, maar door een ongeluk krijgt hij een glasscherf in zijn linkeroog, zodat de lessen enige tijd moeten worden verzuimd. Later ontbreekt het geld voor schoeisel of voor leermateriaal en zonder dat mag een kind niet op school komen. Hij is nog geen negen jaar oud als zijn vader overlijdt. Zijn moeder tracht als wasvrouw haar drie zoons, waarvan Heldt de oudste is, te onderhouden. Voor de eenkamerwoning kan na de dood van zijn vader de huur niet meer worden opgebracht en het gezin verhuist naar een kelder die grootvader Heldt als bergplaats voor turf en hout heeft gebruikt. Heldt moet mee de kost verdienen en wordt loopjongen in een bibliotheek en daarna bij een meubelmakerij. Door baas en knechten wordt hij menigmaal mishandeld en van opleiden in het vak komt weinig terecht, maar de noodzaak om iets bij te dragen aan het gezinsinkomen bindt hem aan zijn werk. Toch wordt een aantal keren de ranselpartijen hem te veel en loopt hij weg. Hij is zeventien jaar oud als de patroon besluit hem als leerling-meubelmaker aan te stellen. Vanaf 1860 bekwaamt hij zich bij verschillende meesters in het

meubelmakersvak. In 1863 is hij een volleerd gezel. De werkplaatsen zijn de bakermat voor Heldts organisatie. Er gaan stemmen op om een ondersteuningsfonds bij ziekte of ongeval op te richten en dat vindt bij hem weerklank. In 1864 staat hij aan de wieg van de meubelmakersvereniging *Amstels Eendracht*, waarvan hij in 1866 tot eerste secretaris wordt gekozen. Mede onder aandrang van Heldt pleit de jonge vereniging voor verhoging van de lonen. Heldt besteedt zijn vrije tijd om contacten te leggen met meubelmakers in andere plaatsen om deze tot vereniging en gezamenlijke aaneensluiting te bewegen. Zijn streven wordt beloond als op zijn initiatief in 1871 in Den Haag de *Nederlandsche Meubelmakers-Bond* (NMB) wordt opgericht. Vrijwel tegelijkertijd neemt hij samen met bestuurders van vakverenigingen in Amsterdam en Rotterdam het initiatief tot de eerste overkoepelende organisatie van Nederlandse vakverenigingen: het *Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond* (ANWV). De oprichting van het ANWV vindt plaats op 30 oktober 1871. Op de eerste algemene vergadering van het Verbond wordt Heldt tot voorzitter gekozen. Hij zal dat tot 1903 blijven. Het ANWV groeit binnen enkele jaren naar 56 afdelingen met ruim 5500 leden. Het vrijzinnig-liberale ANWV wil politiek en godsdienstig neutraal zijn en zonder klassenstrijd maar in overleg met patroons en overheid

geleidelijk aan 'de werkmansstand ... verheffen in zedelijke waarden, zijne stoffelijke welvaart, staatsburgerlijke rechten en gelijkheid en maatschappelijke vrijheid'. De basis voor Heldts opvattingen is al tijdens zijn jeugd gelegd, toen hij in contact kwam met sociale fabrikanten als J.C. van Marken en C.A.J. Geesink en wetenschappers en politici als B.H. Pekelharing, A. Kerdijk en J. Veegens. Uit deze kringen ontstaat in 1870 het Comité ter bespreking der Sociale Quaestie, dat de goeude burgerij bekend wil maken met de toestand waarin de arbeidende klasse zich bevindt. Heldt is een van de werklieden die in dit Comité wordt opgenomen. Behalve voor maatschappelijke hervorming, sociale wetgeving en beter onderwijs strijdt het ANWV voor uitbreiding van het kiesrecht. Het ANWV voert het beginsel van algemeen stemrecht als voornaamste politieke eis en sluit zich aan bij het uit het Comité ter bespreking van de Sociale Quaestie voortgekomen Comité voor Algemeen Stemrecht en bij de Nederlandsche Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht. In deze bond speelt Heldt een belangrijke rol bij het organiseren van grote demonstraties voor algemeen kiesrecht in het begin van de jaren tachtig. In 1885 wordt Heldt echter door een socialistische meerderheid binnen deze bond als lid geroyeerd omdat hij zich tegen het kiesrecht voor bedeeden heeft uitgesproken. Hij heeft een dergelijk voorbehoud al eerder gemaakt, zodat zijn royering waarschijnlijk meer van doen heeft met zijn positie als gematigd-liberale vakbondsvoorzitter. Enkele weken voor zijn royering is Heldt voor de Liberale Unie in het district Sneek als eerste werkman in de Tweede Kamer gekozen. Het ANWV krijgt daarmee een woordvoerder op hoog politiek niveau. Bij zijn entree in de Kamer wordt hij door bijna de gehele rechterzijde genegeerd. In de Kamer vertegenwoordigt het ANWV inmiddels niet meer het merendeel van de werklieden. De schoolstrijd zorgt voor scheuring van het Verbond, nadat het in 1875 de voorkeur voor openbaar, neutraal staatsonderwijs in de statuten wil vastleggen. Protestanten verlaten het Verbond en stichten wat later de werkliedenvereniging Patrimonium. Maar ook ter linkerzijde weerklinken kritische geluiden. In 1881 ontstaat de Sociaal-Democratische Bond (SDB), waarna enkele verenigingen, deel uitmakend van het ANWV, overstappen. Ondanks het ledenverlies en de groei van de concurrentie blijft Heldt zeer actief. In 1877 gaat hij zich als bezoldigd redacteur wijden aan De Werkmansbode, het orgaan van het ANWV, dat hij tot 1903 redigeert. Hij ontvouwt in de bode zijn maatschappelijke en politieke ideeën en discussieert met tegenstanders. Hij schrijft een groot aantal petitie's aan Kroon en Kamer, waarin op politieke en maatschappelijke hervormingen wordt aangedrongen. Daarnaast toont hij zich voorstander van geboortebepijking. Volgens Heldt is de propaganda op dit gebied een taak voor de Nieuw-Malthusiaansche Bond (NMB), die hij in 1881 met Aletta Jacobs en anderen heeft opgericht en waarvan hij jarenlang voorzitter is. Op 28 juli 1883 treedt hij in het huwelijk met Lucia Postma, met wie hij twee dochters krijgt. Bij de huwelijksvoltrekking erkent hij een zoon van Lucia Postma.

Heldt treedt toe tot de vrijdenkersvereniging De Dageraad, waarin hij jarenlang deelneemt in het bestuur. Betrokken is hij in de jaren tachtig bij de vereniging Pax Humanitate, bij de oprichting van het Nederlandsch Vrijdenkersfonds en bij die van het Algemeen Nederlandsch Pensioenfonds. In de Tweede Kamer blijkt Heldt, anders dan zijn tegenstanders dachten, niet zonder meer op de hand van de liberale 'heeren' te zijn. Als enige ter linkerzijde stemt hij in 1887 tegen een grondwetherziening die algemeen kiesrecht voor langere tijd uitsluit. Hij ijvert voor sociale wetgeving. In 1886 wordt op Heldts initiatief een parlementaire enquête ingesteld naar de toestanden in fabrieken en werkplaatsen. Hij neemt zelf zitting in de enquêtecommissie. Daarnaast probeert hij een wettelijke pensioenregeling voor werklieden tot stand te brengen. Terwijl eerdere pogingen om arbeiders op vrijwillige basis voor een pensioen te verzekeren zijn stukgelopen op de hoogte van de premie, spant hij zich in om de overheid erbij te betrekken. Als in 1894 de regering-Van Houten komt met het plan voor een niet op winstbejag gerichte Spaarlijfrenten-bank, die iedereen van een klein pensioen kan verzekeren, dient Heldt een motie in waarin om een staatscommissie wordt verzocht die onderzoek moet doen naar de meest wenselijke vorm van pensioenverzekering. Ook van deze commissie maakt Heldt deel uit. In het 1898 verschenen eindrapport schrijft Heldt: 'De werklieden die, wegens ouderdom of invaliditeit niet meer kunnen werken of geen werk meer kunnen vinden, zijn in den regel armlastig, of van kinderen en bloedverwanten afhankelijk, veelal zijn zij beide.' De commissieleden zijn het onderling niet eens geworden over de vorm van de pensioenverzekering en doen geen wetsvoorstel. Eerst in 1913 zal deels het plan van Heldt door de antirevolutionaire minister A.S. Talma door de Tweede Kamer worden geloofdst. Heldts politieke carrière wordt in belangrijke mate gefrustreerd door de interne verdeeldheid van de liberale, die de invoering van door de ANWV gewenste hervormingen verhinderen. Binnen het ANWV stelt men Heldts Kamerlidmaatschap voor de Liberale Unie ter discussie en er ontstaat een principiële debat over de vraag of het Verbond zich wel zo nauw moet liëren aan een politieke stroming of partij. Heldt vraagt zijn achterban om geduld. De progressieve liberalen winnen volgens hem onder de nieuwe leider J.P.R. Tak van Poortvliet aan invloed. Taks kieswetsvoorstel, dat aan iedereen kiesrecht wil verlenen die kan lezen en schrijven en in het eigen onderhoud kan voorzien, wordt in 1894 door de Kamer (met een liberale meerderheid) verworpen. In 1896 wordt een behoudender voorstel van S. van Houten wél aanvaard. Heldt betreurt deze gang van zaken maar behoudt zijn geloof in de overtuiging dat algemeen stemrecht onvermijdelijk is. Als gevolg van het lot van Taks wetsvoorstel neigt Heldt naar de meer hechte samenwerking van de vooruitstrevende liberalen zonder de conservatieven. Hij behoort tot de groep progressieve liberalen die zich in 1897 onder leiding van H. Goeman Borgesius verenigen onder de naam Vrijzinnig-Democratische Kamerclub, die in 1901 grote invloed verwerft in het nieuwgekozen bestuur van de Liberale Unie. Naast onder meer A. Kerdijk en de radicaal M.W.F. Treub wordt Heldt in het bestuur gekozen, dat onmiddellijk voorstelt om de invoering van het algemeen kiesrecht urgent te verklaren. Als dit voorstel door de aangesloten kiesverenigingen verworpen wordt treedt het bestuur af en besluit een eigen politieke organisatie op te richten. Op 17 maart 1901 wordt de Vrijzinnig-

Democratische Bond (VDB) opgericht. Deze vrijzinnige en hervormingsgezinde politieke partij zal voor het ANWV echter van weinig nut meer zijn. Als het Verbond in 1903 formeel besluit zich op vrijzinnig-democratisch standpunt te stellen treedt een oppositiegroep uit die het Hersteld Nederlandsch Werkliedenverbond opricht. Dat is voor Heldt aanleiding zijn voorzitterschap van het ANWV na 32 jaar neer te leggen; het einde van Heldts landelijke publieke loopbaan. Al in 1901 verdween hij van het politieke toneel, nadat hij niet meer werd gekozen voor de Tweede Kamer. Hij volgt de politiek nog ruim een jaar vanaf de tribune als verslaggever van Het Nieuwsblad voor Nederland. In 1902 wordt hij door bemiddeling van Goeman Borgesius benoemd tot agent van de Rijksverzekeringsbank te Winterswijk. De laatste tien jaar van zijn leven slijt Heldt in betrekkelijke rust. Met de landelijke of plaatselijke politiek heeft hij geen bemoeienis. Wel is hij in 1908 in Winterswijk medeoprichter van een ambachtsschool, waarvan hij tot zijn dood bestuurslid is. In datzelfde jaar behoort hij tot de oprichters van de Vereeniging tot verbetering van de Volkshuisvesting te Winterswijk, en ook daarvan was hij tot zijn dood voorzitter. Heldt overlijdt op 13 januari 1914 te Arnhem. Bij zijn begrafenis zijn vertegenwoordigers van het ANWV, de SDAP, de Liberale Unie en de VDB aanwezig. Zijn grafzerk, geschonken door het ANWV maar grotendeels betaald door de VDB, eert Heldt met het opschrift: 'Den arbeider was zijn leven gewijd tot opbeuring en verzet. Apostel van het algemeen kiesrecht'.

Scheiding der geesten

Met de oprichting van het ANWV wordt in hetzelfde jaar de scheiding der geesten in de Nederlandse arbeidersbeweging zichtbaar. Tegenover de meer radicale Internationale vormt zich een groep van voorzichtige en gematigden. F. Toepoel, de afgevaardigde van de bij de Internationale aangesloten kleermakersvereniging Vooruitgang door Broederschap, brengt dit onder woorden in zijn verslag over het Utrechtse congres:

Overeenkomstig van meest alle artikelen was het doel van dit verbond in de Internationale (hetzij door ongedronde vrees of door te weinig kennis van derzelve streeven) hun vijand te zien hetgeen echter nimmer te verklaren is.

Toch stelt Gerhard voor dat de kleermakersvereniging zich aansluit bij het ANWV om:

alle schijn te vermijden, dat daar de kleedermakersvereniging bij de Internationale aangesloten is, vijandig zou zijn aan dit verbond.

Ook de Internationale heeft steeds gepleit voor een krachtige aaneensluiting van alle Nederlandse werklieden. Gerhard meent dat later toch wel zal blijken dat een aansluiting bij de Internationale noodzakelijk is. De aansluiting van de kleermakers bij het ANWV gaat - althans voorlopig - niet door. Verschillende actieve leden van de Internationale koesteren in 1871 en 1872 weinig principiële bezwaren tegen het ANWV. Assenbroek bijvoorbeeld, actief in de Internationale en voorzitter van de scheepstimmerliedenvereniging *Eendracht*, sluit zich met zijn vereniging direct in 1871 aan bij het ANWV. Naar de visie van Heldt, die na de oprichting van het ANWV tot voorzitter wordt gekozen en dat onafgebroken tot 1903 zal blijven, is er geen bezwaar tegen "internationale verstandhouding en vereeniging der werklieden", maar moet er ernstig tegen de Internationale worden gewaarschuwd omdat:

de onzen de Nederlandsche beweging nog te klein, te onsamenhangend te weinig ontwikkeld achtten, in zooverre er ternauwernood nog maar kennismaking bestond tusschen de bestuurders der vereenigen; bovendien waren die leiders nog niet in de gelegenheid geweest zich een enigszins behoorlijke voorstelling te maken van het karakter en het doel eener algemeene werkliedenbeweging: het sociale vraagstuk als zoodanig was hun nog nagenoeg vreemd. Zij raadden daarom aan: eerst een landelijke beweging te stichten, om daarna, als deze zich zou hebben ontwikkeld, ongeveer wist wat zij wilde en dus meer zelfstandig zou kunnen optreden, internationale samenwerking en aansluiting in overweging te nemen. Aan dat oordeel was het beslist revolutionair-communistische karakter, waardoor de Internationale zich voornamelijk kenmerkte, zeer stellig niet vreemd.

Ondanks de bezwaren van Heldt biedt de Internationale met haar Nederlandsch-Belgische congressen in 1870 en 1871 het platform voor ontmoeting van bestuurders van vakbonden, waardoor het ANWV kan ontstaan. De ervaringen op het Antwerpse congres in 1870 is voor de Rotterdamse Bestuurdersbond de aanleiding een vergadering uit te schrijven voor "het beramen van middelen, om een Nederlandsche of Nationale werkliedenvereniging te stichten." Op 26 december 1870 zijn in Rotterdam afgevaardigden van 32 vak- en werkliedenverenigingen bijeen. Van een aantal andere verenigingen, zoals de Provinciale Friesche Werklieden-Vereeniging, zijn instemmingsbetuigingen ontvangen, die het doel van de vergadering onderschrijven. De

vergadering bespreekt in hoofdzaak twee punten: moet de organisatie een nationale bestuurdersbond zijn of een verbond van vakverenigingen, en moet in de naam 'Nationaal' of 'Nederlands' worden opgenomen? De Rotterdammers zijn voorstanders van een bestuurdersbond en hechten eraan om het nationale karakter tegenover de Internationale tot uiting te brengen. Na discussie willen de Rotterdammers hun standpunt inzake een bestuurdersbond wel opgeven, maar het voorstel van Nationaal in de naam op te nemen daar houden ze aan vast. De Rotterdammers krijgen de opdracht een tweede congres voor te bereiden en een ontwerp voor de statuten te maken.

Op het congres te Utrecht op 29 en 30 oktober 1871 worden twintig vakverenigingen vertegenwoordigd door 31 afgevaardigden. Onder hen Toepoel, namens Vooruitgang door Broederschap. De oprichting van het ANWV wordt nu een feit. De statuten worden vastgesteld, en met een kleine meerderheid van stemmen wordt besloten Nederlandsch in de naam op te nemen. Het verbond telt bij oprichting vijf aangesloten verenigingen met gezamenlijk 740 leden.

De Internationale bevindt zich nu tussen twee vuren: aan de ene kant bestreden door burgerij en pers, aan de andere kant bestreden door een nationale arbeidersbeweging. Het ANWV dankt zijn aanvankelijke aantrekkingskracht aan het gevoel van veiligheid en rust die het uitstraalt. In 1873 telt het Verbond al 33 aangesloten verenigingen met gezamenlijk 3000 leden. De Internationale is nooit boven de 300 leden gekomen. Het ANWV onderhoudt contacten met de jong-liberalen en ondervindt door zijn gematigde koers ook minder weerstand bij de werkgevers. Het Verbond werkt bovendien samen met officiële instanties. Mogelijk geeft Gerhard het best het karakter van het Verbond weer met een opmerking over Heldt: "Heldt is een beste kerel, maar hij heeft een groot gebrek, hij houdt te graag de jassen van de heren op."

De rol van de Internationale in de vakbeweging is na 1872 uitgespeeld. De leidende figuren in de Internationale zien dat ook zelf in. H. Timmer, een van de vurigste propagandisten van de Internationale, roept al op 17 mei 1873 alle vakverenigingen op om zich bij het ANWV aan te sluiten. Vooruitgang door Broederschap neemt het besluit voor aansluiting bij het ANWV op zijn vergadering van 16 december 1873. Vanaf dat moment treffen we op de jaarvergaderingen van het ANWV, die door Heldt worden voorgezeten, afgevaardigden aan als Klaas Ris en Willem Ansing, maar ook Hendrik Gerhard. Een korte periode zullen alle stromingen binnen de Nederlandse arbeidersbeweging verenigd zijn in één en hetzelfde verbond. Dat er slechts sprake kan zijn van een tijdelijke coalitie, komt al naar voren in een brief van Gerhard aan Guillaume van de Jura-federatie in de zomer van 1873. Gerhard schrijft over de mogelijkheden van een linkse arbeidersbeweging in Nederland. Een organisatie van vrije en onafhankelijke verenigingen in federatief verband lijkt hem de beste vorm. Een rol voor de Internationale ziet hij daarbij niet meer. Veel werklieden zien de noodzaak van internationale aaneensluiting niet in. Naar de opvatting van Gerhard kan het niet anders dan dat op den duur de belangen van bezitters en niet-bezitters zullen botsen en zelfs een bloedige strijd valt dan niet uit te sluiten. Allereerst zal er echter propaganda onder de werklieden moeten worden gemaakt. De vorm van organisatie die Gerhard voor ogen staat lijkt veel op de vorm die nog geen tien jaar later de *Sociaal-Democratische Bond* zal kennen: een onafhankelijke, federatieve organisatie, gericht op propaganda en actie onder de werklieden.

Onder Heeren

In de jaren zestig van de 19de eeuw komt in liberale kring belangstelling op voor wat genoemd wordt de sociale kwestie. Mannen als Pekelharing, Goeman Borgesius, Kerdijk, Van Houten, De Witt Hamer en anderen uiten dat allereerst door het promoten van de coöperatie. M.J. de Witt Hamer studeert in 1866 zelfs af met een proefschrift getiteld *De Arbeidersverenigingen*, een titel die in die dagen nog uitsluitend slaat op coöperaties. In 1870 wordt door deze vooruitstrevende liberalen het Comité tot Bespreking der Sociale Quaestie opgericht. Naast de heren worden enkele werklieden opgenomen, vrijwel allemaal latere kopstukken van het ANWV met uitzondering van Gerhard. De relatie die zo ontstaat tussen liberalen en de voormannen van het ANWV zorgt ervoor dat de eersten een aanzienlijke invloed krijgen op de ontwikkeling van het verbond. Het is deze relatie die ervoor zorgt dat de ANWV niet uitgroeit tot een zelfstandige partij in de Nederlandse arbeidsverhoudingen, maar min of meer wordt ingelijfd bij een partij die niet uitsluitend werknemersbelangen voorstaat. De hang naar een afhankelijke opstelling is in de ontwikkeling van de Nederlandse vakbeweging niet uitzonderlijk. Zo stellen de Rotterdammers in 1871 voor om in de statuten van het Verbond op te nemen: "zich in aanraking stellen met personen, die door hunnen staatkundige en maatschappelijke beteekenis het doel van de bond kunnen bevorderen". De invloed van de liberalen is nadelig voor het verbond, aangezien ze daardoor de leerstellingen van de liberale staatshuishoudkunde als leidraad gaan hanteren. In deze leer geldt dat loonsverhoging geen zin heeft, aangezien deze gevolgd wordt door prijsstijgingen en zo de loonsverhoging tenietdoet gaan. Heldt zelf zegt het onomwonden op een vergadering van *Vooruitgang Zij Ons Doel* (VZOD), de vereniging van de Amsterdamse schilders: "niet verhoging van loon, maar bezuiniging bij den inkoop moet het doel der werkliedenverenigingen zijn." Als VZOD geen gehoor krijgt bij de patroons op een verzoek tot loonsverhoging, wordt de vak-actie opgegeven en het heil gezocht in coöperatie. Op meerdere plaatsen is deze verschuiving van vakvereniging naar coöperatie waar te nemen.

De jassen van de heren ophouden, zoals Gerhard dat opmerkte, pakt niet altijd negatief uit. Het Comité ter Bespreking der Sociale Quaestie kiest als onderwerp van agitatie de afschaffing van de kinderarbeid. Minister Van Houten dient een wetsontwerp in dat door het ANWV wordt ondersteund met een petitie en een landelijke manifestatie. 200 afgevaardigden van 123 verenigingen die 12.000 georganiseerde werknemers vertegenwoordigen komen op 19 april 1874 bijeen in Diligentia in Den Haag. Het wetsontwerp, weliswaar in sterk afgezwakte vorm, wordt door de Kamer aanvaard. De basis voor een sociale wetgeving in Nederland is gelegd, al zal het nog jaren duren voordat de kinderarbeid ook daadwerkelijk is uitgebannen. De wet voorziet niet in controle op de naleving en kent ook de nodige uitzonderingen op het verbod van werken van kinderen beneden de twaalf jaar. De drieduizend fabriekskinderen van zes tot twaalf jaar die Nederland telt, zijn nu wel op papier beschermd maar hun uitbuiting blijft in veel gevallen zo goed als onbeteugeld, totdat de wet van 1889 daar een eind aan maakt. Hoe dan ook, naar de stellige overtuiging van politici van die tijd, zou de wet van 1874 niet tot stand zijn gekomen zonder de druk van de acties van het ANWV.

Kiesrechtbeweging

Het vrijzinnig-liberale ANWV wil politiek en religieus neutraal zijn. Het wil de stand van de werklieden langs de weg van geleidelijkheid, zonder klassenstrijd, in overleg met de patroons en de overheid "verheffen in zedelijke waarden, zijn stoffelijke welvaart, staatsburgerlijke rechten en gelijkheid en maatschappelijke vrijheid." Naast maatschappelijke hervorming, sociale wetgeving en onderwijs ijvert het Verbond voor uitbreiding van het kiesrecht. Al vroeg heeft het ANWV het beginsel van algemeen stemrecht als voornaamste politieke eis. Het Verbond sluit zich aan bij het Comité voor Algemeen Stemrecht - voortgekomen uit het Comité tot Bespreking der Sociale Quaestie - en bij de Nederlandsche Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht. Heldt heeft in de laatste een belangrijke rol; met name bij de organisatie van de grote demonstraties voor algemeen kiesrecht, die in het begin van de jaren tachtig plaatsvinden. Hij wordt echter in 1885 door een socialistische meerderheid geroeyd uit de bond. Als reden wordt opgegeven dat hij zich heeft uitgesproken tegen het kiesrecht voor bedelenden. Aangezien dit voorbehoud al eerder door hem is gemaakt lijkt het er op, dat hij het roeyement te danken heeft aan het feit dat hij enige weken daarvoor tot lid van de Tweede Kamer is gekozen voor de Liberale Unie. Gekozen door het kiesdistrict Sneek is hij de eerste werkman die zitting heeft in de Tweede Kamer. Het ANWV verwerft zich daarmee een spreekbuis in het parlement. Bij zijn intrede wordt hij door vrijwel de gehele rechterzijde van de Kamer genegeerd.

Als het Verbond in 1875 zijn voorkeur uitspreekt voor openbaar en neutraal staatsonderwijs zorgt dat voor een

scheuring. Een aantal protestantse werkliedenverenigingen verlaat het ANWV en sticht na enige tijd Patrimonium. Maar ook ter linkerzijde worden de kritische geluiden sterker. Het ANWV wenst geen 'strijdorganisatie' te zijn en in een deel van zijn bestuurders, onder wie de Rotterdamse typograaf en vakbondsleider Thomas de Rot, is geen voorstander van staking. Hun visie op wat een vakvereniging moet zijn wordt fraai weergegeven door de tapijtwever Willem Helsdingen, die medio jaren zeventig van de negentiende eeuw lid wordt van het Werklieden-verbond, afdeling Rotterdam. Als hij, naar eigen zeggen door de bestuursleden is geïnformeerd over het wezen van de vakorganisatie, het geleerde in acties wenst om te zetten, krijgt hij van De Rot, die medeoprichter is van de ANWV en voorzitter van het Rotterdams Werkliedenverbond, te verstaan: "Zulke ideeën, waarde Helsdingen, mogen wij als bestuurders wel hebben, bespreken en koesteren, doch wij moeten het niet onder de leden brengen. Wij mogen zo rood mogelijk zijn, maar de vereeniging niet." Helsdingen begrijpt deze houding niet en wordt, nadat hij onder het gehoor is geweest van Domela Nieuwenhuis, socialist. Hij zal in 1881 samen met een tiental andere Werkliedenverbonders de Rotterdamse *Sociaal Democratische Vereeniging* oprichten. Het ANWV bereikt zijn grootste omvang in 1876 met 56 aangesloten vak- en werkliedenorganisaties met gezamenlijk 5500 leden. Daarna zal het aantal aangesloten verenigingen, met uitzondering van een enkel jaar, jaar na jaar verminderen. In 1921 heft het verbond zich op.

Lit. & bron.: Dr. I.J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw* (Den Haag 1929) p. 289/294; B. Bymholt, *Geschiedenis der Arbeidersbeweging in Nederland* (1894) (Amsterdam 1894) p. 139, 146/7; Rico op den Camp, 'Heldt, Bernardus Hermanus' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* (Deel 6) (Amsterdam 1995) p. 88/9; J. Charité, *De Sociaal-Democratische Bond als orde- en gezagsprobleem voor de overheid (1880-1888)* (Leiden 1972) p.11/3; F. Domela Nieuwenhuis, *Van Christen tot Anarchist* (Amsterdam 1910) p. 57/61; Jacques Giele, *Arbeidersleven in Nederland 1850 - 1914* (Nijmegen 1979) p.157/8; Jacques Giele, *De eerste Internationale in Nederland* (Nijmegen 1973) p. 150, 158/9, 214/5, 227, 238; Jacques Giele, *Een kwaad leven* (Deel 3) (Nijmegen 1981) p. 307, 310; Jacques Giele, Ger Harmsen, 'Ansing, Willem' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* (Amsterdam 1995) Deel 4, p. 5/10; B.H. Heldt, *Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond 1871-1896* (Leeuwarden 1896) p.VI/VIII, 1/2, 4, 40, 97; G. v.d. Houven, *Een halve eeuw* (Amsterdam 1935) p. 37/8; D. Hudig Jr., *De Vakbeweging in Nederland 1866-1878* (Amsterdam 1904) p. 76/80; Joan A. Nieuwenhuis, *Uit den tijd der voortrekkers* (Amsterdam 1927) p. 13/5; Martin Schouten, *De socialen zijn in aantocht* (Amsterdam 1974) p. 116/7, 128, 134/5; Prof. Dr. A.J.C. Rüter, *Historische studies over mens en samenleving* (Assen 1967) p. 25/7, 31, 74/7; M. Ruppert, *De Nederlandse vakbeweging* (Haarlem 1953) p. 49; W. Vliegen, *De dageraad der volksbevrijding. Schetsen en tafereelen uit de socialistische beweging in Nederland.* (Deel 1) (Amsterdam 1905) p. 7/11, 31/2, 101; W.H. Vliegen, *Over oorsprong, geschiedenis en hedendaagsche stand der Socialistische Beweging* (Amsterdam 1931) p. 118/129, 170/4; J.C. Vleggeert, *De Kinderarbeid* (Amsterdam 1951) p. 68/9; Dr. H. De Vos, *Geschiedenis van het socialisme in Nederland in het kader van zijn tijd* (Baarn 1976) p.71; Dr. A.C.J. de Vrankrijker, *Het wervende woord* (Amsterdam 1950) p. 35, 42/4

Sociaal-Democratische Bond (SDB)

Willem Ansing, smid/vuurwerker en pionier van de vakbeweging, is in 1868 een der oprichters van de smedenvereniging *Tubal-Kain*. Samen met vijf anderen, onder wie Gerhard, neemt hij het initiatief tot het oprichten van de Nederlandse sectie van de Internationale. Nadat Tubal Kain ten onder is gegaan richt hij in januari 1871 een nieuwe smedenvereniging op met de naam *Recht voor Allen*. Ook Recht voor Allen zal het slechts een paar jaar volhouden. In 1876 volgt *De Volharding* Recht voor Allen op. De Volharding vat de taak van een vakorganisatie ruim op en strijdt voor het algemeen stemrecht en sympathiseert met het socialisme. De vereniging van smeden sluit zich aan bij het ANWV. Het ANWV is feitelijk een verbond van vakverenigingen. Personen kunnen er geen lid van zijn. Er wordt een gemengde vereniging opgericht, die werknemers organiseert uit verschillende vak- en beroepsgroepen. Ze is eigenlijk een voortzetting van de gemengde vereniging die was aangesloten bij de Internationale. Lid zijn dan ook een aantal oud-Internationalen onder wie Gerhard, Ris, Schröder en Ansing. Heldt, voorzitter van het ANWV gekant tegen de sociaaldemocratie, wil de vereniging niet toelaten tot het verbond. Ansing krijgt het op het Pinkstercongres van de ANWV in 1878 namens De Volharding aan de stok met Heldt over deze weigering.

De weigering wordt in socialistisch vaarwater getrokken door de vraag van Ansing en enige andere Amsterdamse afgevaardigden of het program van de socialistische arbeiderspartij in Duitsland - het program van Gotha - ook van nut zou kunnen zijn voor Nederland. Er wordt lang en breed gesproken over deze vraag. De constatering is dat het ANWV hetzelfde wil als de socialisten, maar men acht de middelen, zoals in het program van Gotha opgenomen, in strijd met het Nederlandse volkskarakter. Na een uitgebreide discussie worden de punten van het program behandeld, maar niet door het verbond overgenomen. Het leidt tot een breuk, met als gevolg de oprichting, of beter omzetting, van de Gemengde Vereniging in de *Sociaal Democratische Vereeniging* (SDV) op 7 juli 1878. Ansing is haar eerste voorzitter. De SDV maakt terstond het program van Gotha, dat niet binnen het ANWV kon worden aanvaard, tot het hare. De vereniging telt bij aanvang ongeveer dertig leden. Na enige omzwervingen over diverse lokaliteiten vindt de SDV als vergaderfaciliteit zijn thuisbasis bij het medelid P.J. Penning die de eigenaar is van café Cosmopolite in de Dijkstraat. De Cosmopolite is vertrouwde grond, aangezien de oud-Internationalen elkaar daar wekelijks ontmoeten. Tot in de eerste maanden van 1880 kent alleen Amsterdam een SDV.

Ferdinand Nieuwenhuis is geboren op 31 december 1846 in Amsterdam. Zijn moeder, Henriette Frances Berry, is een Engelse. Zijn vader, Ferdinand Jacobus Nieuwenhuis, is luthers predikant en hoogleraar theologie. Oorspronkelijk is de familienaam Nieuwenhuis, maar in 1859 wordt bij Koninklijk Besluit toestemming gegeven 'Domela' toe te voegen, zodat de familienaam voortaan Domela Nieuwenhuis luidt.

Domela groeit op in een gezin waar, naar eigen zeggen, een kritische geest en een zelfstandig oordeel belangrijk worden gevonden. Tegenspraak en verzet als dat nodig is wordt hem vanaf zijn vroege jeugd meegegeven. Na de Franse school en het gymnasium wordt hij student in de godsgeleerdheid aan het Luthers Seminarium, waar zijn vader hoogleraar is, om in diens voetsporen te treden, in een tijd waarin de predikanten C. Busken Huet en A. Pierson publiekelijk afscheid nemen van kerk en ambt. Het laat Domela niet onberoerd, maar hij blijft vooralsnog een overtuigd christen. Zijn huwelijksleven is tragisch. Hij trouwt viermaal. Driemaal eindigt het huwelijk door overlijden in het kraambed. In 1870 trouwt hij met Johanna Lulofs (+1872), met wie hij twee zonen krijgt. In 1874 trouwt hij met Johanna Adriana Verhagen (+1877) met wie hij twee dochters krijgt. In 1880 trouwt hij met Johanna Frederika Schingen Hagen (+1884), met wie een zoon krijgt. In 1891 trouwt hij met Johanna Egebarta Godthelp met wie

hij een dochter en twee zonen krijgt. Na zijn afstuderen in 1870 wordt hij als Luthers predikant achtereenvolgens beroepen in Harlingen (1870), Beverwijk (1871) en Den Haag (1875). In Harlingen richt hij een afdeling van de Vredesbond

op uit protest tegen de in dat jaar uitgebroken Frans-Duitse oorlog en steunt hij werklieden die op vreedzame wijze om loonsverhoging vragen. In Beverwijk blijft hij actief voor de Vredesbond en gaat hij het weekblad Kennemerland redigeren, waarin hij regelmatig blijk geeft van zijn interesse voor de 'sociale kwestie'. Hij vraagt zijn broer Adriaan, die in Duitsland studeert, om socialistische literatuur op te sturen en zo neemt hij onder meer kennis van het werk van de socialistische politicus en oprichter van de Allgemeiner Deutsche Arbeiterverein Ferdinand Lassalle, de economist en politicus Franz Hermann Schulze-Delitzsch, de marxistisch theoreticus en medeoprichter van de Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD) Wilhelm Liebknecht en welhaast vanzelfsprekend van Das Kapital van Karl Marx. Het zijn jaren van twijfel voor Domela, maar in 1879 legt hij zijn ambt neer en breekt met de kerk. De dood van zijn tweede moeder verschaft hem een vermogen die een onafhankelijk bestaan mogelijk maakt. Een week na zijn uittreden spreekt hij voor de Sociaal-Democratische Vereeniging (SDV) in Amsterdam en komt hij in aanraking met onder meer Hendrik Gerhard, Klaas Ris en Willem Ansing. De laatste weet Domela over te halen toe te treden tot de SDV en hem op de voorgrond te plaatsen. Na aaneensluiting van de Sociaal-Democratische Vereenigingen van Amsterdam, Haarlem, Rotterdam en Den Haag tot de Sociaal-Democratische Bond (SDB) wordt Domela na korte tijd de smaakmaker van de bond. Hij stort zich volop in de propaganda voor het socialisme en de agitatie voor het algemeen kiesrecht. Ferdinand Domela Nieuwenhuis is een uitzonderlijk fenomeen, een bourgeois die zich ontwikkeld tot de eerste woordvoerder van de arbeidersklasse. De historica Annie Romein-Verschoor verklaart het fenomeen als volgt:

“Hoe menigvuldig zijn veranderingen echter ook geweest zijn en hoe snel zich het gehele proces ook voltrokken heeft, één ding staat nochtans onomstotelijk vast: hij zocht zó weinig zich zelve, dat men veeleer zeggen moet, dat hij daarbij zichzelf ontliet. Hierin en in niets anders schuilt in de grond het geheim van zijn wonderbaarlijke invloed op de massa, tot welke hij zich richtte, omdat zij instinctief begreep, als zij hem hoorde, dat hier een der zeldzame leiders aan het woord was, die zichzelf niet zocht.”

In bijeenkomst na bijeenkomst neemt Domela het op tegen de vijf K's. Tegen het kapitaal, wiens druk op de wetgeving door het algemeen kiesrecht kan worden weggenomen, tegen de kazerne die slechts dient om het volk te knevelen, tegen de kerk, die het dom houdt, tegen de croeg, die het verderft en tegen de koning vanwege diens lichtzinnige leven.

Op 24 april 1886 wordt in Recht voor Allen het kritische artikel De koning komt gepubliceerd. In dit artikel wordt koning Willem III getypeerd als "iemand die zo weinig van zijn baantje maakt." Hoewel hij niet de auteur van het artikel is, neemt Domela als hoofdredacteur wel de verantwoordelijkheid op zich. Ook een tiental lege bladzijden, de activiteiten van de Koning voorstellend, vallen totaal verkeerd. Domela moet in 1887 voor een jaar de gevangenis in wegens majesteitschennis. Na zeven maanden wordt hem gratie verleend. Bij zijn ontslag krijgt hij een gedragen pak van de directeur als geschenk en neemt vervolgens zijn intrek in het Malakkahoffje in Den Haag.

Het standbeeld van Domela, gemaakt door de beeldhouwer Johan Polet, is in 1931 onthuld op het Nassauplein in Amsterdam-West naast het Westerpark. Nabijgelegen is ook het naar hem vernoemde Domela Nieuwenhuis plantsoen. Op 28 oktober 2014 is het pleintje in Hilversum waaraan hij gewoonde heeft, omgedoopt tot Domela Nieuwenhuisplein. Het huis is een

De Haarlemse socialisten stellen voor om zich bij de Amsterdamse SDV aan te sluiten, maar de Amsterdammers achten het beter dat in Haarlem zelf een SDV wordt opgericht, hetgeen in 1880 gebeurt. Nog voor de oprichting van de derde SDV, in de Den Haag, zijn er contacten tussen Haagse en Amsterdamse socialisten, die vooral worden onderhouden door Ansing, Domela Nieuwenhuis en Gerhard, door middel van spreekbeurten en correspondentie. Welhaast als vanzelf ontstaat daardoor een behoefte aan een band tussen de verschillende SDV'en. Als in april 1881 een Centrale Raad wordt ingesteld ontstaat de Sociaal-Democratische Bond (SDB) al wordt deze naam pas vanaf 1882 gebruikt. De samenstelling van deze eerste Centrale Raad wordt opgedragen aan Amsterdam. De Centrale Raad die door de SDV Amsterdam wordt gekozen, bestaat uit: Hendrik Gerhard (voorzitter), Willem Ansing (secretaris), Klaas Ris, J. Heuperman en B. Vlucht. In de zomer van 1881 sluit de zojuist opgerichte SDV te Rotterdam zich aan. Vanuit de Internationale loopt er een ononderbroken lijn naar de SDB, die zich onder de charismatische leiding van Domela Nieuwenhuis in de tweede helft van de jaren tachtig zal ontpoppen tot een revolutionaire beweging die veel werklieden aanspreekt.

Dat de Internationale gezien kan worden als de bakermat van de SDB, is door Domela Nieuwenhuis onderkend. In een artikel in 1890 over de socialistische beweging in Nederland schrijft hij dat de Internationale de bodem voor socialistische ideeën vruchtbaar heeft gemaakt. De Internationale heeft de eerste stoot tot de

arbeidersbeweging gegeven. De SDV en daarna de SDB hebben veel te danken aan veel oud-Internationalen die zich onmiddellijk aansluiten en hun ervaring ten dienste stellen aan de nieuwe organisatie. Domela Nieuwenhuis noemt in dit verband de namen van Gerhard, Ansing, Schröder en Penning. De SDB groeit uit tot een organisatie met op het hoogtepunt in 1893 130 afdelingen en 5000 leden, daarna zal de bond voortdurend in omvang afnemen. In 1894 wordt ook organisatorisch het verschil aan inzicht tussen parlementairen en anti-parlementairen doorgevoerd met de oprichting van de SDAP.

Het eerste programma van de SDB kopieert in belangrijke mate het in 1875 in Gotha aanvaarde programma van de Sozial-Demokratische Arbeiterpartei Deutschlands. Het programma luidt als volgt:

“Overwegende:

I. De arbeid is de bron van allen rijkdom en beschaving. Daar arbeid ten algemeene nutte alleen mogelijk is door de maatschappij, zoo behoort aan de maatschappij, d.i. aan al hare leden, het gezamenlijke arbeidsprodukt, bij algemeene arbeidsplicht, volgens gelijk recht, voor ieder naar zijne redelijkerwijze gevoelde behoeften.

In den tegenwoordige maatschappij zijn de arbeidsmiddelen monopolie van de klasse der kapitalisten; de daardoor ontstane afhankelijkheid der arbeidende klasse is de oorzaak der ellende en het knechtschap in alle vormen. De bevrijding van den arbeid vereischt, dat de arbeidsmiddelen gemeenschappelijk goed der maatschappij worden en dat de genootschappelijke regeling van den gemeenschappelijke arbeid met algemeen nuttige aanwending en rechtvaardige verdeling van de arbeidsopbrengst plaats heeft. De bevrijding van den arbeid moet het werk der arbeidende klasse zijn, tegenover welke alle andere klassen slechts ééne reactionaire massa vormen.

II. Van deze grondstelling uitgaande, streeft de Sociaal-demokratische partij met alle haar ten dienste staande middelen naar den vrije staat der socialistische maatschappij, naar opheffing der ijzeren loonwet door afschaffing van het stelsel van loonarbeid, naar opheffing van alle uitzuiging, in welke vorm dan ook, en terzijdestelling van sociale en politieke ongelijkheid.

III. De sociaal democratische partij, van meening dat personen van beiderlei geslacht gelijke rechten en gelijke plichten moeten hebben, is besloten alle haar ten dienste staande middelen aan te wenden tot algeheele opheffing der vrouw uit den staat van slavernij, waarin zij nu verkeert.

IV. De partij, ofschoon allereerst werkende binnen de perken der nationaliteit, is zich het internationaal karakter van den arbeidersstrijd bewust en besloten alle plichten, die daardoor den arbeider worden opgelegd, te vervullen, en de verbroedering van alle mensen tot waarheid te maken. Hiertoe vordert zij als grondslagen van den Staat:

1°. Algemeen gelijk, direkt kies- en stemrecht met geheime en verplichte stemming door alle staatsburgers voor alle verkiezingen van staats- en gemeentebestuur.

2°. Direkte wetgeving door het volk. Beslissing over oorlog en vrede door het volk.

3°. Algemeene weerplicht en dus afschaffing van staande legers.

4°. Afschaffing van alle wetten, die de vrije uiting van meening in pers en vergaderingen, het vrije denken en het openbare onderzoek beperken.

5°. Kosteloze rechtspleging vóór en rechtspraak dóór het volk.

6°. Algemeen en verplicht kosteloos onderwijs van staatswege. Kosteloos aan alle inrichtingen van onderwijs. Scheiding tussen kerk en staat.

7°. Afschaffing van alle wetten, die aan de vrouw minder rechten toekennen dan aan de man.

De vereeniging verlangt, ten einde dit doel spoediger te bereiken:

1°. Een progressieve successiebelasting (opklimmende belasting op de erfenissen).

2°. Eene enkele progressieve (trapsgewijze) inkomensbelasting voor staat en gemeente ter vervanging van alle bestaande belastingen.

3°. Onbeperkt recht van vereeniging.

4°. Een normale arbeidsdag overeenkomstig de behoeften der maatschappij. De staat is verplicht den rustdag zooveel mogelijk voor iedereen burger te handhaven.

5°. Verbod van huisarbeid en van vrouwelijke arbeid, die schadelijk voor de gezondheid, opvoeding en zedelijkheid zijn kan.

Streng toezicht op alle woningen, werkplaatsen en levensmiddelen.

6°. *Wet op den arbeid.*

7°. *Regeling van den arbeid in de gevangenissen.*

8°. *Eigen bestuur van alle hulp en ondersteuningskassen voor arbeiders, door den staat te vormen.*”

In tegenstelling tot dat van de Duitse zusterpartij zijn niet opgenomen in het programma de eisen: oprichting van socialistische productieassociaties met staats-hulp; om van de dag van verkiezing ook een feestdag te maken; algemene en gelijke volksopvoeding door de staat; de godsdienst tot privéaangelegenheid te verklaren en verbod van de zondagsarbeid. Daar staat tegenover dat paragraaf III, over gelijkheid van vrouwen, in het Duitse program niet voorkomt. Het programma vertoont een aantal sterk utopistische trekken. Zaken als “afschaffing van loonarbeid” doen sterk denken aan de ideeën die Gerhard en voor hem Weitling verkondigden. Ook de eis tot invoering van een progressief successierecht is aan Gerhard toe te schrijven. In de formuleringen van het program zijn ook vroegere tegenstellingen te onderkennen. In paragraaf IV is de tegenstelling nationaal-internationaal herkenbaar, die eerder ter sprake kwam bij de oprichting van het ANWV. Hoe het ook zei, het programma, hoe onvolkomen misschien ook, bevat alle ingrediënten van de emancipatiestrijd die de arbeidersbeweging de komende decennia zal voeren. Prominent komen het algemeen kiesrecht en een aanvaardbare duur van de arbeidsdag als doelstelling naar voren. Opvallend genoeg komt ook de eis tot gelijke rechten van mannen en vrouwen in dit programma sterk tot uiting. Deze gelijke rechten, verwoord in paragraaf III, zijn te danken aan een voorstel van de Haagse SDV.

Dat de SDB nog geen vastigheid in doel en middelen kent, mag blijken uit de gedachtewisselingen die Domela Nieuwenhuis met Gerhard en Marx heeft. Op de vraag van Domela Nieuwenhuis aan Gerhard wat er op de dag na de revolutie moet gebeuren, antwoordt Gerhard dat hij zich dan voor zijn kop zal schieten. Een revolutie maken kan hij zich nog wel voorstellen, maar orde op zaken stellen als de revolutie slaagt, daartoe ziet hij geen kans. Als Domela Nieuwenhuis aan Marx de drukproeven van een door hem vertaalde en sterk ingekorte versie van *Das Kapitaal* aanbiedt, maakt hij van de gelegenheid gebruik om aan ‘de meester’ dezelfde vraag te stellen. Marx ontwijkt de naar zijn inzicht onzinnige vraag. Hij meent dat een programma voor na de revolutie slechts

afleidt van de noodzakelijke strijd in het heden. Domela Nieuwenhuis dringt daarna bij Marx aan op een minder ontwijkend antwoord, maar hij zal geen reactie meer krijgen, daar Marx al te ziek is en in 1883 overlijdt. Ook de strijd in het heden blijkt nog niet zo'n eenvoudige zaak te zijn voor de SDB. Gerhard stelt op een bijeenkomst in de Cosmopolite dat het volk moet worden onderricht om het rijp te maken voor de zelfbevrijding. Domela Nieuwenhuis heeft daarna het woord, maar voldoet niet aan de verwachting. Hij geeft geen toekomstverwachting. In plaats daarvan verwijt hij op felle toon dat de kathedersocialisten alleen mooie woorden spreken en weinig bijdragen tot verbetering van de omstandigheden van het gewone volk. Na zijn toespraak krijgt hij een groot applaus. Gerhard, die zich kennelijk

Spotprent van J.M. Schmidt Crans in de Uilenspiegel van 7 juli 1888 na de verkiezing van Domela in de Tweede Kamer voor het district Schoterland. Links De Savornin Lohman (ARP), midden Schaepman (KVP) en aan de wand hun bazen de paus en Abraham Kuypers. Rechts Domela met het revolutionaire vat petroleum terwijl hij zijn wetsvoorstel tegen de gedwongen winkelnering indient.

aangesproken voelt, staat plots op en zegt dat Domela Nieuwenhuis natuurlijk groot gelijk heeft met zijn

opmerking over mooie woorden, maar vraagt hem dan op milde toon hoe hij dan meent snel verbetering in de positie van het volk te brengen. Domela Nieuwenhuis blijft het antwoord schuldig en repliceert dat voorlopig alleen heil te verwachten is van agitatie. Na enig heen en weer gepraat volgt de conclusie dat voor alles eerst het algemeen kiesrecht moet worden ingevoerd.

Lit. & bron.: J. Charité, *De Sociaal-Democratische Bond als orde- en gezagsprobleem voor de overheid (1880-1888)* (Leiden 1972); F. Domela Nieuwenhuis, *Van Christen tot Anarchist* (Amsterdam 1910) p. 14/23; A. Romein, 'Ferdinand Domel Nieuwenhuis de apostel der arbeiders', in: Jan en Annie Romein, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen. IV negentiende eeuw.* (Amsterdam 1946⁵) p. 213-226; W.H. van der Linden, Domela Nieuwenhuis in 219 politieke prenten (Amsterdam 1990) p.32; G. Harmsem, 'Nieuwenhuis, Ferdinand' in: Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland. Deel 6. (Amsterdam 1995) p. 157-163; Wikipedia: *Ferdinand Domela Nieuwenhuis* (mrt. 2020)

IJzer- en metaalbewerkersbond in Nederland

Rond 1885 stuurt de Sociaal-Democratische Bond (SDB) aan op het oprichten van socialistische vakorganisaties. Zij moeten het fundament van de SDB gaan vormen. In september 1885 zit Willem Ansing de oprichtingsvergadering voor van de *IJzer- en Metaalbewerkersvereniging*. Hij heeft alle metaalbewerkers in Amsterdam uitgenodigd. Ansing beoogt een vakvereniging op te richten die socialistisch is, metaalbewerkers uit alle branches verenigt en zich uitstrekt over alle Amsterdamse metaalbedrijven. In afwijking van de eerder door hem opgerichte verenigingen is het dus geen typische vakvereniging gericht op één vak, maar richt deze vereniging zich op alle in de metaalnijverheid voorkomende vakken. De vereniging verklaart zich openlijk socialistisch. Door Domela Nieuwenhuis daartoe aangespoord neemt de Haagse metaalbewerkersvereniging *Vooruit* het initiatief om een landelijke bond op te richten.

Willem Ansing, geboren op 3 september 1837 te Amsterdam, is de zoon van Neeltje Bronkhorst en Frans Willem Ansing, smid op de Rijks Marinewerf. Het gezin woont in één van de nauwe straten van het dichtbevolkte Kattenburg. Op zestienjarige leeftijd komt ook Willem op de Marinewerf te werken. Fors gebouwd en helder van geest is hij een typisch voorbeeld van de geschoolde ambachtsman, die zelfstandig opdrachten aanvaardt en uitvoert, meestal tegen stukloon. Ansing verdient voor die tijd een behoorlijk loon. Op 24-jarige leeftijd trouwt hij met Harmiene Hilbrink afkomstig uit Lage (Hannover). Zij krijgen samen twee kinderen. Het zoontje, Willem, sterft al na twee dagen en het dochtertje, Harmiene, leeft slechts 6 jaar.

Ansing wordt door zijn vrouw gesteund en aangemoedigd in zijn activiteiten voor de arbeidersbeweging. In 1868 sluit hij zich aan bij de vrijdenkersvereniging *De Dageraad*. In *De Dageraad* hoort hij Multatuli spreken en is hij onder het gehoor van Hendrik Gerhard als deze zijn communistische ideeën uiteenzet. Ansing is een behoorlijk spreker en een redelijk schrijver. Onder het pseudoniem *Tubal Kain* (stamvader der smeden) schrijft hij de felle brochure *Wacht u voor de Internationale*. Nadat de smedenvereniging *Tubal Kain* ten onder is gegaan, richt hij in januari 1871

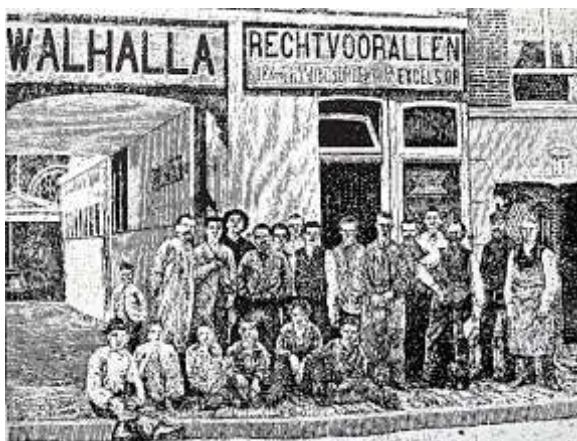
de smedenvereniging *Recht voor Allen* op. In april 1871 is deze vereniging, vertegenwoordigd door Ansing, aanwezig op het *Nederlands Werkliedencongres*. Een jaar later weigert *Recht voor Allen* deel te nemen aan een optocht ter herdenking van de inname van Den Briel. Ansing en twee andere socialistische smeden worden door opgeruide medearbeiders gemolesteerd en van de werf gedrongen. Zij zien zich gedwongen ontslag te nemen. Ansing werkt vervolgens als vuurwerker (smid) bij de scheepsbouwfirma Huygens en treedt in 1877 in dienst bij de Koninklijke Fabriek van Stoomwerktuigen. Hij behoort daar tot de bestbetaalde vaklieden. Als er in 1879 sprake is van een economische recessie, waardoor minder uren per week wordt gewerkt, daalt zijn loon fors. In 1881 leidt de slechte gang van zaken bij het bedrijf tot een massaontslag en komt hij zonder werk en kan als smid geen werk meer vinden. Nog in hetzelfde jaar aanvaardt hij werk als sjouwer bij de Koninklijke Stoombootmaatschappij. Met zijn lichaamskracht en ijzere gezondheid is dat voor hem mogelijk. In 1887 werkt hij nog steeds als sjouwer. Tot 1889 voert hij op socialistische bijeenkomsten het woord. Door ziekte en tegenslag moet hij, na meer dan 25 jaar van grote activiteit naast een werkdag van gemiddeld twaalf uur, zich uit de arbeidersbeweging terugtrekken. Op zijn 53ste jaar is hij lichamelijk een wrak en kan hij zichzelf niet meer redden. Blindheid ontnemt hem de laatste mogelijkheid om in zijn levensonderhoud te voorzien. Arm en vergeten sterft hij op 62-jarige leeftijd. Alleen *De Vrije Socialist* maakt kort melding van het overlijden van de oprichter van de socialistische beweging in Nederland.

Zondag 17 januari 1886 belegt de Haagse metaalbewerkersvereniging "Vooruit" een openbare vergadering in een van de zalen van "Walhalla", de thuishaven van het Haagse socialisme. De spreker is Willem Ansing, pionier van de Nederlandse socialistische beweging en van de vakorganisatie in de metaal. Ansing spreekt als voorzitter van de Amsterdamse "IJzer en Metaalbewerkersvereniging". De titel van zijn speech: "een ernstig woord voor ieder die het aangaat".

De vergadering is aangekondigd in het blad van de Sociaal-Democratische Bond (SDB), "Recht voor Allen". In datzelfde blad staat tien dagen later een "Oproeping" aan alle ijzer- en metaalbewerkers in Nederland. De IJzer- en Metaalbewerkersverenigingen van Amsterdam, den Haag enz. enz. hadden zich volgens deze "oproeping" gecombineerd tot een nationale bond. "Verenigingen of vakgenooten welke hiertoe genegen zijn met ons mede te werken, worden verzocht zich te wenden tot den Bondssecretaris". Die bondssecretaris is C.F. Thomas, degene

die waarschijnlijk samen met Ansing het initiatief tot de stichting van de nationale bond heeft genomen. In het gedenkboek "Een halve eeuw" dat de Algemene Nederlandse Metaalbewerkersbond (ANMB) ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan in 1936 uitbrengt, stelt secretaris, redacteur en bondshistoricus Gijsbert van der Houven, dat het wel aannemelijk is dat op die zondag 17 januari 1886 de oprichting heeft plaatsgevonden, maar dat we ons daarbij waarschijnlijk niet al te veel moeten voorstellen. In ieder geval is dat "enz. enz." waarschijnlijk bluf. Als er een derde vereniging bij de oprichting betrokken was, zou dat wel bekend zijn gemaakt. Maar hoe gering de omvang van de prille bond ook is vanaf zondag 17 januari 1886 bestaat er een nationale vakbond van metaalbewerkers. In de eerste berichten wordt de bond de "IJzer- en Metaalbewerkersbond in Nederland" genoemd. Tussen 1886 en 1898 spreekt men vervolgens eerst van de "Nederlandsche IJzer- en Metaalbewerkersbond", die naam staat ook op het kapt van de in 1887 uitgegeven brochure "De normale arbeidsdag".

In Walhalla in Den Haag, waar het partijcentrum van de SDB en de drukkerij van Recht voor Allen is gevestigd vindt op 17 januari 1886 de oprichting van de IJzer en Metaalbewerkersbond in Nederland plaats. Voor de deur de leden van het personeel van Walhalla en Excelsior.

Later wordt de naam "Metaalbewerkersbond in Nederland", de naam die ook in de kop van "De Metaalbewerker" staat. Vanaf 1898 was de officiële naam "Algemeene Metaalbewerkersbond in Nederland", vanaf 1906 "Algemeene Nederlandsche Metaalbewerkersbond" (ANMB). Ansing en Thomas zijn beide actief in de Sociaaldemocratische Bond. "Walhalla" is het Haagse onderkomen en "Recht voor Allen" hun blad. Het toont aan dat de stichting van de metaalbewerkersbond een socialistische aangelegenheid is.

C.F. Thomas (1854-1932). De foto dateert van ca. 1890. De vader van Thomas is uit de Harz afkomstig en werkt als vormersbaas bij Enthoven in Den Haag. Zijn moeder is lid van een vrouwenbond en beweegt zich, voor die tijd voor een werkmansvrouw zeer uitzonderlijk, in het openbare leven. Het gezin is lidmaat van de Evangelisch Lutherse gemeente en kent daardoor Domela Nieuwenhuis. Als Nieuwenhuis overgaat naar het socialisme, maakt ook Thomas moeder deze stap. Thomas komt al op jonge leeftijd in aanraking met de socialistische beweging. Het is Domela Nieuwenhuis die hem aanmoedigt de organisatie van de metaalbewerkers ter hand te nemen. Thomas verricht het werk voor de bond na een zware werkdag bij Enthoven van 'normaal' twaalf uur. Maar het is vaak meer dan normaal. Het werk begint in de regel 's morgens om zes uur. Op maandag eindigt het om half acht, op dinsdag om half tien, op woensdag om elf uur, maar er wordt dan vaak 's nachts doorgewerkt. Op donderdag ook tot elf uur, op vrijdag wordt de nacht doorgewerkt en op zaterdag tot zes uur. Een gemiddeld werkweek van honderd uur! Werd er minder gewerkt sprak men van slapte! Thomas verdiende als vakman 13 cent per uur, de meeste andere 11 à 12 cent. In zijn 'vrije tijd' koopt hij oude horloges op, om ze te repareren en te verloten op de fabriek. Ondanks zijn wel erg gevulde dagen slaagt hij er in werk te verrichten voor de bond. Na een spreekbeurt in Walhalla wordt hij ontboden op het kantoor van Enthoven, die ingelicht wil worden over zijn activiteiten. Thomas verteld dat hij zijn collega's aanspoort zich te organiseren, om een beter loon te kunnen bedingen en kortere werktijden. Enthoven houdt hem voor dat knappe geleerden van oordeel zijn dat zoiets onmogelijk is. Thomas antwoordt, dat andere knappe geleerden van oordeel zijn dat het wel degelijk mogelijk is de arbeidsvoorwaarden te verbeteren. Enthoven maakt een eind aan het onderhoud met: nou enfin, je moet dan zelf maar weten wat je buiten de fabriek wilt doen. Maar denk erom, de fabriek moet je ongemoeid laten. Zodra je daarover in het openbaar gaat spreken, ben ik verplicht je te ontslaan.

In 1888 sluit de bond zich aan bij de SDB, en vanaf de oprichting van het Nationaal Arbeidssecretariaat, de eerste socialistische vakcentrale van Nederland, maakt de bond ook daar deel van uit. In de jaren daarna sluiten meerdere plaatselijke metaalbewerkersverenigingen zich bij de bond aan. Het is niet altijd duidelijk of het een nieuwe, of een al langer bestaande vereniging betreft. Al vanaf het eind van de jaren zestig en gedurende de jaren zeventig horen we van plaatselijke vakverenigingen van vooral smeden en machinebouwers in Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Arnhem, Haarlem en Dordrecht. Van het innerlijk leven van die verenigingen weten we niet veel.

Het eerste hoofdbestuur van de metaalbewerkersbond wordt uit de Haagse afdeling gevormd, waardoor Ansing daarvan geen deel uitmaakt. Vermoedelijk is hij in 1889 wel lid van het hoofdbestuur als deze gevestigd is in Amsterdam. In 1887 werkt Ansing mee aan de parlementaire enquête. Deze parlementaire enquête heeft tot doel een beeld te vormen van de toestand in fabrieken en werkplaatsen. Het verhoor van Ansing vindt plaats op vrijdag 7 januari. Hij spreekt als een van de weinige arbeiders vrijuit. Ansing geeft gedetailleerde informatie over lonen in diverse fabrieken, alsook over kinderarbeid, werktijden en ongelukken. Het is niet voor het eerst dat hij deelneemt aan onderzoek naar de toestand waarin arbeiders verkeren. Eerder, in 1880, heeft hij actief meegewerkt aan een enquête ingesteld door Domela Nieuwenhuis. Al vroeg zag Ansing het belang van statistiek. In 1880 stuurt hij aan Domela een statistiek uit 1872, die het resultaat is van een enquête van het ANWV, welke door Ansing is bewaard.

Vanaf de jaren negentig maakt de metaalnijverheid een belangrijke groei door, waardoor de werkgelegenheid flink toe neemt. Vanaf 1896 profiteert de bond, die in de vroege jaren negentig een kommervol bestaan leidt, daarvan. Vooral na de eeuwwisseling neemt het aantal afdelingen toe en stijgt het ledental. De metaalbewerkersbond is geen centraal geleide organisatie, maar een federatie van zelfstandige verenigingen. Een aangesloten vereniging kan uit beoefenaren van eenzelfde vak bestaan. Een voorbeeld daarvan is de "Burgersmedenvereniging", gesticht in 1901 te Amsterdam. Maar een vereniging kan ook bestaan uit mensen die werken in dezelfde branche, zoals de metaalbewerkersvereniging "Vooruit", gesticht in 1885 in Den Haag, of kan een vereniging zijn van werknemers bij eenzelfde bedrijf, zoals de vereniging "Verbetering Zij Ons Streven", bestaande uit werklieden die werkzaam zijn bij "Werkspoor" in Amsterdam. Er kunnen dus meerdere verenigingen in één plaats voorkomen. De verenigingen ontmoeten elkaar jaarlijks op een congres. Zeker tot het moment dat men een eigen blad (in die jaren "vakblad" genoemd) ging uitgeven, is het de belangrijkste vorm van onderling contact en overleg. Van 1887 tot 1899 vergadert men op een zondag, meestal in het voorjaar of in de zomer. Daarna wordt drie jaar congresseert met de kerstdagen. In nog latere jaren is het gebruikelijk met Pasen het congres te organiseren. "Het Paaschcongres" wordt zelfs een bekende uitdrukking. De afdelingen sturen afgevaardigden naar de congressen. Maar die afgevaardigden hebben niet het laatste woord. De congresbesluiten worden onderworpen aan een referendum, dat wil zeggen dat de leden de besluiten kunnen goed- of afkeuren. Soms kregen de leden een keuze voorgelegd. Zo konden de leden in een referendum in 1903 kiezen uit twee kandidaten, toen de bond voor de eerste maal een bezoldigde in dienst nam. Het houden van dergelijke referenda paste goed in de vergaande opvattingen over democratie, zoals die in de bij het NAS aangesloten bonden leefden. Op de congressen werd ook een afdeling aangewezen die tot taak kreeg een hoofdbestuur te formeren. De leden van het hoofdbestuur woonden dus in dezelfde plaats, en waren lid van dezelfde afdeling.

Oproep in Recht voor Allen van woensdag 27 januari 1886. In het gedenkboek "Een halve eeuw" dat de Algemene Nederlandse Metaalbewerkersbond in 1936 uitbracht, stelt secretaris, redacteur en bondshistoricus Gijsbert van der Houven dat het wel heel aannemelijk is dat op die zondag 17 januari 1886 de oprichting plaatsvond, maar dat "enz. enz." waarschijnlijk bluf is.

De weerstandskas werd op het congres van 1899 ingesteld, en de reiskas op het congres van 1902. Beide kassen werden buiten werking gesteld na de Verweerstaking van 1903, toen het grote aantal slachtoffers daartoe dwong. In 1893 besluit het congres tot het uitgeven van een eigen blad. Het eerste nummer van het maandblad "Vooruit" komt uit in februari 1894. Een jaar later werd het blad omgedoopt tot "De Metaalbewerker" een naam die tot 1951 standhoudt. In 1898 werd "De Metaalbewerker" een tweemaal per maand verschijnend blad. Van 1903 tot 1906 verscheen het blad een maal in de veertien dagen. De gegevens wijzen erop dat een belangrijk deel van de oplage van "De Metaalbewerker" in losse verkoop is verkocht en zeker is dat de bond op het blad verdiende. Het was nog niet zo dat ieder lid het blad gewoon gratis kreeg. Men kon zich erop abonneren, of losse nummers kopen. Sommige afdelingen, waaronder de Amsterdamse burgersmeden, kochten het blad collectief en verspreiden het gratis onder de leden.

Vanaf de jaren negentig, en vooral vanaf de eeuwwisseling, groeit het aantal leden en ook het aantal afdelingen. Daarmee namen natuurlijk zowel de hoeveelheid werk als de contributie-inkomsten toe. Op een gegeven moment groeit de hoeveelheid werk aan ledenadministratie, contributie-verwerking en natuurlijk ook de propaganda en belangenbehartiging, de mogelijkheden van vrije-tijdswerk boven het hoofd.

Op het congres van 1902 is aan het aanstellen van een bezoldigd bestuurder de eerste bespreking gewijd. Op dat moment is de voorzitter van de bond, Gradus Elferink, na propaganda voor de bond ontslagen door de directie van de werf "Conrad" in Haarlem. Algemeen wordt aangenomen dat hij slachtoffer is van zijn vakbondsactiviteiten. Het aannemen van een vrijgesteld bestuurder is waarschijnlijk door dat incident verhaast. In april 1903 wordt Elferink bij referendum gekozen tot bezoldigd secretaris. Elferink houdt kantoor aan huis in Haarlem. Van zijn werkruimte hebben we toevallig een omschrijving omdat in 1927, in de jubileumkrant bij het veertigjarig bestaan, Jan Oudegeest deze woorden schreef: "Dit bureau was in het kleinste kamertje in een kleine arbeiderswoning en indien ik mij wel herinner, waren of de ledenlijsten of de correspondentie met de afdelingen, d.w.z. een deel van het archief, met punaises aan het behang vastgestoken". Jan Oudegeest poogde vooral de zegeningen van de moderne tijd te laten uitkomen, maar gaf zo onbedoeld toch een schets van de armetierige omstandigheden waaronder Elferink zijn werk moest doen.

De bond bestaat uit zelfstandige verenigingen. Maar zelfstandige verenigingen bestaan er ook buiten de bond. Zo kwam het hoofdbestuur er in oktober 1903 achter dat te Amsterdam een metaalschijvendraaiersvereniging bestaat. Na enige correspondentie besluit de vereniging zich bij de bond aan te sluiten. Het brengt het aantal Amsterdamse afdelingen op vier. In Amsterdam bestaat in dat jaar buiten de bond nog een klinkers-vereniging, die aansluiting vanwege de hogere contributie weigert. Naast de bond bestaan nog andere bonden die metaalbewerkers organiseren, als de Bond van Machinisten en Stokers en die van Koper- en Blikbewerkers.

Tijdloon is normaal in de metaalnijverheid. Het vaststellen van de lonen gebeurt eenzijdig door de patroons. Vooral in grotere bedrijven is wel sprake van een loonlijst of loonregeling. Ook hanteren sommige patroons verenigingen, zoals de Nederlandsche Smedenvereniging, een loonlijst voor de aangesloten werkgevers. In deze jaren gaan verreweg de meeste arbeidsconflicten over ontslag- of loonkwesties. In geval van conflicten gaat men uit van de bestaande situatie en probeert men loonsverlaging tegen te houden, loonsverhoging voor iedereen of voor een bepaalde groep te bereiken, of ontslag aan te wenden. Meestal wordt het hoofdbestuur, later de bezoldigde, getipt dat ergens iets aan de hand is. Dan toog men erheen en "vroeg een conferentie aan" met de patroon.

Zo was er op 16 december 1902 een kwestie met het Zaanse bedrijf Westermann, dat een loonsverlaging van 15% aangekondigd en twee werklieden ontslag krijgen. Een conferentie met de afdeling Zaanstreek had Westermann geweigerd. Elferink ging er heen, heeft een conferentie met Westermann, zonder resultaat. Daarop wordt op 21 december een vergadering met het hele personeel gehouden waar wordt besloten nog eens te confereren. Een volgend onderhoud vond plaats op 23 december, weer zonder resultaat. Het personeel wil staken. Na rijp beraad wordt weer een conferentie aangevraagd waarbij de bezitter van een houtzaagfabriek gevraagd wordt mee te gaan. "De conferentie bij Westermann heeft tot resultaat, dat een werkmán kan blijven en de 15% loonsverlaging ingetrokken wordt". De andere werkmán heeft ander werk gevonden. Elferink kan weer naar huis, tot zich een ander incident voordoet.

De eerste vereniging binnen de bond die zelf initiatief neemt is de eerdergenoemde Amsterdamse Burgersmedenvereniging, die in 1903 probeert een loonovereenkomst met de werkgevers af te sluiten. De onderhandelingen lopen stuk omdat de Burgersmedenvereniging een minimumloon naar leeftijd wil afspreken, de patroons willen een minimumloon naar bekwaamheid. Dat laatste geeft hun natuurlijk meer handelingsvrijheid. De staking die daarop wordt georganiseerd wordt echter doorkruist door de Verweerstaking.

De metaalbewerdersbond is aangesloten bij het NAS, de toenmalige socialistische vakcentrale. Het NAS heeft een organisatiestructuur vergelijkbaar met die van de metaalbewerdersbond: veel zeggenschap voor de leden en de aangesloten organisaties, weinig centrale sturing. Tegen het einde van de negentiende eeuw komt daar oppositie tegen. Diverse bonden, vooral de grotere, krijgen te maken met grotere bedrijven, ingewikkelder beloningssystemen en zakelijker management. Zij willen ook een zakelijkere, centraal geleide vakbeweging. Zakelijker wil zeggen: meer gericht op direct voordeel voor de leden. Centraal geleid wil zeggen dat zaken als contributie-inning en het afgeven van stakingsparolen de bevoegdheden van de landelijke besturen zouden moeten zijn. Dit organisatorisch meningsverschil mengt zich met een ideologisch debat, dat allengs heftiger wordt. De stroming die de federalistische structuur wil behouden valt vrijwel samen met een politieke stroming die "syndicalisme" wordt genoemd. Syndicalisten zien in de vakbeweging een instrument om de maatschappij vergaand te hervormen en verwachtten veel van directe actie, uitmondend in een politieke massastaking. Daarentegen zien zij niets in strijd voor betere sociale wetgeving. Hun tegenstanders, de "moderneren" of "parlementairen", willen de taak van de vakbeweging beperken tot het verbeteren van de arbeidsvoorwaarden en de maatschappelijke hervormingen overlaten aan de politieke partij. Die politieke partij, de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), moest in haar strijd voor betere sociale wetgeving wel worden gesteund.

Affiche van de ANMB uit 1920. Naar een tekening van Albert Hahn Jr.

Vooral de vraag of sociale wetgeving gesteund moet worden, wordt in toenemende mate het strijdpunt, ook binnen de metaalbewerdersbond. Het bestuur van de ANMB, gevormd door de Haarlemse afdeling, is in meerderheid federalistisch gezind. Sommige verenigingen evenwel, zoals het Amsterdamse "Verbetering zij ons streven", staan op het moderne standpunt. Op zich is dat nog niet zo erg, maar de zaak wordt op de spits gedreven door pogingen om de bond zich op heikele punten ondubbelzinnig te laten uitspreken. Zo stelt de Amsterdamse vereniging "Nieuw Leven" op het kerstcongres van 1901 de volgende motie voor: "Inzake het tegenwoordige standpunt N.A.S. neme de bond een besluit, in geen geval mede te doen om te agiteren, nieuwe wetten daar te stellen en andere te verwerpen". Die motie werd verworpen, maar het volgende jaar lag er weer één van gelijke strekking. Uiteindelijk scheidt de metaalbewerdersbond zich in 1905 af van het NAS. De directe aanleiding is de zogenaamde "scheurcircularie" van het NAS. Het NAS heeft zich laten provoceren door de moderneren, die zinspelen op het stichten van een nieuwe vakcentrale. In de "scheurcircularie" is het NAS-bestuur zo onvoorzichtig dat streven toe te juichen. "Wij vrezen dit niet!". Maar tegelijkertijd roepen zij geestverwanten op zich af te scheiden, nieuwe organisaties te stichten en zich bij het NAS aan te sluiten. Dat is een ondubbelzinnige oproep om de bestaande bonden te scheuren, en dat viel in slechte aarde. Bezoldigd secretaris Elferink was woedend over de circularie, ook al vanwege de dubieuze procedure volgens welke de circularie is aangenomen: aan het referendum namen van de ongeveer 6000 leden slechts 123 deel, waarvan 94 voor stemden. Een aantal verenigingen, die het NAS trouw bleven, hergroeperen zich onder de naam "Landelijke Federatie van Metaalbewerders". De meeste metaalbewerdersverenigingen zullen zich in 1906 onder de naam "Algemeene Nederlandsche Metaalbewerdersbond" aansluiten bij het op 1 juli 1905 opgerichte Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV).

Lit. & bron.: G. van der Houven, *Een halve eeuw* (Amsterdam 1936) p. 108-109; *Jaar- en congresverslagen 1886-1906*; *Metaalkoerier* (29-10-1955); H. van den Hurk, 'De bond als federatie 1886-1905' in: *Organisatie in het ijzeren tijdperk. De ANMB-gegevens van J.G. Sikkema toegelicht en aangevuld* (Amsterdam 1995) p. 32-55

Nederlandsche Sigarenmakers- en Tabaksbewerkerbond (NSTB)

De 'zegetocht' van de sigaar begint in het midden van de negentiende eeuw. De ontwikkeling van de koloniale tabakscultuur in Nederlands-Indië doet de oude tabaksmarkten van Rotterdam en Amsterdam weer opbloeien. De Indische tabak leent zich uitstekend voor het maken van sigaren. Het aantal sigarenmakers stijgt van minder dan 2.000 in 1850 tot 15.000 in 1890. De groei zet door tot meer dan 25.000 sigarenmakers ten tijde van de Eerste Wereldoorlog. Daarna zijn de hoogtijdagen van de sigaar voorbij en wint de sigaret, tot dan toe gezien als een product voor verwijfde dandy's en vrouwen van lichte zeden, aan populariteit. De Nederlandsche Sigarenmakersbond is opgericht in 1871. Uit hetzelfde jaar stammen ook de sigarenmakersverenigingen in Den Haag, Rotterdam en Dordrecht. De sigarenmakerijen zijn te vinden in heel Nederland met name in de grotere plaatsen. De sigarenindustrie concentreert zich later in plaatsen als Valkenswaard en Kampen.

De sigarenmaker van de tweede helft van de negentiende eeuw is een apart en ook wel berucht soort werkman, die vaak een ongeregeld en zwervend bestaan leidt. Vrouwen en jonge kinderen strippen de tabak, terwijl de wat oudere jeugd werkt als bosjesmaker (degene die het omblad wikkelt om het binnengoed). Volwassenen werken tien tot twaalf uur per dag. Drankmisbruik – ook in de werkplaatsen - is eerder regel dan uitzondering. 'Maandag houden' komt regelmatig voor. De arbeidsverhoudingen in de sigarenmakerij zijn slecht. Werkonderbrekingen, arbeidsconflicten en verbeterde stakingen zijn dan ook geen incidenten. Eerst in 1913 slagen de sigarenmakersbonden erin erkenning af te dwingen bij de werkgevers en wordt er een loonregeling ingevoerd die de arbeidsmarkt stabiliseert. Vóór die tijd houden veel sigarenmakers het slechts enkele weken bij een baas uit en vertrekken ze weer om hun geluk elders te zoeken. De aard van het 'bedrijf' leent zich daartoe. Sigarenbedrijfjes schieten overal in het land als paddenstoelen uit de grond, om bijna even vaak weer net zo snel te verdwijnen. Iedereen kan proberen in deze bedrijfstak de kost te verdienen. Er is geen grote vakkennis vereist en ook geen kapitaal. Tabak kan naar behoefte worden ingekocht, machines worden niet gebruikt en een bedrijfspand is niet vereist. Huisnijverheid, klein-, midden- en grootbedrijf het bestaat allemaal naast en door elkaar.

Friedrich Wilhelm Gebing, geboren in 1848 te Delft, genoot slechts lager onderwijs om daarna sigarenmaker te worden in achtereenvolgens Vlaarding en Rotterdam. Gebing is actief, naast o.m. Willem Helsdingen, voor de in 1877 opgerichte Vereniging voor Algemeen Kiesrecht. In 1881 wordt hij de penningmeester van de zojuist opgerichte Sociaal-Democratische Vereniging. Hij is een gloedvol spreker voor vakverenigingen en het algemeen kiesrecht en wordt dan ook vanuit het hele land voor spreekbeurten gevraagd. In 1883 gaat de Vereniging Algemeen Kiesrecht op in de Nederlandsche Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht (NBvKS). Gebing wordt lid van het hoofdbestuur en in 1884 voorzitter. Hij is de drijvende kracht achter de NBvKS en organisator van de demonstraties voor algemeen kiesrecht waaronder die van 1885 waar duizenden betogers door de straten van Den Haag trekken. In het Gebouw van Kunsten en Wetenschappen vindt een 'Nationale Volksvergadering' plaats die door Gebing wordt toegesproken. Als lid van het bestuur van de Rotterdamsche Sigarenmakersvereniging voert hij de besprekingen met de Amsterdamse collega's wat in december 1887 leidt tot de oprichting van de Nederlandsche Sigarenmakers en tabaksbewerkerbond (NSTB). Hij wordt lid van het hoofdbestuur van de NSTB en is de (onbezoldigd!) redacteur van De

Sigarenmaker. Het redacteurschap oefent hij met grote ijver en bekwaamheid uit. Het is niet bekend waarom hij zich in 1892 heeft teruggetrokken uit het openbare leven.

Nederlandsche Sigarenmakersbond

Op 4 februari 1871 wordt door de twee Amsterdamse sigarenmakersverenigingen, *Door Vriendschap Bloeiende* en *Eensgezindheid Baart Vreugde* een meeting georganiseerd waar de *Nederlandsche Sigarenmakersbond* wordt

opgericht. Voorlopig blijft deze 'Nederlandse' organisatie tot Amsterdam beperkt. Van invloed op de oprichting van deze vroege landelijke vakorganisatie is het congres van de Internationale van Sigarenmakers een maand eerder te Antwerpen en de vele contacten die sigarenmakers hebben met vakgenoten in Londen. Eensgezindheid Baart Vreugde is op het Antwerpse congres vertegenwoordigd. Naar wordt gezegd zijn er sigarenmakers die half in Londen en half in Holland wonen en voor wie een oversteek van het ene naar het andere land niets bijzonders is. De Engelse vakverenigingen strekken tot voorbeeld en ook hun tactiek wordt nagevolgd. Al spoedig wordt een uitkering bij werkloosheid ingevoerd om druk op de lonen te voorkomen. Enkele maanden na de oprichting van de Nederlandsche Sigarenmakersbond komen er ook sigarenmakersverenigingen in onder meer Den Haag, Rotterdam en Dordrecht tot stand, die zich vrijwel onmiddellijk aansluiten bij de landelijke organisatie. Het eerste bondcongres vindt in oktober 1871 te Rotterdam plaats. Volgens opgave van J.W. Wertweijn, de eerste voorzitter van de bond, zijn er afdelingen in Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Utrecht, Leiden, Dordrecht en Delft met gezamenlijk meer dan 2.000 leden.

Henry Johannes Jacobus (Harry) Eichelsheim is in 1865 geboren in

Den Haag in een katholiek milieu. Als zijn vader een baan bij de politie in Rotterdam krijgt, verhuist het gezin naar de stad aan de Maas. De R.K.-school van het parochiaal armbestuur verlaat hij al op tienjarige leeftijd om te gaan werken in een sigarenfabriek. De armoede in het gezin nopen ertoe. Zijn 'politieke' scholing krijgt hij, volgens eigen zeggen, op de fabriek luisterend naar de gesprekken van de oudere sigarenmakers. In 1885 wordt hij lid van de Rotterdamsche Sigarenmakersvereeniging en van de Sociaal-Democratische Bond (SDB). Twee jaar later is hij de secretaris van de sigarenmakersvereniging en schrijft hij voor De Vrijheid het orgaan van de SDB. Samen met F.W. Gebing voert hij in 1887 besprekingen met de Amsterdamse sigarenmakers wat leidt tot de oprichting van de Nederlandsche Sigarenmakers en Tabaksbewerker Bond (NSTB). Eichelsheim ontwikkelt zich tot de belangrijkste propagandist van deze organisatie, waarvan hij lid van het hoofdbestuur is. Aanvankelijk behoort hij tot de volgelingen van Domela Nieuwenhuis en diens antiparlementarisme, maar omstreeks 1898 wordt hij lid van de SDAP en staat kandidaat voor de Amsterdamse gemeenteraad. Hij is in Amsterdam terechtgekomen na vele omzwervingen in het land, omdat hij door conflicten met werkgevers herhaaldelijk zonder werk zit. In Apeldoorn werkt hij onder de aangenomen naam van De Bock, de meisjesnaam van zijn moeder. In Amsterdam begint hij noodgedwongen een eigen bedrijf – Krion – een filiaal van de bondsfabriek. Vanaf 1900 ijvert hij voor de plannen van Henri Polak voor een nieuwe vakcentrale. In dat jaar treedt de NSTB uit het NAS. In 1906 wordt Eichelsheim aangesteld als bezoldigd bestuurder. In 1914 wordt hij voorzitter van de NSTB, wat hij tot aan zijn pensioen in 1930 blijft. Volgens Oudegeest is Eichelsheim, die klein van stuk is, een van degenen die met een minimum aan schoolopleiding een goed spreker, schrijver en leider werd; een man die eerlijk, trouw en opofferingsgezind is. Eichelsheim overlijdt drie jaar na zijn pensionering.

Loonsverhoging en uitsluiting

Het jaar 1873 is nog nauwelijks aangevangen of in Rotterdam breekt een staking uit. Door een van de fabrieken zijn een tweetal afdelingsbestuurders ontslagen, omdat ze bezwaar durfden te uiten tegen een loonsverlaging. De overige werknemers, zo'n twintig in getal, leggen het werk neer. De staking wordt ruim twee maanden volgehouden, maar gaat door de aanwezigheid van voldoende onderkruipers verloren.

Uit een nobele daad van de sigarenfabrikant Meyer te Amsterdam ontstaat een conflict, die voor de sigarenmakers slecht afloopt. Op nieuwjaarsdag 1873 deelt Meyer zijn werknemers mee, dat hij de lonen met f0,50 zal verhogen. Het loon wordt daardoor f 4,00 respectievelijk f 4,50, al naar gelang de soort, per 1.000 stuks sigaren. Wat later in het jaar verhoogt hij het loon nog eens met f0,50. De werknemers plaatsen een advertentie in *Het Handelsblad* om hun dankbaarheid te tonen. De dag na publicatie wordt Meyer door zijn medefabrikanten heftig aangesproken en van de beurs verdrongen. Onder leiding van Wertweijn besluiten de sigarenmakers om ook bij andere sigarenfabrieken aan te dringen op loonsverhoging en tevens op afschaffing van de livretten. Het laatste is zoveel als een 'zwarte lijst' aangezien alleen zij die in het bezit zijn van een livret – een getuigschrift met aanbeveling – in dienst worden genomen door de sigarenfabrikanten. Bij de fabriek van B. Bergman Carels wordt 'de kat de bel' aangeboden en op 11 april een partiële staking uitgeroepen. De sigarenfabrikanten reageren met uitsluiting, eerst in Amsterdam en daarna ook in Den Haag, Rotterdam, Leiden, Delft, Gouda en Ridderkerk. Het conflict breidt zich uit en op 5 mei zijn er 232 fabrieken bij betrokken. De doelstelling van de

patroons is duidelijk: de bond vernietigen. Het recht op organisatie wordt de werknemers ontzegd door werkgevers die zichzelf hecht aaneensluiten. Nieuw is dat de pers, die tot dan toe weinig aandacht besteed aan arbeidsconflicten en arbeidsomstandigheden, niet alleen schrijft over het conflict, maar ook begrip toont voor de eisen van de stakers. In de kleinere plaatsen houden de werknemers geen stand en voldoen aan de eis van de patroons om uit de bond te stappen. Zo hebben eind april te Leiden van de 130 leden die de bond telt er 30 ontslag gekregen en de overige 100 hebben voor het lidmaatschap bedankt. De afdeling Leiden van de bond is kapot en zo gaat het in de meeste plaatsen. Slechts in Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht houden de werknemers vol, al zal het ook daar op een nederlaag uitlopen. Het conflict betekent het einde van de Nederlandsche Sigarenmakersbond.

NSTB

Na de opheffing van de Nederlandsche Sigarenmakersbond ontstaan plaatselijk nieuwe verenigingen van sigarenmakers die op 25 december 1887 de Nederlandsche Sigarenmakers- en Tabaksbewerkerbond (NSTB) oprichten. Op de dag van de oprichting is het bar koud in het Volkspark te Amsterdam. De kachel is stuk en het water bevroest in de glazen. Als afgevaardigden van de plaatselijke verenigingen zijn aanwezig: H. van Veen, N.M. Roetman en H.M. Kamphuyzen uit Amsterdam; A. Boerkoel, H. Eichelsheim en F.W. Gebing uit Rotterdam; A.J. Tegelaar uit Den Haag en A. Groenendaal uit Dordrecht. De oudste statuten van de bond (1890) bepalen onder meer: "Het doel van de Nederlandsche Sigarenmakers en Tabaksbewerkerbond is:

- a. de stoffelijke en zedelijke verheffing zijner leden
- b. het verkrijgen van hun burgerlijke en politieke rechten."

Al in 1890 wordt door de NSTB een weerstandkas gevormd en de besluitvorming over stakingen wordt bij het hoofdbestuur gelegd. De 'moderne' richting is dus onder de sigarenmakers al vroeg aanwezig. In 1891 heeft de bond 20 afdelingen. De zetel van het hoofdbestuur in Rotterdam gevestigd. A. Boerkoel is voorzitter, H. van Buuren en J. Kraat zijn de secretaris en de penningmeester. De contributie bedraagt zeven cent per week en is als volgt opgebouwd:

- 3 cent voor de bondskas voor algemene uitgave w.o. het vakblad;
- 2 cent voor de weerstandskas;
- 1 cent voor een internationale weerstandskas;
- 1 cent voor een reiskas.

Hendrikus Johannes (Henri) Bruens, is geboren in Arnhem op 16 januari 1865. Everdina Berendsen is zijn moeder en de timmerman Johannes Bruens zijn vader. Bruens gaat slechts enkele jaren naar de lagere school. Van zijn stiefvader, een sigarenmaker, leert hij de eerste beginselen van diens vak. Na zijn militaire dienstdienst vervuld te hebben gaat hij in 1887 naar Amsterdam. Daar sloot hij zich vrijwel meteen aan bij de even tevoren opgerichte sigarenmakersvereniging. In december behoort hij met H.J.J. Eichelsheim tot de oprichters van de Nederlandsche Internationale Sigarenmakers en Tabaksbewerkerbond (NISTB) en wordt penningmeester van de Amsterdamse afdeling. In 1895 komt hij in het hoofdbestuur, dat toen in Amsterdam zetelde.

Op 10 oktober 1888 trouwt hij met Johanna Wilhelmina Catharina Cornelia Ketting, met wie hij drie dochters en drie zoons krijgt.

Van 1901 tot 1914 combineert hij in het hoofdbestuur de functies van voorzitter en bezoldigd penningmeester. Op de bondcongressen begin twintigste eeuw mengt hij zich op zijn eigen, beheerste wijze in de debatten over het al-dan-niet handhaven van het artikel in de statuten over het meedoen aan politieke activiteiten. Hij is voorstander van handhaving van dit artikel en pleit voor een actieve rol van de NISTB richting politiek.

Vanaf het begin van zijn voorzitterschap laat hij zich kennen als een modern bestuurder, wars van de methoden van de 'anarchisten'. Vanaf het eind van de negentiende eeuw zoekt hij met gelijkgezinden als P.M. Verdorst van de timmerliedenbond en H. Polak van de diamantbewerkerbond om een organisatie te vormen, die het hoofd kan bieden

aan het Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS). Kort na het verschijnen van de zogenoemde 'scheurcircularie' in 1904, waarmee het NAS de oprichting van een nieuw vakverbond provoceert, gaat Bruens met Verdorst naar Polak. In het op 1 januari 1906 voor het eerst aantredende dagelijks bestuur van het NVV heeft Bruens zitting. Op 27 juli 1912 volgt zijn benoeming tot bezoldigd penningmeester, een functie die hij tot zijn overlijden bekleedt. Bruens was lid van de Sociaal-Democratische Bond, maar heeft deze in 1893, na het aannemen van de tegen deelname aan verkiezingen gerichte motie Hoogezand-Sappemeer, verlaten.

Bruens speelt als bestuurder van de NISTB een belangrijke rol in het Landelijk Comité voor Staatspensionering waarbij Polak ook betrokken is. Terwijl voor velen, onder wie zijn collega Eichelsheim, dit en soortgelijke comité's de brug is naar de moderne beweging, geldt voor Bruens dat hij van meet af aan vanuit een moderne opstelling naar de oprichting van een moderne vakcentrale heeft gestreefd. Zoals blijkt uit krantenverslagen zijn zijn toespraken steeds krachtig en broodnuchter. In het heetst van de strijd tussen 'politiekers' en 'antipolitiekers' schrikt Bruens er op het congres van de sigarenmakersbond in 1903, waar over de continuering van zijn salariering wordt gesproken, er niet voor terug op te merken dat hij de arbeiders niet altijd gelijk kan geven: 'wie ongelijk heeft krijgt van hem ongelijk, ongeacht of hij patroon of arbeider is'. Hetzelfde congres verwerpt uiteindelijk door zijn toedoen een voorstel over het eigen recht van de afdelingen om te beslissen over al dan niet staken. Na een voor zijn doen ongemeen felle uitval tegen de 'antipolitiekers' verwerpt dit congres opnieuw het voorstel om weer aansluiting te zoeken bij het NAS, dat de NISTB in 1900 heeft geroyeerd.

In 1911 is Bruens lid van de gemengde commissie SDAP en NVV, die de verhouding partij-vakbeweging moet bespreken. Het jaar daarvoor is hij voorzitter van de Combinatie (van de vier werknemersorganisaties in de sigarenindustrie), die in augustus 1910 met een gemeenschappelijk program komt, dat basis legt voor de eerste collectieve arbeidsovereenkomst in de Nederlandse sigarenindustrie.

Bruens overlijdt in Amsterdam op 8 mei 1924.

Landelijke loonregeling

De patroons in de sigarenindustrie zijn nog steeds niet gesticht van het bestaan van een vakorganisatie en doen er alles aan om de bond te ondermijnen. Zo biedt de firma Schuppen te Veenendaal haar werknemers loonsverhoging aan mits ze de bond verlaten. De werknemers gaan hier niet op in, maar enige weken later worden ze uitgesloten. Het is: "uit de fabriek of uit de bond." In 1895 trekt de Erven de Wed. J. van Nelle in Rotterdam ten strijde tegen de bond. Tachtig leden van de bond worden bij het conflict betrokken. Veel leed en armoede krijgen de uitgesloten en stakers te verduren, zonder dat ze een kans hebben het conflict te winnen. Van Nelle verplaatst tijdens het conflict de productie naar Kampen. Het bedrijf slaagt in haar opzet en haar dank gaat uit naar de politie die zij per advertentie bedankt, een partij sigaren, tabak en pruimtabak ter beschikking stelt en een som geld in het weduwe- wezenfonds van de Hermandad stort. Troelstra zal in zijn verdediging van een van de stakers in het proces wat tegen hem is aangespannen door het bedrijf het "vermomde omkoperij" noemen.

In 1910 aanvaarden de samenwerkende tabaksbewerkerbonden een gemeenschappelijk program ter verbetering van de arbeidsvoorwaarden. Inzet is vooral een landelijke loonregeling. Tot dan toe zijn de loonregelingen partieel, dat wil zeggen per bedrijf, of plaats, afgesloten. Het geheel aan regelingen en afspraken doet chaotisch aan. De combinatie van sigarenmakers en tabaksbewerkerbonden besluiten om actie te ondernemen om tot een landelijk uniforme regeling te komen, te beginnen in Dordrecht, Gorinchem en Rotterdam. Het overleg met de patroons in die plaatsen levert niets op en met ingang van 20 januari 1913 wordt de staking aangezegd. De reactie van de werkgevers is als vanouds en er volgt in het hele land een uitsluiting van de georganiseerde werknemers. Door de NSTB worden de niet georganiseerde werknemers nu ook opgeroepen om aan de staking deel te nemen. Op 20 maart zijn in 44 plaatsen 168 fabrieken bij het conflict betrokken. 4277 georganiseerden zijn uitgesloten en daarnaast zijn er nog 474 ongeorganiseerden stakers, die door de bond worden ondersteund. Het conflict sleept zich tot in mei voort.

In het zuiden wordt het conflict beslist door arbitrage. De uitspraak van de arbitrage vindt op dezelfde dag plaats als het einde van de staking in het noorden. De landelijke loonregeling is

Tabakstrippen voor sigarenfabrieken. Het leed van de huisindustrie.

in beginsel bereikt al blijven er verschillen bestaan staan tussen noord en zuid en wordt de regeling niet in alle fabrieken doorgevoerd. De verplichting geldt alleen voor die bedrijven die aangesloten zijn bij een van de patroonsbonden en lang niet alle sigarenfabrieken zijn georganiseerd. Tegen een aantal van deze ongeorganiseerde werkgevers volgen nieuwe acties om ook daar de loonregeling ingevoerd te krijgen.

Lit. & bron.: D. Hudig Jr., *De vakbeweging in Nederland 1866-1878* (Amsterdam 1904); J. Oudegeest, *De geschiedenis der zelfstandige vakbeweging in Nederland* (Amsterdam 1926) Deel 1; W. van der Hoeven, *Nederlandse Sigarenmakers- en tabaksbewerdersbond. Zijn geschiedenis, werken en streven* (Amsterdam 1937); B. Marinus, 'Bruens, Hendrikus Johannes' in: *Biografische woordenboek van het socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* (Amsterdam 1987) Deel 2; B. Marinus, 'Eichelsheim, Henri Johannes Jacobus' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* (Amsterdam 1987) Deel 2; J. Houkes, 'Gebing, Friedrich Wilhelm' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* (Amsterdam 1992) Deel 5; 'De triomf van de sigaar' in: A.F. Manning en P.W. Klein e.a., *Nederland rond 1900* (Amsterdam 1997); *Een gulden mijlpaal. Feestuitgave ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Nederlandse R.K. Tabaksbewerdersbond 'St. Willibrordus'* (Eindhoven 1947); G. de Groot, *Fabricage van verschillen* (Amsterdam 2001)

Wevers- en Spinnersbond 'Vooruit'

In 1872 zijn er stakingen in Nijverdal, Almelo, Enschede, Borne, Wierden en Vriezenveen echter buiten de vakbeweging om. Het gist al langer onder de textielwerknemers. Het begint in augustus bij Salomonson in Nijverdal waar de slechte grondstoffen en het uitbetalen van het loon in Thalers - Pruisisch geld - tot onvrede leidt en een nieuw boetstelsel de maat doet overlopen. De middenstand wenst de Thalers niet meer als betaling te aanvaarden, tenzij 2,5% wisselgeld in rekening kan worden gebracht. De werklieden trekken zingend door de stad. De geschokte burgerij laat huzaren aanrukken. Bij de burgemeester is een ruit ingegooid. Achteraf blijkt dat het niet door een staker is gedaan. Na enkele dagen wordt de staking beëindigd. Veertien dagen later staken, eerst bij Cardinaal en later ook bij Scholten in Almelo een 1.000 werklieden. Het verlangen is een loonsverhoging die, naar verluidt, al door andere werkgevers is gegeven. Er wordt met opzet ruiten bij de fabriek ingegooid. De schutterij patrouilleert nadat op een avond ongeregelde heden hebben plaatsgevonden. Er komen huzaren uit Zutphen over om de rust te handhaven. Eind augustus worden de eisen van de stakers ingewilligd en wordt het werk hervat.

In dit briefhoofd van omstreeks 1854 prijkt fier de naam van 'Stoomweverij', dat evenals de rokende schoorstenen symbool staat voor vooruitgang en vooruitstrevendheid.

Terwijl in Almelo de staking ten einde loopt, breekt er een uit bij Spanjaard in Borne. De staking gaat over hoger loon en over de afschaffing van de gedwongen winkelnering. De staking is van korte duur aangezien de werkgever concessies doet. Gelijk met de staking bij Spanjaard zijn er ongeregelde heden

bij Van Heek & Co. gevolgd door een staking bij Scholten & Zn. Bij van Heek worden enkele werklieden als gevolg van de ongeregelde heden ontslagen. Het gevolg is een nieuwe staking met zo'n 400 stakers die naast hoger loon ook de terugkeer van de ontslagen werknemers eist. De staking verloopt echter spoedig. Vanwege relletjes worden er in Enschede huzaren gelegerd. Een van de werklieden krijgt een veroordeling tot 15 maanden gevangenisstraf. In 1875 komt het bij Ten Cate weer tot 'oproerigheden', vanwege het Pruisische geld. Aan het uitbetalen in Thalers komt eindelijk een einde.

Op 4 juli 1872 bericht de *Enschedese Courant* dat er een vergadering van fabrieksarbeiders wordt belegd voor het oprichten van een 'fabrieksarbeiders-vereeniging' tot onderlinge steun. Het is waarschijnlijk dat deze vereniging tot stand komt om gezamenlijke economische acties te ontketenen, aangezien er al een ziekenfonds bestaat. Mogelijk is uit deze 'fabrieksarbeiders-vereeniging' de vereniging *Broederband* ontstaan, die zich in 1888 oplost in *Vooruit*, een vereniging van textielarbeiders die op initiatief van de socialisten in Enschede is gevormd, maar die leden met diverse (geloofs)-achtergronden kent.

De Sociaal Democratische Bond (SDB)

De afgelegenheid van Twente, de achterlijke huisindustrie, wier bestaan nog lang wordt gerekt, maken, ondanks de vele grieven in arbeidsverhoudingen, dat het socialisme pas laat in de streek doordringt. De omstreeks 1870 opkomende beweging in het westen van het land, dringt niet direct door. Het is verwonderlijk dat de sinds 1864 krachtige stroming van het socialisme in Duitsland geen invloed heeft op Twente. Velen uit de landstreek werken over de grens; al is dat dan in het minder ontwikkelde deel van Westfalen en Hannover. In 1882 wijzen de leiders van de *Sociaal Democratische Bond* erop dat Twente voor de propaganda nog geheel braak ligt. Slechts enkelen zijn nog maar voor de nieuwe inzichten gewonnen, onder wie G. Bennink te Hengelo, wiens eerste artikel in *Recht voor Allen* op 9 september 1882 wordt geplaatst.

In de 'Enschedesche Courant' verschijnt op 30 juli 1885 een advertentie met een oproep voor een openbare vergadering op 2 augustus.

Er is moed voor nodig om voor de socialistische overtuiging uit te komen. Lokalen voor propagandistische vergaderingen zijn niet te krijgen. Domela Nieuwenhuis maakt in 1884 gebruik van een bijeenkomst belegd door het *Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond* (ANWV). Het verbond heeft in Enschede geen afdeling. Deze openbare vergadering is door het verbond georganiseerd met

als doel de werkliedenvereniging *Onderlinge Samenwerking* -

opgericht in 1883, maar alweer ter ziele in 1885 - als afdeling tot het verbond toe te laten treden, wat echter niet lukt. Tot ieders verbazing vraagt Domela Nieuwenhuis, nadat Heldt - de voorzitter van het ANWV - zijn rede beëindigd heeft het woord. Dit beperkte openbare optreden maakt op de aanwezige werknemers nogal indruk. Omstreeks 1884 dringt dus het nieuwe inzicht in de maatschappelijke verhoudingen in Enschede door en wordt vooral door veel van de van elders gekomen textielarbeiders, die zich bedrogen voelen in het "goudland" waar zij meenden voor hun arbeid beter beloond te worden, hartstochtelijk aanvaard.

Ferdinand Domela Nieuwenhuis op oudere leeftijd. Nieuwenhuis maakt grote indruk door zijn charisma, maar vooral ook omdat hij de node van de werknemers onder woorden brengt en verbetering van hun omstandigheden eist.

Op 1 augustus 1885 houdt de SDB in Twente haar eerste vergadering in een volkscafé waar 500 à 600 personen in kunnen. G. Bennink die deze vergadering bijwoont zegt daar het volgende over:

In de stampvolle zaal luisterden de Enschedesche slaven schier ademloos naar het voor hen vreemde geluid. Bij 't vele dat hun vreemd en vaag leek werd hun zaak duidelijk: dat zij al arbeidende arm bleven terwijl hun meesters steeds rijker werden. Dat vereenigen, machtsvorming de eerste voorwaarde was om het private eigendom, de bron van diefstal, in gemeenschappelijk bezit te brengen, moge voor de meeste aanwezigen dien avond een probleem zijn geweest, zij voelden de trillingen van het nieuwe licht brekende door den donkeren nacht waarin ze tot heden hadden geleefd. De oproep: zich als schepper van den onmetelijken rijkdom dezer aarde, meester en geen slaaf te gevoelen deed de harten van deze goedmoedigen sneller kloppen.

Al in maart 1883 wordt Bennink vanwege zijn propaganda ontslagen. Hij zal niet de enige blijven. Een Enschedese werkgever laat in 1888, na een staking, zijn werknemers een belofte tekenen om zich nooit meer met socialistena te laten. Deze verklaring wordt verlangd bij Jannink na afloop van een staking in 1888, die 3 weken duurden. De aanleiding van deze staking waarin 200 werknemers zijn betrokken is een loonsverlaging. De fabrikant Engbert Jannink vertelt aan de Staatscommissie die de enquête van 1890 uitvoert, dat hij na drie weken staken aan zijn werknemers heeft meegedeeld:

die 's avonds niet op de fabriek waren, geen arbeiders meer bij ons waren. Dat heeft doel getroffen. Dadelijk hebben wij andere arbeiders aangenomen, en toen zij dat merkten, kwamen zij dadelijk bij ons om weder toegelaten te worden. Mijn idee was, dat de werkstaking niet lang meer zou duren en dat bleek ook zo te zijn, kort daarop viel de hele boel als een kaartenhuis ineen. De belhamels wilde ik niet toelaten of zij moesten eene permissie daartoe hebben van andere fabrikanten en ik liet de werkstakers eene lijst tekenen dat zij zich nooit meer met socialistena zouden ophouden.

Voor de liberale fabrikant Engbert Jannink is economische vrijheid wel heel iets anders dan politieke vrijheid. De vrijmoedigheid waarmee middelen om de openbare orde te handhaven worden gebruikt, getuigen ervan dat de eerste socialistena in Enschede vrijwel buiten de wet stonden. In 1885 kan door de SDB in Enschede een lokaal worden gehuurd voor vergaderingen. Er vormt zich een vereniging - mogelijk een voortzetting van de

werkliedenvereniging 'De Broederband' of de restanten ervan - van ongeveer duizend werklieden voor wie *Recht voor Allen* en later ook *Recht door Zee* de gedragslijn aangeeft. De vereniging houdt propaganda-vergaderingen. Geleid door de propagandisten van de *Sociaal Democratische Bond* jagen de socialen veel stadbewoners een tijdlang de schrik op het lijf met hun leer die niets minder dan een algehele omverwerping van het bestaande verkondigt. Een van de actieve leden van de SDB is Jan Groothuis. Groothuis werkt als wever bij Van Heek & Co. en schrijft zo nu en dan in *Recht voor Allen* over de omstandigheden in Twente. Zijn kritische bijdrage op een vergadering over het wetsontwerp op de Kinderarbeid, waar burgemeester Van der Zee de inleiding verzorgt is zeer waarschijnlijk de aanleiding voor het ontslag die hij bij Van Heek krijgt in oktober 1885. Weliswaar krijgt hij een getuigschrift dat hij als werknemer goed heeft gewerkt, maar dat is een schrale troost, de broodroof heeft plaatsgevonden. Ook andere werkliedenorganisaties hebben een afdeling in Enschede, doch geen stelt zich zo op de voorgrond als de SDB. De SDB-betogingen, meetings en 1 mei optochten (de eerste in 1890) verlopen steeds vrij kalm. Van belang voor de SDB is het organiseren van stakingen of al uitgebroken stakingen aan te moedigen. Op een vergadering die op 28 maart 1886 plaatsvindt in de schuur van Jan Groothuis spreekt J. v.d. Stad over 'Klassenstrijd' en G. Bennink wekt de aanwezige op te strijden voor vrijheid en recht. Burgemeester T. v.d. Zee woont met een aantal agenten de vergadering bij. 's Avonds trekt een joelende menigte door de stad. Dit rumoerige begin van een door de SDB aangemoedigde staking wordt gevolgd door een reeks van acties en reacties van de zijde van de overheid. Op 1 april 1886 breekt, als gevolg van een aangekondigde loonsverlaging, een staking uit bij Stroink en Co. die later uitbreiding krijgt bij andere bedrijven. De burgemeester laat cavalerie overkomen uit Zutphen, overigens tegen de zin van de fabrikant G.J. van Heek, die meent dat een dergelijke daad uitgelegd zal worden als een uiting van vrees. Er komen tal van giften voor de stakers binnen. Ook de winkeliers zijn bereid hun kredieten te verruimen. De burgemeester vindt de stemming onder de werknemers 'gejaagd'. Volgens hem worden ze opgehitst door sociaaldemocratische agitators als Fortuyn die op 11 april 1886 in Enschede spreekt over 'De hoop van de arbeiders'. Het mag niet baten want de staking blijkt een verloren zaak te zijn. Op 29 april wordt het werk hervat.

Johan Tuskveld (1865-1902) wordt in 1885 lid van de SDB. In 1888 is hij actief voor *Vooruit*, maar wordt ontslagen bij Tubantia vanwege het woordvoerderschap namens 7 werknemers. Van 1897 tot 1902 is hij redacteur van *Recht door Zee*.

Bij Tuskvelds geboorte, te Almelo op 14 juli 1865, is zijn moeder - Diena Johanna Frederika Tuskveld - al vier jaar weduwe. Zij voorziet in hun onderhoud door fabriekswerk. Na de lagere school, die Tuskveld tot zijn tiende of elfde jaar bezoekt, gaat hij bij een sigarenmaker in de leer. Na zijn dienstitijd als milicien gaat hij vanwege de betere verdienen als spinner werken in Gronau.

J. Pieterse (1865-?) wordt lid van de SDB in 1885. Hij treedt vanaf 1887 op de voorgrond bij een staking bij Jannink. Vanaf 1892 is hij redacteur van *Recht door Zee*. Pieterse komt steeds scherper op het anarchistische standpunt en vervreemd meer en meer van zijn vrienden en doet hem het

redacteurschap verliezen. Uiteindelijk vertrekt hij teleurgesteld naar Duitsland.

Pieterse is geboren op 18 maart 1865 in Oldenzaal. Zijn vader is handwever in de juteweaverij van H.P. Gelderman. Pieterse groeit op in een rechtzinnig protestants milieu. Zijn vader is een Bijbelkenner. Pieterse verliest op negenjarige leeftijd zijn moeder en zijn vader moet alleen voor drie kinderen zorgen. Hij doet dat door thuis te gaan weven, zodat hij ook voor het huishouden kan zorgen. De negenjarige jongen helpt waar het kan. Enige tijd later hertrouwt Pieterse senior. Op 11-jarige leeftijd komt de jongen te werken in de fabriek van Gelderman. Hij verdient daar f1,50 á f1,80 per week. Het loon van zijn vader varieert tussen de f3,00 en f5.00 en een enkele maal f6.00. Het is hongerlijden. Tenslotte gaat het gezin naar Enschede waar het loon wat hoger is. De jonge Pieterse is leergierig en leest alles wat hij te pakken kan krijgen. Meestal romans en reisbeschrijvingen. Na in Enschede drie jaar bij Tubantia te hebben gewerkt gaat hij naar Gronau.

In Gronau leren Tuskveld en Pieterse elkaar kennen. Tuskveld is modern en zijn Bijbelkritiek doet Pieterse het geloof verliezen. In Gronau leren ze de sociaaldemocraat van Amerongen kennen die hen brochures en kranten bezorgt. Als Domela Nieuwenhuis in 1885 in Enschede komt spreken, wandelen Tuskveld en Pieterse van Gronau naar Enschede om hem te horen. Pieterse die vanwege zijn opstandige gedrag het al snel onmogelijk wordt in Gronau te blijven werken,

vertrekt naar Enschede en vindt werk bij Blijdestein. Ook Tusveld gaat naar Enschede en werkt bij spinnerij Tubantia. Beide sluiten zich aan bij de Sociaal Democratische Bond (SDB) als deze een afdeling opricht in Enschede.

In 1888 verkrijgt de SDB een verenigingslokaal. Op 4 maart 1891 verschijnt het eerste nummer van *Recht door Zee*. Vele jaren is dit blad het socialistisch orgaan in Twente, dat vaak in felle bewoordingen de toestand van de Twentse werklieden beschrijft. Het blad bereikt op den duur een oplage van meer dan 1.000 exemplaren. In aanvang worden ook de R.K.-werklieden door de beweging aangesproken. Ook op hen maken de eerste bijeenkomsten waar Domela Nieuwenhuis optreedt een machtige indruk. De plaats van optreden, een arbeiderswoning op de Berkenkamp is weliswaar zeer ongeschikt, maar kan de indruk die wordt gemaakt dat er over hun omstandigheden wordt gesproken niet uitwissen. In hoeverre het socialisme aanslaat, vermeldt kapelaan Ariëns met de inschatting dat er een paar honderd overtuigde aanhangers zijn. De anderen blijven, hoewel min of meer sympathiserend, buiten de beweging.

Vooruit

Het zijn vooral SDB'ers die in 1888 de aanzet geven tot oprichting van een echte vakbond; de neutrale *Wevers- en spinnersbond Vooruit*. De bond sluit zich na oprichting aan bij de SDB. Vooruit is de eerste 'moderne' vakbond in Twente. Ondanks personele contacten met de SDB, stelt Vooruit zich op als een onafhankelijke vakbond voor alle textielarbeiders. Zeker in de eerste jaren telt Vooruit vele protestantse en katholieke arbeiders. Een van die katholieke arbeiders is de wever Jan Brinkhuis werkzaam bij Van Heek & Co. Hij was eerder lid van een geheime vakorganisatie *De Voorzorg* in Enschede, opgericht in 1888 die nog datzelfde jaar opgaat in Vooruit. Ondanks zijn jeugdige leeftijd en zijn actief beleden geloof, weet hij het te brengen tot hoofdbestuurslid van Vooruit. Brinkhuis is jarenlang de bondgenoot en tegenspeler van Ariëns. Hij is overtuigd van het bestaansrecht van een katholieke arbeidersorganisatie, maar dan wel onafhankelijk van het kerkelijk gezag en de katholieke burgerij. Rond 1890 komt Vooruit in toenemende mate onder invloed te staan van de socialisten. Daarin ligt ook een directe oorzaak tot het ontstaan van de katholieke arbeidersorganisatie van Ariëns.

Vooruit leidt de eerste grote staking in Enschede bij Ter Kuile en Morsman. Naast Brinkhuis wordt de bond geleid door de SDB'ers Johan Tusveld en Jan Tjihof. Aanvankelijk is Vooruit niet sterk. In 1889 legt niet zij, maar de gezamenlijke werknemers de grieven voor aan een van de grootste werkgevers. De contributie bedraagt 3 tot 5 cent per week, welke hoofdzakelijk voor de weerstandskas is bestemd. De bond treedt een jaar later meer naar voren. De staking die op 28 februari 1890 bij ter Kuile en Morsman uitbreekt heeft als directe oorzaak het ontslag van een werknemer. Een dag voor het uitbreken van de staking is er in Enschede de loting voor de militaire dienst. De lotelingen moeten 's middags weer gewoon aan het werk. Een van hen komt dronken binnen. Hij weigert te worden weggestuurd en krijgt woorden met zijn touwbaas. De volgende ochtend zijn de spoelen van zijn getouw afgenomen om te verhinderen dat hij aan het werk gaat. Zijn collega's gaan daarop in staking en nu dat toch een feit is, eisen ze behalve de intrekking van het ontslag ook verandering van het boetestelsel en een loonsverhoging van 10%. Veel sympathie heeft de staking bij aanvang niet bij de andere werknemers. De aanleiding is daarvoor te onbetekenend. De burgemeester haalt een politiemacht bijeen en laat de schutterij onder de wapenen roepen. Ook vraagt hij om bijstand van 128 soldaten van het achtste regiment infanterie uit Deventer. Van der Zee, een houwdegen gevormd als officier in het koloniale leger, trekt dagelijks aan het hoofd van 'zijn troepen' naar het 'slagveld'. Zijn provocerende optreden leidt herhaaldelijk tot incidenten. Van der Zee laat geen middel onbeproefd om de staking te breken. Hij verbiedt samscholingen en volksoptochten van meer dan vier personen, ontbindt vergaderingen waar kritisch over de fabrikanten wordt gesproken en sluit cafés waar werklieden zich verzamelen. Als hij het dranklokaal van Goedhart laat sluiten vraagt diens vrouw aan Van der Zee waar zij en haar kinderen nu van moeten leven. Hij geeft als antwoord: "Wat kunnen me jouw kinderen verdommen".

De stakingsleiding haalt bekende socialistische sprekers naar Enschede. Vooruit doorstaat de krachtproef en dat maakt haar van betekenis, die nog verhoogd wordt doordat de staking aanzet is tot oprichting van een fabrikantenvereniging - de eerste in ons land - uit verdediging. De stakers laten na een paar weken hun ontslagen collega vallen. De werkgevers maken bekend dat niet alle stakers terug mogen komen. Dit ontslag aan een hele groep werknemers verdringt alle andere kwesties naar de achtergrond. Op een aanbod van Vooruit om te onderhandelen over de opheffing van de staking is de reactie: wie wil werken kan zich aanbieden op een advertentie waarin wevers worden gevraagd. Deze daad van de zijde van de patroons maakt sympathie los voor de stakers. Er komt een steunbeweging op gang. De werkgevers verbieden geldinzameling voor de stakers. Als

het loon wordt uitbetaald is er toezicht van politie en militaire om te voorkomen dat werknemers loon afstaan voor de stakers. De steunbeweging stopt echter niet en de patroons kondigen aan dat ze hun fabrieken zullen sluiten als de staking bij Ter Kuile en Morsman nog langer duurt.

De burgemeester te midden van zijn ambtenaren in 1892. Burgemeester T. v.d. Zee is opgeleid voor de militaire dienst in de koloniën. Als burgemeester leidt hij de stad met harde hand. Op alles wat naar zijn inzicht indruist tegen orde en gezag moet worden ingegrepen. Op pioniers van de arbeidersbeweging zoals Johan Tusveld heeft hij het absoluut niet begrepen.

De fabrikanten wensen niet in te gaan op de eisen van de bond alvorens de staking is beëindigd. Vooruit weigert dit met als gevolg dat de fabrikanten overgaan tot het wapen van uitsluiting. 4.000 werklieden raken

betrokken bij de staking. Het wapen van de uitsluiting is nieuw. In een vergadering, bijgewoond door de burgemeester en de commissaris van de koningin, besluiten de fabrikanten:

- 1e. om vanaf 4 mei 1890 alle fabrieken gedurende twee dagen in de week de doen stilstaan;
- 2e. om vanaf 18 mei 1890 alle fabrieken gedurende de gehele week te sluiten, tot de staking is opgeheven.

De angst voor dit wapen is zo groot dat de staking op 16 mei wordt opgeheven. De staking heeft dan 12 weken geduurd. De werkhervatting gebeurt mede op aandringen van kapelaan Ariëns, die daarmee verscheidenen tegen zich in het harnas jaagt.

De Verzoeningsbond

In de gespannen situatie van de staking in 1890 bij ter Kuile en Morsman verspreidt de afdeling Enschede van Patrimonium - opgericht op 6 mei 1885 - een manifest waarin de werkstaking wordt afgekeurd als een 'zonde tegen zichzelf, tegen het gezin, tegen de patroons, tegen de maatschappij en tegen God'. De afdeling richt de z.g. *Verzoeningsbond* op, in samenwerking met een paar predikanten. Het doel is te trachten door overleg stakingen te vermijden. Met hetzelfde doel is ook de fabrikantenvereniging opgericht. De Verzoeningsbond telt in 1890 100 leden. Er is nooit enige kracht uitgegaan van deze bond. In 1897 heft zij zichzelf op. De oprichting van Patrimonium in Enschede is tegen de achtergrond van de Twentse arbeidsverhoudingen weinig kansrijk. Het samenbrengen van fabrikanten en werknemers in een organisatie grenst in deze omstandigheden aan een utopie. Door de radicale opstelling van de SDB krijgt Patrimonium toch enige aanhang. Dat neemt echter niet weg dat protestantse werknemers sympathiseren met de SDB en met Vooruit. Voor hen is er eigenlijk geen alternatief. Patrimonium is in de directe strijd voor de belangenbehartiging geen steun voor de christelijke werknemers. Dat blijkt tijdens de staking bij Scholten in april 1886. Het afdelingsbestuur van Patrimonium besluit dat, op grond van Gods woord, een staking voor loonsverhoging ongeoorloofd is.

De enquête van 1890

De staatscommissie die in 1890 een groot aantal personen in Twente ondervraagt, nodigt schriftelijk ook Vooruit uit om inlichtingen te verstrekken. Het bestuur van Vooruit antwoordt met een korte brief, maar biedt aan om in een gesprek toelichting te geven. De brief luidt als volgt:

De ondergeteekende, die ten gevolge van uw schrijven aan den Arbeidersbond 'Vooruit', behelzende het verzoek om inlichtingen in zake Uw onderzoek naar den algemeene toestand der arbeiders alhier, door leden van bedoelen bond zijn belast om in deze gegevens te verzamelen en U dezelve mede te deelen, hebben dezen last uitgevoerd, en zijn van mening U te moeten melden, dat het voor hen eene bijna onmogelijke zaak is U al de verzamelde feiten en gegevens schriftelijk mede te deelen, daar wij alsdan een geheel boekdeel zouden kunnen vullen. Ons daarom

voor mondelijke mededeeling aanbevolen houdende, verzoeken wij U, zoo mogelijk ter plaatse zelve te komen, ten einde ons zodoende in de gelegenheid te stellen, om onze mededeeling door feiten en getuigen te kunnen staven. De gegevens door ons verzameld loopen hoofdzakelijk over den tak van industrie die hier de meest heerschende is, namelijk weverijen en spinnerij, en wel over aan de ommezijde vermelde punten. Ook veroorloven wij ons op te merken dat bij een eventueel onderzoek in de fabrieken zelf, wanneer de fabrikanten hiervan vooraf verwittigd zijn, dit niet bevoordelijk kan zijn om den waren toestand te leeren kennen.

Namens den Arbeidersbond "Vooruit" De commissie van onderzoek
G.L. Spelberg Secretaris van den Arbeidersbond "Vooruit" Haaksbergerweg, G, 60.
B. Veldhuis, Gradus Schouwink, Joh. Tussveld,) G. Achterhuis, J. Brinkhuis, H.J. Platvoet

Bij de brief is de volgende bijlage gevoegd, waarin de "aan ommezijde vermelde punten" staan vermeld:

I.

a. Duur van den Arbeid. Gemiddeld 12 uur met een uur rusttijd tusschen 12 en 1 uur 's middags. Overwerk, nachtarbeid, Zondagsarbeid. Komt in weverijen zelden in spinnerijen dikwijls voor. Loon, premiën en soortgelijke voordelen. Varieerende op verschillende fabrieken naar den aard der werkzaamheden.
b. Arbeid van vrouwen en kinderen. Komt zeer veel voor, houden ons voor dit punt bijzonder tot mondelijke toelichting aanbevolen, daar dit van zeer veel gewicht is. Huisvesting der arbeiders. Laat in verschillende wijken nog veel te wenschen over, is anders in den laatsten tijd veel verbeterd.

II.

a. Opleiding van jeugdige arbeiders in en buiten de werkplaats. Laat veel te wenschen over; er bestaat een fabrieksschool, een particuliere instelling van fabrikanten, doch geeft onzes inziens niet de gewenschte resultaten.
b. Verzekering of andere voorzorgen bij ongelukken, ziekten, ouderdom of overlijden. Bestaat een zieken-, pensioen- en begrafenisfonds onder toezicht van fabrikanten.
d. Fabrieksreglementen. Zijn hier bijna op geen enkele fabriek aanwezig.
e. Verhouding tusschen werkgevers en arbeiders. Zeer ongunstig ten gevolge van het boeten- en bazenstelsel en het gedwongen arbeiden op Christelijke feestdagen.
f. Behoefte aan officieële organen voor de belangen der arbeiders. Wij gelooven bij deze uit naam van alle arbeiders te kunnen constateeren dat de oprichting van een blad uitsluitend gewijd aan de belangen der fabrieksarbeiders in een dringende behoefte zou voorzien.

III.

Toestand van fabrieken en werkplaatsen met het oog op de veiligheid en gezondheid der arbeiders. Laat onnoemelijk veel te wenschen over; persoonlijk onderzoek onder leiding van een deskundige wordt ten zeerste aanbevolen, men gelieve alsdan in dit geval vooral te letten op het laatste gedeelte van ons schrijven. Afzonderlijk lokalen voor beide seksen. Bestaan alleen daar waar de aard der werkzaamheden het medebrengt dat deze slechts door één sekse verricht wordt.

De commissie geeft gehoor aan de suggestie van het Vooruit-bestuur om de zaak mondeling te komen toelichten en hoort als eerste de secretaris Gerardus Lutje Spelberg, oud 34 jaar. Uit het verhoor blijkt dat Spelberg een van degenen is die in 1890, ten gevolge van de staking bij Ter Kuile en Morsman, is ontslagen. Hij geeft inlichtingen over de werktijden en geeft als zijn mening, dat een kortere werktijd mogelijk is zonder productieverlies. Hij licht dat als volgt toe: "Vroeger werkte men bij Ter Kuile en Morsman 's Zaterdag tot 5 uur; toen zijn de patroons uit ervaring tot de conclusie gekomen, dat er evenveel gewerkt werd en na dien tijd werd om één uur gestopt, eerst voorlopig en toen voor goed". Met het premiestelsel is Spelberg "niet zeer ingenomen", want dit werkt als een boetestelsel. Wanneer een bepaalde hoeveelheid niet in zekere tijd afgeleverd wordt, trekt de baas een deel van het loon af. Vraag van de voorzitter van de commissie: "Dus het schadelijke van het premiestelsel zit daarin, dat het gewone loon eigenlijk berekend wordt naar het werk van een bijzonder vlijtig werkman, zoodat anderen daaronder moeten lijden?"

Antwoord van Spelberg: "Juist".

Het meewerken van de gehuwde vrouw, noodzakelijk vanwege de lage lonen, is volgens Spelberg nadelig voor het gezin en de opvoeding van de kinderen. Als de vrouw vier gulden verdient, dan moet er bovendien wel eens drie gulden af voor het uitbesteden van de kinderen. De kinderen leren, volgens Spelberg, op de fabrieksschool niet veel, omdat ze daarnaast moeten werken. Zij zouden niet voor hun veertiende aan het werk moeten gaan, zo meent hij. Ziekteverzekering, boetestelsel, doorwerken op christelijke feestdagen en de oorzaak van de staking bij Ter Kuile en Morsman komen achtereenvolgens aan de orde. Ook wordt Spelberg ondervraagd over de werkomstandigheden, zoals de temperatuur in de fabrieken, de omgang tussen de seksen en de kans op

ongelukken. Verder hoort de commissie nog Gradus Schouwink, Jan Brinkhuis en Johan Tusveld. Het gaat meest over dezelfde punten en de antwoorden lopen vrijwel gelijk op met die van Spelberg. Schouwink, wever bij van Heek en Co., stipt ook nog de woontoestanden aan. Er worden op dat moment, vindt hij, behoorlijke woningen gebouwd, maar met die van vroeger is het treurig gesteld. Er blijven er veel leeg staan, zoals in de Krim en Sebastopol. De huur van een goede woning stelt hij op f70,- tot f80,- per jaar.

Interieur van de weverij van Van Heek en Co. In circa 1890. De wevers moeten meerder getouwen tegelijkertijd bedienen, zodat ze moeten beschikken over hulpjes (vaak hun eigen kinderen) zoals op de foto is te zien. De centrale aandrijving met riemen is vaak de oorzaak van ongevallen, als er een riem kapot springt.

De Algemene Nederlandsche Bond van Textielarbeiders

In 1895 is Vooruit betrokken bij de oprichting van een landelijke bond. Op initiatief van Chr. Cornelissen van het NAS komen op 22 september in Arnhem afgevaardigden van

‘weversverenigingen’ uit Enschede, Hengelo, Almelo, Deventer en Leiden bijeen en richten de *Algemeene Nederlandsche Wevers- en Spinnersbond* op.

De bond streeft naar meer loon, een verkorting van de arbeidsdag, een minimum loonstelsel en goed gevulde weerstandskassen. De kwestie van de weerstandskas is van belang. Bij een staking wordt een beroep gedaan op de solidariteit van de werknemers. Na een verloren staking van wevers in Leiden in 1895 komt het NAS tot de conclusie, dat een centrale weerstandskas nodig is. Dit is de directe aanleiding om de organisaties in de textiel samen te laten gaan in een landelijke vereniging. In 1897 besluit de afdeling Enschede de weekcontributie met 50% te verhogen van 5 tot 7½ cent. De verhoging is bestemd voor de weerstandskas. Van dat geld ziet Twente nooit iets terug. Nog de staking bij Hedeman in 1897, nog enige staking daarna in Twente wordt door het NAS gesteund. Het gevolg daarvan is, dat de in 1900 tot Algemeene Nederlandsche Bond van Textielarbeiders (ANBT) omgedoopte Wevers- en Spinnersbond in 1901 het NAS verlaat. Met de naamsverandering wordt duidelijk gemaakt dat de bond openstaat voor alle groepen textielarbeiders. Het hoofdbestuur van de ANBT heeft in de jaren rond de eeuwwisseling zijn zetel in Enschede.

In 1901 neemt de ANBT een bezoldigd bestuurder in dienst. Dat is opmerkelijk aangezien in materiële zin de bonden nog weinig te bieden hebben. Zelfs in 1906, bij de start van het NVV, bezitten de 12 aangesloten landelijke bonden tezamen niet meer dan f1.000,-. Deze bezoldigde bestuurder is Herman Voogsgeerd. Hij is geboren in Enschede op 29 oktober 1868. Op zijn twaalfde jaar werkt hij als wever. In 1889 wordt hij lid van Vooruit en al spoedig daarna is hij secretaris van de afdeling Enschede van de SDB. In 1896 wordt hij lid van het hoofdbestuur van de Wevers- en Spinnersbond. Van 1905 tot 1919 is Voogsgeerd lid van de gemeenteraad in Enschede voor de SDAP. Als de ANBT De Eendracht de zetel van het hoofdbestuur van Enschede naar Amsterdam verplaatst - in 1919 - verhuist Voogsgeerd als lid van het hoofdbestuur mee naar Amsterdam.

In het gebouw van de Algemene Nederlandsche Diamantbewerkerbond te Amsterdam neemt op 26 februari 1905 de ANBT De Eendracht, samen met 14 andere bonden, deel aan de beraadslaging die leidt tot de oprichting van het NVV. Het NVV vangt op 1 januari 1906 zijn werkzaamheden aan en telt bij de start 12 aangesloten bonden onder wie de ANBT De Eendracht.

Lit. & bron.: B.H. Heldt, *Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond 1871-1896* [Leeuwarden 1896] p.56, 62, Bijl. AA p. 98; D. Hudig Jr. *De Vakbeweging in Nederland 1866-1878* [Amsterdam 1904] p.109-110; *Notulenboek Tot Steun in de strijd 1912-1914*; G. Bennink *Domela Nieuwenhuis en de Twentsche Beweging* in: *Gedenkboek F. Domela Nieuwenhuis 1846-1916* [Amsterdam 1916] p.27/8; A. Benthem *Geschiedenis van Enschede en zijne naaste omgeving* [Enschede 1920] p.166/7, 278, 279/88, 296/7, 304, 563/4; W. H. Vliegen, *De Dageraad der Volksbevrijding* [Amsterdam 1921] Deel 1 p.71, 113, 130; J. Oudegeest *De Geschiedenis der zelfstandige vakbeweging in Nederland* [Amsterdam 1926] p.135/6, 454; R. Hagoort *Patrimonium Gedenkboek bij het gouden jubileum* [1927] p. 274, 310; A. Blonk *Fabrieken en Menschen* [Den Haag 1929] p.64, 143, 371, 384/6, 400; I.J. Brugmans *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw* [’s-Gravenhage 1929] p.45, 283; W.

van der Sluis *De vakbeweging in Overijssel* in: G.A.J. van Engelen van der Veen, G.J. ter Kuile en R. Schuiling (Red.) *Overijssel* [Deventer 1931] p. 432, 438; G. Brom *Alfons Ariëns* [Amsterdam 1941] Deel I p.154/5; L.A. Stroink *Stad en land van Twente* [Hengelo 1962] p.302, 354, 486, 497, 503, 538, 570/1, 583; A. Buter *Kinderjaren van een vakbeweging 75 jaar De Eendracht* in: *Textielhistorische bijdragen nr. 11* [Hengelo 1970] p.67/70, 73; J. Charité, *De Sociaal-Democratische Bond als orde en gezagsprobleem voor de overheid (1880-1888)* [Den Haag 1972] p.34/6; B. Bymholt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging in Nederland (1894)* [Amsterdam 1976] (herdruk van de editie van 1894) p.471, 668; M. Schouten, *De socialen zijn in aantocht* [Amsterdam 1976] p.214-215; W. Hesselink, *Stadserf in een oogopslag* [Enschede 1982] p. 28; B. Hesselink *Gerhard Jannink & Zonen te Enschede* [Hengelo 1983] p.22; L. Salemink, 'Katholieke textielarbeiders tussen Brinkhuis en Ariëns 1889-1904' in: *Textielhistorische bijdragen 24* [Enschede 1984] p.12; A.L. van Schelven, *Onderneming en familisme* [Leiden 1984] p. 33, 37; A. Buter *De kadans van de getouwen* [Amsterdam 1985] p.74, 122; A.L. van Schelven, *Tusveld* in: *Biografisch Woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland. Deel 3.* [Amsterdam 1988] p.202/3; J. van Meeuwen, *Brinkhuis* in: *Biografisch Woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland. Deel 4.* [Amsterdam 1990] p.26; R.W. Jansen *Voor een beter leven?* in: *Overijsselse Historische Bijdragen 110e/stuk* [Zwolle 1995] p.96, 102; A. Bornebroek *De strijd voor Harmonie* [Amsterdam 1996] p. 47, 50; D. Nas, *Het Twentse model* (Amsterdam 1998); S. Rossel, 'Honderd jaar kommer en kwel' in: *Enschede zoals als het was 8* [Zwolle 1998] p.179-180, 186;

Broedertrouw

In ballades wordt de landman bezongen en zijn leven geromantiseerd. De werkelijkheid voor degene die hun bestaan aan de grond ontlenen is echter verre van romantisch. De middeleeuwse lijfeigene wordt de loonslaaf van de negentiende eeuw. Het werk is zwaar, de dagen zijn lang, het loon karig en zijn leven somber. De werkers in het veen, moeten welhaast met de regelmaat van de seizoenen, actievoeren voor een beter loon. De landarbeiders komen tegen het einde van de negentiende eeuw in verzet tegen hun slechte omstandigheden.

De landman van voor 1800 is arm, vergeten en rechteloos. Hij is schatplichtig aan- en afhankelijk van bezitters en regeerders. Landarbeiders treffen we aan in dienst van grootgrondbezitters en kloosters. Bij de veelal kleine en arme boeren komt de landarbeider niet of nauwelijks voor. In de eerste decennia van de negentiende eeuw groeit de groep loonafhankelijk landarbeiders. Volgens schattingen telt ons land er in 1850 zo'n 200.000. Uit de beroepstellingen van 1889 en 1899 blijkt dat er dan 363.225 respectievelijk 388.225 mannen en vrouwen in de land- en tuinbouw werken. Direct na de 'Franse tijd' is er een betrekkelijke welvaart in het boerenbedrijf die aanhoudt tot 1817. Daarna treedt er een crisis in die duurt tot 1849. De periode 1849-1880 is er weer een van bloei. De boeren hebben goede inkomsten in die periode. Omstreeks 1880 zet de grote landbouwcrisis in. De Verenigde Staten en Argentinië komen met hun graanovervloed op de wereldmarkt. Denemarken begint de Nederlandse boter te verdringen. In Australië komt de margarineproductie en -export op gang. De Nederlandse landbouw, in tal van opzichten achterlijk en verouderd, kan de wereldconcurrentie niet aan. De crisis die, in tegenstelling tot die van 1817-1849, niet alleen de akkerbouw, maar ook de veehouderij en de tuinbouw treft, houdt zo'n vijftien jaar aan.

Henriette Roland Holst in 'Kapitaal en Arbeid'

"Elken winter keerde de werkloosheid terug en er was in de regel geen andere werkverschaffing dan vlasbraken, een moordend werk, waarmee ten hoogste f3,50 per week verdiend kon worden. Het aantal bedeeden was zeer groot; kort voor 1900, dat is in een tijdvak van economische bloei, bedroeg het bijna 5% in de plaatsen van minder dan 3.000 inwoners; ruim 7% in die van 3 à 10.000, en 6,8% in die van 10 à 20.000 inwoners. Dagloon van 50 à 70 cent waren geen uitzondering. In de surhuisterveense heide leefde een volkomen verwaarloosde bevolking in leemen hutten, half onder, half boven de aarde gebouwd. Op dien armen grond, waar alle middelen van bestaan ontbraken, tierde elke vorm van sociale ellende; onwetendheid, pauperisme en misdadigheid plantten zich voort van geslacht op geslacht. De toestand der landarbeiders was wel zeer armelijk! Weliswaar bewerkten de meesten van hen nog een stukje grond voor eigen rekening - het loonpeil had anders ook niet zó laag kunnen zijn, zonder dat de mensen verhongerden, - dit echter betekende in den zomer arbeidsdagen van 16 à 18 uur. Alleen in loondienst werkte de landarbeider in den drukken tijd vaak 14 uur, het rapport van de staatskommissie spreekt van gemiddeld 11 uur. De bewerking van het 'eigen' (of gepachte) stukje grond, waaraan dan veelal vrouwen en kinderen moesten meehelpen, was in de zomerdagen slechts mogelijk ten koste van buitensporige inspanning en van een verkorting van de nachtrust tot ver onder de norm. Dit zal ook wel een der voornaamste oorzaken zijn, waardoor landarbeiders en hun vrouwen meestal vroeg verouderen."

Hilgenga vat in zijn boek *40 jaar landarbeidersbond* de omstandigheden van de landarbeiders in de negentiende eeuw als volgt samen: "We weten dus betrekkelijk weinig van het lot en het leven van den Nederlandsen plattelandsarbeider, maar dat weinige spreekt van lage lonen en slechte arbeidsvoorwaarden, van armoede en ontbering, van miserabele huisvesting aan dijken en modderlanen, van geen of slecht onderwijs, van bedeling bij werkloosheid, ziekte en ongeval, van oud en arm, van maatschappelijk en politiek onrecht. Zelfs de jaren, waarin het 'den boer goed ging', de 'gouden tijden' "gingen den landarbeider schier ongemerkt voorbij."

Bollejagen

In de negentiende eeuw is het in de gemeente Haskerland de gewoonte, dat de veenbazen zich, voor de aanvang van de veenarbeid, verenigen om het loon van de werklieden te bepalen. Zodra zij het onderling eens zijn delen de veenbazen de hoogte van het loon mee aan de arbeiders. In de regel aanvaarden de werklieden dit loon

zonder enig verzet. Dit eenzijdige loonsysteem wordt lang niet overal zo voetstoots aanvaard als in Haskerland. Daar waar in groepen wordt gewerkt, zoals in het veen of bij de dijk- en kanaalaanleg, ontwaakt, anders dan bij de meestal alleen werkende boerenarbeider, de gemeenschapszin. De werklieden, die bovendien gedurende het karwei gezamenlijk gehuisvest zijn, zijn minder afhankelijk van de veenbaas dan de autochtone werklieden met vast werk. De trekarbeid en het seizoenmatige karakter van het werk zijn daarbij van invloed. Gedurende de hele negentiende eeuw is er in de venen regelmatig sprake van 'bollejeije' of 'bollejagen'. 'Bolje' is het Friese woord voor 'oproerig zijn'. De oudst bekende staking in de veenderij is die in Schoterland in 1810. Stakingen komen daarna wel meer voor, maar vanaf pakweg 1830 is het welhaast elk jaar raak in de ene of de andere turfwinning. Tot aan de jaren zeventig zijn de 'haarden van onrust' vooral te vinden in: Opsterland (Tijnje, Terwispel, Nijbeets) en Steenwijkerwold. In de periode 1870-1885 blijft het betrekkelijk rustig, maar daarna, in 1888 en 1890, zijn er zeer omvangrijke stakingen die niet tot enkele veenderijen beperkt blijven, maar vrijwel alle veenwinningen in het noorden treffen.

Appèl op 15 mei 1890 tijdens de veenstaking in Beets. De appèlmeester spreekt de stakers toe terwijl links achter bereden militaire de 'orde bewaren'.

Dat tussen 1870 en 1885 niet gestaakt wordt heeft alles te maken met een crisis in het veen. De vanaf 1875 dalende lonen worden door de werklieden geaccepteerd aangezien de prijs van de turf ook almaar daalt. In 1888 is de rek er echter uit. In Nieuw-Amsterdam breekt op 16 april een staking uit die binnen twee dagen tot succes leidt. De staking slaat

over naar andere verveningen in het noorden van Drenthe en bereikt daarna ook de Friese veengebieden. De staking is massaal en gedisciplineerd. De staking kent niet alleen de eis van hoger loon, maar richt zich ook tegen de gedwongen winkelnering. Rond 12 mei komt het overal tot een vergelijk. De lonen stijgen een beetje en de werklieden gaan weer aan het werk.

Gedwongen winkelnering

Twee dagen na afloop van de stakingen van 1888 debuteert Ferdinand Domela Nieuwenhuis in de Tweede Kamer met een interpellatie. Dat de problemen van gewone werklieden in het parlement aan de orde worden gesteld is ongekend en geeft de werklieden een gevoel van erkenning. Voor het eerst zijn de *Handelingen der Tweede Kamer* een bestseller die zelfs uitverkocht raakt. In de interpellatie deelt Nieuwenhuis mee, dat de veenarbeider bij een arbeidsdag van 14 à 16 uur f 6,- per week verdient. Zijn betoog richt zich echter vooral op het kwaad van de gedwongen winkelnering. Hij verlangt een wettelijke regeling. De gedwongen winkelnering is in de venen wel de ergste misstand. Veenarbeiders zijn gedwongen te kopen in de winkel van de baas tegen hogere prijzen en mindere kwaliteit dan in de gewone winkel. Tien pond roggebrood kost 32 cent, maar bij de veenbaas 39 cent. Een pond spek kost 31 cent, bij de veenbaas 39 cent. Gemiddeld zijn de prijzen bij de veenbaas 25% hoger. Wordt er naar de zin van de baas door een veenarbeider te weinig in zijn winkel gekocht, dan is er voor hem het volgend jaar geen werk meer. In de winter kan de arbeider bij de veenbaas borgen, maar die schuld moet in het voorjaar wel worden inverdiend. Vaak krijgen de werklieden hun loon niet eens in handen, maar moeten ze het doen met een lopende rekening. In alle opzichten zijn de veenarbeiders met handen en voeten gebonden aan de veenbaas. De reacties in de kamer op de interpellatie van Nieuwenhuis zijn ronduit cynisch. De liberaal Van der Feltz

reageert met de opmerking, dat de arbeiders maar sparen moeten en het ARP-kamerlid Oppedijk stelt: "Wanneer aan de bevolking in de venen spaarzaamheid en orde geleerd waren in plaats van socialistische theorieën, zouden er geen werkstakingen hebben plaats gehad." Begin juli 1888 dient Nieuwenhuis een wetsontwerp in tegen de gedwongen winkelnering. Bijna een jaar later op 15 mei 1889 deelt de minister van justitie mee, dat hij zelf met een wetsontwerp zal komen. Dat wetsontwerp komt er, maar wordt, nadat Nieuwenhuis niet in de Kamer is herkozen, ijlings weer ingetrokken. Het zal nog tot 1907 duren alvorens er een wet tot stand komt.

Broedertrouw

Op 27 november 1889 zijn in de herberg van Jinstje Scholten in de Friese gemeente Het Bildt zo'n 50 landarbeiders bijeen. Zij hebben gehoor gegeven aan de oproep in de krant geplaatst door de landarbeiders: Durk Kuik en Jan Stap. De vergadering start rustig, maar als een van de vergadelaars zijn hart lucht over het onrecht op het platteland, lopen de gemoederen snel op. Afgegeven wordt op het systeem van koppelbazen en ook de grieven omtrent de slecht betaalde vrouwen- en kinderarbeid komen aan de orde. In deze stemming wordt de hoofdzakelijk uit landarbeiders bestaande vereniging 'Broedertrouw' opgericht. Germ van Tuinen, visser en landarbeider uit Lieve Vrouwenparochie, wordt gekozen tot voorzitter en Jan Stap uit Sint Jacobiparochie, tot vicevoorzitter. Het nieuws van de oprichting van Broedertrouw gaat als een lopend vuurtje door Het Bildt. Het aantal leden neemt snel toe. Het doel van de vereniging luidt:

De vereniging stelt zich ten doel lotsverbetering der arbeiders in de eerste plaats. Niettemin zal zij de overige belangen der arbeiders in 't bijzonder en van de vierde stand in het algemeen, niet uit het oog verliezen. Met alle ten dienste staande middelen zal zij trachten dit doel te bereiken.

De afdeling St. Jacobiparochie van Broedertrouw formuleert in het voorjaar van 1890 haar looneis en legt die voor aan de boeren. In de regel wordt zo'n negen cent per uur betaald. Broedertrouw wenst een loon van twaalf cent. De boeren weigeren op het voorstel in te gaan met als gevolg dat op 17 mei de landarbeiders het werk neerleggen. Binnen een week wordt de looneis ingewilligd. De afdeling St. Annaparochie slaagt er direct daarna in dezelfde looneis ingewilligd te krijgen. De poging van Broedertrouw om tot een loonactie te komen voor geheel Noordelijk Friesland mislukt echter. Op een bijeenkomst, door Broedertrouw bijeengeroepen, verschijnen achtentachtig bestuursleden van landarbeidersverenigingen uit veertien plaatsen. Maar de organisaties buiten Het Bildt voelen zich te zwak om aan een loonactie deel te nemen. Op de bijeenkomst wordt ook gesproken over een landelijke landarbeidersbond, maar tot besluiten komt het niet.

Jan Abrhams Stap geboren op 4 september 1859 in het Friese Hallum is een bewogen man met een sterk rechtvaardigheidsgevoel. Na oprichting van Broedertrouw op 27 oktober 1889 is hij vicevoorzitter, maar weldra de eigenlijke leider van deze vereniging van landarbeiders. Broedertrouw kent al snel negentien afdelingen in de Friese Noordwesthoek. Broedertrouw boekt al snel resultaten, maar de reactie van de boeren laat niet lang op zich wachten. De staking in Het Bildt, gestart in augustus 1890, gaat de winter in zonder resultaat. Stap spreekt overal in Friesland en daarbuiten om begrip en steun voor de stakende landarbeiders te vragen. Stap maakt op Pieter Jelles Troelstra, die hem verdedigd in zijn eerste arbeidersrechtszaak, zo'n indruk dat Troelstra 'bekeerd' wordt tot het socialisme. De staking gaat verloren en Stap raakt tussen twee vuren. Enerzijds zijn er de boeren die hem haten en anderzijds de teleurgestelde landarbeiders die een zondebok nodig hebben. Vitus Bruinsma, een der leiders van de Friesche Volkspartij waarmee Stap bevriend is geraakt, koopt in St. Jacobiparochie een huis, dat als Volksgebouw wordt ingericht. Stap wordt als beheerder aangesteld. Eind 1891 wordt Stap er in het geniep van beschuldigd steungeld bestemd voor de stakers in eigen zak te hebben gestoken. Hoewel er nimmer enig bewijs wordt geleverd houdt de roddel aan en wordt het leven van hem en zijn gezin jarenlang zo zuur gemaakt, dat hij in 1896 besluit te emigreren naar de Verenigde Staten.

De reactie op het succes van Broedertrouw komt spoedig. Medio 1890 vinden 150 boeren in Het Bildt elkaar en verbinden zich tot onderlinge steun bij werkstaking. Ze stellen voor 'goedgezinde' arbeiders een minimumloon van tien cent vast, maar bovenal zullen zij: "hun vrijheid om de werktijd en de wijze van werken naar welgevallen

te regelen" onder geen beding prijsgeven. Desondanks slaagt Broedertrouw op 1 augustus er in een overeenkomst te sluiten met 35 boeren waarin het loon op twaalf cent per uur wordt bepaald. Bij de overige boeren wordt het werk op 5 augustus neergelegd. Het aantal stakers bedraagt 150 en het verloop van de staking is rustig. De regering besluit desondanks 100 man infanterie, 25 veldwachters en een aantal marechaussees naar het 'oproerige' gebied te zenden. De landbouwers trachten de staking te breken met behulp van onderkruipers die ze 15 cent per uur betalen met kost en inwoning. Germ van Tuinen en Jan Stap, de stakingsleiders, worden er van beschuldigd onderkruipers met de dood te hebben bedreigd. Beide worden echter vrijgesproken. Hun advocaat is: Pieter Jelles Troelstra.

Beide partijen zijn onwrikbaar en de staking duurt tot in de winter voort. Veel stakers vinden elders werk. De boeren krijgen de oogst met veel moeite en tegen hoge kosten binnen. Met de geldelijke steun die Broedertrouw weet in te zamelen worden de stakers in de winter aan het vlasbraken gezet. In het voorjaar van 1891 laait de strijd weer op. Broedertrouw stelt dezelfde eisen als het jaar ervoor. De staking verbreedt zich tot de hele gemeente. Herhaaldelijk komen stakers in botsing met de politie.

Vlasbewerken in Het Bildt. De mannen zijn aan het repelen en de vrouwen binden het gerepelde vlas in schoven.

De boeren besluiten de leden van Broedertrouw voortaan niet meer in dienst te nemen. Ondanks dat de stakingsuitkering laag is, vaak niet meer dan f 2,50 per week, houden de ongeveer 500 stakers het een tijdlang vol. Als blijkt dat de boeren zelfs in de drukke oogsttijd niet toegeven, begint de staking te verlopen. Velen bedanken voor de bond en gaan weer aan het werk. Begin september wordt de staking beëindigd. Niet alleen de staking is verloren, maar ook de organisatie gaat teniet. In 1892 vormt Broedertrouw zich om tot een gewone afdeling van de Sociaal Democratische Bond; er zijn dan nog maar 23 leden over van de ruim 600 op het hoogtepunt van de organisatie.

Organisatie

Het gaat de boeren na 1900 steeds beter. De landarbeiders merken van deze goed waarneembare vooruitgang, de toename van werkgelegenheid daargelaten, maar bitter weinig. Het kan niet anders of op deze zo eenzijdige ontwikkeling komt een reactie. Er zijn twee gebeurtenissen die een nieuwe stoot geven aan de geschiedenis van de agrarische vakbeweging. De eerste is de oprichting van de Bond van Zuivelfabrieksarbeiders, voorloper en één van de twee zuilen van de moderne landarbeidersbond. De tweede gebeurtenis is een nieuwe stakingsbeweging onder de land- en veenarbeiders. Het is Marten Kalsbeek, werkzaam op de zuivelfabriek te Warga, die het initiatief neemt tot het oprichten van de bond. Hij nodigt de zuivelwerknemers uit afgevaardigden te zenden naar een bijeenkomst te Leeuwarden. Uit zestien plaatsen is er vertegenwoordiging op de bijeenkomst aanwezig en uit nog eens veertien plaatsen is een adhesie gestuurd. De bond wordt opgericht, met Kalsbeek als voorzitter, en besluit onmiddellijk een fonds in te stellen om collega's die vanwege hun vakbondslidmaatschap zijn ontslagen te kunnen steunen.

In 1901 is het overal in het agrarische bedrijf onrustig. In de venen, in de landbouw en zelfs in de tuinbouw en het zuivelbedrijf zijn er stakingen voor loonsverbetering. Van de 53 in dat jaar geregistreerde stakingen zijn er dertig in het agrarische bedrijf. Vooral de landarbeidersstaking in het Oldambt maakt indruk. Alhoewel er in 1897 een *Nederlandse Bond van Landarbeiders* is opgericht door het opnieuw opgerichte *Broedertrouw* in St. Jacobiparochie en een zusterorganisatie met dezelfde naam in Enkhuizen is er geen sprake van een landelijk opererende organisatie. In 1900 zijn er 21 landarbeidersverenigingen met 1.375 leden. Zes van deze verenigingen zijn rooms-katholiek en vijftien zijn neutraal of sociaaldemocratisch. In de eerste jaren van de Bond van Zuivelfabrieksarbeiders

ders vlot het niet met het aantal leden. Opgericht met 180 leden is de bond vier jaar later nog maar tot 304 leden gegroeid. Vier vraagstukken houdt de jonge organisatie bezig: lonen, arbeidstijden, vrije dagen en pensionering. De lange rij van acties die de bond zal voeren, wordt geopend met het verkrijgen van één vrije dag om de acht dagen. Het voorstel voor deze vrije dag wordt naar dertig fabrieksbesturen gestuurd. Slechts één neemt de moeite om te antwoorden. Antwoord geven aan een organisatie van werknemers wordt door de meeste bedrijven nog als ver beneden hun stand beschouwd, maar ondanks dat wordt in meerdere fabrieken zijgend het verzoek om een vrije dag ingewilligd. De lonen in de zuivel stijgen onder druk van de organisatie. Na het overlijden van Van Kalsbeek in 1904 wordt Pieter Hiemstra tot voorzitter gekozen. Hiemstra is een energiek man en onder zijn leiding, met name nadat hij in bezoldigde dienst is gekomen, zal de bond zijn vleugels uitspreiden ook buiten Friesland. De *Bond van Zuivelfabrieksarbeiders* zal negen jaar zelfstandig bestaan om dan te fuseren met de landarbeiders. In 1907 wordt, met steun van het NVV, de *Nieuwe Nederlandse Landarbeidersbond* opgericht, die zich onmiddellijk bij het NVV aansluit. De steun van het NVV valt te begrijpen tegen de achtergrond dat de in 1897 opgerichte Nederlandse Landarbeidersbond aangesloten is bij het Nationaal Arbeidssecretariaat (NAS) en het NVV dus geen landarbeiders in zijn gelederen telt. In 1908 sluit de Bond van Zuivelfabrieksarbeiders zich eveneens aan bij het NVV. Nu beide bonden, actief in de agrarische bedrijfstak, lid zijn van dezelfde vakcentrale groeit het inzicht dat samenwerking verstandig is. Zowel de landarbeiders als de zuivelbereiders hebben immers te maken met dezelfde werkgevers. Het zijn de boeren die eigenaar zijn van de coöperatieve melkfabrieken. Het duurt niet lang of er wordt tot fusie besloten. Op 23 februari 1909 smelten beide organisaties ineen tot de Bond van Arbeiders in Landbouw- en Zuivelbedrijf. In 1912 zal 'tuinbouw' nog aan de naam worden toegevoegd. De gefuseerde bond telt 1.087 leden, 767 uit de zuivel en 310 landarbeiders. Voorzitter van de nieuwe bond is Pieter Hiemstra; hij zal dat tot 1938 blijven.

Pieter Feddes Hiemstra, geboren 4 augustus 1878 te Huins, is een zoon uit een Fries landarbeidersgezin. Als kind leert hij de noden van een gezin van een los arbeider in de landbouw terdege kennen. Hij wil onderwijzer worden, maar geld voor de opleiding is er niet. Op veertienjarige leeftijd wordt hij uitbesteed aan een veehouder, die niet alleen een ontwikkeld man is, maar ook lid van de Friesche Volkspartij. Hiemstra komt door zijn werkgever tot het lezen van socialistische lectuur en wordt door hem meegenomen naar socialistische bijeenkomsten. Na enkele jaren beproeft Hiemstra zijn geluk als melkknecht in Duitsland. Wanneer hij verkering krijgt besluit hij werk te zoeken op de zuivelfabriek. Eerst werkt hij er als arbeider om in 1902 kaasmaker te worden. In hetzelfde jaar treedt hij in het huwelijk en wordt hij lid van de Bond van Zuivelfabrieksarbeiders. In 1904 wordt hij voorzitter van deze organisatie en een jaar later bezoldigt redacteur-propagandist. Als de zuivelfabrieksarbeiders in 1909 samengaan met de landarbeiders wordt Hiemstra secretaris-propagandist van de nieuwe organisatie. Als propagandist weet hij onder de landarbeiders in het noorden van Groningen en in Zuid-Holland aanhang voor de bond te winnen. In 1912 wordt Hiemstra voorzitter van de bond. Het redacteurschap van het bondsblad *Verenigt U* blijft hij tot 1919 met het voorzitterschap combineren.

Naast zijn vakbondswerk is Hiemstra actief voor de SDAP. In 1912 komt hij in de gemeenteraad van Leeuwarden en enige jaren later in de Provinciale Staten. In 1917 wordt hij de eerste socialistische wethouder van Leeuwarden. Dit ambt verruilt hij twee jaar later voor die van gedeputeerde van Friesland. Als het bondsbureau in 1921 van Leeuwarden naar Utrecht wordt verplaatst, geeft hij deze functie op. Hiemstra laat zich in de politiek kennen als een realistisch man. Als J.G. Jansonius wordt beschuldigd van verraad om burgemeester te kunnen worden gaat hij veel minder ver dan zijn partijgenoten. Daar staat tegenover dat hij Troelstra verdedigt na diens 'vergissing' in 1918. Na het overlijden van Willem Helsdingen volgt Hiemstra hem op in de Tweede Kamer. Hij is in de Kamer een fel en aanhouden pleitbezorger voor de landarbeidersbelangen. Naast zijn Kamerlidmaatschap neemt hij deel aan tal van (semi)overheidscommissies en -organen. Van 1927 tot 1939 is Hiemstra lid van de Provinciale Staten van Utrecht en ook nog een aantal jaren lid van de gemeenteraad van zijn woonplaats De Bilt. In 1937 neemt hij afscheid van het Kamerwerk en in 1938 treedt hij wegens pensionering af als voorzitter van de bond. Van 1937 tot 1946 zal Hiemstra lid zijn van de eerste kamer. In 1953 overlijdt Hiemstra vrij plotseling. Bij zijn crematie zal hij de 'Troelstra van de Landarbeiders' worden genoemd.

Aanvallen en verdedigen

Wie weet dat in het begin van de twintigste eeuw nog geen enkele arbeidsovereenkomst in de landbouw bestaat, zal wat verbaasd kijken naar de resultaten die enkele tientallen jaren later genoteerd kunnen worden. In 1920

zijn er 53 Cao's met 3.850 werkgevers voor 11.900 werknemers. Tien jaar later is dat gegroeid tot 158 Cao's met 6.233 werkgevers voor 31.342 werknemers. Deze resultaten konden alleen worden bereikt na grote inspanningen. De afspraken moeten welhaast van boerderij tot boerderij en van dorp tot dorp veroverd worden. In bijna elk dorp is het proces hetzelfde. Eerst wordt de bond geweigerd als gesprekspartner. Het gevecht om erkenning gaat aan alle resultaten vooraf. Leden van de bond worden bedreigd met ontslag. De plaatselijk bestuurders worden bedreigd met uitsluiting van werk. De boeren pressen de kasteleins om geen zaal te verhuren aan de bond. Er is een aanhoudende laster aan het adres van de bond en zijn bestuurders. Er is een schier eindeloze rij van acties nodig om de bond te erkennen als vertegenwoordiger van de werknemers. In 1914 en 1919 moet de bond bewijzen wat ze waard is. De landbouwers in het Oldambt gaan in 1914 niet in op het loonvoorstel van de bond. Het wordt een strijd waarbij uitsluiting en het inzetten van onderkruipers niet wordt geschuwd. Na een staking van twee maanden komt er een overeenkomst tot stand. In 1919 wil de bond een loonsverhoging van 20 tot 30%. Ze heeft het klimaat mee. Het ledental is sterk gestegen en er is sprake van een krachtige sociale beweging die heel Europa tot beroering brengt. De onderhandelingen leiden niet tot een bevredigend resultaat en op 5 mei wordt de staking afgekondigd. Meer dan 1.500 mannen en enige honderden vrouwen leggen het werk neer. Op 11 juni komt er een compromis tot stand. Globaal gesproken is het resultaat dat de stakers ongeveer driekwart van hun eisen zien ingewilligd. Het aller voornaamste resultaat is echter dat de boeren zijn gaan beseffen dat ze met de bond moeten leren leven.

Landarbeiders gaan internationaal

Grensarbeid is onder landarbeiders geen onbekend verschijnsel. Zijn het vóór 1880 onze oosterburen die naar ons land komen tijdens de maai- en oogsttijd, na 1880 is van het omgekeerde sprake. In Duitsland is er rond 1900 al sprake van een sterke vakbeweging. Tal van 'Hollanders' komen in Duitsland met vak-actie in aanraking. Pieter Hiemstra kan tot voorbeeld dienen. Driemaal werkt hij als melkknecht in Duitsland. Hij maakt er kennis met de Duitse vakbeweging en leert er Duits spreken, hetgeen hem later ten nutte zal zijn. Het is tegen deze achtergrond dan ook niet vreemd dat het initiatief tot oprichting van de Internationale Landarbeiders Federatie (ILF) in Nederland ligt. De statuten van de Nieuwe Nederlandse Landarbeidersbond bepaalden al bij oprichting dat een middel is: samenwerking zoeken met buitenlandse landarbeidersbonden. Het duurt echter tot 1920 al eer het bestuur van de bond besluit naar Berlijn te gaan om met de Duitse zusterorganisatie te overleggen. Op dat tijdstip zijn in Berlijn ook de zusterorganisaties uit Denemarken en Zweden aanwezig. Hiemstra reist daarna door naar Frankrijk om ook de Franse Landarbeidersorganisatie te interesseren. De Engelse- en Italiaanse landarbeidersbond stemmen eveneens in met het Nederlandse initiatief. Op een conferentie te Amsterdam op 17 tot 19 augustus 1902 wordt de Internationale opgericht. Er sluiten zich bonden aan uit 10 landen met gezamenlijk meer dan 2 miljoen leden. Het secretariaat van de Internationale wordt in Amsterdam gevestigd. Hiemstra wordt tot secretaris-penningmeester gekozen.

Jan Hilgenga wordt op 21 juni 1883 geboren in Midwolda. Hij is een zoon van een broodbakker annex caféhouder. Hij volgt in Finsterwolde een opleiding tot onderwijzer, maar zal nooit voor de klas staan. Aanvankelijk werkt hij als klerk-telegrafist bij de spoorwegen en daarna als commissionair in stro en aardappelen. Daarnaast is hij nog correspondent van de Winschoter Courant en agent voor de Holland-Amerika-Lijn. In Finsterwolde komt Hilgenga in aanraking met het vrije socialisme dat onder de landarbeiders leeft. "Ik dweepte met het anarchisme en Domela was mijn idool", zal hij later bekennen. In 1913 is hij de medeoprichter van de SDAP-afdeling Midwolda. In datzelfde jaar leidt hij zijn eerste staking namens de Nederlandsche Bond van Zuivel- en Landarbeiders. Kort daarna volgt zijn aanstelling bij de bond eerst als propagandist en vanaf 1916 als bestuurder voor Groningen en Drenthe. Hij weet een groot deel van de Oldambster landarbeiders te winnen voor de 'moderne' vakbeweging. In 1915 wordt hij de eerste socialist in de gemeenteraad van Midwolda. Als hij in 1918 wordt gekozen tot secretaris van de bond verhuist hij naar Leeuwarden en vervolgens naar Utrecht als in 1921 het bondsbureau daarnaar wordt verplaatst. Vanaf 1919 redigeert hij het bondsblad Vereenigt U. Hilgenga is een drijvende kracht in de landarbeidersorganisatie. Lange tijd in de schaduw van voorzitter

Hiemstra. Hij voert talloze onderhandelingen en is betrokken bij tientallen stakingen. Als door de crisisjaren partijen in de landbouw steeds verder worden veroordeeld tot de onderhandelingstafel is dat niet tegen de zin van Hilgenga. Als antwoord op de crisis pleit hij voor ordening van de landbouw en voor socialisatie van de grond en de productiemiddelen. Geordende arbeidsverhoudingen ziet hij als een eerste stap. Communistisch verzet hiertegen beantwoordt hij door het lidmaatschap van de CPN onverenigbaar te verklaren met het lidmaatschap van de bond. Het NVV zal hem in deze gedragslijn volgen. In 1937 volgt Hilgenga Hiemstra op als Tweede Kamerlid en in 1939 als voorzitter van de bond. In de Kamer houdt hij zich vrijwel uitsluitende bezig met de belangen van de landarbeiders. Kort voor de Duitse bezetting voltooid hij het gedenkboek 40 jaren Nederlandse Landarbeidersbond (Amsterdam 1940).

Hilgenga die zich eerder scherp had uitgelaten ten aanzien van het fascisme, staat na mei 1940 een politiek van aanpassing voor. Hij is onder de indruk gekomen van de maatregelen die de bezetter heeft genomen ten gunste van de landarbeiders. Hilgenga overschat de mogelijkheid om op deze manier tot een geordende landbouw te komen. Hij werkt nog mee aan de liquidatie van de confessionele vakorganisaties en neemt pas op 15 juni 1942 ontslag als voorzitter. Door de Eerste Raad van de SDAP zal hij in 1945 worden berispt, maar die van het NVV acht het hele bestuur verantwoordelijk. Hij bedankt voor het Tweede Kamerlidmaatschap, maar verzet zich als zijn bond besluit alleen hem en oud-secretaris Akkerman van verdere functies uit te sluiten. Hij blijft echter zijn bond een warm hart toedragen. In landbouwzaken zal hij het bestuur van de bond blijven adviseren. In mei 1968 is Hilgenga overleden.

Lit. & bron.: Johan Frieswijk, *Socialisme in Friesland 1880-1890* (Amsterdam 1977); Johan Frieswijk, 'Hiemstra, Pieter Feddes' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging* (Amsterdam 1988) Deel 3; Ger Harmsen, Tilly Berkenbosch en Simon Mintjes, *Van turf en tabak tot plasticbuizen* (De Knipe 1991); Ger Harmsen / Bob Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid* (Nijmegen 1975); J. Hilgenga, *40 jaren, Nederlandse Landarbeidersbond. Gedenkboek van de Nederlandse bond van arbeiders in het landbouw- tuinbouw- en zuivelbedrijf 1900 - 1940* (Utrecht 1940); Kerst Huisman, 'Getuigenissen uit het land van Stiefmoeder Aarde' in: *Jaarboek voor het socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1979* (Nijmegen 1979); J.J. Kalma, 'Stap, Jan Abrahams' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging* (Amsterdam 1987) Deel 2; Otto S. Knottnerus, 'Hilgenga, Jan' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging* (Amsterdam 1987) Deel 2; Jaap Nieuwenhuizen, 'Van Pieter Hiemstra ... tot Cees Schelling' in: *Spil. Kritisch kwartaaltijdschrift met achtergrond journalistieke en populairwetenschappelijke bijdragen over de problemen van de landbouw en van de plattelandssamenleving hier en elders* (Ruurlo 1983); Drs. Th. Plattenburg, *Landarbeiders* (Hilversum 1943); Martin Schouten, *De Sociale zijn in aantocht. De Nederlandse arbeidersbeweging in de negentiende eeuw* (Amsterdam 1974); Pieter Terpstra, *Opkomst en strijd van de arbeidersbeweging in Friesland* (z.pl. z.j.); W.H. Vliegen, *De dageraad der volksbevrijding* (Amsterdam 1922); Geert Wijnhoven, *Voeding in de strijd* (Amsterdam 1994)

De spoorwegvakbonden

Opmerkelijk is dat zowel de start van de Belgische als die van de Nederlandse spoorwegen voortkomt uit dezelfde gebeurtenis: de onafhankelijkheid van België. De Belgen wensen een eigen transportroute naar het Rijnland nu het vervoer over de Rijn voor hen is afgesloten. De Nederlanders bekijken de Belgische plannen met zorg, aangezien Antwerpen met een spoorweg naar het Rijnland in een betere concurrentiepositie komt ten nadele van de havens van Rotterdam en Amsterdam. Als er al sprake is van het laat op gang komen van het spoor in Nederland dan is dat niet zozeer het jaar van de start, maar meer het tot stand brengen van een spoorwegnet en de dichtheid van dit net. Ter vergelijking: in 1860 bezit Nederland een spoorwegnet met een lengte van 853 km en België 1703 km.

Het initiatief voor een spoorlijn van Amsterdam naar het Rijnland gaat uit van William Archibald Bake. Hij is in 1830 in Engeland met als opdracht geschut te kopen voor het Nederlandse leger en daardoor getuige van de opening van de spoorlijn van Liverpool naar Manchester. In 1832 levert hij bij Willem I een plan in voor een spoorweg van Amsterdam naar Keulen. De koning geeft het plan door aan B.H. Goudriaan, de hoofdingenieur van de Waterstaat, met de opdracht om samen met Bake het plan nader uit te werken. De tracé-uitwerking, die in 1833 gereed is, stelt een lijn voor van Amsterdam naar Amersfoort en vervolgens naar keuze over Arnhem en Westervoort of over Dieren en Doetinchem naar Isselburg voor aansluiting op het Pruisische spoorwegnet. Enkelsporig zou het plan zes miljoen gulden gaan kosten en dubbelsporig het dubbele. De lening van 12 miljoen die in 1834 wordt uitgeschreven wordt een fiasco. Willem I stelt een staatscommissie in die in 1836 het advies geeft dat een spoorlijn Amsterdam-Arnhem prioriteit moet hebben vanwege de kwijnende handel met Duitsland. Hoewel het ingediende wetsvoorstel het niet haalt gelast Willem I bij Koninklijk Besluit van 30 april 1838 de aanleg van een spoorlijn Amsterdam-Arnhem. Hij zet voor de financiering zijn eigen vermogen in.

William Christiaan Brade is in de jaren dertig de enige spoorwegdeskundige die Nederland rijk is. Hij is in Frankrijk opgeleid tot officier van de genie en sinds 1819 werkzaam te Amsterdam als civiel-ingenieur en architect. In 1835 wendt hij zich samen met L.J.J. Serrurier en R. le Chevalier, kooplieden te Amsterdam, tot de koning om toestemming te krijgen voor de aanleg van een spoorlijn Amsterdam-Rotterdam, of voorlopig Amsterdam-Haarlem als proef. De staatscommissie oordeelt positief al ziet ze niet direct het economisch voordeel ervan in. De concessie voor de aanleg wordt in 1836 verleend, waarna de Nederlandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij (HIJSM) wordt opgericht met Serrurier als president en Brade als ingenieur-directeur. De Nederlandse kennis op waterstaatkundig gebied is voldoende om de spoorbaan, de stations en de bruggen te bouwen. Alleen voor de aanschaf van rollend materieel moet op het buitenland een beroep worden gedaan. Vanaf het begin dragen Nederlandse bedrijven (weliswaar naar buitenlands voorbeeld) bij in de levering van onderdelen.

De Centrale Werkplaats van de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen (SS) te Zwolle in 1913.

De spoorbaan tussen Amsterdam en Haarlem wordt aangelegd op een bed van rijshout van een halve meter dik en acht meter breed. Een beproefde methode die ook voor de aanleg van dijken op de slappe Hollandse bodem wordt toegepast. De rails, per stuk vijf meter lang en 20 kg/m zwaar, worden met schroeven op houten liggers

bevestigd. Deels komt de rails uit Engeland. Het andere deel wordt gemaakt, zij het met de nodige strubbelingen, door de door Bake opgerichte Grofsmederij te Leiden. De vier locomotieven, 'De Snelheid', 'De Hoop', 'De Arend' en 'De Leeuw' genaamd, zijn geleverd door Longridge & Co. te Bedlington, Northumberland, omdat het bedrijf van Stephenson zo'n volle orderportefeuille heeft dat ze niet vóór 1841 in staat is te leveren. Longridge bouwt overigens locomotieven volgens een patent van de fabriek van Stephenson. De locomotieven worden op voorschrift van de fabrikant gestookt met cokes. Omdat cokes in Nederland niet voorhanden is komt er bij Sloten (NH) een cokesfabriek tot stand. De start van de Nederlandse spoorwegen met de spoorlijn van Amsterdam naar Haarlem in 1839 is niet eens zo heel erg laat als daarbij in ogenschouw wordt genomen dat eerst in 1829 met de komst van de Rocket, gebouwd door Stephenson, er een locomotief voorhanden is die een positieve exploitatie van stoomtractie mogelijk maakt. De lijn Amsterdam-Haarlem wordt tussen 1842 en 1847 doorgetrokken via Leiden en Den Haag naar Rotterdam. De Nederlandsche Rhijnspoorweg Maatschappij (NRS) volgt in 1843 met de lijn Amsterdam-Utrecht, die in 1844 Driebergen bereikt en in 1845 Arnhem. Eerst in 1856 kunnen de treinen doorrijden naar Keulen.

Franciscus Petrus (Frans) Oudens is in 1855 geboren in Middelburg. Hij is de zoon van Hermina van der Boon en de conducteur, koffiehuis en logementhouder Franciscus Gerardus Oudens. Hij volgt lager onderwijs en drie jaar Hogere Burgerschool. Op 20 oktober 1875 trouwt hij met Hermina Maria Louisa de Bruin, met wie hij een dochter en drie zoons krijgt. In 1876 treedt Oudens in dienst bij de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen en wordt in 1877 stationschef in Houten. In 1883 legt hij het surnumerairexamen af met de op één na hoogste cijfers. Twee jaar later wordt hij tot stationschef benoemd te Arnhem. Hij sluit zich aan bij de Nederlandsche Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht (NBvAKS) en wordt lid van de in 1887 door deze ingestelde Zeeuwse Propagandaclub. Hij vervult spreekbeurten ook buiten Zeeland. Oudens wordt voorzitter van de op zijn initiatief opgerichte afdeling in Arnhem van de NBvAKS. Voor deze Bond schrijft hij ook de vier delen tellende Volksgeschriften van de Zeeuwse Propagandaclub. In 1886 roept Oudens in het Orgaan van de NBvAKS het spoorwegpersoneel op:

'tot het stichten van een politieke vakvereniging, welke zich behalve de verbetering der vaktoestanden, ook het verkrijgen van algemeen kies- en stemrecht ten doel zou stellen'.

De oproep heeft geen enkele reactie tot gevolg. In 1887 stuurt Oudens verschillende spoormannen een exemplaar van *Recht voor Allen* toe, waarin een 'Open brief aan het spoorwegpersoneel' staat van zijn hand, maar anoniem. In september 1888 verschijnt in *Recht voor Allen* zijn artikel 'Spoorwegslaven'. Hierin levert hij kritiek op de onregelmatige en buitensporig lange dienstitijden en het forse boetestelsel. Naar aanleiding van het artikel stelt F. Domela Nieuwenhuis Kamervragen. Diens optreden vindt weerklank en geeft mede de stoot tot het oprichten van een spoorwegvakorganisatie. Eind december 1888 doet Oudens een derde oproep in *Recht voor Allen* 'Vereenigen is het beginsel van alle vrijheid'. Op 1 december 1889 wordt door hem en G. van Veersen uit Venlo de Spoorweg-Vereeniging (SV) opgericht. De afkorting SV gaat weldra Steeds Voorwaarts betekenen. Oudens is de redacteur van het verenigingsblad *De Seingever*, dat in 1890 verschijnt. Hij is nadrukkelijk voorstander van een hechte band tussen vakactie en politiek maar acht het niet raadzaam over het socialisme te spreken, het zou spoorwegpersoneel alleen maar kunnen afschrikken. De leden van Steeds Voorwaarts blijven anoniem en krijgen een volgnummer. Als enige tekent Oudens zijn artikelen meestal met zijn naam en roept Steeds Voorwaarts op een einde te maken aan het illegale optreden. Voorlopig gaat Steeds Voorwaarts uit angst voor represailles van de directie anoniem door. In de discussies in SV over het parlementarisme staat Oudens aan de kant der parlementairen. Als gevolg daarvan treedt hij in september 1893 uit Steeds Voorwaarts nadat hij tevergeefs heeft getracht om afgevaardigd te worden naar het internationale socialistencongres in Zürich. In mei 1893 heeft hij al de redactie van *De Seingever* neergelegd. De Sociaal-Democratische Bond (SDB) en ook Steeds Voorwaarts komen in een steeds radicaler vaarwater. Oudens is het in 1891 niet eens met de politieke koers van de SDB. Hij wil de sociaal-democratische beginselen uitdragen 'zonder geschreeuw of bedreigingen met wraak'. Hij hoopt nog een tijd dat de SDB zich in gematigde richting zal laten sturen. Hij schrijft F. van der Goes het kerstcongres van de SDB in 1891 nog te willen afwachten. Mochten de gematigden dan de overhand blijken te hebben, 'dan blijven we in de partij, zoo niet dan gaan we onverwijld over tot oprichting van een Nederlandsche arbeiderspartij'. Voorlopig blijft dat een voorbarige gedachte. Als de SDAP in 1894 wordt opgericht wordt Oudens lid.

In 1895 treedt Oudens toe tot de Nederlandsche Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel (NV). In datzelfde jaar wordt hij als stationschef overgeplaatst naar Etten-Leur. Zijn vakbondswerk is de directie zozeer een doorn in het oog dat hij in 1900 in een ondergeschikte positie in het Noord-Brabantse Roosendaal wordt gestationeerd. Oudens is actief gebleven in de kiesrechtbeweging. Bij de Kamerverkiezingen van 1891 staat hij kandidaat in het district Oostburg voor de Volkspartij en redigeert in hetzelfde jaar het bijna wekelijks uitkomende blaadje De Strijd. In september 1892 probeert hij met het blad De Zeeuwsche Socialist de lacune te vullen die het individualistisch-anarchistische blad Licht en Waarheid in Zeeland laat. In maart 1893 wordt hij commissaris-aandeelhouder van De Toekomst. In dit blad schrijft hij een 'Sociaal-Politiek Overzicht' totdat hij een paar maanden later ruzie krijgt met J.K. van der Veer. In 1895 wordt hij redacteur van het orgaan van de NV. Als onder leiding van pater P. Weyers Recht en Plicht wordt opgericht om het spoorwegpersoneel van de vakactie af te houden en zo mogelijk die van de NV te breken, schrijft Oudens, die voorzitter is van de afdeling Roosendaal van de NV, in 1902 de brochure Waarheen met Recht en Plicht? waarin hij deze organisatie fel aanvalt. Na de eerste spoorwegstaking van januari 1903 bestrijdt Oudens de 'worgwetten' in zijn brochure Brutaal Spoorvolk! In hetzelfde jaar volgt nog Alarmseinen op weg naar de toekomst. Na de aprilstaking wordt hij na 27 dienstjaren ontslagen. Dit ontslag treft hem zwaar. Hij verlaat het land en begint in Antwerpen een sigarenwinkeltje annex brochurehandel, die niet toereikend is om in het onderhoud van zijn gezin te voorzien. In 1908 wordt hij tevens agent van Het Volk, maar financieel betekent dat weinig. Als in 1914 de oorlog uitbreekt vestigt hij zich met zijn vrouw in Amsterdam. Twee jaar later verhuizen ze naar Den Haag, waar hij een administratieve betrekking bij de Centrale Arbeiders Verzekerings- en Depositobank krijgt. Hun kinderen, die het zelf ook niet breed hebben, steunen hun ouders financieel. Kort na zijn pensionering overlijdt Oudens.

Frederik Hermanus (Fred) Petter, geboren op 27 september 1866 in Leeuwarden, wordt al op jonge leeftijd wees. Zijn vader, de metselaar Christiaan Frederik Petter, overlijdt als hij nog geen jaar oud is. In 1869, hertrouwt Geertje Corbié, zijn moeder. In 1872 verhuist het gezin naar Amsterdam, waar in 1873 zijn moeder overlijdt. Zijn stiefvader hertrouwt, maar doet Petter in een weeshuis. In 1883 werkt hij als leerling-machinist in Amsterdam en woont vanaf maart 1888 bij zijn toekomstige schoonfamilie. Op 2 oktober 1889 treedt hij in het huwelijk met Janke van der Ven met wie hij drie dochters en vier zonen krijgt.

Hij komt als treinmachinist in dienst bij de HJSM en is in juni 1896 betrokken bij de oprichting van de Vakvereniging van Machinisten en Leerlingen-machinist der Nederlandsche Hoofd- en Locaalspoorwegen 'Eendracht maakt Macht'. Petter wordt redacteur van het verenigingsblad Het Orgaan. EMM behoort tot de sterkere bonden aangesloten bij het NAS. Hij is voorstander van samenvoeging van spoorwegvakbonden, maar een poging een nationale federatie op te richten loopt vast op stroeve relaties met de sociaaldemocraat Jan Oudegeest van de Nederlandsche Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel, wiens opvattingen in Het Orgaan worden bestreden. In 1901 speelt Petter een belangrijke rol bij de totstandkoming van de Federatie van Spoorwegorganisaties, waarin EMM deelneemt. Hij wordt voorzitter van de Federatie en redacteur van het nieuwe vak- en verenigingsblad De Spoorweg. Steunend op de marxistische opvatting van klassenstrijd behoort hij binnen de Federatie tot de strijdbare leden. Petter blijft voorstander van het samengaan van bonden en verdedigt samen met Oudegeest tijdens een openbare vergadering op 5 juli 1902 het belang van samenwerking tussen de spoorwegvakorganisaties. Ondanks de meningsverschillen besluiten de Federatie en de NV in 1903 om te fuseren, maar door de gevolgen van de spoorwegstakingen komt de fusie op een laag pitje. In tegenstelling van de naam begint de staking niet bij het spoor maar in de haven bij Blauwhoedenvveem. Tegen de opvatting van Petter en Oudegeest in, die menen dat de vakorganisatie nog lang niet sterk genoeg is om deze strijd aan te gaan, besluiten uit solidariteit de leden tot staking. Op 28 januari schrijven de beide voormannen samen een manifest en roepen twee dagen later op tot staking op het Centraal Station. Zij eisen terugname van het stakende personeel, uitbetaling van de gestaakte dagen en erkenning van de vakorganisaties. Als de werkgevers geen gehoor geven, breiden de bonden de staking uit tot acht belangrijke spoorwegknooppunten. Overrompeld door het succes van de staking en niet gesteund door de regering geven de werkgevers toe aan alle eisen. Als de regering van Abraham Kuijper van de schrik is bekomen, voert ze wetgeving in die staking bij de overheid moet voorkomen. Onder leiding van de SDAP verzet de arbeidersbeweging zich tegen de invoering. Petter en Oudegeest stellen de oprichting van een Comité van Verweer voor waarin alle sympathiserende organisaties in het land samenwerken. Beide treden toe tot het Comité als vertegenwoordiger van het spoorwegpersoneel. Petter raakt half maart overspannen en Aris van den Berg, voorzitter van de Vereeniging van Personeel der Afdeling Tractie van Nederlandsche Spoorwegen 'Ons Aller Belang' vervangt hem. Met de op 6 april uitgeroepen staking proberen de bonden de invoering van de spoorwegwetten tegen te houden, maar deze tweede staking mislukt. De spoorwegmaatschappijen hebben zich terdege voorbereid en worden met inzet van politie en leger gesteund door de regering. Als op 9 april de Tweede Kamer de wetgeving goedkeurt blazen de bonden de staking af. De toezegging van het kabinet een onderzoek in te stellen naar de arbeidsomstandigheden bij de spoorwegen is een schrale

troost. De gevolgen voor het stakende personeel zijn rampzalig. Ongeveer 2.000 spoorarbeiders worden ontslagen en velen in rang verlaagd. Net als Oudegeest en vrijwel alle andere vakbondsbestuurders verliest Petter zijn baan. In verband met zijn gezondheidstoestand ('zenuwlijden') was Petter half maart naar een sanatorium in Laag-Soeren gebracht, waar hij op kosten van de HIJSM wordt verpleegd. Als hij op 8 april naar Amsterdam komt, herkent een hoofdamtenaar van de HIJSM hem en haalt hem uit de trein. Als deze hem vraagt of hij zou hebben meegestaakt als hij niet ziek was geweest, vat hij Petters antwoord op als een bevestiging. Dit leidt tot het stopzetten van de betaling van zijn verpleging en wordt hij ontslagen. Petter verdedigt zich bij de directie dat hij niet voor de staking naar Amsterdam is gekomen, maar op verzoek van zijn vrouw. Er is echter wel betrokkenheid bij het opheffen van de tweede staking, omdat de stakers Petter en Oudegeest aanwijzen om met de directies van de spoorwegen te overleggen, maar die weigeren hen te woord te staan. Petters verblijf in Laag-Soeren wordt nu betaald door Dirk Beerends. Pas begin september keerde Petter naar huis terug. Hij raakte daarna verwickeld in polemieken met Van den Berg en Oudegeest over de vraag of hij geld van zijn bond ten eigen bate had aangewend. In maart 1904 besliste een door EMM ingestelde commissie echter dat Van den Berg en Oudegeest Petter ten onrechte hadden beschuldigd. Eind 1906 was Petter betrokken bij de oprichting van de vereniging Ons Belang, die de belangen van de ontslagen stakers behartigde. Zelf had hij werk gevonden bij de door Frederik van Eeden opgerichte Maatschappij De Eendracht. Op 25 mei 1907 ondertekent Petter een ingezonden stuk in Het Nieuws van den Dag over misvattingen bij Van Eeden over de vroegere stakers. In 1914 verhuist Petter naar Haarlem, waar hij als chef-monteur en werktuigkundige een behoorlijke maatschappelijke positie opbouwt. Hoewel geen spoorwegman meer, blijft hij tot op het laatst een graag geziene gast op de congressen van de NV. Als hij in 1952 op 82-jarige leeftijd is overleden, spreekt G. Joustra bij de teraardebestelling.

De Nederlandsche Vereeniging

De officiële oprichting van de Nederlandsche Vereeniging van Spoorwegambtenaren, later Spoor- en Tramwegpersoneel vindt plaats op 29 juni 1886 de dag waarop de statuten zijn vastgelegd. De vereniging heeft tot doel:

'eene nauwere aaneensluiting van de ambtenaren der verschillende Spoorweg-Maatschappijen tot stand te brengen, ten einde gezamenlijk in aller belang werkzaam te zijn'.

Er is dus sprake van een categorale beroepsvereniging, die de materiële belangen van het spoorwegpersoneel (nog) niet op het verlanglijstje heeft staan en zich beperkt tot:

'het houden van periodieke bijeenkomsten ter bespreking dier belangen, het aanleggen van een bibliotheek, het doen houden van voordrachten en het maken van excursies'.

In 1887 wordt aan de activiteiten nog cursussen in vreemde talen en een fonds voor uitkering bij ziekte of overlijden toegevoegd. De vereniging beperkt zich vooralsnog tot Amsterdam. Eerst in 1892 wordt ook te Nijmegen een afdeling opgericht en spoedig daarna een in Groningen. In Utrecht bestaat al een zelfstandige vereniging, die zich in 1893 aansluit. De directies van de Hollandsche IJzeren Spoorweg-Maatschappij (HIJSM) en de Maatschappij tot Exploitatie van Staatspoorwegen (SS) staan welwillend tegenover de vereniging en staan de leden woonachtig buiten Amsterdam vrij vervoer toe als ze een vergadering van de vereniging willen bezoeken. De Nijmegenaren zijn kennelijk wat radicaler dan de Amsterdammers want zij komen op het congres van 1893 met het voorstel om aandacht te schenken aan de pensioenen en willen aan de statuten toevoegen:

'het nemen van initiatief of zoo noodig indienen van verzoekschriften bij de Directiën der betrokken Maatschappijen, in het belang van het personeel'.

Het hoofdbestuur voelt er niets voor aangezien het tot een botsing kan leiden met de directie van wie ze sympathie en medewerking hebben ondervonden en oordeelt:

'Het is onze vaste overtuiging, dat onze Vereeniging den tot nog toe gevolgden weg moet blijven volgen en zich geheel moet onthouden van inmenging in den verhouding tusschen Directiën en personeel.'

De lijn van het bestuur wordt ditmaal nog gevolgd, maar een jaar later wordt in de statuten de belangenbehartiging opgenomen. Voorlopig is het enige resultaat dat het bestuur aftreedt. Het zal nog enige jaren duren voordat er werk van wordt gemaakt om de positie van het personeel van de spoorwegen te verbeteren.

De in 1894 lid geworden Jan Oudegeest treedt in 1896 toe tot het hoofdbestuur. Het is vooral zijn inzet, ondersteunt door Th.J. Fransen en F.P. Oudens, overgekomen uit Steeds Voorwaarts, die de vereniging meer en meer op het spoor zet van een vakvereniging die ijvert voor betere arbeidsvoorwaarden en arbeidsomstandigheden voor zijn leden. In 1898 wordt een federatie gevormd met 'Eendracht maakt Macht' (locomotiefpersoneel) en 'Ons Belang' (trein en controlepersoneel). In 1903 zullen deze organisaties, nog aangevuld met 'Verbetering door Vereeniging' (stations- en wegpersoneel) fuseren.

Antonie (Toon) Harms is geboren in Amsterdam op 22 september 1867. Zijn moeder is Francisca Dorothea Buhler en zijn vader de sergeant-majoor Cornelis Harms. Na het lager en uitgebreid lager onderwijs, eerst op een christelijke, vervolgens op een openbare school, gaat Harms op 2 januari 1882 als volontair werken op het kantoor van de Steenkolengroothandel M. Bonsema Bentum in Amsterdam. Per 1 juli vertrekt hij daar alweer omdat zijn ouders naar Utrecht verhuizen. Hij treedt als volontair in dienst bij de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen en wordt per 1 december 1885 derde klerk. In 1890 of 1891 wordt Harms lid van Steeds Voorwaarts. In de SV wordt Harms, inmiddels naar Amsterdam overgeplaatst, eerste secretaris van het Centraal Bestuur en redacteur van De Seingever. Als in 1895 de anti-parlementaire richting binnen de SV op de jaarlijkse algemene vergadering in Rotterdam de overhand krijgt en een motie van de afdeling Groningen aanneemt, stuit dat op verzet van de Utrechtse spoorwegmannen en legt Harms zijn functies neer. Bij referendum worden de besluiten van het congres door de leden bekrachtigd waarna de afdeling Utrecht zich afscheidt. Hij trouwt op 22 augustus 1895 met Anna Catharina Margaretha Donselaar, met wie hij een dochter en een zoon krijgt.

In De Spoorweg verschijnen af en toe bijdragen van Harms, die inmiddels is overgestapt naar de NV. Op de algemene vergadering van de NV in 1899 te Zutphen wordt Oudegeest voorzitter en Harms eerste secretaris. Hij vervult deze functie tot hij in 1902 wegens ziekte van zijn vrouw naar Zeist verhuist. Zijn terugtreden behoedt hem voor ontslag na de spoorwegstakingen van 1903. Na het overlijden van zijn vrouw hertrouwt hij op 19 maart 1903 met Maria Johanna Hendrika Kramer met wie hij drie zoons krijgt.

Als Oudegeest in 1906 de eerste bezoldigde secretaris wordt van het NVV, volgt Harms hem op als redacteur van het vakblad van de NV, maar niet voor lang want in 1907 treedt hij in dienst bij De Centrale Arbeiders- Verzekerings- en Depositobank in Den Haag. Naast zijn werk bij De Centrale wordt Harms in 1913 lid van de Haagse gemeenteraad voor de SDAP. Hij zal achttien jaar raadslid blijven. Als gemeenteraadslid raakt hij betrokken bij het conflict bij de Haagse Tramweg-Maatschappij (HTM). De personeelsvereniging Door Eendracht Sterk sluit zich op 1 juni 1909 aan bij de NV. De directie van de HTM, een particuliere onderneming, erkent de personeelsvereniging niet en de gemeenteraad verwerpt een "Ontwerp-Verordening tot bevordering van een behoorlijke uitoefening van den dienst en van het verkeer op de lijnen geëxploiteerd door de H.T.M.", die na overleg met het personeel is ingediend door het sociaaldemocratische raadslid L. Hoejenbos. Het zet kwaad bloed dat de H.T.M. enorme winsten maakt voor een kleine, in meerderheid buitenlandse groep van aandeelhouders. De leden van de NV, de Nederlandsche R.K. Bond van Spoor- en Tramwegpersoneel 'St. Raphaël' en de Protestants-Christelijke Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel besluiten op 12 juli 1914 met slechts vier stemmen tegen tot een staking bij de HTM. De solidariteit met de stakers is groot en de druk vanuit het college van Burgemeester en Wethouders op de directie van de HTM neemt toe. De staking duurt voort ook na de toezegging dat er een arbeidsreglement zal komen. De directie eist namelijk het ontslag van 75 trammannen. Pas nadat deze eis is ingetrokken, besluiten de bonden de staking op 26 juli te beëindigen. Al snel ontstaat er echter verschil van mening over wat is afgesproken. Het gaat vooral om de later door D. van Houten van de HTM ontkende toezegging "dat geen leden van het personeel voor herplaatsing in aanmerking zouden komen op den enkelen grond van het lidmaatschap van een vakvereniging en het deelnemen aan de staking." Als lid van de gemeenteraad geeft Harms zijn visie in een Open brief aan Mr. D. van Houten, Voorzitter van den Raad van beheer der Haagse Tramweg-Maatschappij. Erna volgt nog: Mr. D. van Houten en de Waarheid, waarin Harms Van Houten beticht van een 'warnet van leugens en verdraaiingen'.

Na het overlijden van zijn tweede vrouw op 19 september 1917 hertrouwt hij op 11 september 1919 met Hendrika Jacoba de Visser. Dit huwelijk blijft kinderloos. Harms blijft betrokken bij het spoorwegpersoneel en de NV. In 1921 wordt hij door de NV kandidaat gesteld voor de Commissie van Advies, zoals deze in 1921 in het Reglement Dienstvoorwaarden is vastgesteld. De andere organisaties en de directie van de Nederlandsche Spoorwegen nemen deze kandidatuur over. Harms zal tot zijn overlijden deel uitmaken van deze Commissie. Een soortgelijke functie vervult hij ook bij de HTM. In april 1937 deelt Harms mee zijn functies bij De Centrale te willen neerleggen bij het bereiken van de zeventigjarige leeftijd. Hij overlijdt echter al op 24 mei. Enkele dagen eerder is hij op het werk door een beroerte getroffen.

Lit. & bron.: Verhoor van Franciscus Petrus Oudens, oud 35 jaar, stationschef van de Maatschappij tot Exploitatie van Spoorwegen, te Amsterdam' in: *Enquête gehouden door de Staatscommissie benoemd krachtens de wet van 19 januari 1890 (Staatsblad nr. 1). (Eerste afdeling). Openbare middelen van vervoer. A Spoorwegen*, 54-58; R.C. Stadius Muller e.a., *De Nederlandse stoomlocomotieven* (Alkmaar 2005⁸) p. 9; H. Blink, *Opkomst van Nederland als economisch-geographisch gebied van de oudste tijden tot heden* (Amsterdam 1925) p.199; B. Bymholt, *Geschiedenis*, 463, 560; W.H. Vliegen, *Dageraad II*, 81-82, 93, 214, 225, 343; A.J.C. Rüter, *De spoorwegstakingen van 1903* (Leiden 1935) 204-205; H.J. van Braambeek, *Van lichten en schiften*. Gedenkboek van de Nederlandsche Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel 1886-1936 (z.pl. 1936); D.J. Wansink, *Het socialisme op de tweesprong* (Haarlem 1939) 60-63; P.J. Meertens, 'De opkomst van het socialisme in Middelburg' in: *Zeeuws Tijdschrift*, 11, 1961, 26-27; P.J. Meertens, 'Oudens (Franciscus Petrus)' in: *Mededelingenblad*, nr. 20, november 1961, 14-16; G. Taal, 'Franciscus Petrus Oudens. Een ambitieus stationschef in Arnemuiden' in: *Zeeuws Tijdschrift*, 3, 1980, 80-87; G. Harmsen, 'Oudegeest, Jan' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging* (Amsterdam 1998) deel 7 p. 160-167; G. Harmsen, F. van Gelder, *Onderweg. Uit een eeuw actie- en organisatiegeschiedenis van de Vervoersbonden* (Baarn 1986) 37-40; C.W. ten Teije, *De opkomst van het socialisme in Breda* (Tilburg 1986); B. Altena, *'Een broeinest der anarchie' Arbeiders, arbeidersbeweging en maatschappelijke ontwikkeling. Vlissingen 1875-1929 (1940)* (Amsterdam 1989). P.J. Meertens, G. Harmsen, 'Oudens, Franciscus Petrus' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging* (Amsterdam 1988) deel 2, p. 156-158; B. Hijma, 'Harms, Anthonie' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging* (Amsterdam 1998) deel 7 p. 85-88; W. van Dijk, *Petter, Frederik Hermanus* (BWSA-online 2012)

Algemene Nederlandse Timmerliedenbond

De Timmerliedengezellenvereniging 'Concordia Inter Nos' (Eendracht tussen ons) heeft als geboortjaar 1865 en is daarmee de oudste afdeling van de in 1920 uit een fusie van de Algemene Nederlandse Timmerliedenbond en de Centrale Bond van Bouwvakarbeiders tot stand gekomen Algemene Nederlandse Bouwarbeidersbond. In de tweede helft van de negentiende eeuw ontstaan in meer plaatsen timmerliedenverenigingen. In Rotterdam is bijvoorbeeld in 1869 een Timmer- en Sjouwerliedenvereniging opgericht en in 1875 komt er in Arnhem een timmerliedenvereniging tot stand. Op initiatief van Concordia Inter Nos wordt in 1875 de Nederlandse Timmerliedenbond gesticht. De Rotterdamse en de Arnhemse timmerliedenverenigingen treden toe. Eerst in 1888 vernemen we weer iets van de Nederlandse Timmerliedenbond doordat ze hun eerste jaarboekje uitbrengen. Op het congres van 1890 wordt besloten een vakblad met als titel De Timmerman uit te geven. De groei zit er inmiddels in want op het congres van 1891 zijn 31 verenigingen door 73 afgevaardigde vertegenwoordigd.

De positie van de vakman in het bouwbedrijf is iets minder ongunstig dan de laag of ongeschoolde arbeiders in de fabrieken of in de landbouw. Maar ook voor hen geldt dat de lonen laag zijn, de werktijden lang en dat ze bij ziekte of ongeval maar moeten zien hoe ze rondkomen. In tegenstelling tot de fabrieks- of landarbeider is hij niet met lijf en ziel gebonden aan één werkgever. Hij kan waar dan ook zijn vak uitoefenen, zijn gereedschap is zijn eigendom, waardoor hij vrijer staat tegenover één bepaalde werkgever. De timmerman moet maat kunnen houden, lezen, schrijven en rekenen hebben geleerd en tekenonderwijs genoten. Analfabetisme komt minder voor onder geschoolden vaklieden waardoor ze niet alleen beter in staat zijn een vereniging te stichten, maar die ook in stand te houden.

Sociale positie

De oprichting van Concordia Inter Nos lijkt in ieder geval op de lonen van de timmerlieden in Amsterdam een positieve uitwerking te hebben. Het uurloon bedraagt in 1864 14 cent, maar het zal in de jaren daarna stijgen naar 16 cent in 1868 en 18 cent in 1872. Daarna blijft het loon tot 1892 schommelen van 18 tot 20 cent per uur, om in 1894 te stijgen naar 23 cent. De arbeidsduur is 12 uur per dag en 72 uur per week. In 1894 treedt een gemeentelijke bestekbepaling in werking die de maximum arbeidstijd per dag op 11 uur stelt. In 1908 wordt een

Leerling timmerlieden leren het vak op de ambachtsschool 'Concordia Inter Nos' in Amsterdam ca. 1920.

collectieve arbeidsovereenkomst afgesloten die de werktijd in de zomer op 10 uur en in de winter op 9 uur per dag bepaalt met een vrije zaterdagmiddag. Het bouwbedrijf is risicovol. Bij onwerkbaar weer in de winter kan vaak weken achtereen niet worden gewerkt en ook in de zomer als het regent ligt het werk stil. En niet werken betekent ook geen loon. Het dienstverband is een losse aangelegenheid. Bij het wisselen van werkgever bij einde karwei is er vaak sprake van een zekere tijd van werkloosheid en ook dan is er geen loon. Op christelijke feestdagen wordt er geen loon doorbetaald. Bij ziekte of ongeval worden de werklieden aan hun lot overgelaten. Eerst in 1901 komt er een

Ongevallenwet tot stand.

Concordia Inter Nos richt in 1873 een avondtekenschool op waarmee ze een belangrijke stap zetten om het vak van timmerman op een hoger plan te brengen. Bekwame vaklieden, lid van Concordia Inter Nos, geven er tekenles. De avondtekenschool zal uitgroeien tot een uitstekende en goed geoutilleerde ambachtsschool in de

Frederik Hendrikstraat in Amsterdam. Later gaat de school over in handen van een stichting, maar de naam Concordia Inter Nos blijft behouden.

Pieter Marinus (Piet) Verdorst is geboren in 1858 te Goes als zoon van Cornelia Schrijver en de visser Lodewijk Verdorst. Op zevenjarige leeftijd wordt Verdorst wees en komt in het weeshuis te Goes terecht. Onderwijs krijgt hij tot zijn dertiende jaar op de armenschool. Hij gaat bij een timmerbaas in de leer en volgt lessen aan de burgeravondschool. Negentien jaar oud gaat hij naar Amsterdam om als timmerman aan de slag te gaan. Op 5 juli 1882 treedt hij in het huwelijk met Cornelia Quist, dienstbode, met wie hij zes dochters en drie zoons krijgt. Zijn eerste kennismaking met de vakbeweging betreft de timmerliedenvereniging Door Eendracht Verbetering waarvan hij in februari 1887 lid wordt. Deze vereniging is in 1885 in Amsterdam naast Concordia Inter Nos ontstaan op initiatief van de Sociaal-Democratische Bond (SDB) en heeft in hetzelfde jaar met de Haagse timmerliedenvereniging Vooruitgang is Ons Streven de Nederlandsche Timmerliedenbond (NTB) gesticht. Zowel in Door Eendracht Verbetering als de NTB bekleedt Verdorst bestuursfuncties. Dat de leden van Door Eendracht Verbetering ook lid zijn van de SDB, dringt aanvankelijk niet tot Verdorst door. "Feitelijk wist ik dat niet. En ik zag al spoedig in, dat een dergelijke aaneenkoppeling van politieke partij en vakbeweging, in ons land althans, voor de laatste niet anders dan nadelig kon zijn." Hij wordt één van de vurigste pleitbezorgers in de bond voor loskoppeling, wat in de zomer van 1890 plaats vindt. In 1891 laat Verdorst zich in Recht voor Allen opnieuw uit over de wenselijkheid van een onafhankelijke vakbeweging. In dezelfde tijd legt Door Eendracht Verbetering de andere timmerliedenverenigingen het plan voor een nationaal congres te beleggen voor het oprichten van een Algemene Nederlandsche Timmerlieden-bond (ANTB) los van politieke partijen. Hoewel Door Eendracht Verbetering aanvankelijk de NTB passeert, stemt deze uiteindelijk met het plan in. Het nationaal congres van timmerlieden vindt tijdens de kerstdagen van 1891 plaats onder voorzitterschap van Verdorst. Er is echter geen meerderheid voor het plan. Pas tijdens een tweede congres tijdens de kerst van 1892 wordt het oprichten van de ANTB met algemene stemmen aanvaard. Het is de ondergang van de NTB, die echter nog tot 1895 bestaat. Van de ANTB wordt Verdorst de eerste voorzitter. Vanwege het lidmaatschap van de SDB van het in 1893 gevormde Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS) aarzelt de ANTB zich bij dit vakverbond aan te sluiten, maar doet het toch. Verdorst had liever een secretariaat van uitsluitend vakverenigingen gezien. Herhaaldelijk doet de ANTB voorstellen om van het NAS een zuiver vakverbond te maken, wat in 1896 lukt. Verdorst wordt begin 1899 tot archivaris van het NAS benoemd. Een halfjaar later legt hij deze functie neer, nadat hij tot tweede voorzitter van het NAS is gekozen. Na een conflict over financiële steun aan de Groninger sigarenmakers staking in oktober 1899 legt hij ook deze functie neer en doet de ANTB een voorstel om het NAS om te vormen. Een daartoe ingestelde commissie, waarvan Verdorst lid is, komt echter niet tot overeenstemming. Verdorst vindt dat het NAS nadrukkelijk moet ijveren voor arbeidswetgeving. Als een ander voorstel wordt aanvaard besluit de ANTB in 1901 uit het NAS te treden. Van het plan om een nieuwe federatie van vakverenigingen te stichten komt vooralsnog niets terecht. Pas na de desastreuze afloop van de spoorwegstakingen van 1903, die Verdorst vanwege een internationaal timmerliedencongres in Berlijn slechts ten dele meemaakt, wordt op verschillende plaatsen over de noodzaak van een nieuwe krachtenbundeling gesproken. Verdorst begeeft zich samen met de sigarenmakers H.J. Bruens en F. Bommer naar Henri Polak. Zij vragen hem om zijn plannen voor de oprichting van een nieuwe vakcentrale tot uitvoer te brengen. Ondanks een negatief advies van H. Spiekman, die het inzicht van Verdorst in landelijke verhoudingen niet hoog aanslaat, stelt Polak met Bruens en Verdorst de uitnodiging op voor een vergadering op 26 februari 1905, die de grondslag legt voor het NVV. De suggestie van Verdorst om de uitgenodigde organisaties niet aan te duiden als organisaties 'welke een aan het anarchisme tegengesteld standpunt innemen' neemt Polak niet over. Verdorst wilde de indruk vermijden dat het om de oprichting van een sociaaldemocratisch vakverbond zou gaan. Verdorst is lid van het dagelijks bestuur van het NVV tot 1920, als binnen het verbond een structuurwijziging wordt doorgevoerd. Daarnaast werkt hij voor de ANTB. In 1903 als propagandist in bezoldigde dienst, daarna tot 1908 als voorzitter en vervolgens als eerste penningmeester. Door zijn penningmeesterschap vervult Verdorst een sleutelrol in de opzet van de bond. Hij slaagt erin een sterke centralisatie door te voeren - ook van de overlijdens- en ziekte-uitkeringen en de weerstandskas - waardoor de financiële positie van de bond wordt verstevigd. Vanwege die financiële basis houdt hij - bij wie eenheid binnen de timmerliedenbeweging en binnen de vakbeweging toch hoog in het vaandel staat - een grotere krachtenbundeling tot één bouwvakarbeidersbond enige tijd tegen. De naar verhouding redelijke welstand van de ANTB staat in zijn ogen in een te schril contrast met de armlastigheid van andere organisaties. Pas in 1918 - toen op veel plaatsen gezamenlijk moest worden gestreden om de beloning in de pas te laten lopen met de kosten van levensonderhoud - doet de ANTB een poging om alle groepen bouwvakarbeiders in één organisatie te verenigen. Als de ANTB in 1920 met de Centrale Bond van Bouwvakarbeiders samengaan in de Algemene Nederlandsche Bouwvakarbeidersbond (ANB) wordt Verdorst tweede penningmeester. Na zijn afscheid van de vakbeweging verhuist

Verdorst naar Schoten bij Haarlem, maar na enige tijd keert hij terug naar Amsterdam, waar hij op 85-jarige leeftijd overlijdt.

Algemene Nederlandse Timmerliedenbond (ANTB)

Tijdens de kerstdagen van 1892 wordt voor de tweede maal door de timmerlieden gecongresseerd om nu met succes de Algemene Nederlandse Timmerliedenbond op te richten. De afdelingen van de Nederlandse Timmerliedenbond sluiten zich op twee na bij de nieuw opgerichte bond aan. De ANTB telt bij aanvang de volgende aangesloten verenigingen: Amsterdam: Concordia Inter Nos, Door Eendracht Verbetering en Eenheid Onder Ons (scheepsbeschieters); Den Haag: Vooruitgang Zij Ons Streven, Vooruitgang Is Ons Streven en Wij Zorgen Voor Elkander; Rotterdam: Eendracht Tot Vooruitgang en De Kracht en timmerliedenverenigingen uit: Assen, Arnhem, Assendelft, Beverwijk, Deventer, Groningen, Den Helder, Leeuwarden, Zaandam en Zutphen. Totaal 18 verenigingen in 13 plaatsen.

Besloten wordt dat Amsterdam het eerste jaar het hoofdbestuur zal leveren en dat in Haarlem de redactie van De Timmerman gevestigd zal zijn. De eerste redacteur van het vakblad is Gomarus van Duivenboden. Zijn eerste artikel heeft als titel 'Ons eerste woord aan de Nederlandse Timmerlieden'. Na een jaar wordt de redactie naar Den Haag verplaatst en wordt J. Laan de redacteur. De jaarlijkse congressen getuigen vooral van het zoeken naar de beste strategie. De richtingstrijd tussen 'parlementaire' en 'anti-parlementaire' is volop aan de gang. De timmerman Jan Diender, afkomstig uit Groningen, verteld over zijn beleving op een bondsvergadering:

Ik kwam in het begin van de 90'er jaren naar Amsterdam en werd lid van D.E.V. Voordien was ik lid geweest van de afdeling Groningen van de A.N.T.B. Ik stond versteld over de wijze waarop in de vergadering werd gediscussieerd. Als de één voorstelde een adres naar de gemeenteraad te sturen om bestekbepalingen te verkrijgen, stond er direct een ander op om dat voorstel scherp te bestrijden. Het zenden van adressen was aan politiek doen en de anti-parlementaire zoals zij zich noemden, waren tegen alle politiek. Zo was het met alles, de parlementairen stonden vierkant tegenover de anti's en men bestreed elkaar op leven en dood, ongeacht waarover het ging. Onder die omstandigheden was van versterking van de bond geen sprake, het was niets en het kon niets worden en van invloed op de regeling en verbetering der arbeidsvoorwaarden was geen sprake.

Centralisatie

De ANTB is feitelijk een federatie van plaatselijke timmerliedenverenigingen waarbij de leden zijn aangesloten. De plaatselijke vereniging bepaald of ze zich aansluiten of afscheiden van de landelijke organisatie. De plaatselijke verenigingen hechte zeer aan hun zelfstandigheid, zowel in organisatorische zaken als in het optreden van de vereniging naar buiten. De contributie wordt plaatselijke geregeld en geïnd. De afdracht naar de centrale organisatie is zeer gering. In 1896 wordt deze afdracht vastgesteld op 2 uur plaatselijk loon per jaar. Afhankelijk van de plaats wordt er dus 25 à 30 cent per lid per jaar aan het hoofdbestuur afgedragen. De plaatselijke verenigingen voerde actie als zij dat nodig vonden, maar als ze tot staking wilde besluiten dan moest dat in overleg met het hoofdbestuur om niet het recht op een uitkering uit de weerstandskas te verspelen. Er zijn tal van kleine (plaatselijke) acties en stakingen die veelal hetzelfde patroon hebben. Er wordt aan de patroons om overleg gevraagd om te praten over verbetering van het loon. Deze gaan daar niet op in, zodat een looneis wordt gesteld. Ook daar wordt dikwijls niet op gereageerd en als er wel wordt gereageerd dan is dat afwijzend. De bond wordt door de patroons niet erkend en als er een staking wordt uitgeroepen gaat dat net zozeer over de erkenning van de bond als over verbetering van de arbeidsvoorwaarden. In 1898 vindt een grote staking plaats in Amsterdam waarbij uiteindelijk zo'n 1700 timmerlieden bij betrokken zijn. De staking begint selectief, maar de werkgevers reageren met uitsluiting waar weer stakingen opvolgen. Het gaat de kracht van de samenwerkende arbeidsorganisaties te boven en ondanks de vele

solidariteitsbijdragen zijn de stakingskassen snel leeg. De staking gaat verloren. Het probleem is niet altijd geld. In 1905 gaat een staking in Hilversum verloren door onenigheid met de confessionele organisaties en in datzelfde jaar een in Winschoten door ruzie in eigen kring. Op 28 mei 1906 gaan een kleine honderd timmerlieden in Leiden in staking om hun eisen voor een uurloon van 22 cent en een arbeidsdag van 10 uur kracht bij te zetten. De Leidse timmerliedenvereniging is trots op hun weerstandkas met een vermogen van f 600, maar men begrijpt best dat je met een beetje staking daar al snel doorheen bent. Het gebruikelijke loon is 18 cent per uur en de gebruikelijk arbeidstijd is 11 à 12 uur per dag. De voorgestelde loonsverhoging is bescheiden als je beseft dat een belangrijk deel nodig is om de verminderde arbeidsduur op te vangen. De staking duurt een half jaar, maar uiteindelijk wordt een compromis bereikt. Vanaf 1 januari 1907 zal een uurloon worden betaald van 21 cent en de werktijd vastgesteld op 11 uur per dag. Op 1 januari 1908 gaat het uurloon naar 22 cent en wordt de werkdag verkort tot 10½ uur. De Leidse staking is in menig opzicht een keerpunt. De staking ging door grote standvastigheid nu eens niet verloren. De bond krijgt erkenning en het ledental in Leiden groeit. Het inzicht groeit dat een federatief model waarbij de plaatselijke vereniging het wel voor het zeggen heeft, maar over onvoldoende middelen beschikt, mogelijk toch niet het beste organisatie-model is. Het is de opmaat voor een reorganisatie van de bond. Op het congres in 1907 wordt een commissie ingesteld die een centralisatie van macht en middelen moet voorbereiden door met voorstellen te komen voor nieuwe statuten en het huishoudelijk reglement, terwijl op dit congres al is besloten een tweede bezoldigde aan te stellen en de redactie van het vakblad en het bondssecretariaat in een hand te brengen. Als secretaris-redacteur wordt L. van der Wal bij referendum gekozen.

Het congres van 1908 is de geschiedenis ingegaan als het 'reorganisatiecongres'. De contributieregeling wordt gecentraliseerd en er gaat een groter aandeel naar het hoofdbestuur. De overlijdens- en ziekte-uitkering worden bondsuitkeringen. De afdelingsweerstandskassen worden opgeheven, zodat er nog maar één centrale weerstandkas bestaat. De ledenadministratie wordt eenduidig ingericht voor alle plaatselijke verenigingen. De administratieve middelen worden door het hoofdbestuur in eenduidigheid ter beschikking gesteld. Misschien nog wat weifelend, maar onmiskenbaar komt het federatieve karakter van de organisatie tot een einde. De aangesloten zelfstandige verenigingen worden getransformeerd tot afdelingen. Het succes van Leiden, waardoor de afdeling van 80 naar 130 leden groeit, blijft niet beperkt tot deze stad. De bond in zijn geheel mag zich verheugen in een, weliswaar niet spectaculaire, groei van ca. 1750 leden in 1905 tot ruim 2050 leden in 1908 verdeeld over 41 afdelingen. De grootste afdelingen zijn Amsterdam met 262 leden, Groningen 193, Rotterdam 167, Den Haag 102, Deventer 96, Leeuwarden 85, Arnhem 82 en Zwolle 79. De grote steden hebben in absolute zin het grootste ledenaantal, maar in de provincie is de organisatiegraad beter en de bond heel wat sterker.

Coendert (Coen) van der Lende is geboren in IJsselmuiden in 1887. Hij verhuist als hij drie is met zijn ouders naar Rotterdam. Na de lagere school gaat hij werken bij de bouwcoöperatie waar ook zijn vader werkt. De Coöperatieve Rotterdamsche Bouwersbond bestaat uit vaklieden die zelf werk aannemen. In de tweede helft van de jaren negentig behoort zijn vader tot de voormannen uit de timmerliedenbeweging, die wel enig sympathie voor de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP) kunnen opbrengen, maar daaruit volgens W.H. Vliegen nog niet de consequenties trekken. Als Van der Lende in 1905 lid wordt van de Algemene Nederlandsche Timmerliedenbond (ANTB) en daarna ook van de SDAP, vraagt zijn vader, die kennelijk nog steeds politieke reserves heeft, hoe lang die socialistische bevliesing zal duren. Hij wordt secretaris van de afdeling Rotterdam en voert de redactie van het uit 1912 daterende afdelingsblad *De Krullenschaver*. Van der Lende ontwikkelt zich tot een bekwaam bestuurder en redacteur. Om collega's aan werk te helpen treedt hij bij de gemeentelijke arbeidsbeurs op als vakbemiddelaar, een functie die hij zelf heeft bedacht. Na al enige tijd lid te zijn geweest van het hoofdbestuur van de ANTB, wordt Van der Lende in 1917 aangesteld als tweede secretaris en redacteur van het vakblad *De Timmerman*. Hij drukt zijn stempel op het blad, ook door in gedichten in 'gebonden stijl' zijn gevoelens uit te drukken. Bij de fusie van de ANTB met drie andere bonden tot de Algemene Nederlandse Bouwarbeidersbond (ANB) in 1920 wordt hij lid van het hoofdbestuur en redacteur van het blad *De Bouwer*. Als hij in verband met een dreigend arbeidsconflict deelneemt aan een bespreking met het bestuur van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV), maakt hij op Evert Kupers en de anderen verbondsbestuurders een gunstige indruk. In september 1925 stelt het NVV Van der Lende als bezoldigd bestuurder aan. Hij onderhoudt de contacten met

de plaatselijke bestuurdersbonden en heeft de portefeuilles propaganda en vakonderwijs. De nieuwe functie die hij in het verbondsbestuur bekleedt, hangt samen met het toegenomen belang van de sociale wetgeving, de gemeentelijke activiteiten ten behoeve van arbeidsbemiddeling en de werklozensteun. De betekenis van de bestuurdersbonden is daardoor toegenomen ook als uitvoeringsorganen binnen het NVV zelf. Omdat hij er persoonlijk belang in stelt komt hij in november 1925 naar de oprichting van de Vereeniging van Arbeiders Radio-Amateurs (VARA). Hij zegt de steun toe van het NVV maar moet ploeteren om deze spontane toezegging gestand te doen. Hij lost dit op door langs de aangesloten bonden te gaan met het aanbod: 'Jullie kunnen de VARA een avond van je bond aanbieden. Kosten voor jullie, verzorging door de VARA.'

In het bouwbedrijf zijn de timmerlieden de best georganiseerde groep op afstand gevolgd door de schilders en de opperlieden. De metselaars en steenhouwers sluiten de rij. De organisaties gezamenlijk zullen tussen de 4500 en 5000 leden hebben geteld. Het aandeel van timmerlieden is zo'n 40%, de schilders en opperlieden elk zo'n 20% en de metselaars en steenhouwers ieder pakweg 10%. De organisatiegraad is niet hoog en dat maakt het voeren van actie voor verbetering van de arbeidsvoorwaarden tot een moeilijk karwei, die echter niet uit de weg wordt gegaan. In 1911 is er een 11 weken durende staking in Winterswijk die met een compromis kan worden afgesloten. De onmisbaarheid van een sterke weerstandkas wordt in dit conflict nog eens aangetoond. In datzelfde jaar vindt in Leeuwarden de langdurigste staking in de geschiedenis van de ANTB plaats. Het gaat niet alleen om materiele verbetering maar evenzeer om erkenning van de bond. Na een half jaar staken wordt een compromis bereikt en een overeenkomst voor de duur van drie jaar afgesloten. De bond wordt erkend als de vertegenwoordiger van de timmerlieden. In 1915 zijn er 34 plaatselijke contracten waarin naast loon en werktijd vaak ook een ziekte-uitkering is opgenomen voor de duur van vier tot zes weken tegen 70%. In 1919 zijn er 96 plaatselijke contracten. Voor dat jaar wordt in de grote steden de arbeidsdag teruggebracht tot 9 uur. De achturedag zal spoedig volgen.

De bond groeit. Zijn er in 1908 ruim 2000 timmerlieden aangesloten bij de ANTB, tien jaar later zijn dat er meer dan 10.000. De achterstand in organisatiegraad in de grote steden is ingelopen. Amsterdam telt dan zo'n 1500 leden en Rotterdam ruim 1100. Het aantal afdelingen is in 1919 204 voornamelijk boven de rivieren. Zowel in Brabant als in Limburg telt de bond 3 afdelingen.

Er zijn in de eerste decennia van de twintigste eeuw meerdere pogingen gedaan om tot een grotere eenheid van organisatie te komen in het bouwbedrijf. De urgentie daartoe wordt meer gevoeld bij de timmerlieden, metselaars, opperlieden en grondwerkers, omdat deze vaker bij hetzelfde bedrijf in dienst zijn, dan bij de schilders, stukadoors, steenhouwers en straatmakers van wie de werkgever een afzonderlijk bedrijf voert. Pogingen tot fusie in 1909 en 1913 mislukken. Het voorstel op het congres van de ANTB in 1918 om in overleg met de andere bij het NVV aangesloten bonden van werknemers in het bouwbedrijf te onderzoeken of het mogelijk is om tot één organisatie voor het bouwbedrijf te komen wordt met grote meerderheid aanvaard. De uitnodiging tot overleg wordt door de schilders en stukadoors niet aanvaard, de loodgieters worden 'ingepikt' door de Algemene Nederlandse Metaalbewerkerbond, de grondwerkers willen hun bestaan nog wel even voortzetten. Het overleg blijft dus beperkt tot de ANTB en de Centrale Bond van Bouwvakarbeiders. Al op de congressen van beide bonden in 1919 kan het fusierapport worden besproken, zodat een dag later, op 9 november 1919, op een gezamenlijk congres de Algemene Nederlandse Bouwvakarbeidersbond (ANB) op te richten.

Lit. & bron.: A. Leusink, *Op hechte fundamenten. Geschiedenis van de Algemene Nederlandse Bouwvakarbeidersbond* (Amsterdam 1950); Jeroen Sprenger, 'Verdorst, Pieter Marinus' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging. Deel 4* (Amsterdam 1990) p. 209-211; Bob Reinalda, 'Lende, Coendert van der' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging. Deel 8* (Amsterdam 2001) p. 146-151;

Nederlandse Schildersgezellenbond

Het schildersbedrijf is in de bouwwereld van de negentiende eeuw, meer nog dan het timmer-, metsel- en aannemingsbedrijf een sterk ambachtelijk kleinbedrijf. Een schildersbedrijf met een vaste kern van vijf man personeel wordt al snel een flinke schilderswinkel genoemd. Kleinschaligheid, kleinburgerlijke benepenheid bij de schildersbazen en wanbegrip en onwetendheid in eigen kring maakt het organiseren van de schilderbranche tot een welhaast onmogelijke taak. Slechts in enkele plaatsen bestaan er schildersgezellenverenigingen. In 1893 neemt de Amsterdamse Centrale Organisatie van Schildergezellen het initiatief om de bestaande gezellenverenigingen uit te nodigen, om het oprichten van een landelijke schildersgezellenbond te bespreken. Op die bijeenkomst, op 1 oktober in de Geelvinck te Amsterdam, wordt door acht schildergezellenverenigingen besloten een Schildersgezellenbond op te richten.

Het schildersvak heeft seizoensmatige trekken. In het voorjaar als de schoonmaak plaatsvindt wordt los personeel ingezet, daarna is het komkommertijd tot de schoolvakanties. In de schoolvakantie vindt schoonmaak en onderhoud plaats aan en in scholen en openbare gebouwen. Daarna is de 'hoogconjunctuur' weer ten einde en worden de losse krachten weer ontslagen. Het bedrijf gaat de winter in met de kern aan vast personeel. Of de vaste krachten zoveel beter af zijn is de vraag. In de winter wordt van 8 tot 4 gewerkt tegen een uurloon van 13 cent in de provinciesteden tot 18 cent in de grote steden. Het weekloon varieert derhalve van f 5 tot f 7.50. Als in de grote steden, in de tweede helft van de negentiende eeuw, in massa woningen worden gebouwd is de nieuwbouw schilder anders af dan de schilder in het burgerbedrijf. Aangenomen werk en stukloon burgeren meer en meer in, wat getuige de regelmatig terugkerende klachten in het vakblad, ook geen rozengeur een maneschijn brengt. In het burgerwerk, met name in de provincie, is de schilder vaak ook behanger. Hij spant het behangsellinnen op de door de timmerman aangebrachte rachels en plakt er vervolgens het behangselpapier op.

Oprichting

In een aantal plaatsen in ons land bestaan schildersgezellenverenigingen. In Amsterdam zijn er zelfs vier. De in 1866 opgerichte Vooruitgang Zij Ons Doel, Door Samenwerking Kracht, Volharding Overwint en de in 1892 tot stand gekomen Centrale Organisatie van Schildersgezellen. De laatste begint op 15 april 1893 met de uitgave van een vakblad: *De Schildersgezel*. De term gezel is een overblijfsel uit de gildetijd waarin voor de duiding van de hiërarchie en het opleidingsniveau de terminologie leerling, gezel en meester werd gehanteerd. De Centrale Organisatie, de initiatiefnemer die de plaatselijke gezellenverenigingen uitnodigt, staat de oprichting van een 'Internationale Schildersgezellenbond' voor ogen. Op de oprichtingsbijeenkomst van de Nederlandse Schildersgezellenbond op 1 oktober 1893 zijn de volgende verenigingen aanwezig: 'Schoonheid' Rotterdam, 'Vrijheid' Arnhem, 'Door Eendracht Verbetering' Groningen, 'Met Moed Voorruit' Leeuwarden, 'Schilders- en Behangersvereniging' Zwolle, 'Hulp Lenigt Den Nood' Haarlem, 'Volharding Overwint' en Centrale Organisatie van Schildersgezellen beide uit Amsterdam. Verder zijn aanwezig de Belgische Schildersbond en de Brusselse Schildersgezellenvereniging. De Belgische organisaties, kennelijk uitgenodigd om aan het 'internationale' karakter van de bijeenkomst enige cachet te geven, hebben het bij deze ene vergadering gelaten. De schildersgezellenverenigingen richten die dag de Nederlandse Schildersgezellenbond op, die derhalve van start gaat met acht afdelingen in zeven steden. Het gezamenlijke ledenbestand bedraagt nog geen 500 leden, maar de ambities zijn niettemin groot. In de eerste statuten van de bond is o.m. het volgende opgenomen:

- a. alle vakgenoten in één bond te verenigen;
- b. behartiging van de economische belangen der vakgenoten, zo nodig in samenwerking met politieke en andere verenigingen;
- c. bescherming van de leden tegen willekeur en machtsmisbruik;
- d. streven naar een wettelijke tien-urige werkdag en een minimumloon regeling;
- e. de bond werkt internationaal;
- f. vorming van een weerstandskast

- g. ondersteuning van slachtoffers;
- h. aansluiting bij het Nationaal Arbeids-Secretariaat;
- i. streven naar overheidscontrole op klim- en stijgermateriaal
- j. minimumloon en maximum werktijdbepalingen in bestekken van door de overheid uit te voeren werken;
- k. verzekering van de arbeiders tegen ongevallen door de staat of Gemeenten;
- l. afschaffing van Zondagsarbeid;
- m. afschaffing van onderlinge aanbestedingen
- n. maatregelen om tot fusie te komen van naast elkaar staande gezellenverenigingen.

Gerrit Van Erkel sluit zich begin jaren negentig aan bij de Centrale Organisatie van Schildersgezellen en raakt betrokken bij het vakblad De Schildersgezel. Hij sluit zich ook aan bij de Sociaal-Democratische Bond (SDB). Op initiatief van de Centrale Organisatie is op 1 oktober 1893 de Internationale Schildersgezellenbond opgericht met Van Erkel als voorzitter. Namens de Schildersgezellenbond krijgt hij zitting in het bestuur van het eveneens in 1893 opgerichte Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS). Eerst als tweede voorzitter, maar vanaf maart 1896 als secretaris. De kwesties die de arbeidersbeweging in die dagen verdeelt maakt dat Van Erkel een rol speelt in de controverse tussen parlementairen en antiparlementairen. Die verdeeldheid treft zowel het NAS als de Schildersgezellenbond waarvan Van Erkel in 1896 en 1897 nog voorzitter is. Bovenal verzet de afdeling Amsterdam van die bond zich tegen het voeren van 'politieke actie'. Van Erkel tracht in zijn bond, net als binnen het NAS, de strijd tussen sociaaldemocraten en vrije socialisten buiten de vakbeweging te houden, maar of hij wil of niet hij wordt daarin partij. Als eind jaren negentig de Schildersgezellenbond financieel in de versukkeling raakt tracht Van Erkel, met een voorstel voor een fikse contributieverhoging, daar een eind aan te maken. Wat echter mislukt. In mei 1899 treedt de Nederlandse Schildersgezellenbond uit het NAS, omdat de contributieafdracht niet kan worden opgebracht. Het ledental daalt tot onder de 300. De afdeling Amsterdam, die al in december 1898 de grootste moeite had om zowel een hoofdbestuur als een afdelingsbestuur te bemannen, gaat in maart 1899 teniet, waarna de 'moderne' afdeling Den Haag de leiding overneemt. De latere NVV-voorman J. van der Tempel speelt daarin een belangrijke rol. In de loop van 1899 ontstaat in Amsterdam zowel de nieuwe schildersvereniging 'Vooruit', die zich wel bij het NAS maar niet bij de Nederlandse Schildersgezellenbond aansluit, als een nieuwe afdeling van de Schildersgezellenbond.

Jan van den Tempel, geboren in Willemstad (NB) op 1 augustus 1877 stamt uit

een gezin met zes kinderen, waarvan de moeder, Geertje Punt, naar eigen zeggen, niet kan schrijven. Met zijn broer Gerrit Christoffel, die een paar jaar ouder is, leert hij het schildersvak van zijn vader, de schildersbaas Bastiaan van den Tempel. Het gezin verhuist in 1895 van Willemstad naar Amsterdam. Daar behaalt Van den Tempel, ondanks de lange werkdagen, de lagere acte tekenen. Korte tijd werkt hij in Parijs en in België, maar hij voegt zich daarna weer bij zijn familie in Amsterdam en woont afwisselend in de Pijp en de Kinkerbuurt. De beide broers sluiten zich in 1899 aan bij de Nederlandse Schildersgezellenbond, die in 1893 uit een aantal plaatselijke schildersverenigingen is ontstaan, en is aangesloten bij het Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS). Een nog zwakke bond, verscheurd door de richtingstrijd tussen de 'revolutionairen' en degenen die voor directe verbeteringen opkwamen. Jan van den Tempel leidt in 1900 een staking van ruim duizend man. De inzet is een eis voor loonsverhoging. Op de stakersbijeenkomsten gaat de discussie over onderhandelen of uitbreiden van de staking. Veel wordt gedaan om de vrouwen van de stakers bij de actie te betrekken. Als Van den Tempel door ziekte de beraadslagingen niet kan leiden, nemen A. van der Vegt en G. van Erkel deze taak op zich. Na vijf weken eindigt de staking in een nederlaag. Slechte organisatie en het ontbreken van een weerstandskas zijn hiervan mede de oorzaak. De broers trekken hieruit hun conclusie en zetten zich in voor een reorganisatie van de bond. Hiertoe wordt in 1902 een commissie ingesteld. Deze spreekt zich uit voor centralisatie, hogere contributies, een weerstandskas, vrijgestelde krachten en verbetering van het orgaan De Schilder. Daarbij is voor Van den Tempel niet de Britse of Franse, maar de Duitse vakorganisatie het grote voorbeeld, zoals hij in een doorwrochte historische studie uit 1903 betoogt. In dat jaar trouwt hij met Arnolda Hendrika Jansen, met wie hij een dochter en twee zonen krijgt.

Op 1 januari 1905 gaat de gereorganiseerde bond van start. De oude radicale leiders maken geen deel meer uit van het nieuwe hoofdbestuur. Jan van den Tempel wordt tweede voorzitter en redacteur van het blad, zijn broer tweede penningmeester. De bond treedt uit het NAS en Van den Tempel is betrokken bij de oprichting van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV), de nieuwe vakcentrale die op 1 januari 1906 onder voorzitterschap van Henri Polak met haar werkzaamheden begint. Van den Tempel maakt als een der secretarissen deel uit van het hoofdbestuur.

Vanaf 1907 is hij bezoldigd. Als Polak zich in 1909 als voorzitter terugtrekt, wordt Jan Oudegeest voorzitter van het NVV en Van den Tempel neemt diens plaats in als eerste secretaris. Ook na zijn verkiezing tot Kamerlid voor de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) in 1915 blijft hij dat tot 1918.

Van den Tempel had een haast onverzadigbare drang naar kennis. Toen hij nog met schilderen zijn brood verdiende, werkt hij liever wat korter en leeft hij zo zuinig mogelijk om meer te kunnen studeren. Hij verwerft zich een stevige theoretische basis ten dienste van het vakbondswerk. In het najaar van 1910 went hij zich tot mr. J. Gerritsz om steun en raad bij zijn voorgenomen studie voor de middelbare akte. Gerritsz staat hem doorlopend bij. In 1911 haalt Van den Tempel de middelbare akte staathuishoudkunde en statistiek en in 1913 de middelbare akte staatsinrichting. Hij is verreweg de belangrijkste theoreticus van het NVV. Door zijn artikelen in het blad De Vakbeweging, waarin hij regelmatig publiceert, is zijn invloed op het kader van het NVV groot. Daarnaast verschijnen er ook boeken van zijn hand, onder meer het driemaal herdrukte boekje De Nederlandsche vakbeweging. De theoreticus van de Duitse sociaaldemocratie Karl Kautsky is daarbij zijn leidsman. Van den Tempel doorweefde zijn geschiedschrijving met statistische gegevens. Vakbondsleiders noemt hij niet maar hij schrijft wel bewogen passages over het lot van de arbeiders en hun gezinnen. De tekst is het tegendeel van een kroniek en groepeerd zich rond een aantal principiële vraagstukken. Een aantal jaren is dit boek de enig beschikbare vakbondsgeschiedenis. Het lot van de arbeiders gaan hem zeer ter harte en aan de hand van een enquête in het najaar van 1907 onder de verschillende beroepsgroepen publiceerde hij samen met I.G. Keesing Arbeidersleven in Nederland (Amsterdam 1908). Van den Tempel behoorde tot degenen die nadachten over een evolutionaire weg naar een socialistische maatschappij, die er volgens hem zou moeten komen. Van de Socialisatiecommissie van de SDAP maakte hij geen deel uit maar hij bundelde zijn opstellen, die in De Vakbeweging verschenen waren, onder de titel Problemen der socialisatie (Amsterdam 1923). Aan de overtuiging dat de overheid het beheer over de productiemiddelen diende te hebben, zou hij levenslang vasthouden.

Reorganisatie

De machteloosheid van de bond noopt de afdelingen tot zelfstandig handelen, zoals omgekeerd het zelfstandig handelen van de afdelingen de bond machteloos maakt. Het federatieve karakter van de organisatie heeft dat in zich. In 1890 wordt in Amsterdam door drie plaatselijke verenigingen een loonactie ingezet. De bond wordt er niet bij betrokken. Ook al werken de drie organisatie samen, de organisatiegraad onder schilders in Amsterdam is laag en er is geen geld voor een stakingsuitkering. De opvatting van het NAS is dat stakingskassen overbodig zijn en steun verkregen moet worden uit de solidariteit van medearbeiders. Uitzetten van steunlijsten en het 'openen van een strijdpennig' in de kranten, moet voorzien in de benodigde middelen. De staking duurt vijf weken en moet vanwege gebrek aan middelen zonder resultaat worden opgegeven. Het vergroot het geloof in de bond niet. De schildersgezellenverenigingen van Middelburg en Arnhem scheiden zich weer af. De factie van de anti-parlementaire krijgen de overhand en leidt ertoe dat in 1895 de statuten worden aangepast en alle sociale verbeteringen te verkrijgen door wetten daaruit worden geschrapt. Het is wat je noemt 'het paard achter de wagen spannen'.

Na de eeuwwisseling begint het tij te keren. De afdeling Amsterdam doet in 1902 het voorstel een reorganisatiecommissie te benoemen die voorstellen moet ontwerpen met als richtlijnen: vermeerdering van de bondsinkomsten, centrale afdracht van de contributie, bondsstakingsuitkeringen, vrijgestelden die leidinggeven aan de bond en het op een beter niveau brengen van het vakblad. Op het congres van 1903 worden de voorstellen van de commissie, met geringe wijzigingen aanvaard. Op 1 januari 1905 kan de Nederlandse Schildersgezellenbond de nieuwe koers varen. De bond telt dan 14 afdelingen met gezamenlijk 463 leden. Sinds de oprichting is er wat dat betreft weinig vooruitgang geboekt. De nieuwe organisatie slaat aan want een jaar later is het ledental bijna verdubbelt en het jaar daarop is er nog een sprake van bijna een verdubbeling. Daarna zet de groei gestaag door, zodat in 1910 de bond 1725 leden telt en in 1915 3248.

Het werk van een bond heeft iets van een vicieuze cirkel. De macht van het getal is nodig om resultaten te boeken, maar je hebt resultaten nodig om die macht van het getal te bereiken. Met de groei van de bond komen ook de resultaten. In Groningen komt in 1906 de eerste cao voor het schildersbedrijf tot stand. In 1908 wordt er in Leeuwarden gestaakt voor verhoging van het loon van 17 naar 20 cent en verkorting van de arbeidstijd naar 10½ uur. Er zijn honderd stakers, maar ook veertig onderkruipers. De stakers aanvaardden daarom maar het bod van de werkgevers van 18 cent per uur en een werkdag van 11½ uur. Als gevolg van de totstandkoming van de Wet op het Arbeidscontract vinden er in de jaren 1909 en 1910 een aantal felle stakingen plaats in Lochem en Zutphen. De werkgevers eisten het tekenen van individuele arbeidscontracten waarin wordt afgezien van betaling van loon als bedoeld in de wet, maar waar bij individuele overeenkomst kan worden afgezien. De staking in Lochem duurt 19 weken, maar wordt gewonnen. De individuele contracten worden ingetrokken. In Zutphen gebeurt het omgekeerde. De staking duurt 14 weken, maar wordt zonder resultaat beëindigd. De lijst van

stakingen is schier eindeloos en hebben wisselend succes. Maar de lijst met afgesloten cao's groeit: in 1915 zijn het er 10, in 1917 15 en in 1918 28. Naast loon en werktijden is in de contracten ook een ziekte-uitkering opgenomen.

De schaarste aan lijnolie ontstaan in de eerste wereldoorlog veroorzaakt de bonden van werkgevers en werknemers tot elkaar. Die schaarste dreigt in 1918 het schildersbedrijf compleet lam te leggen. Het leidt tot overleg en partijen geven de secretaris van de Nederlandse Schilderspatroonsbond en A.W. Jensch, voorzitter van de Nederlandse Schildersgezellenbond, de opdracht in gezamenlijkheid de nodige stappen te ondernemen, om lijnolie voor het schildersbedrijf los te krijgen. De missie slaagt en ze krijgen van de minister de opdracht om de distributie van lijnolie onder de belanghebbende te verzorgen. De geslaagde samenwerking maakt bij de landelijke patroonsbonden de weg vrij voor het bespreken van een landelijke cao voor het schildersbedrijf. In 1919 komt de eerste landelijke cao tot stand. De lonen worden meer geëgaliseerd, maar het meest opvallend is de invoering van de 8-urendag.

Lit. & bron.: A. Leusink, *Op hechte fundamenten. Geschiedenis van de Algemene Nederlandse Bouwarbeidersbond* (Amsterdam 1950); Th. Van der Linden, G. Harmsen, 'Tempel, Jan van den' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging. Deel 8* (Amsterdam 2001) p. 280-288;

Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS)

Vanaf 1881 maakt Ferdinand Nieuwenhuis, beter bekend als Domela Nieuwenhuis, propagandatochten door Noord-Nederland. Het duurt enige jaren voordat zijn boodschap voor het socialisme er ook aanslaat. Bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer van 1888 behaalt Domela in de eerste ronde een tweede plaats in Schoterland met 769 stemmen tegen 1062 voor Heldt en bereikt daarmee de herstemming. In Amsterdam en Groningen blijft hij steken op een derde plaats. Hij wint de herstemming in Schoterland, met behulp van de 'kleyne luyden' van Kuyper, die alles beter vinden dan een liberaal en zo wordt Domela het eerste socialistische kamerlid. Bij zijn intrede in de Kamer wordt hij genegeerd, alleen het antirevolutionaire kamerlid Keuchenius geeft hem een hand. Als eenmansfractie staat hij er alleen voor wat hem echter niet belet om op te komen voor de kleinste eisen waarvoor hij zich gedegen documenteert. Domela bindt de strijd aan met vooral de veenbazen tegen de gedwongen winkelnering. Een systeem waarin de patroon het loon geheel of gedeeltelijk uitkeert in de vorm van bonnen die uitsluitend in zijn winkel, waar doorgaans de prijzen hoger zijn, kunnen worden verzilverd. Zijn wetsontwerp tegen de gedwongen winkelnering krijgt in de Tweede Kamer slechts hoon en wordt een fiasco.

Hij doet ook van zich spreken bij de behandeling van het wetsontwerp inzake inperking van de arbeidstijden voor vrouwen en kinderen. Bij de verkiezingen in 1891 verliest hij zijn Kamerzetel aan Treub, waar hij niet echt om treurt. Hij heeft een aversie opgebouwd tegen het parlement en gaat het pad op van het anarchisme. Domela heeft in zijn politieke loopbaan de grootste invloed in de periode 1880-1893. Het zijn de jaren waarin ook de Sociaal-Democratische Bond (SDB) furore maakt, omdat ze beschikt, naast de charismatische Domela, over tal van bekwame en spreekvaardige voormannen. Onder redactie van Domela verschijnt *Recht voor Allen* als spreekbuis voor de sociaaldemocratie. Het dagblad krijgt een grote verspreiding met oplages tot 100.000 exemplaren. Ook binnen de Europese sociaaldemocratische beweging wordt Domela een bekende figuur. Hij bezoekt en spreekt op de congressen van de Tweede Internationale in de jaren 1889-1896. Hij treedt op als spreker in vrijwel alle hoeken van ons land. Hij schrijft en vertaalt en bewerkt uitgaven van buitenlandse auteurs. Zijn bibliografie omvat ruim 4500 titels.

Syndicalisme

Syndicalisme, afgeleid van het Franse woord syndicat, wat zoveel betekent als belangenvereniging of vakbond, is een politiek-economische ideologie die een samenleving voorstaat waarin alle productie en distributie in vakbonden is georganiseerd, met als grondslag, dat in elke georganiseerde beroepsrichting de werklieden onderling de productie besturen en iedereen binnen het vakgebied, onafhankelijk van taak of positie, in dezelfde mate van de opbrengst profiteert. In 1888 wordt te Parijs door een federatie van lokale vakbonden de Bourse du Travail opgericht. Deze arbeidsbeurs heeft tot doel werklozen aan werk te helpen. Het Parijse initiatief wordt in andere steden gevolgd, waarna in 1892 de beurzen zich verenigen in de *Federation des Bourses du Travail*. In 1895 wordt vanwege een fusie de naam Confédération Générale du Travail (CGT) met circa 420.000 leden. De revolutionair-syndicalistische CGT wil met een algemene staking bereiken, dat de werklieden de macht in de bedrijven overnemen en arbeiderszelfbestuur invoeren. Een belangrijk theoreticus in de begintijd van het revolutionair-syndicalisme is Fernand Pelloutier, die propageert dat de arbeidersklasse een revolutie moet ontketenen door een algemene staking te beginnen. Zijn visie op de syndicalistische maatschappij is gebaseerd op het collectief-anarchisme van Michail Bakoenin, maar met het verschil dat de federale structuur wordt gevormd door vakbondsorganen. Volgens Pelloutier moet iedere bedrijf bestuurd worden door diegenen die er werken. Hij ziet de vakbond als school en strijdmiddel om een syndicalistische samenleving te bereiken. De vakbond moet de arbeidersklasse organiseren voor het verwezenlijken van directe verbeteringen door stakingen en onderhandelingen. Tegelijkertijd moet het een middel zijn om aan de arbeiders te leren hoe ze een bedrijf moeten beheren.

Op het Internationaal Socialistencongres van 1891 in Brussel, wordt een resolutie aanvaard waarin wordt aanbevolen, in die landen waar dat mogelijk is, een Nationaal Secretariaat van de Arbeid op te richten. De Sociaal-Democratische Bond geeft gevolg aan de resolutie, door op haar congres in 1892 een 'Arbeids-secretaris' te benoemen, wiens taak het is om inlichtingen te verstrekken aan de vakverenigingen en de SDB omtrent het buitenland en omgekeerd en verder is hij verantwoordelijk voor het verzamelen van statistische gegevens. De onderwijzer Christiaan Cornelissen wordt tot arbeidssecretaris benoemd, die bij het uitbrengen van zijn eerste

verslag eind 1892 er geen misverstand over laat bestaan, dat 'slechts' het benoemen van een secretaris geen recht doet aan de resolutie van het congres in Brussel. Een secretaris is nog geen secretariaat en er ontstaat geen band tussen de vakverenigingen die te los van elkaar staan. Alleen een permanent secretariaat gevormd uit de bonden zelf kan daarin voorzien. Cornelissen, lid van de Centrale Raad van de SDB, heeft al vroeg belangstelling voor de vakbeweging. Zo ontwerpt hij voor de oude Nederlandse Bond van Landarbeiders de statuten. Hij is naast Domela Nieuwenhuis mederedacteur van *Recht voor Allen*. In de strijd tussen de 'parlementaire' en 'anti-parlementaire' kiest hij de zijde van Domela, maar neemt een meer syndicalistisch standpunt in, wat hij in 1897 uiteen zal zetten in *Het revolutionaire kommunisme*. Cornelissen beschouwt een zelfstandige vakbeweging, naast het instrument bij uitstek voor de loonstrijd, als een leerschool voor een constructieve rol in een socialistische maatschappij.

Christianus Gerardus Cornelissen is in 1864 geboren in Den Bosch, de tweede van vijf zonen van Mechelina van Wijk en de timmerman-modelmaker Johannes Cornelissen. Dankzij een studiebeurs kan hij de Rijkskweekschool voor Onderwijzers volgen. Na korte tijd vervangend onderwijzer te Reek bij Grave te zijn geweest en onderwijzer te Geertruidenberg, wordt hij onderwijzer in Middelburg. Ondertussen heeft hij de katholieke godsdienst, waarin hij is opgevoed, vaarwelgezegd. Cornelissen leert zichzelf Latijn en Engels.

Te Middelburg is hij lid van de Zeeuwsche Propagandaclub voor Algemeen Kiesen Stemrecht en redigeert hij mede *De Volksstem*, 'Blad ter eenvoudige bespreking van maatschappelijke en staatkundige onderwerpen', voortgezet als *Licht en Waarheid*, waarvan Cornelissen een van de oprichters is. Door de lectuur van Karl Marx wordt zijn aandacht gevestigd op de economische schrijvers van de klassieke school en de economische problemen van het socialisme, die hem tot het einde van zijn leven bezighouden. In 1891 schrijft hij het polemische geschrift *Kritiek van een radicaal op Karl Marx* (Den Haag 1891).

Hij werkt mee aan *Recht voor Allen* onder het pseudoniem Clemens. Onder die naam treedt hij in 1890 ook op als spreker en afgevaardigde op het congres van de Sociaal-Democratische Bond (SDB) te Heerenveen. Cornelissen is lid van de Centrale Raad en internationaal secretaris van de SDB. In *Het revolutionaire Kommunisme* pleit hij voor het samengaan van revolutionaire socialisten en sociaal-anarchisten op een anti-parlementaire basis en een tactiek van sociaal-revolutionaire strijdmiddelen. In zijn boek *Op weg naar de nieuwe maatschappij* (1902) dat grote bekendheid verwerft, werkt hij zijn syndicalistische maatschappijbeschouwing uit. Met Domela Nieuwenhuis heeft hij een aanhoudend geschil over de rol van de vakbeweging, terwijl hij ook steeds kritischer komt te staan tegenover diens meer naar het individualisme neigende anarchisme. Zijn politieke tegenstanders verwijten hem, dat zijn 'tussenstandpunt' een bewijs is van aarzeling en theoretische verwarring. Internationaal heeft Cornelissen een actieve rol in de strijd tegen de parlementaire actie. Hij bezoekt de internationale congressen van Brussel (1891), Zürich (1893) en Londen (1896). Op het eerste congres is hij aanwezig als correspondent voor *Recht voor Allen* en vertegenwoordigt hij de spoorwegvakvereniging *Steeds Voorwaarts*. De beide andere bezoekt hij als gedelegeerde van de SDB, respectievelijk de Socialistenbond. Ter uitvoering van de resolutie van het congres te Brussel inzake het oprichten van een nationaal secretariaat voor de vakbeweging wordt Cornelissen tot 'arbeidssecretaris' benoemd. Eerst in 1893 komt het Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS) tot stand, zoals bedoeld door het congres te Brussel. Cornelissen is hiervan nog enige tijd bestuurslid. Na het Kerstcongres van de Socialistenbond in 1897 treedt hij met Domela Nieuwenhuis uit de Bond en verlaat in mei 1898 het land om zich voorgoed in Frankrijk te vestigen.

Oprichting van het Nationaal Arbeids-Secretariaat

In 1893 nodigt de Centrale Raad van de SDB de vakverenigingen uit om te overleggen over de oprichting van een Nationaal Arbeids-Secretariaat. Hoewel er in Nederland meer bonden bestaan komen naast de SDB slechts zes bonden ter vergadering, die het over de grondslag van de op te richten vakcentrale al snel eens zijn:

Om de aaneensluiting duurzaam en hecht te doen zijn tusschen de verschillende vakbonden en algemeene arbeidersorganisaties, moest in het secretariaat plaats zijn voor alle arbeidersorganisaties, zoowel socialistische als niet-socialistische, wanneer ze slechts overtuigd waren dat de arbeidersbonden, hoezeer ook verschillend in streven, met elkaar in verbinding moesten worden gebracht, daar toch ook de patroons in Nederland nog altijd beter gemeene zaak met elkaar weten te maken dan de arbeiders.

Op 27 augustus 1893 wordt het reglement van het Nationaal Arbeids-Secretariaat in Nederland vastgesteld. Het doel van het NAS is coördineren, statistische gegevens verzamelen en contact onderhouden met arbeidssecretariaten in andere landen. Het federatieve karakter van het NAS blijkt uit het feit dat elk lid-organisatie een afgevaardigde heeft in het bestuur. Dat er een zekere behoefte bestaat aan een overkoepelend orgaan in vakbondsland blijkt uit het feit dat op de eerste algemene ledenvergadering in februari 1895

meegedeeld kan worden dat er 22 vakorganisaties zijn aangesloten, met gezamenlijk 330 afdelingen en ruim vijftienduizend leden. Het NAS slaagt er niet in om een koepel te zijn voor alle gezindte. Noch de Nederlandsche Roomsche-Katholieke Volksbond, noch Patrimonium, noch het ANVV geven gehoor aan de uitnodiging tot overleg en sluiten zich ook niet aan. Door zijn groeiende afkeer van het parlementarisme voelt Domela zich steeds meer aangetrokken tot anarchisme en revolutie. Aanvankelijk steunt de SDB hem daarin. Het congres in 1892 meent,

dat voor het proletariaat duurzame verbetering op grondslag van de tegenwoordige maatschappij niet mogelijk is en wijzigt het doel van de bond in: revolutie en omverwerping der bestaande maatschappelijke orde met alle wettelijke en onwettelijke middelen.

Domela, die al op het internationale socialistencongres van 1889 in Parijs blij geeft wel sympathiek te staan tegenover het idee van de algemene werkstaking, krijgt meer en meer te maken met oppositie. Bebel en Liebknecht, overtuigde parlementariërs en leiders van de Duitse SPD, vinden het idee van een algemene werkstaking onzin, terwijl hij in eigen land van twee kanten verzet krijgt. Van de rijksambtenaar Cornelis Croll, zijn oude medewerker aan Recht voor Allen, die reeds voor de anarchistische richting heeft gekozen en van Van der Goes en Troelstra, uitgesproken voorstanders van de parlementaire weg. Als in 1893 de SDB met een kleine meerderheid (47 tegen 40 en 14 onthoudingen) besluit "onder geen voorwaarde hoegenaamd, ook niet als agitatiemiddel mee te doen aan verkiezingen" scheurt de bond. Het leidt tot de oprichting van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) in 1894, terwijl de SDB wordt omgedoopt tot Socialistenbond. Domela sluit zich aan bij de laatste, maar de doelen gaan hem niet ver genoeg en in 1898 bedankt hij voor het lidmaatschap. Wat nog over is van de Socialistenbond versmelt in 1900 met de SDAP.

Domela keert zich volledig af van de parlementaire democratie en kiest voor het anarchisme. Na 1898 steekt hij veel tijd in het redigeren van De Vrije Socialist. In 1903 verhuist hij naar Het Gooi en wijdt hij zich aan zijn publicistisch werk, schrijft historische boeken waaronder een aantal biografieën en vertaalt Utopia, over een ideale maatschappij op socialistische grondslag, van de Engelse zestiende-eeuwse humanist Thomas More. In 1910 publiceert hij onder de titel *Van Christen tot Anarchist* zijn memoires, waar meerdere drukken van verschijnen, waaronder een volksuitgave, wat getuigt van zijn nog altijd grote populariteit.

Na de oprichting van het NAS sluiten kleine tot zeer kleine vakverenigingen zich aan. Dit verbreedt weliswaar het draagvlak, maar zorgt niet voor een grotere slagvaardigheid. Meningsverschillen tussen de Socialistenbond en de SDAP zorgen voor conflicten, die zo hoog oplopen dat in 1896 wordt besloten beide te royeren. Een onafhankelijk vaksecretariaat komt er ook nu niet, doordat de signatuur van de organisatie verschuift naar het vrije-socialisme met het aantreden van de nieuwe bestuursleden Gerrit van Erkel en Jan van Zomeren, die beide voortkomen uit kleine vakverenigingen, respectievelijk de Centrale Organisatie van Schildersgezellen en de Kalk- en Steenbewerkerbond. De grote bonden verdwijnen uit het bestuur en hun meer pragmatische opvattingen over weerstandskassen, sociale wetgeving of een hechtere organisatiestructuur vinden bij het NAS-bestuur geen gehoor. De scheiding tussen het NAS-bestuur en deze bonden kenmerkt de ontwikkeling van het NAS. De kleine – vaak militante – bonden zijn vanwege de stemprocedure (één bond-één stem) doorslaggevend. Pogingen om de stemprocedure te wijzigen (voor wijziging van het reglement is een 2/3 meerderheid nodig) ten gunste van de grotere bonden mislukken.

Gerrit Van Erkel werd in de Amsterdamse Nieuwmarktbuurt geboren, als enige zoon, naast twee jongere zussen, van Lena Rijssenburg en de pakhuisknecht Gerrit van Erkel. Op 23-jarige leeftijd trouwt hij met Maria Catharina Meijer, de stiefdochter van een timmerman, met wie hij twee dochters krijgt. Het gezin woont in de Jordaan. Van Erkel sloot zich in het begin van de jaren negentig aan bij de vakorganisatie van schildersknechts en raakte betrokken bij het vakblad *De Schildersgezel*. Hij wordt lid van de Sociaal-Democratische Bond (SDB). In 1892 stelt hij zich kandidaat voor het afdelingsbestuur van Amsterdam, maar wordt niet gekozen. In datzelfde jaar komt de Centrale Organisatie van Schildersgezellen tot stand, die vanaf 1893 *De Schildersgezel* uitgeeft waarvan Van Erkel redacteur is. Vanuit de Centrale Organisatie wordt op 1 oktober 1893 de Internationale Schildersgezellenbond opgericht, waarvan Van Erkel de eerste voorzitter is. Namens de Schildersgezellenbond krijgt hij zitting in het bestuur van het in 1893 opgerichte Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS), aanvankelijk als tweede voorzitter, vanaf maart 1896 als secretaris. De politieke kwesties die de arbeidersbeweging in die dagen verdeelden maakten dat Van Erkel een niet onbelangrijke rol speelde in de strijd tussen parlementairen en antiparlementairen. Die verdeeldheid treft zowel het NAS als de Schildersgezellenbond,

waarvan Van Erkel in 1896 en 1897 voorzitter is. Vooral de afdeling Amsterdam van de schildersgezellen verzet zich tegen het voeren van 'politieke actie'. Van Erkel tracht in zijn bond, net als binnen het NAS, de strijd tussen sociaaldemocraten en vrije socialisten buiten de vakbeweging te houden, maar, of hij wil of niet, hij wordt daarin toch partij. Als eind jaren negentig de Schildersgezellenbond in de versukkeling raakt tracht Van Erkel met een voorstel voor een fikse contributieverhoging daar een eind aan te maken, maar dat mislukt. In mei 1899 treedt de bond uit het NAS, omdat hij de contributieafdracht niet meer op kan brengen. Het ledental daalt tot onder de 300. De afdeling Amsterdam, die al in december 1898 de grootste moeite heeft om zowel een hoofdbestuur als een afdelingsbestuur te bemannen, gaat in maart 1899 teniet, waarna de 'moderne' afdeling Den Haag de leiding overneemt. De latere NVV-voorman J. van den Tempel speelt daarbij een belangrijke rol. In de loop van 1899 ontstaan in Amsterdam zowel een de schildersvereniging 'Vooruit', die zich wel bij het NAS maar niet bij de gereconstrueerde Schildersgezellenbond aansluit en ook een nieuwe afdeling van de Schildersgezellenbond.

In februari 1899 besloot de jaarvergadering van het NAS zijn secretaris voortaan te bezoldigen en wordt Van Erkel met grote meerderheid in die functie benoemd. Op 7 augustus van dat jaar treedt hij in dienst als secretaris-administrateur, tegen een vergoeding van f 13 per week met vrije woning. Het secretariaat van het NAS, jarenlang gevestigd in het gebouw van de Timmerliedenbond, verhuist eerst naar zijn woning aan de Lijnbaansgracht en in oktober 1900 naar een eigen kantoor aan de Rozengracht. Binnen de vakbeweging speelt Van Erkel in deze jaren organisatorisch en politiek een centrale rol. Hij propageert op talloze plaatsen in Nederland de vakorganisatie, spreekt stakende arbeiders toe en verzorgt namens het NAS stakingsuitkeringen. Hij is oprichter van tal van vakverenigingen en hij is actief in het in 1901 gevormde Internationaal Vakbeweging secretariaat. Daarnaast spreekt hij op bijeenkomsten van de Internationale Antimilitaristische Vereeniging. In augustus 1900 werd hij lid van de commissie die met een voorstel tot reorganisatie van het NAS moet komen. De commissie is echter zo verdeeld dat aan het reorganisatiecongres maar liefst vier alternatieven worden voorgelegd. Van Erkel is de voorsteller van de syndicalistische motie, waarbij de 'politieke actie' als strategie wordt verworpen en gekozen wordt voor een federatieve opbouw van de vakbeweging met daarbinnen plaatselijke arbeidssecretariaten. Dit voorstel wordt in tweede instantie bij referendum aangenomen en op basis daarvan wordt een reglementsartikel voorgesteld dat het ijveren voor sociale en arbeidswetten uitsluit. Dit voorstel wordt verworpen, waarna Van Erkel een compromistekst maakt die de kwestie openhoudt. De toelichting die Van Erkel erbij geeft maakt hem bij de sociaaldemocraten de gebeten hond.

Van het Comité van Verweer dat leiding moet geven aan de algemene werkstaking in 1903 is hij penningmeester. Ook daar valt op hoe hij een realistische opstelling combineert met de neiging die verder te laten bepalen door de stemming der arbeiders. Dat leidt nogal eens tot een plotselinge verandering van standpunt. Tijdens de grote vergadering aan de vooravond van de staking, op 2 april 1903, gaat hij om met de pathetisch verklaring: 'Het volk wacht op een sein'. Hij behoort tot degene die na het verlopen van de algemene werkstaking met de beschuldiging komt dat de staking is verraden, om enkele dagen later te verklaren dat de sociaaldemocraten in het Comité geen verraad hebben gepleegd. Half mei 1903 stelt het NAS, in een poging de eenheid binnen de vakbeweging te bewaren, een commissie in die bij de niet-aangesloten bonden de bezwaren tegen het NAS moet onderzoeken. Een commissie uit die bonden zou dan, in overleg met het bestuur van het NAS, een nieuw reglement voorstellen. Ook deze commissie, onder voorzitterschap van H. Spiekman, blijkt verdeeld. Een meerderheid wenst een centrale organisatie en meent dat het NAS moet ijveren voor sociale- en arbeidswetgeving. De minderheid wil het NAS daarentegen een federatieve grondslag geven en wijst het voeren van iedere 'politieke actie' af. Deze minderheid krijgt op het NAS-congres van december 1903 de steun van het bestuur, onder aanvoering van Van Erkel. De gemoederen lopen daarbij hoog op. In een felle discussie met Spiekman stelt Van Erkel dat de meerderheid met haar voorstel de stem van de vrije socialisten smooit en daarmee de oorzaak is van de tweedracht in de vakbeweging. Hij dreigt af te treden wanneer het voorstel wordt aangenomen. Zijn oproep heeft succes. Spiekman verlaat het congres. P.J. Troelstra roept daarop de Algemene Nederlandsche Diamantbewerdersbond op het initiatief te nemen tot het stichten van een nieuwe vakcentrale. Het NAS-bestuur reageert fel en Van Erkel schrijft de zogeheten 'scheurcirculaire', met als kern de zin: 'Scheidt U af van de organisatie waar ge bij aangesloten zijt en sluit U aan bij het N.A. -S.! Wat niet bij elkander hoort moet van elkander af.' De splitsing in de linkse vakbeweging is daarmee een feit.

Het NAS vormt zich in een periode waarin (internationaal) het stakingsmiddel meer wordt gehanteerd. Bij een deel van de stakingen wordt een beroep gedaan op het onervaren NAS, om de steunverlening te organiseren, die afhankelijk is van vrijwillige bijdragen. Weerstandskassen ontbreken of zijn slecht gevuld. Het NAS worstelt met het dilemma of ze uitsluitend steun verleent aan aangesloten organisaties of ook aan niet-aangesloten vakverenigingen en ongeorganiseerden. Het NAS-bestuur en de kleine bonden zijn voor de laatste optie. Onenigheid over de steunverlening leidt ertoe, dat in 1900 de Nederlandse Internationale Sigarenmakers en Tabakbewerders Bond (NISTB), één van de oprichters van het NAS, zich afscheidt. De bond heeft kritiek op de stakingspolitiek van het NAS, maar ook op het negeren van de toenemende overheidsinvloed op de arbeidsverhoudingen en de sociale zekerheid. De interne meningsverschillen leiden tot het reorganisatiecongres van 1901. Ondertussen verandert de samenstelling van het NAS door aansluiting van de Nederlandse Scheeps- en Bootwerkersbond (NS&BB). Op het congres van 1901 spreekt de NS&BB zich uit voor de economische klassenstrijd en geeft de bond geen prioriteit aan de sociale wetgeving. Daarop treedt de Algemeen Nederlandsche Timmerlieden Bond (ANTB) - ook een initiatiefnemer van het NAS - uit de organisatie. Ter verdediging van de keuze voor de economische klassenstrijd verwijst het NAS naar de Franse Confédération

Générale du Travail (CGT). Het is het begin van een actievere rol in de internationale vakbeweging. Na de eeuwwisseling ontpopt het NAS zich in het Internationaal Secretariaat van Nationale Vakcentrales als geestverwant van de CGT, die een syndicalistische koers vaart. Op het reorganisatiecongres van december 1903 doet een commissie onder leiding van Hendrik Spiekman een laatste poging het NAS om te vormen tot een 'moderne' vakcentrale, die zich inzet voor sociale wetgeving. Dit mislukt en in de daaropvolgende 'Scheurcirculaire' van het NAS-bestuur, wordt opgeroepen om uit de niet-aangesloten bonden te treden en zich bij het NAS aan te sluiten. Het ledental van het NAS loopt echter terug, ook vanwege de vernietigende uitwerking van de mislukte Spoorwegstaking van 1903.

Johannes Nicolaas (Jan) van Zomeren, is geboren op 21 februari 1848 in de Looiersdwarsstraat te Amsterdam. Het streng katholieke gezin Van Zomeren is kort daarvoor van Breda naar Amsterdam verhuisd. Al op tienjarige leeftijd ging hij met zijn vader, de metselaar Johannes van Zomeren, op pad om het vak van metselaar te leren. Zijn jeugd brengt hij door in Amsterdam, Zaandam en Nieuwer-Amstel. In 1873 leert hij H.J.G. Jansen van Galen kennen, een vakgenoot die lid is van de Vrijdenkersvereniging 'De Dageraad' en van de Eerste Internationale en die een belangrijke rol in zijn politieke ontwikkeling zal spelen. Van Galen neemt Van Zomeren in 1879 mee naar de eerste openbare bijeenkomst van de Sociaal-Democratische Vereeniging in het gebouw van de Amsterdamsche Werkmansbond. Het lukte hem vooralsnog niet Van Zomeren tot socialist te maken en hun vriendschap bekoelt. Jansen van Galen geeft de hoop echter niet op en laat trouw Recht voor Allen bij Van Zomeren in de bus doen. Waarschijnlijk in 1884 wordt Van Zomeren lid van de Sociaal-Democratische Bond (SDB). In 1887 wordt hij lid van de Metselaars- en Opperlieden-Vereeniging 'Vrijheid en Recht' en in 1891 is hij voorzitter van de daaruit voortgekomen

Kalk- en Steenbewerkersvereniging 'Door Verbroedering Verbetering' in Amsterdam, die op dat moment zeventig leden telde. Van Zomeren, die in op 21 juni 1871 in het huwelijk is getreden met Geertrui Alida van der Groep, met wie hij vijf dochters en zes zoons krijgt, krijgt door vakbondsactiviteiten moeilijker werk, zodat zijn kinderrijke gezin af en toe honger lijdt. Hij wordt niet alleen door de patroons gemeden maar ook door collega's. Als voorzitter van de Kalk- en Steenbewerkersvereniging verschijnt Van Zomeren in 1891 voor de enquêtecommissie die onderzoek doet naar de arbeidsomstandigheden in Nederland. Hij is op dat moment ploegbaas en verdient 25 cent per uur. Hij werkt gemiddeld van 5 uur 's ochtends tot 8 uur 's avonds, met een uur middagschaft en in de middag nog eens een halfuur pauze. Zijn optreden voor de commissie biedt naast veel informatie over de werkomstandigheden van metselaars tevens inzicht in de opvattingen van Van Zomeren. Hij pleit voor een tienurige werkdag en keert zich tegen het stukloonstelsel, dat volgens hem tot knoeiwerk leidt en de arbeiders onnodig opjaagt. Hij toont zich een tegenstander van de in die dagen opkomende revolutiebouw, die niet alleen slechte huizen oplevert door het gebruik van goedkoop materiaal maar ook zorgt voor veel ongevallen. Van Zomeren is een voorstander van een ongevallenverzekering. De opleiding tot metselaar noemt hij treurig, omdat jonge metselaars de ambachtsschool niet bezoeken. Hij bepleit een arbeidsverbod tot zestien jaar. Hij toont zich een fel tegenstander van drankgebruik en van uitbetaling van loon in kroegen. Hij constateert dat de kloof tussen arbeiders en patroons de laatste tien jaar groter is geworden door de toenemende bewustwording der arbeiders.

In de winter van 1893-1894 is Van Zomeren lid van een door de SDB geïnspireerd 'Comité tot leiding van betoogingen van werkelozen'. Hij gaat daartoe met anderen op audiëntie bij de Amsterdamse burgemeester. Het organiseren van metselaars, die in kleine ploegen werken en nogal eens van baas wisselen, is een moeizame opgave. Mede door zijn inzet en die van zijn vriend en vakgenoot J.J. van Veelen, voorzitter van de Amsterdamse SDB, wordt in 1894 in die stad weer een vakvereniging voor metselaars opgericht, opnieuw 'Door Verbroedering Verbetering' geheten. Van Zomeren wordt voorzitter. Na het tenietgaan van de Kalk- en Steenbewerkersbond beijverde Van Zomeren zich voor de oprichting van een 'Algemeene Nederlandsche Metselaarsbond', die in 1897 tot stand komt. Van Zomeren is tot 1900 ook daarvan de voorzitter, daarna commissaris. Op de jaarvergadering van het Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS) in februari 1896 wordt Van Zomeren, afgevaardigd door de organisatie van de sinds begin 1895 aangesloten Kalk- en Steenbewerkersbond, gekozen tot voorzitter als opvolger van de meubelmaker P. Wouters. G. van Erkel, met wie het gezicht van het NAS zal vormen, wordt benoemd tot secretaris. Zijn functie voert hem naar alle hoeken van het land om organisaties op te richten, vergaderingen toe te spreken en stakingen te leiden. Van Zomeren toont zich een competent stakingsleider. Door zijn optreden is de metselaarsstaking van april 1899 in Vlissingen succesvol. Stakingsleider M.A. Bil betitelde hem bij die gelegenheid als 'onzen altijd en immer beminden, geslepen tacticus'. Als begin 1900 de matrozen en stokers op de mailboten in staking gaan, reist Van Zomeren opnieuw naar Vlissingen, maar nu met minder succes. In Gorinchem keert hij kort na een gewonnen staking op een lompenfabriek op verzoek van de directie terug, omdat de arbeiders opstandig bleven. Van Zomeren legt de arbeiders uit dat zoiets niet kan en dat ze, wanneer er weer een staking uitbrak, niet op steun van het NAS hoeven te rekenen.

Van Zomerens vindt solidariteit minstens zo belangrijk als hechte organisatie. In zijn eigen Metselaarsbond keert hij zich met succes tegen het voorstel, een Bondsweerstandskas op te richten. Daar is volgens hem het NAS voor. Desondanks richt de afdeling Amsterdam een dergelijke kas op. Bang voor het groeien van de afstand tussen bestuurders en leden accepteert Van Zomerens in 1900 schoorvoetend een salaris van zestien gulden in de week en een 'vrije woning' voor zijn tot dan toe onbezoldigde functie. Hij spreekt de vrees uit niet langer degene te blijven die hij is. In de richtingenstrijd binnen de vakbeweging stelt Van Zomerens zich gematigd op. Hij komt naar voren als een typische 'vakverenigingsman', een man van de praktijk en gemoedelijk in de omgang. Bij de discussies over de richting van het NAS hield hij zich meestal op de achtergrond en liet hij het woord aan secretaris Van Erkel. De partijpolitieke positie van Van Zomerens is moeilijk te bepalen. Hij heeft in elk geval weinig op met de SDAP, die nogal eens de aanval op het NAS opent. Door de richtingenstrijd binnen het NAS raakt Van Zomerens enigszins verbitterd en laat zijn gemoedelijkheid hem wel eens in de steek. Gezien de voortdurende kritiek en de verdachtmakingen vanuit de SDAP dreigt hij in de zomer van 1902 samen met Van Erkel en J.W. Bonnet zelfs met aftreden.

Van Zomerens plotselinge dood in augustus 1902 roept veel emoties op. Hij is op weg naar een vergadering in Utrecht om in debat te gaan met de SDAP'er L.M. Hermans. Hij wordt op station Muiderpoort door een hartverlamming getroffen. Toen bleek hoe algemeen er waardering is voor zijn persoonlijkheid en welke grote populariteit hij geniet. Het Volksdagblad brengt het bericht van zijn overlijden op een zwart omrande voorpagina. In vrijwel alle bladen van de vakbeweging verschijnen necrologieën, waarin Van Zomerens wordt herdacht als een bijzondere figuur aan wiens goeder trouw, door vriend noch vijand is getwijfeld en onder beide grote achting geniet. Het Volk noemt hem een man die zich met ijver heeft gegeven aan de vakorganisatie. Al heeft die in de ogen van de sociaaldemocraten hem op verkeerde wegen geleid, 'trots alles was hij een van hen die streden voor de ontvoogding der arbeiders'. Deze zinsnede is voor het NAS reden om de kopstukken van de Amsterdamsche Bestuurdersbond en de SDAP uit te sluiten van de begrafenis. Die begrafenis, op 5 september, is een massaal gebeuren met naar schatting drieduizend deelnemers. Tachtig organisaties zijn in de stoet vertegenwoordigd en veertig vaandels worden meegevoerd. Een twintigtal kransen tooide de kist, die door vakgenoten werd gedragen. Vanuit zijn woonhuis in de Wijtenbachstraat voert een lange route de stoet door het centrum van Amsterdam naar het kantoor van het NAS aan de Rozengracht. Duizenden mensen staan langs de route om 'Ome Jan' een laatste groet te brengen.

Tegenover het NAS wordt het 'moderne' NVV opgericht. Vijf van de elf bonden die het NVV oprichtten, hebben een verleden in het NAS. Voor deze is het NVV een doorstart. Het NVV groeit en raakt in conflict met het NAS, omdat ze de acties van het NAS niet wil steunen en zelfs ondermijnt. Het NAS-bestuur reageert op de komst van het NVV door zich er ideologisch sterk tegen af te zetten. Bevrijd van de sociaaldemocraten en een aantal grote bonden poogt Van Erkel het NAS in vrij-socialistische of anarchistische richting te sturen. 'Vrijheid' wordt eind 1905 het alles overkoepelende doel van het NAS. De taak van de vakbeweging is onbepaald en strekt zich uit over tal van levenssferen. De kleine materiële verbeteringen betekenen niets in relatie tot het vrijheidsideaal. Hierop komt kritiek van Fritz Drewes en Harm Kolthek Jr., die zich oriënteren op het Franse syndicalisme. De CGT legt in oktober 1906 het syndicalistisch handvest van Amiens vast, een voorbeeld voor tal van vakorganisaties. De vakbondstaak wordt erin aangescherpt en onderscheiden van het anarchistische streven, zoals Kolthek dat ook beoogt. Het Internationaal Libertair Congres in Amsterdam en de aanpalende syndicalistische conferentie in 1907 dragen bij aan de keuze van het NAS voor een syndicalistische koers. Na de Spoorwegstakingen en de oprichting van het NVV slinkt het NAS, dat bij zijn oprichting ruim vijftienduizend telt, tot iets boven de drieduizend leden. Van 1907 tot 1913 is Harm Kolthek secretaris. Hij slaagt erin om het NAS, die in ernstige financiële en organisatorisch moeilijkheden verkeerd, weer gezond te maken. In 1913 is de vakcentrale weer gegroeid tot ruim negenduizend leden. De in 1907 gekozen koers effent het pad voor Kolthek om als nieuwe secretaris, de syndicalistische beginselen als grondslag van het NAS vast te leggen in een door hemzelf geschreven beginselverklaring. Het NAS bereikt in 1920 zijn grootste ledental van 51.570. Ter gelegenheid van het vijftienvijftigjarig bestaan van het NAS in 1918 schrijft Domela in een bijdrage voor het gedenkboek:

Het N.A.-S., dat op federatief standpunt staat en dus niet van boven-af bestuurd mag worden, moet trachten dit standpunt te handhaven. Dat is een moeilijke taak, want de mensch is zoo geneigd om de baas te spelen als hij daartoe de gelegenheid heeft. Er zijn onder de menschen figuren die bestemd zijn om te leiden en daarnaast staat de grote massa die geleid wil worden. Nu is er maar één stap nodig of men wordt van een leider een bestuurder of heerscher. Dat ligt dan wel aan de leden die zich laten beheerschen, maar de menschelijke gemakzucht laat zich zoo gemakkelijk onderwerpen aan diegene die de leiding in handen hebben.

Het syndicalisme kan nog een groote toekomst hebben als het zelfstandig blijft en zich niet als bijwagen eener politieke partij laat gebruiken. Het kan de wegbereider worden eener nieuwe toekomst, want alleen een samenleving op federatieve grondslag met eerbiediging van de rechten van de minderheden en niet een gecentraliseerde macht die uit één punt alles bestuurt en van boven-af regeert, kan duurzaam werken tot geluk, der menschheid.

Moge het N.A.-S. steeds getrouw blijven aan deze leus, dan zal het op zijn 50sten verjaardag nog heel wat sterker zijn en heel wat meer invloed hebben dan op zijn 25sten gedenkdag. Als medeoprichter wensch ik den bestuurders

*en den leden de noodige kracht en volharding toe om getrouw aan de leuze waaronder het is ontstaan, te volharden, noch rechts noch links afwijkend, maar recht op het doel afgaande.
Vivat! Crescat! Floreat!*

Lit. & bron.: F. Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist* (Amsterdam 1914³) p. 14, 23; B. Lansink Jr., e.a., *Gedenkboek uitgegeven door het Nationaal Arbeids-Secretariaat ter gelegenheid van zijn 25-jarig bestaan* (Amsterdam 1918) p. 8-15; A. Romein, 'Ferdinand Domela Nieuwenhuis de apostel der arbeiders', in: Jan en Annie Romein, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen. IV negentiende eeuw.* (Amsterdam 1946⁹) p. 213-226; A. Lehning, 'Cornelissen, Christianus Gerardus', in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland deel 2* (Amsterdam 1987) p. 35-38; G. Harmsen, 'Nieuwenhuis, Ferdinand', in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland. Deel 6* (Amsterdam 1995) p. 160-161; Johan Fieswijk, 'Zomeren, Johannes Nicolaas van' in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland. Deel 7* (Amsterdam 1998) p. 268-271; Wikipedia: *Ferdinand Domela Nieuwenhuis* (mrt. 2020)

Algemene Nederlandse Diamantbewerkersbond (ANDB)

De ANDB opgericht in 1894 beleeft zijn gloriejaren in de periode tot de Eerste Wereldoorlog, wat samenvalt met de grootste bloeitijd van de diamantindustrie in Amsterdam. Het is de eerste goed georganiseerde vakbond in Nederland en een tijdlang zelfs de grootste bond in ons land. De aanpak en organisatiewijze van de ANDB heeft grote invloed op de rond 1900 opkomende 'moderne' vakbeweging in Nederland en op de koers van het in 1905 opgerichte Nederlandse Verbond van Vakverenigingen (NVV).

Amsterdam is eind negentiende begin twintigste eeuw wereldwijd het belangrijkste centrum van de diamantindustrie. De wortels daarvan gaan terug tot in de zestiende eeuw als Sefardische joden uit Portugal met handelscontacten in gebieden waar diamant wordt gevonden zich in Amsterdam vestigen. Dat joden zich op de diamantbewerking richtten heeft te maken met het feit dat het een van de weinige vrije beroepen is waarvoor men zich niet bij een gilde hoeft aan te sluiten. Toetreding tot een gilde is voor joden niet toegestaan. Echt grootschalig wordt de bedrijfstak in de negentiende eeuw. Voor een grotere en goedkopere productie worden vanaf ca. 1820 door paarden aangedreven slijpmolens ingezet. Vanaf 1850 doet stoom als krachtbron zijn intrede. Kleine werkplaatsen worden meer en meer vervangen door grote fabrieken. De bedrijfstak is nog beperkt tot 1.000 diamantbewerkers. In 1860 zijn het er al 1400. Het is het begin van een spectaculaire groei. De diamantindustrie zal uitgroeien tot de grootste bedrijfstak van Amsterdam.

Nadat in de jaren 1870-1873, de zogenaamde Kaapse Tijd, een grote hoeveelheid diamanten in Zuid-Afrika zijn gevonden, neemt de diamantindustrie een grote vlucht, maar diamanten blijken ook als luxeproducten conjunctuurgevoelig te zijn. Tijdens de grote economische crisis in de jaren 1875-1890 stagneert de ontwikkeling. Daarna beleeft de diamantindustrie opnieuw een bloeiperiode, vooral door de grote vraag naar diamanten in de Verenigde Staten. Er werken dan in Amsterdam meer dan 10.000 mensen in de diamantindustrie van wie ongeveer 70% joods is. Ondanks de bloeiperiode zijn de werkomstandigheden voor de meeste diamantbewerkers slecht en de lonen laag. Als de marktomstandigheden even tegengit, worden vele arbeiders weer op straat gezet zonder inkomen. In donkere vertrekken wordt minstens 12 uur per dag gewerkt zonder pauzes. De gezondheidsschade aan ogen en longen is voor velen groot. Het geldt niet voor iedereen en in dezelfde mate. Er is een hoge mate van specialisatie en een sterke hiërarchie. Voor elke specialisatie is meestal langdurige opleidingen vereist. Bovenaan de ladder staan de klovers en de slijpers, die de diamant zijn hoofdvorm geven. Het minst verdienen de chipslijpers die schilfers van diamant tot kleine briljanten slepen.

De Roosjessnijders

De ANDB wordt in 1894 de (vooralsnog neutrale) vakorganisatie voor de gehele Amsterdamse diamantindustrie die tot de reorganisatie van 1902 de vorm heeft van een federatie. Elk van de tien aangesloten verenigingen organiseert een eigen beroepsgroep, heeft een eigen bestuur en opereert relatief zelfstandig. In de diamantindustrie heb je klovers, snijders en slijpers, geschoolde beroepen, die een leertijd vereisen van twee á drie jaar voordat het vak kan worden uitgevoerd. Snijden en slijpen zijn onderverdeeld naar de vorm waarin de diamanten worden gemaakt: briljanten of roosjes. In het kloven en slijpen werken nauwelijks vrouwen in tegenstelling tot het snijden. Het roosjessnijden is in de loop der jaren zelfs veranderd in een vrouwenberoep. Er bestaat wel een Briljantsnijders- en -snijdersvereniging (BSSV), die zich net als de andere categorale bonden onder de paraplu van de ANDB schaart, maar geen vereniging van roosjessnijders.

Roosjessnijders worden door vele diamantbewerkers gezien als indringers in 'hun' diamantvak, die de gedaalde lonen op hun geweten hebben. Zij worden ervan beschuldigd te lage lonen te accepteren, omdat zij er niet van hoeven te leven, laat staan een gezin te onderhouden. Het verhaal gaat dat zij hun verdiensten alleen gebruiken om naar de laatste mode gekleed te kunnen gaan. Onder briljantsnijders geldt het roosjessnijden als afschrikwekkend voorbeeld, omdat er nauwelijks nog mannen werken. De ANDB streeft naar gelijk loon voor mannen en vrouwen en dat moet ook de oplossing zijn voor het probleem van de briljantsnijders. Eind 1895 wordt Dolf de Levita voorzitter van de BSSV. Hij pakt de problemen voortvarend aan. In *De Diamantsnijder* stelt hij werkgevers aan de kaak, die handig profiteren van 'de vrouwelijke gedweeheid, van haar vrees, van haar zoogenaamd fatsoen' om werkneemsters minder loon te betalen.

In de eerste maanden van 1896 melden zich enkele roosjessnijders bij het bestuur van de BSSV. Er wordt besloten een aparte vereniging voor deze groep op te richten. Een niet onlogische keus, aangezien in de roosjesbranche andere werkgevers actief zijn dan bij het briljantsnijden. Op 3 juni 1896 komt de Roosjessnijders- en -snijdersvereniging tot stand. Er wordt een bestuur gekozen van vijf vrouwen, met Betje

Lazarus als presidente en haar zuster Sophie Lazarus als secretaris. Een manifest ondertekend door Betje Lazarus wordt onder vakgenoten verspreid. Het richt zich tot de jonge ongehuwde vrouwen, 'meisjes' in het toenmalige spraakgebruik. Het noemt de lage lonen en de lange werkdagen als misstanden waaraan alleen iets gedaan kon worden door vereniging. Maar jonge vrouwen komen niet naar vergaderingen, omdat hen is wijsgemaakt dat dat niets voor hen is, dat het geen pas geeft, dat zij 's avonds bij moeder thuis horen te blijven of dat je daar niets goeds leert. Maar met dergelijke praatjes kun je jezelf en je ouders niet te eten geven en daarom moeten roosjessnijdsters toch naar vergaderingen komen. De initiatiefneemsters hebben al geleerd dat de vrouw evengoed een mens is als de man en dat zij niet geboren is om alleen maar te dulden en te gehoorzamen. Zij moet de man laten zien dat zij evenveel waard is als hij door te weigeren nog langer voor een lager loon te werken dan het zijne.

De RSSV trekt als eerste vakvereniging van arbeidsters, de aandacht van vrouwen die actief zijn in de vrouwenbeweging, die in die tijd in Nederland sterk in opkomst is. Een van hen is de journaliste en voormalig lerares Henriette van der Meij, die graag een club wil opzetten waar arbeidsters algemene ontwikkeling op kunnen doen. Dat plan valt in goede aarde bij het RSSV-bestuur, want hun leden zijn veelal meteen na de lagere school, op de leeftijd van 12 of 13 jaar, in de leer gegaan voor roosjessnijdsters en hebben weinig kans gehad kennis op te doen. De ontwikkelingsclubs, die ook openstaat voor briljantsnijdsters, zijn een groot succes, net als de taal cursus die er later bijkomt. Ter afsluiting van het studieseizoen is er een uitstapje, die voor veel leden de eerste keer is dat ze buiten Amsterdam komen. Voor roosjesnijdsters die de smaak van het lezen te pakken hebben gekregen, bestaat de mogelijkheid lid te worden van de bibliotheek van de briljantslijpersknechtenvereniging. Niet alleen romans, maar ook boeken en tijdschriften over bijvoorbeeld aardrijkskunde, geschiedenis en politiek kunnen ze er lenen, wat hun horizon flink verbreed.

Als Sophie Lazarus eind 1899 terugblijkt op drie jaar RSSV is ze niet optimistisch. De arbeidsvoorwaarden in het roosjessnijden zijn nog steeds droevig. Lonen van f 6,- á f 7,- zijn gebruikelijk, terwijl elders in de diamantindustrie een weekloon van f 24,- als minimum geldt. Gelukkig stijgt het ledental van de vereniging wel iets. Bovendien is het ANDB-bestuur begonnen met een actie onder de briljantsnijders. Isaac Brouwer wordt aangesteld als looncommissaris om ongeorganiseerde mannen en vrouwen te bewegen lid te worden en te zorgen dat alle patroons het in 1894 overeengekomen minimumstukloon betalen. Tegen het eind van 1898 worden de positieve resultaten daarvan zichtbaar. Vervolgens zijn de roosjessnijdsters aan de beurt, hoewel sommige ANDB-bestuurders het aantal georganiseerden daar eigenlijk nog te laag vinden voor zo'n actie. Bijkomend probleem is dat er, meer dan bij het briljantsnijden, waar vaker in kleine werkplaatsen wordt gewerkt, roosjessnijdsters thuis werken, wat de controle op de handhaving van het minimumstukloon lastiger maakt. In de zomer van 1900, de RSSV telt intussen zo'n driehonderd leden, komt er een gezamenlijk offensief van het ANDB-bestuur en de RSSV. In het ANDB-weekblad staan artikelen over de slechte situatie bij het roosjessnijden en alle roosjessnijdsters worden opgeroepen mee te doen aan de handhaving van het minimumstukloon. Daarbij hekelt Sophie Lazarus nog eens de bespottelijke meningen over wat voor meisjes en jonge vrouwen geen pas zou geven, waardoor zij niet naar vergaderingen mogen, maar bijvoorbeeld wel naar dansles!

Op 13 augustus, een paar dagen nadat er een algemene staking in de diamantindustrie is begonnen, wordt er ook voor roosjessnijdsters een openbare vergadering uitgeschreven. Een ongekend succes, mede doordat door de staking vele ongeorganiseerde roosjessnijdsters zonder werk zitten. Zo'n vierhonderd vrouwen zijn gekomen, veel meer dan verwacht, zodat er naar een grotere zaal moet worden uitgeweken. Met naam en toenaam noemt Brouwer daar de werkgevers van roosjessnijdsters van wie het personeel ondanks de staking nog aan het werk is. Hij legt uit wat de inzet van de staking betekend voor roosjessnijdsters, namelijk het eerder dat jaar vastgestelde minimumstukloon. Er melden zich 139

nieuwe leden. In de roosjesbranche eindigt de staking, na zeven weken! op 28 september. De werkgevers hebben (onder meer) het geëiste minimumstukloon voor roosjessnijden aanvaard. Voor de meeste roosjessnijdsters betekent het een loonsverhoging. In het ANDB-weekblad wordt het succes toegejuicht, maar er staat ook een lijst in met namen van roosjessnijdsters die tijdens de staking hebben doorgewerkt.

De vijfde verjaardag van de RSSV kan feestelijk worden gevierd. Het ledental is gestegen naar 450, waarmee naar schatting de helft van alle Amsterdamse roosjessnijdsters zijn georganiseerd. De zusters worden opgevolgd door

Roosjessnijdsters- en Snijdersvereniging.

OPENBARE VERGADERING

op Dinsdag 25 Augustus,

des avonds half negen in 't lokaal „Casino”. Waterlooplein.

Spreekster: Mej. B. LAZARUS,

Onderwerp: De toestanden in 't roosjessnijden.

Spreker: A. S. DE LEVITA,

Onderwerp: Het nut van vereniging.

Entree vrij. Discussie vrij.

Er mag niet geroookt worden. De Vergadering zal te half elf afge-
loopen zijn.

HET BESTUUR.

de zusters Bet en Rebecca de Miranda, die beide al jaren bestuursfuncties in de RSSV hebben vervuld. Zij zullen de vereniging niet lang leiden. In 1902 verandert de ANDB van een federatie in een centraal geleide bond, waarmee een einde komt aan de RSSV als zelfstandige, door vrouwen bestuurde vereniging. De roosjessnijdsters zijn nu lid van ANDB-vakgroep VII, die net als de andere vakgroepen uitsluitend vergaderen onder leiding van een lid van het bondsbestuur, dat alleen uit mannen bestaat.

Als **Betje Lazarus** in 1895 voor het eerst in de openbaarheid treedt, is zij 25 jaar oud en al langer dan zeven jaar werkzaam als roosjessnijdster in de diamantindustrie. Wanneer en waar zij dat vak heeft geleerd is niet bekend, evenmin wat haar schoolopleiding is. Op zijn minst heeft zij lager onderwijs genoten. Ze schrijft goed Nederlands in tegenstelling tot haar moeder, Esther de Jong, die haar huwelijksakte met ongeoefende hand tekenden. De Kampenaar Lion Lazarus, haar vader, is als banketbakkersknecht begonnen maar heeft later een eigen zaak. Betje Lazarus is het oudste kind van het gezin. Ze heeft een bijna twee jaar jongere zuster, Sophia en een vijf jaar jongere broer, Marcus. Drie andere zusjes zijn op jonge leeftijd overleden. Dat Lazarus op een avond in december 1895 als eerste vrouw een vraag stelt op een openbare vergadering van de Algemene Nederlandsche Diamantbewerdersbond (ANDB), baart opzien. 'Hoe, een gewoon meisje, een roosjessnijdster nog wel, op een vergadering iets dorst te zeggen! Iets buitengewoons was gebeurd en het feit werd druk besproken', zoals ze zich later herinnert. De vergadering is een initiatief van de nieuwe voorzitter van de briljantsnijdersafdeling van de ANDB Dolf de Levita, om zoveel mogelijk diamantsnijders en -snijdsters lid te maken van de bond. Apart voor de snijdsters organiseert hij in februari 1896 een cursusvergadering. De Levita heeft Dora Schook-Haver uitgenodigd om te spreken over 'De positie der vrouw in de maatschappij, de rechtspositie der vrouw en de vrouw als arbeidster in de diamantindustrie'. De feministe legt uit dat vrouwen te lijden hebben onder vooroordelen die maken dat hun arbeid ten onrechte minder wordt gewaardeerd dan die van mannen en daarom ook slechter worden betaald. Ze spoort vrouwen aan om voor hun eigen belangen op te komen en zich te organiseren. Lazarus geeft er gevolg aan met de oproep 'Aan de Roosjessnijdsters', die op 28 februari 1896 in het Weekblad van de ANDB verschijnt. Haar zuster en zij hadden al vaker, maar tevergeefs geprobeerd hun collega-roosjessnijders over te halen zich te verenigen en nu probeert ze het nog één keer: 'Wij zullen de eersten zijn. Wie volgt ons voorbeeld?'. Zo is op 3 juni 1896 de Roosjessnijdsters- en -snijdstersvereniging (RSSV) opgericht met Lazarus als 'presidente' en haar zuster Sophie als secretaris. Ook de drie andere leden van het voorlopig bestuur zijn vrouwen, net als de overgrote meerderheid van de leden. Voor een vakvereniging is dat hoogst ongebruikelijk, maar in dit geval niet vreemd, want er zijn nauwelijks mannen werkzaam in het roosjessnijden. Die eerste jaren is het moeilijk de leden vast te houden en van de RSSV een bloeiende vereniging te maken, maar Betje en Sophie Lazarus houden vol. Ze gaan in op het aanbod van de journaliste en voormalig onderwijzeres Henriette van der Meij, om een cursus algemene ontwikkeling te organiseren voor de roosjessnijders. De zogenaamde ontwikkelingsclubs worden een groot succes en zijn het begin van het scholingswerk voor alle ANDB-leden.

Samen met een Amsterdamse briljantsnijdster nemen de zusters Lazarus in september 1897 als de enige drie vrouwen tussen ruim veertig mannen deel aan het internationale diamantbewerderscongres in Antwerpen. Daar worden zij door de Belgische organisatoren speciaal gefêteerd. Na aankomst lopen de mannen met hun vaandels in optocht door de stad naar de vergaderzaal, terwijl de vrouwen in een van de rijtuigen zitten die vooroprijden. Betje Lazarus krijgt veel bijval als ze de Antwerpse diamantsnijders oproept om niet langer te proberen vrouwen uit het vak weg te krijgen, maar te streven naar gelijke beloning van vrouwen en mannen.

Eind 1897 treedt zij af als voorzitter van de RSSV, omdat ze niet langer in de diamantindustrie werkt. In juni is ze een geheelonthouderscafé aan het Rembrandtplein begonnen, samen met Jacques de Beer, de man met wie ze op 3 november 1897 trouwt. Hij heeft aan het Waterlooplein gewoond enkele huizen verwijderd van het adres waar zij was geboren en de eerste jaren van haar leven heeft doorgebracht. Haar vader heeft in 1891 zijn latere schoonzoon, toen nog vleeshouwer van beroep, voorgedragen als lid van Handwerkers Vriendenkring, waaruit blijkt dat de gezinnen Lazarus en De Beer elkaar goed kennen. Het Geheelonthouders-Café van het paar was eerst gevestigd op het Rembrandtplein. Het wordt een bekend adres voor vakbondsvergaderingen, maar ook in de Amsterdamse afdeling van de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP), waarvan De Beer al snel lid wordt. Zij zal hem daarin later volgen. Haar aversie tegen alcoholische drank is zo sterk dat ze bij de feestelijke opening van het diamantbewerderscongres in Antwerpen onverschrokken het woord vraagt om te protesteren tegen de wijn die wordt geschonken op een congres van 'bewuste arbeiders'. Henri Polak is als voorzitter van de ANDB en leider van de grote Amsterdamse delegatie, dermate onaangenaam getroffen door haar optreden dat hij er meteen openlijk afstand van neemt.

De vrouwenzaak laat Lazarus niet los. Nadat Sophie het voorzitterschap van de RSSV, eind 1897, erbij heeft genomen, omdat er nog geen opvolger is gevonden, blijft zij nog een jaar de vergaderingen leiden. In 1898 is ze betrokken bij de voorbereiding van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in Den Haag. Samen met Polak verzorgt ze de inzending, die in de Industriezaal het werk van vrouwen in de diamantindustrie laat zien. Een viertal vrouwen bewerken ter plekke diamanten. Voor Lazarus wordt de tentoonstelling een desillusie. Er ontstaat een conflict over de financiering

van de inzending tussen Polak en Marie Jungius en de andere leden van de commissie die verantwoordelijk zijn voor de Industriezaal. Omdat het overeengekomen loon niet langer wordt uitbetaald, verlaten de diamantbewerksters voortijdig de tentoonstelling. Zij hadden al eerder geprotesteerd tegen het regime in de Industriezaal. De arbeidsters mogen hun lunchpauze niet naar eigen inzicht besteden, omdat ze onder toezicht van de opzichteres moeten blijven ter voorkoming van 'onzedelijkheid'. Een verondersteld gevolg van contact met mannen. Lazarus trekt uit deze ervaring de conclusie dat er van samenwerking tussen vrouwen uit verschillende klassen niets terecht kan komen, zolang arbeidsters door goedbedoelende vrouwen, zoals de organisatrices van de Industriezaal, niet worden behandeld 'als gelijkbetroefde wezens, maar als inférieure en in de goede gevallen als kindertjes van de moedertjes commissieleden en opzichtresses'. Ze hekelt 'die eeuwig dwaze en aanmatigende mening van te moeten beschermen en oppassen en waken over die arme sukkels', die in dit geval ook nog eens gepaard gaat met een gebrek aan inlevingsvermogen in de situatie van diamantbewerksters, die wel hebben gewerkt maar door een conflict waar zij buiten staan er niet voor krijgen betaald. In 1899 is Lazarus lid van de Amsterdamse SDAP-afdeling, net als haar mede-RSSV-activistes en vele andere ANDB-leden in en rond de Jodenbuurt. Haar leven verandert in 1900 echter drastisch doordat ze samen met haar man uit die vertrouwde omgeving naar Zaandam verhuist. Daar was al eerder een geheelonthouderscafé onder de naam 'de Ijsbeer' geopend beheerd door haar vader, die zijn banketbakkerszaak met ijsalon heeft opgegeven. Het café aan het Rembrandtplein wordt nu gedreven door haar broer Marcus en haar schoonzuster, Sara Coltof. In Zaandam wordt Lazarus behalve in de geheelonthoudersbeweging ook actief in de plaatselijke SDAP-afdeling, die na de komst in 1902 van Maurits Mendels, ook actief geheelonthouder, snel groeit. In juli 1903 bevalt ze van een dochter, Etha. Dat gebeurde niet thuis in Zaandam, maar in de Rijkskweekschool voor vroedvrouwen in Amsterdam. De reden is dat de aangezochte kraamverpleegster van de kruisvereniging zich op het laatste moment heeft teruggetrokken nadat ze heeft gehoord dat in café 'de Ijsbeer' veel socialistische vergaderingen worden gehouden. Het jaar daarna krijgt Lazarus het zwaar. Haar moeder overlijdt en mogelijk daardoor kon haar vader het niet meer bolwerken in het café. Het gezin verhuist met hem terug naar Amsterdam en opent in de Ruyschstraat, in een buurt met nieuwe, betere woningen waar inmiddels veel diamantbewerkers uit hun oude buurt zijn heengetrokken, een geheelonthouderscafé annex fabriek van alcoholvrije dranken. Het mislukt en er komt een nieuw café, nu aan de Linnaeusstraat, dat evenmin goed loopt. Ook haar man is kennelijk niet meer in staat om te werken, zodat Lazarus alleen staat voor het levensonderhoud van dochter, vader en man. Zij pakt haar oude beroep van roosjessnijder weer op, waarvoor het gezin eind 1906 weer naar de Jodenbuurt verhuist. Om de eindjes aan elkaar te knopen hebben ze ook nog tijdelijke inwoning van familieleden, onder meer van haar zuster met haar twee zoontjes. Ook Sophie is, na het stuklopen van haar huwelijk met de socialistische uitgever Bram Soep, weer als roosjessnijder aan de slag gegaan. Lazarus' man wordt in 1911 opgenomen in de Joodse psychiatrische inrichting Het Apeldoornsche Bosch, waar hij anderhalf jaar later, op 44-jarige leeftijd, overlijdt. Terwijl de Amsterdamse diamantindustrie in een zware crisis verkeert, begint Lazarus, die in 1914 vaak geen werk kan vinden, begin 1915 (haar dochter was bijna 12) een nieuw bedrijf. Samen met haar broer en schoonzus, die het geheelonthouderscafé aan het Rembrandtplein opgeven, opent ze een alcoholvrije lunchroom aan het Damrak, tegenover de Beurs, opnieuw 'de Ijsbeer' genaamd. De 'weduwe B. de Beer-Lazarus' adverteert regelmatig in de socialistische pers voor de lunchroom, die tien jaar heeft bestaan. Haar schoonzuster Sara Coltof overlijdt plotseling en in april 1925 werd Lazarus, net als haar broer, failliet verklaard. Ondanks alles is ze er wel in geslaagd haar dochter een goede opleiding te bezorgen. Etha de Beer is assistent-accountant als ze in 1926 trouwt met Abraham Smalhout, een kantoorbediende in de wolhandel. Het jonge paar betreft een woning in de Rivierenbuurt, waar Lazarus bij hen inwoont tot haar overlijden in 1933 op bijna 63-jarige leeftijd. Dat zij ooit samen met haar zuster initiatiefnemer is geweest van de eerste succesvolle vakbond van arbeidsters in Nederland, was toen al in de vergetelheid geraakt.

Het keerpunt

Lange tijd zijn de diamantbewerkers slecht georganiseerd. In de jaren 1880 en rond 1890 bestaan er wel enkele kleine vakbonden, maar deze hebben een wankel en wisselvallig bestaan. In 1888 wordt de kortstondig vrij succesvolle Socialistische Diamantwerkers Bond opgericht, maar al in 1892 heeft deze bond nog maar 30 leden over. De politiek neutrale Nederlandsche Diamantbewerkers Vereeniging (NDV), die daar eruit voortkomt, heeft nooit meer dan 200 leden. Tegen het einde van 1894 wordt echter alles ineens heel anders. Op 7 en 8 november leggen volstrekt onverwachts de slecht betaalde christelijke chipslijpers en vervolgens voor het eerst alle diamantbewerkers in Amsterdam het werk neer vanwege een dreigende verlaging van de lonen. De NDV en de andere bestaande organisaties springen onmiddellijk daarop in. Jan van Zutphen en Henri Polak, voorzitter respectievelijk secretaris van de NDV, worden de belangrijkste leiders van het handig opererende stakingscomité. Al na vier dagen staken gaan de onderling verdeelde werkgevers akkoord met de door het comité geformuleerde minimumloon eisen. Het stakingscomité grijpt dit onverwachtse succes direct aan om de diamantbewerkers beter te organiseren. Al op 18 november wordt de ANDB opgericht waarvan een flink deel van de stakers lid worden. Polak, nog maar 26 jaar oud, wordt vanwege zijn getoonde kwaliteiten tot voorzitter gekozen. Jan van Zutphen wordt enkele jaren later aangesteld als bondssecretaris. Al snel blijkt dat deze bond organisatieprincipes toepaste die in Nederland nog niet zijn vertoond. Van de leden wordt een substantiële contributie gevraagd. Deze wordt benut voor iets wat in Nederland in deze mate nog niet is voorgekomen - het 'bezoldigen' van bestuurders en het opbouwen van een goed gevulde stakingskas. Vrijwel vanaf het begin wordt

door de ANDB een weekblad uitgegeven waarvan Polak hoofdredacteur is en de belangrijkste leverancier van artikelen wordt.

Diamantbewerkersbond anno 1919, met zittend onder meer Jan van Zutphen (met baard) en Henri Polak (rechts)

Een succesvolle organisatie

Met deze aanpak en een slimme tactiek weet de nieuwe bond vanaf het begin concrete resultaten te boeken en het vertrouwen van een uitzonderlijk groot deel van de diamantbewerker te winnen. Eind 1898 telt de bond circa 8.000 leden en is daarmee de grootste vakbond van Nederland geworden. Met een dergelijk groot ledenaantal verkreeg de bond een positie waar de werkgevers niet meer omheen konden. Een van de eerste substantiële resultaten

die na enkele stevige stakingen werd bereikt, was de 10-urige werkdag met een verplichte pauze van 2 uur. Ook financieel ging het de bond, ondanks de noodzaak om herhaaldelijk flinke sommen uit te keren uit de stakingskas, zodanig voor de wind dat al na vijf jaar – in 1899 - kon worden gestart met de bouw van het nog steeds bestaande prestigieuze bondsgebouw in Amsterdam, ontworpen door de socialistische architect Hendrik Berlage (Burcht van Berlage).

Het meest overtuigend manifesteerde zich de bijzondere kracht van de ANDB in de periode 1902-1904. De bond weet tijdens maandenlange stakingen de strijd met de inmiddels beter georganiseerde werkgevers te doorstaan. Naast loonsverhogingen komen er afspraken over een 9-urige werkdag. Maar, wellicht belangrijker, de werkgevers komen tot de overtuiging dat het beter is met deze sterke bond te onderhandelen dan in het strijdperk te treden. Een eerste kiem van de Nederlandse overlegeconomie is gelegd. Tijdens de desastreus verlopen spoorwegstaking van april 1903 heeft de ANDB uit solidariteit meegestaakt. Anders dan in andere bedrijfstakken, waar duizenden stakers zijn ontslagen, durven de juweliers na afloop van de staking geen medewerkers te ontslaan. Elders in de vakbondswereld worden over en weer felle verwijten gemaakt. Vele arbeiders keren de vakbonden de rug toe, maar het aantal leden van de ANDB blijft vrijwel stabiel.

De diamantindustrie is internationaal georiënteerd met als belangrijkste centra Amsterdam, Antwerpen en Londen. De leiders van de ANDB realiseren zich dat een goede organisatie van de diamantbewerker ook in de andere centra essentieel is, willen de Nederlandse bedrijven zich met betere arbeidsvoorwaarden voor hun arbeiders niet uit de marktprijzen. Met steun uit Amsterdam is in Antwerpen de Algemene Belgische Diamantbewerkerbond (ABD) opgericht en komt het Wereldverbond van diamantbewerker tot stand. Op een gegeven moment weet Polak zich als voorzitter van de Wereldbond rechtstreeks te bemoeien met de totale hoeveelheid ruwe diamant die op de wereldmarkt komt. Hij wilde daarmee voorkomen dat diamanten een goedkoop massa-artikel zouden worden.

Johannes (Jan) Andries van Zutphen is geboren in Utrecht op 7 oktober 1863, maar groeit op in de Amsterdamse volksbuurt Kattenburg, waarvan de bewoners zich al in de dagen van de Bijltjes onderscheidde door hun vrijheidszin. In zijn kinderjaren wordt Van Zutphen geconfronteerd met de gruwelijke uitbuiting van jonge en oude buurtgenoten, hun bittere armoede en de daarmee gepaard gaande eindeloze reeks ziektes. Zijn overigens zeer verstandige ouders vinden het vanzelfsprekend dat hij al op zesjarige leeftijd tussen vier en acht uur 's ochtends voor een kleine bijverdienste zorgt door samen met honderden andere kinderen door zeewater stijf geworden touw te ontrafelen. Doordat zijn vader, Johannes Anthonius van Zutphen, als meesterknecht van een wijnkoper geregeld werk heeft, blijft het gezin gespaard voor grote armoede. Van Zutphens ouders belijden een vrijzinnige menslievende vorm van christendom, wat met zich meebrengt dat zij hun kinderen - in tegenstelling tot de strenge calvinisten - tegen de pokken laten inenten. Zodoende heeft deze ziekte, in de periode 1870 tot 1874 als in de Amsterdamse volkswijken vele orthodox-protestanten aan de pokken bezwijken, geen vat op het gezin Van Zutphen. Dat is wel het geval met de

volksziekte bij uitstek: de tuberculose. Van bijzondere betekenis voor Jan van Zutphens latere levensloop is het sterven van zijn moeder, Elisabeth Maria Grossenbach, en zijn oudste zuster aan de tbc als hij tien respectievelijk elf jaar oud is.

Later zal ook zijn eerste vrouw aan deze ziekte overlijden. De opvang samen met zijn broer in een streng-calvinistisch pleeggezin bezorgt hem een grondige afkeer van elke vorm van godsdienstig fanatisme.

Na de lagere school maakt Van Zutphen als leerling-timmerman kennis met de nogal ruige wereld van de bouwvakkers. 's Avonds bezoekt hij de avondschool, waar hij niet alleen projectietekeningen leert - hij droomt ervan om architect te worden - maar ook onderwijs krijgt in Nederlands en geschiedenis. Dertien jaar oud wordt hij door een val van een steiger zo ernstig aan zijn benen gewond dat hij negen maanden lang rust moet houden. Op aanraden van zijn bezorgde vader, die al voor Jans geboorte drie kinderen heeft verloren, kiest hij het veiliger beroep van diamantslijper. Dankzij zijn voortreffelijk vakmanschap wordt hij op twintigjarige leeftijd briliantslijpersbaas. Het typische mengsel van lief en leed, dat Van Zutphen in zijn jeugd ondervindt en zijn, door het ouderlijk milieu gestimuleerde, romantisch-idealistische inslag maakt hem, welhaast bij voorbaat, ontvankelijk voor het 'gevoelssocialisme' van Domela Nieuwenhuis. Niet armoede of verbittering drijft Van Zutphen naar het socialisme, als hij in 1883 lid wordt van de Sociaal-Democratische Bond (SDB), hij heeft hij als slijpersbaas een behoorlijk inkomen, maar de innerlijke drang om mee te werken aan de emancipatie van de Nederlandse arbeidersklasse. Eenmaal bekeerd tot het socialisme duurt het toch nog vrij lang voordat Van Zutphen een actieve rol in de arbeidersbeweging gaat spelen. Op 10 februari 1887 treedt hij in het huwelijk met Emmetje Lamme, met wie hij twee dochters en twee zoons krijgt.

In oktober 1888 wordt hij min of meer automatisch voorzitter van de volgens een partijbesluit als aparte vakgroep van de SDB-afdeling Amsterdam opgerichte Sociaal-Democratische Diamantbewerkersvereniging, een weidse naam voor een clubje van vijftien politieke geestverwanten. Omdat de vereniging door zijn uitgesproken socialistisch karakter geen weerklank vindt bij de overwegend joodse diamantbewerkers, wordt zij in 1889 onder de naam Nederlandsche Diamantbewerkers Vereeniging losgekoppeld van de SDB. Deze vakbond, die een kwijnend bestaan leidt, wordt door socialisten als Henri Polak, Dolf de Levita en Herman Kuijper in 1892 nieuw leven ingeblazen. Van Zutphen laat slechts incidenteel van zich horen. Ook in de SDB ontplooft hij in deze jaren weinig activiteit.

In november 1894 ontpopt hij zich geheel onverwacht als man van de daad en blijkt hij in staat leiding te geven aan een plotseling opkomende massabeweging. Binnen twee dagen maakt hij van een niet door hemzelf ontketende chipslijpersstaking van beperkte omvang al improviserend een algemene diamantbewerkerstaking, waaraan circa tienduizend vakgenoten in Amsterdam deelnemen. Dat de in meerderheid joodse diamantbewerkers zich aansluiten bij de staking van christenchipbewerkers is eveneens te danken aan het feit dat Henri Polak als bestuurder van de Nederlandsche Diamantbewerkers Vereeniging meteen zitting neemt in het stakingscomité. Nog tijdens de staking, die binnen een paar dagen een éclatant succes is, besluiten Van Zutphen en Polak een algemene diamantbewerkerbond op te richten met voorlopig een neutraal karakter. In de binnen een week na de staking opgerichte Algemene Nederlandsche Diamantbewerkerbond (ANDB) laat Van Zutphen de leiding over aan Polak en neemt aanvankelijk genoegen met de positie van tweede voorzitter. Van Zutphen wordt in 1898 als bondssecretaris Polaks rechterhand en blijft dat tot 1928. Vanaf 1905 heeft hij bovendien zitting in het dagelijks bestuur van het Wereldverbond van Diamantbewerkers. Hoe groot Van Zutphens aandeel is in groei en bloei van de ANDB - weldra het paradepaardje van de moderne vakbeweging - valt niet nauwkeurig te bepalen. Vast staat dat hij - in tegenstelling tot zijn voorganger als bondssecretaris Herman Kuijper - Polak niet een eigen visie omtrent de te volgen tactiek tracht op te dringen. Hij erkent Polaks intellectuele superioriteit en laat hem overwegend de koers van de diamantbewerkerbond bepalen.

Van Zutphen beschikt over bijzondere contactuele kwaliteiten, waardoor hij binnen de bond en later ook elders geregeld tegenstellingen kan overbruggen en conflicten oplossen. Met zijn overredingskracht, sociale bewogenheid, gevoel voor eerlijk spel en bezielend enthousiasme heeft hij als propagandist zijn weerga niet. Door zijn volkse directheid en onbekrompenheid maakte Van Zutphen zich vooral bij de Belgische vakbroeders, die in hem niets van de stijve Hollander bespeuren, geliefd. De basis voor zijn bijzondere relatie tot de Belgen wordt gelegd in 1904 tijdens het vier maanden durende arbeidsconflict in de Amsterdamse en Antwerpse diamantnijverheid. Doordat op dat moment de voorzitter van de Belgische Algemene Diamantbewerkerbond (ADB) Jan Bartels een gevangenisstraf uitzit en secretaris Jef Groesser zich aan gevangenneming onttrekt door naar Nederland uit te wijken, wordt Van Zutphen een tijd lang de feitelijke leider van de stakende Antwerpse diamantbewerkers. Vooral zijn toespraak tot de vrouwen van de stakers in het Hippodroom-paleis maakt indruk. Eind 1909, begin 1910 helpt hij samen met Camille Huysmans een zich jarenlang voortslepend conflict in de Belgische vakbeweging oplossen. In 1913 slaagt hij erin, alweer samen met Huysmans, de eenheid te herstellen onder de hopeloos verdeeld geraakte Antwerpse diamantbewerkers.

Op 1 mei 1911 overlijdt Emmetje Lamme, zijn vrouw aan tuberculose. Hij hertrouwt hij op 17 december 1919 met Bernardina Johanna Greger, met wie hij een dochter en een zoon krijgt.

Gedeeltelijk in het kielzog van Polak, maar grotendeels op eigen wijze blaast Van Zutphen in de turbulente jaren na de eeuwwisseling ook buiten de ANDB zijn partij in de Nederlandse arbeidersbeweging. In 1903 neemt hij voor de ANDB zitting in de uit vrije socialisten en moderne vakbondsbestuurders samengestelde commissie, die onderzoekt of sociaaldemocraten al of niet terecht door Domela Nieuwenhuis en de zijnen van verraad tijdens de aprilstaking zijn beschuldigd. Bij deze gelegenheid keert Van Zutphen zich met voor zijn doen ongekende felheid in een artikelenreeks in Het Volk tegen de voormannen van het vrije socialisme met voorop Domela Nieuwenhuis, de man die hem eens de weg naar het socialisme wees. In 1905 treedt Van Zutphen op als secretaris in de vergadering die het historische besluit neemt een Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen (NVV) op te richten. Als Polak in 1909 uit protest tegen de uitdrijving van de marxisten op het Deventer congres alle openbare functies neerlegt, waarbij hij met leden van de SDAP Kamerfractie moet samenwerken, neemt Van Zutphen zijn plaats in het dagelijks bestuur van het NVV en de Commissie van Beheer van Het Volk in. Vanaf 1907 vertegenwoordigt hij met een korte onderbreking twintig jaar lang de SDAP in

de Provinciale Staten van Noord-Holland. Slechts één jaar treedt hij op als SDAP afgevaardigde in de Amsterdamse gemeenteraad.

Noch in de SDB noch in de SDAP, van welke partij hij pas in augustus 1897 lid werd, heeft Van Zutphen ooit een rol van betekenis gespeeld. Meer dan de politiek trekt hem het op de praktijk van het dagelijks leven gerichte vakbonds- en sociale werk aan. De arbeid op sociaal en sociaal-medisch terrein, waarbij aan mensen in nood onmiddellijke hulp kan worden verleend, krijgt uiteindelijk van Van Zutphen de grootste aandacht. Hij tracht in organisatorisch verband de nood te lenigen van bejaarden, weduwen, wezen en verwaarloosde kinderen en springt geregeld in de bres voor mensen die individueel om zijn hulp of bemiddeling vragen. Dat waren er zeer velen, zoals blijkt uit de zich in de archieven van Van Zutphen en de ANDB bevindende correspondentiemappen. Vanaf het begin van de eeuw nemen de bestuursfuncties die Van Zutphen bij sociale instellingen bekleed gestaag in aantal toe. Te noemen zijn: het lidmaatschap van de Commissie van het Congres Kinderbescherming van de Nationale Vrouwenraad in 1904, het Vacantie-Kinderfeest, de Voogdijraad, de Stichting Amsterdamse Kolonieverpleging van kinderen, het Burgerlijk Armbestuur, de Commissie Burgerlijk Armbestuur van Huiszittende Armen, de Centrale ter behartiging van maatschappelijke belangen van zenuw- en zielszieke, het Algemeen Steuncomité 1914 en het Nederlandsch Comité tot Rheumatiekbestrijding. Van Zutphen, die zelf last van ischias heeft, is van de laatste organisatie vicevoorzitter. Aan het bestuurswerk van deze instellingen nam hij doorgaans zeer actief deel. Bij de behandeling van individuele gevallen lapt hij echter geregeld de gangbare bureaucratisch-paternalistische procedures aan zijn laars. Zo zorgt hij er als lid van het Algemeen Steuncomité 1914 voor, dat een oorlogswerkloze elke ochtend voor zijn deur een fles melk voor zijn zieke vrouw vindt.

Zijn belangrijkste prestatie op sociaal-medisch terrein levert Van Zutphen als bestrijder van de tuberculose. In sterke mate wordt hij gedreven door het feit dat deze ziekte zoveel slachtoffers in zijn naaste omgeving heeft gemaakt. Zijn werkzaamheden als tbc-bestrijder begint hij in 1898 met een geldinzamelingsactie om voor zijn vriend en partijgenoot Johan Harttorff een sanatoriumkuur mogelijk te maken. Vervolgens zorgt hij voor regelmatige financiële steun aan door tuberculose getroffen diamantbewerkers, welke gaandeweg wordt geïnstitutionaliseerd. Een mijlpaal is de oprichting in 1905 van het Diamantbewerkers Koperen Stelen Fonds (KSF). Dit fonds besteedt de opbrengst van niet meer voor het slijpen bruikbare koperen stelen plus de door klovers en snijders dagelijks in bussen gedeponeerde centen voor verpleging van aan tbc en andere ziektes lijdende ANDB-leden. In navolging van het Amsterdamse KSF stichten korte tijd later de Antwerpse diamantbewerkers het fonds Zonnestraal en de New Yorkse vakbroeders het Diamond Workers' Copper Wire End Fund. Ondertussen begint Van Zutphen te denken aan de mogelijkheid om uit het slijpersafval het diamantpoeder te destilleren geschikt voor industrieel gebruik. Als dat zou lukken, krijgt het KSF er een belangrijke nieuwe bron van inkomsten bij. Dwars tegen de opvattingen van deskundigen in blijft Van Zutphen aan deze gedachte vasthouden, totdat in 1917 de Delftse hoogleraar Henri ter Meulen zijn gelijk bewijst. Dankzij een ruime gift van de juwelier Abraham Asscher kan het KSF spoedig daarna op de Amsterdamse Hoogte Kadijk een laboratorium voor de zuivering van slijpersafval in gebruik nemen. In 1919 het jaar waarin de ANDB zijn 25-jarig bestaan viert levert de verkoop van het gezuiverde diamantslijpsel al een bedrag van vier en een kwart miljoen gulden op.

In datzelfde jaar koopt het KSF de Pampahoeve met bijbehorende uitgestrekte terreinen in de omgeving van Hilversum. Op advies van medicus Ben Sajet en architect Jan Duiker wordt besloten hier naar het voorbeeld van het Engelse Papworth Hospital een sanatorium te vestigen voor de nazorg van tbc-patiënten in de vorm van arbeidstherapie. Om een omvangrijk project als het sanatorium Zonnestraal (de naam is overgenomen van het Belgische koperen stelenfonds) met bijgebouwen voor arbeidstherapie te kunnen financieren, blijkt het nodig er een algemene of neutrale instelling van te maken. De binding met het uit de ANDB voortgekomen KSF, dat de Pampahoeve en bijbehorende grond voor een symbolisch bedrag aan het KSF afstond, blijft. In de crisisjaren dertig blijkt het uiterst moeilijk om bij handhaving van de formule medische verpleging plus arbeidstherapie de begroting van Zonnestraal rond te krijgen. Doordat Van Zutphen met grote hardnekkigheid aan deze formule vasthoudt, raakt hij met verschillende dagelijkse bestuurders in de clinch. Zo trekt de directeur van de Amsterdamse Gemeentelijke Geneeskundige Dienst (GGD) Louis Heijermans, die Van Zutphen 'hobbyisme' verwijtend, zich in 1935 op sierlijke wijze uit dit bestuur terug. Hoe dan ook, als onvermoeibaar geldinzamelaar voor Zonnestraal wordt Van Zutphen met zijn spectaculaire baard een nationale figuur. Buitengewoon creatief is hij in het vinden van steeds nieuwe bronnen van inkomsten. Zo organiseert hij weldadigheidsvluchten van postduiven - het kweken van postduiven is al tijdens zijn jeugd in Kattenburg een van zijn geliefkoosde hobby's - die flink wat geld opbrengt.

Voor Van Zutphen, die nog in november 1918 met P.J. Troelstra een dag lang zijn hoop heeft gevestigd op een machtsovername door de Nederlandse arbeidersklasse, wordt, door de onbekrompen wijze waarop een aantal diamantairs hem financieel steunde bij de bestrijding van tuberculose (behalve de al genoemde Asscher schenken ook Johan Smit en Arnold van Moppes, stichters van 's werelds grootste concerns op het gebied van industriediamantfabricage, regelmatig belangrijke bedragen aan Zonnestraal) de klassenstrijd onwillekeurig toch van minder groot belang. Van meet af aan heeft hij trouwens het socialisme slechts als één van de middelen beschouwd om te komen tot het doel: het algemeen menselijk geluk. Om dit doel te bereiken heeft men volgens Van Zutphen God niet nodig maar wel de mensen van goede wil. Die vindt hij ook bij andersdenkenden, onder meer als lid van het Humanistisch Verbond. Ook het pacifisme vormt een essentieel onderdeel van Van Zutphens levensfilosofie. In 1912 wordt hij door de ANDB afgevaardigd naar het Internationaal Vredescongres te Bazel. Tijdens de Eerste Wereldoorlog treedt hij toe tot de Nederlandsche Anti-Oorlog Raad (NAOR). Direct na deze oorlog is hij actief betrokken bij de oprichting van de Vereniging voor Volkenbond en Vrede. Na afloop van de Tweede Wereldoorlog meent hij de broederschap van alle mensen te kunnen bevorderen door lid te worden van de Wereldfederalisten Beweging en de Stichting RC2 die streven naar de vorming van een wereldregering.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog treedt Van Zutphen op uiterst karaktervolle wijze de bezetters en hun Nederlandse collaborateurs tegemoet. Doordat rijkscommissaris A. Seyss Inquart hem ongevraagd bombardeert tot lid van de Eerraad van de Winterhulp en hij bovendien gedwongen wordt twee NSB'ers in het dagelijks bestuur van Zonnestraal op te nemen, verspreidt zich het nogal hardnekkige gerucht dat hij 'fout' is. Zodra Van Zutphen echter verneemt dat de Winterhulpopleiding niet-meewerkende ambtenaren met straf bedreigt, neemt hij zijn ontslag uit de Eerraad. In november 1941 protesteert hij in een brief aan M.M. Rost van Tonningen, redacteur van Het Nationale Dagblad, fel tegen een in diens blad gepubliceerd smerig antisemitisch stuk. Er klopte niets van de in het 'artikel, overvloeiend van Jodenhaat' gemelde feiten, aldus Van Zutphen. Hij schrijft bovendien: 'Zij, die als ik, een leven lang naast en met joden werkten, en hen grondig leerden kennen, weten, dat in hun leven de liefdadigheid zonder pralerij voorbeeldig werd betracht, en dat zij hoe arm soms ook altijd nog iets te missen hebben voor noodlijdenden, ongeacht uit welk levensmilieu.' Toen in maart 1943 de Duitsers de joodse verpleegden van Zonnestraal wilden deporteren, kunnen zij met hulp van het sanatoriumpersoneel vrijwel allen vluchten. Uit protest tegen dit optreden van de Duitsers treedt Van Zutphen af als voorzitter van het dagelijks bestuur van Zonnestraal. Samen met zijn tweede vrouw neemt hij bovendien de zorg op zich voor meer dan honderd joodse onderduikers.

Ook na 1945 blijft Van Zutphen actief betrokken bij de bestrijding van de sinds de oorlog weer sterk toegenomen tuberculose. De verplichte doorlichting van scholieren is mede aan zijn initiatief te danken. Pas in 1956 trekt hij zich definitief terug uit het Zonnestraalwerk. Toen de ANDB in 1955 wel de leiding heeft van de staking van 850 diamantbewerkers die drie maanden duurt, maar in een periode dat staken ongebruikelijk is, er zich niet erg voor inspannt, doet de 92-jarige Van Zutphen dat wel. Jan van Zutphen overlijdt op 7 juni 1958.

Culturele verheffing

Het bestuur van de ANDB ziet als doel van de vakbond niet alleen de verbetering van de arbeidsvoorwaarden. Er is nog niet of nauwelijks sprake van verzekering om ziekte, ongevallen en werkloosheid op te vangen. Door aan de leden verzekeringen aan te bieden wordt niet alleen die leemte opgevuld, maar raken de leden nog meer verbonden met hun bond. Vooral Henri Polak vindt dat de bond een bijdrage moet leveren aan opvoeding en verheffing van de arbeiders. Hij neemt regelmatig cultureel getinte artikelen op in het weekblad. In het bondsgebouw wordt een bibliotheek ingericht. Ook de inrichting van de Burcht moet daaraan bijdragen.

Het snelle en, ondanks ups en downs in de beginjaren, duurzame succes van de ANDB blijft natuurlijk ook buiten de bond niet onopgemerkt. Andere vakbonden zien soms met enige jaloezie en bewondering naar de nieuwe bond. De ANDB blijkt telkens weer als een van de weinige wonderbaarlijk overeind te blijven in de strijd. Maar er is ook kritiek op de ANDB: op de strakke leiding van de bond die weinig ruimte biedt voor eigen initiatief en interne kritiek, op de hoge contributie en het dure bondsgebouw. En op het feit dat de ANDB geen lid is van het NAS. Het bestuur van de ANDB meent echter goede redenen te hebben waarom het geen lid van het NAS wil zijn. Vanaf 1898 mengt Polak zich in de discussie over de toekomst van de vakbeweging. Gesterkt door de ervaringen bij de ANDB pleit hij voor een strakker georganiseerde 'moderne' vakbonden. Stakingen moeten volgens hem geen doel op zich zijn. Ook de dreiging van staken kan voldoende zijn om via onderhandelingen verbetering van lonen en arbeidsomstandigheden te bereiken. Na een felle richtingsstrijd wordt in 1905 op initiatief van Polak het NVV volgens deze 'moderne' principes opgericht. Polak blijft slechts enkele jaren voorzitter van het NVV. Aan zijn eigen bond, de ANDB blijft hij echter trouw, tot de opheffing van de bond in 1940 door de Duitse bezetter. Na de Eerste Wereldoorlog zijn de hoogtijdagen van de Amsterdamse diamantindustrie voorbij en komt steeds meer onder druk te staan van de concurrentie in met name Antwerpen in Londen. Toch blijft de ANDB een bond met veel gezag die zich breed inspannt voor zijn leden. In 1928 wordt in Hilversum het sanatorium 'Zonnestraal' opgericht voor de vele leden met longaandoeningen.

Slechts een heel klein deel van de diamantbewerkers en juweliers heeft de Tweede Wereldoorlog overleefd. Na de oorlog rest van de ooit glorieuze ANDB nog slechts een kleine bond.

Lit. & bron.: Archief J.A. van Zutphen in IISG te Amsterdam.

C.A. van der Velde, *De A.N.D.B. Een overzicht van zijne ontstaan, ontwikkeling en beteekenis* (Amsterdam 1925); A. Scheffer, *Ome Jan. Het leven van Jan van Zutphen* (Amsterdam 1958); T. Idsinga, *Zonnestraal. Een nieuwe tijd lag in het verschiep* (Amsterdam 1986); S. Bloemgarten, 'Zutphen, Johannes Andries van' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging* (Amsterdam 1988) Deel 3, p 240-246; S. Bloemgarten, *Henri Polak sociaal democraat 1868-1943* (Den Haag 1993); U. Jansz, 'De Roosjessnijdsters- en -snijdersvereniging 1896-1902', gepubliceerd in: *Het geheugen van de vakbeweging*, 1.10.2015: www.vakbondshistorie.nl/dossiers/article/de-roosjessnijdsters-en-snijders; U. Jansz, 'Women workers contested. Socialists, feminists and democracy at the National Exhibition of Women's Labour in The Hague, 1898' in: *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis*, nr. 35 (Amsterdam 2015) 69-85; Ulla Jansz, 'Lazarus, Betje' in: *Biografische woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging* (BWSA online 2016)

Nederlandsche Bakkersgezellenbond

Eerst in de tweede helft van de negentiende eeuw, met name in de steden, komt het machinale bakkersbedrijf op. Over de omstandigheden meldt de Staatscommissie van Arbeidsenquête ingesteld in 1890: "Particuliere bakkerijen zijn meestal in kelders – in het algemeen 8 treden beneden de grond; de afvoer van rook is dikwijls onvoldoende. De verdiepingen zijn laag en men heeft last van grondwater, zoodat de werklieden soms moeten pompen om droog te blijven; plaats om te arbeiden is er nauwelijks en over de zindelijkheid valt soms te klagen." Het is dan ook niet verwonderlijk dat de klanten van tijd tot tijd in het dagelijks brood dingen aantreffen die er niet in thuis horen, zoals ongedierte. Zijn de hygiëne en de arbeidsomstandigheden erbarmelijk, de arbeidstijden zijn dat ook. 72, 84 of 96 uur per week is heel normaal en zelfs werkweken van meer dan 100 uur zijn geen uitzondering. De langdurige nachtarbeid om 's morgensvroeg de luxe van vers brood te hebben is de grootste grief van de bakkers waartegen jarenlang strijd zal worden gevoerd.

Niet alleen de arbeidsomstandigheden, maar ook de lonen, zeker als de ellselange werktijd in ogenschouw wordt genomen, zijn beroerd. Aan een bakkersgezel wordt 11,75 tot 13 gulden per week betaald en aan een deegmaker 11,25 tot 12,60. Bij het grootbedrijf zijn veel bakkersknechts inwonend. Veelal slapen twee of drie gezellen in één bed. Als ze niet inwonend zijn verblijven ze in Amsterdam veelal in twee zogenaamde verhuurkantoren voor bakkersgezellen, waar de omstandigheden niet al te best zijn. De Arbeidswet van 5 mei 1889 biedt ruimte om jongens vanaf 14-jaar om 2 uur 's nachts met het werk te laten beginnen, mits de arbeid niet meer dan 11 uur duurt. Maar vaak is dat niet genoeg. Sommige patroons beweren glashard dat ze nog nooit van die wet hebben gehoord. De absurd lange werktijden brengt de bakkersgezel staand en knedend door in een kromme houding. Door zware arbeid waarbij voortdurend de knieën tegen de trog staan gedrukt ontstaan afwijkingen, die 'bakkersbenen' worden genoemd of in het potjeslatijn van de medici: Genua valga.

Meer vallen dan opstaan

Het verzet van de bakkersgezellen tegen de slechte arbeidsomstandigheden zien we schoorvoetend in de jaren zestig en zeventig van de negentiende eeuw op gang komen. Een eerste bericht dateert uit 1869 en komt uit het politiearchief. Een aantekening van de Amsterdamse commissaris Schermbeek maakt melding van de oprichting van een vereniging van bakkersknechts. Hij noemt in het bericht ook enkele namen van knechts en bij wie ze in dienst zijn. De politie houdt toezicht vanwege het zogeheten 'Coalitieverbod', die in 1872 uit het wetboek verdwijnt. We vernemen van de voormelde vereniging verder niets meer. Op 14 januari 1872 vinden in zes wijken in Amsterdam vergaderingen plaats. De belangstelling is zo groot dat de meeste lokalen te klein zijn. De vereniging 'Een doel, een wil' wordt opgericht, maar daar blijft het bij. Een jaar later ziet de bakkersgezellenvereniging 'Door Goede Wil Verbonden' het licht. De goede wil zal er ongetwijfeld zijn geweest, maar van het verbinden komt niets terecht. In Leeuwarden bestaat een vereniging van bakkersgezellen, die in 1872 tot staking besluit, nadat herhaalde malen tevergeefs aan de patroons is verzocht de arbeidsvoorwaarden te verbeteren. De staking gaat verloren. De Provinciale Friesche Werklieden-Vereeniging verleent een renteloze lening van f 3000 voor het opzetten van een broodbakkerij voor 'gebroomde' gezellen. De Zelfstandigheid zoals bakkerij wordt genoemd heeft aanvankelijk succes. In 1934 bestaat de zaak nog zei het als een naamloze vennootschap. In hetzelfde jaar wordt er door leden van de Internationale in Amsterdam een bijeenkomst belegd voor bakkersgezellen. Van de 400 aanwezigen sluiten zich er 300 aan bij de opgerichte Bakkersgezellenbond. Er wordt een program van eisen opgesteld en zowaar wordt er onderhandelt door de bond met de broodfabrieken. Het levert niets op en vervolgens wordt het plan geopperd om dan maar een coöperatieve bakkerij op te richten. Te weinig ondersteuning uit werknemerskring en gebrek aan financiën doet het plan mislukken, waarna de vereniging zich in 1874 maar opheft. In Den Haag bestaat sinds eind 1872 een vereniging van bakkersgezellen onder de naam 'Bijstand zij ons doel'. Zij treden in overleg met de patroons over afschaffing van nacht- en zondagswerk zonder enig resultaat. De vereniging houdt het vol gelet op het Koninklijk Besluit van 16 februari 1892 waarin de statuten worden goedgekeurd. Het doel daarin is als volgt omschreven:

Het recht en gemeenschapsgevoel aan te kweeken, door wettelijke middelen te streven naar afschaffing van Zondag- en nachtarbeid enz., in een woord al het mogelijke te doen om de levensvoorwaarden der bakkersgezellen te verbeteren.

De contributie bedraagt 3 cent per week en voor die tijd uiterst principieel is bepaald dat op de vergaderingen geen sterke drank wordt geschonken.

In Rotterdam komt in 1873 een bakkersgezellenvereniging tot stand waarvan ook de koek- en banketbakkers lid kunnen zijn. In 1878 wordt er in Amsterdam wederom een vereniging van bakkersgezellen opgericht met als naam 'Ons Genoegen', dit maal een blijvertje en de grondlegger van de Nederlandsche Bakkergezellenbond. Daarnaast verschijnt in Amsterdam in 1884 'Loon naar werk' op het toneel, een bakkersgezellenvereniging die voor een socialistische grondslag kiest.

Johannes Petrus Antonius (Johan) te Boekhorst, geboren in Leiden op 19 augustus 1862, is de zoon van de koopman Dirk Jacques Corneille te Boekhorst en Johanna Verhaar. Waarschijnlijk moet hij al op jonge leeftijd werken als bakkersknecht. In 1888 trouwt hij met Adriana Francina Welter met wie hij zes dochters. Twee van hen zullen al op jeugdige leeftijd overlijden. Om uit het harde bestaan van bakkersgezel zoveel mogelijk de gunstigste arbeidsvoorwaarden te krijgen, verhuist het gezin meermalen: Rotterdam, Zaandam, Amsterdam en Den Haag zijn hun woonplaatsen. Te Boekhorst tracht verscheidene keren zich te onttrekken aan het uitzichtloze bestaan van bakkersgezel. Zo heeft hij in 1896 korte tijd een eigen bedrijfje en is hij in 1899 enige tijd conciërge van het arbeidersgebouw aan de Bierkade in Den Haag. In augustus 1887 spreekt Te Boekhorst voor het eerst als 'bakker uit Den Haag' op een socialistische bijeenkomst in Amsterdam over de toekomstige maatschappij. Al snel is hij een veelgevraagd spreker. Hij wordt bij de oprichting in mei 1887 lid van de

bakkersgezellenvereniging 'Loon naar Werk' en wordt een jaar later secretaris. Loon naar Werk is aangesloten bij de Sociaal-Democratische Bond (SDB). Van 1885 tot aan de oprichting van het Nationaal Arbeids Secretariaat (NAS) in 1893 woedt de discussie over doel en strategie van de vakbeweging. Moet deze los staan van de SDB of heeft zij tot doel vaklieden tot het socialisme over te halen? Anders geformuleerd: is de vakactie bedoeld voor het aantonen van de onmogelijkheid van verbeteringen in het kapitalisme of juist om die verbeteringen binnen te halen? Te Boekhorst doet met hartstocht aan deze discussies mee. In de herfst van 1889 zijn er omvangrijke acties in het bakkersvak. De socialistische en neutrale bakkersgezellenverenigingen in Amsterdam en Rotterdam staan zij aan zij in de strijd. In Rotterdam staat Te Boekhorst de actievoerende bakkersgezellen met raad en daad terzijde zonder dat het tot staken of verhoging van loon komt. In Amsterdam stichten de socialisten en neutralen in 1893 de Nederlandsche Bakkersgezellenbond. In Rotterdam raken aanhangers van beide richtingen met elkaar slaags. Te Boekhorst blijft - misschien door zijn ervaringen in Rotterdam - voorstander van socialistische vakorganisaties. In augustus 1894 wordt Te Boekhorst voorzitter van de Bakkersgezellenbond. Enkele maanden later leidt hij als voorzitter van een uit verschillende plaatselijke verenigingen gevormd comité een bakkersgezellenstaking in Amsterdam. Onder invloed van de net gewonnen diamantbewerkerstaking zijn de bakkersgezellen na een mislukte poging tot overleg met de patroons op 14 november door de stad getrokken. Op 25 november komen maar liefst duizend mensen bijeen in het Paleis voor Volksvlijt, die besluiten tot werkstaking. De volgende dag zetten ze de stad op zijn kop. Nog voordat de hele bakkersbranche met de eisen voor loon- en arbeidstijdeisen akkoord gaat, tekenen de afzonderlijke patroons al een contract waarin staat dat zij de eisen inwilligen.

Bij het éénjarig bestaan van het bondsblad *De Bakkersbode* schrijft redacteur W. Havers een prijsvraag uit hoe de nachtarbeid in het bakkersbedrijf technisch kan worden afgeschaft. Het typeert Te Boekhorst dat hij in zijn inzending ook ingaat op hoe dat kan worden bereikt. Drie volle maanden moeten de bazen de gelegenheid krijgen de afschaffing van nachtarbeid technisch en organisatorisch voor te bereiden. De gezellen moeten er op toezien dat de afschaffing op een bepaald tijdstip is verwezenlijkt. Hij wint de eerste prijs, een zilveren inktstel met inscriptie. Zijn inzending wordt in 1897, samen met die van de winnaar van de tweede prijs S. Hooy, als brochure uitgegeven. In 1898 proberen de bondsleden in Den Haag Ter Boekhorst strategie toe te passen, maar de patroons hebben niet veel tijd nodig om de actievoerders te ontslaan. Te Boekhorst's conclusie is dat de bond in samenwerking met de kleine bakkers de strijd tegen het 'grootpatronaat' moet voeren., maar hierin vindt hij de meerderheid van de leden tegenover zich. Die willen een duidelijk onderscheid tussen gezellen en patroons. Te Boekhorst krijgt in 1896 drie maanden gevangenisstraf, omdat een op zijn raam geplakt biljet volgens justitie getuigt van majesteitsschennis. Zijn verweer dat het biljet buiten zijn aanwezigheid is aangebracht wordt door de Hooge Raad verworpen. Te Boekhorst steunt na 1900 de 'moderne' richting in de vakbeweging, maar laat de gedachte van het primaat van de socialistische partij nooit los. Hij blijft lid van de SDB en de daaruit voortgekomen Socialistenbond. In 1897 doet hij korte tijd mee aan oprichting van Vrije Socialistengroepen. De Amsterdamse groep zal op zijn initiatief de strijd aanbinden tegen de vakbeweging. Bestuurders en leden van de bond spreken hem op dit merkwaardige standpunt aan, zodat hij daar weer van terugkomt. Kort na 1900 sluit hij zich aan bij de SDAP en ijvert hij voor wettelijke regelingen van arbeids- en rusttijden, waarbij het hem vooral gaat om afschaffing van de zo gehate nachtarbeid. Hij schrijft uitvoerig over de situatie van de bakkersgezellen in verband met de ontwerp-Arbeidswet. In het NAS, waarbij alleen de Amsterdamse afdeling van de bond aangesloten is, zijn de meningen over de wenselijkheid van sociale wetgeving sterk verdeeld. Op het reorganisatiecongres van het NAS in mei 1901, waar een patstelling tussen voorstanders, tegenstanders en neutralen ontstaat, komt op zijn voorstel een commissie tot stand, die al de volgende dag een voorstel aan het congres voorlegt, die de mogelijkheid voor actie voor sociale wetgeving openhoudt. Een tweetal pogingen om in 1902 Te Boekhorst in het bestuur van het NAS te kiezen lijdt

schipbreuk in het bestuur van de afdeling Amsterdam van de Bakkersgezellenbond. Tijdens de tweede spoorwegstaking in april 1903 leidt hij de beweging in Haarlem als vertrouwensman van het Comité van Verweer. Na afloop van de mislukte staking wordt hij gekozen als lid van de commissie die de beschuldiging van verraad van de SDAP moet onderzoeken. Nadat de commissie tot de conclusie is gekomen dat de SDAP geen verraad heeft gepleegd, feliciteert hij zijn partij met dit goede resultaat. Na het mislukte reorganisatiecongres van het NAS in december 1903 en de scheurcirculaire in januari 1904 vallen verschillende bonden in twee richtingen uiteen. In de Bakkersgezellenbond blijven echter 'moderneren' en 'onafhankelijken' bijeen tot de oprichting van het NVV. De moderneren winnen de strijd om de grote middengroep na 1905, niet in de laatste plaats door toedoen van Te Boekhorst. In 1907 treedt hij in dienst van de bond als betaald propagandist.

In januari 1910 treedt hij plotseling terug als voorzitter en redacteur. Officieel worden gezondheidsredenen aangevoerd, maar secretaris Is. Goudsmit heeft ontdekt dat Te Boekhorst zich advertentiegelden heeft toegeëigend. Te Boekhorst probeert eerst als contributieloper van de afdeling Amsterdam aangenomen te worden, maar het hoofdbestuur van de bond verhindert dat. Hij vraagt F.M. Wibaut om financiële steun ten behoeve van een startkapitaal voor een agentschap in garens. In 1912 verhuist hij naar Bussum, waar hij zich als handelsreiziger vestigt en enige tijd een handel in bier en mineraalwater beheert. In 1927 overlijdt Adriana zijn vrouw. In 1929 verhuist hij naar Zaandijk, waar hij in 1930 hertrouwt met Anna Margaretha Schipper. Dit huwelijk blijft kinderloos. Boekhorst bedankt na een jarenlang lidmaatschap voor de SDAP en wordt lid van de Onafhankelijke Socialistische Partij (OSP), opgericht in 1932. Hij werkt actief mee aan het opzetten van een OSP-afdeling in zijn woonplaats en neemt deel aan het afdelingswerk. Te Boekhorst overlijdt in Zaandijk op 27 februari 1944.

Nederlandsche Bakkersgezellenbond

Ook in de jaren tachtig van de negentiende eeuw zet zich het patroon van vallen en opstaan voort. 'Loon naar werk' en 'Ons genoeg' fuseren tot 'Ons genoeg is Loon naar werk', maar wordt al na korte tijd weer ontbonden. Ook in Rotterdam, Den Haag en Zaandam bestaan er gezellenverenigingen, maar die beperken zich tot financiële bijstand bij ziekte en andere moeilijke omstandigheden. De Bakkerij-Tentoonstelling in Amsterdam in 1886 biedt gelegenheid tot ontmoeting tussen 'Ons Genoegen' en 'Bijstand zij Ons Doel' uit Rotterdam. Ze spreken over verbetering van het lot van de gezellen, maar het blijft wederom tot vrome wensen. In 1888 ziet in Zaandam een bakkersgezellenvereniging het licht, die haar werkzaamheden uitstrekt over de hele Zaanstreek en het niet geringe aantal van 63 leden bereikt. Voorlopig blijft het bij gezelligheidsontmoetingen met een glaasje. Als in 1890 de broers Hermanides zich aansluiten komt er verandering in de opstelling van de vereniging. De glaasjes verdwijnen, na de nodige aandrang, van tafel en de vak-belangen komen meer op de voorgrond. De tragiek is dat de broers al op jonge leeftijd overlijden. De geest is echter uit de fles want hun opvolgers zetten het werk in dezelfde richting voort. Op initiatief van 'Ons Genoegen' wordt in 1890 een congres belegd waarvoor de zusterverenigingen uit: Den Haag, Groningen, Leeuwarden, Rotterdam en Zaandam zijn uitgenodigd. Besloten wordt tot oprichting van de Nederlandsche Bakkersgezellenbond. Een jaar later komt men weer bijeen en wordt besloten 'De Bakkersgezel' te gaan uitgeven. Ondertussen streeft 'Loon naar werk' naar samenwerking met de R.K. en Christelijke bakkersgezellenbonden. Om tot afschaffing van de zondagsarbeid te komen moet de nachtarbeid worden afgeschaft luidt de gezamenlijke opvatting. De samenwerking leidt tot de uitgifte van een propagandabladd waarin alle vakgenoten ongeacht hun godsdienstige of politieke voorkeur worden uitgenodigd om op 1 augustus 1894 bijeen te komen in 'De Geelvinck', Singel 530 te Amsterdam om de Nederlandsche Bakkersgezellenbond te stichten. Bij het bespreken van het programma van de bond gaan de eisen van afschaffing van nachtarbeid, die op de vergadering door de meerderheid worden aanvaard, de Katholieke en Christelijke gezellen te ver en die verlaten daarop de zaal. De overige gaan over tot oprichting van de Nederlandsche Bakkersgezellenbond en kiezen een hoofdbestuur. Eigenlijk is het een nieuwe uitsluitend Amsterdam betreffende organisatie waarbij er van wordt uitgegaan dat al snel andere plaatselijke verenigingen zich zullen aansluiten. De Zaanse vereniging doet dat vrijwel onmiddellijk, na enige tijd gevolgd door: Den Haag, Groningen, Leeuwarden en Rotterdam.

Willem Havers is geboren te Dordrecht op 20 september 1865. Hij is de zoon van de zakkendrager en winkelbediende Jacobus Havers en Adriana Diderica de Vries. Havers moet al op negenjarige leeftijd de fabriek in en komt na enige omzwervingen eind 1886 in Den Haag, waar hij in 1887 als zetter in dienst treedt bij Excelsior, de drukkerij van Recht voor Allen. Hij is een uitgaanstype en grappenmaker die meer belang stelt in de nieuwste straatdeun dan in maatschappelijke vraagstukken, voordat hij uitgroeit tot een 'Vrij goed spreker en propagandist' voor het socialisme. Op 6 november 1889 treedt hij in het huwelijk met Hendrika Maria van de Sande, met wie hij een dochter en een zoon krijgt. Volgens W.H. Vliegen doet zijn huwelijk hem op het goede spoor belanden. Havers wordt in 1893 voorzitter van de afdeling Den Haag van de Sociaal-Democratische

Bond (SDB). Hij heeft voor F. Domela Nieuwenhuis een diep en blijvend respect, maar verwerpt, in tegenstelling tot hem, de parlementaire arbeid niet. Van de Socialistenbond, de opvolger van de SDB, blijft hij echter tot het einde lid. Na het vertrek van Recht voor Allen in 1893 van Den Haag naar Amsterdam vindt hij werk bij de coöperatieve bakkerij De Volharding, waar hij tot zijn pensionering blijft werken. Hij is in 1895 medeoprichter van De Bakkersbode en redigeert de krant vanaf 15 november 1896 alleen. In juli 1897 krijgt hij drie weken gevangenisstraf vanwege een beledigend artikel. Zijn vakbondsideeën zijn in de kern syndicalistisch. Al in 1896 schrijft hij over vakverenigingen als toekomstige regelaars van de productie. Zijn redactioneel beleid is tolerant, omdat de Nederlandsche Bakkersgezellenbond voor gezellen van alle gezindte dient open te staan. Havers zet zich in voor afschaffing van de nachtarbeid en stelt voor op 17 januari 1898 hiervoor te staken. De slecht opgezette staking wordt beëindigd nadat de progressieve liberaal A. Kerdijk op verzoek van Havers heeft bemiddeld. Bij de bakkersgezellen blijft Havers' invloed onverminderd, maar hij treedt op 26 juni 1898 af als redacteur van De Bakkersbode nadat iemand heeft onthult dat hij slechts een bode is en geen volleerd gezel. Hij acht zijn gezag ondermijnd. Hij is actief in het Landelijk Comité inzake de in vrijheidstelling van de drie gebroeders Hogerhuis en wordt begin twintigste eeuw voorzitter van het Haagsch Vakcomité waarin plaatselijke niet-confessionele vakverenigingen samenwerken. Als redacteur van De Haagsche Werkmansbode, die het Comité vanaf juli 1902 uitgeeft, stelt hij zijn politieke mening niet op de voorgrond. Hij tracht tussen de steeds scherper wordende tegenstellingen in de plaatselijke arbeidersbeweging heen te laveren. Hij weet het bestaan van het blad te rekken tot 9 juli 1904, maar treedt al eind januari terug als voorzitter van het Vakcomité. Vermoedelijk vanwege een nieuwe functie bij de coöperatie - waar hij het tot controleur brengt - en door drukke werkzaamheden. Hij is lid (en van 15 maart 1903 tot 1 januari 1904 secretaris) van de Haagse Kamer van Arbeid voor de Voedings- en Genotmiddelen. Zijn voorstellen om door een enquêterecht (1902) of een op te richten Bond van Kamers van Arbeid (1906) de werking van deze vleugellamme instelling te verbeteren leiden schipbreuk. Bovendien is hij sinds 1903 lid van de Raad van Beroep krachtens de Ongevallenwet.

Havers moet na de fusie van de Socialistenbond en de SDAP in 1900 lid zijn geworden van de vrijzinnige werkliedenkiezenvereniging 'Ontwikkeling'. Ontwikkeling stelt hem in 1901 kandidaat voor de gemeenteraad. Voor die verkiezingen redigeert hij het blaadje Den Haag Vooruit! maar komt dertig stemmen te kort. In 1902 wordt hij lid van de SDAP. Dat hij zich daar stil houdt vanwege, naar hij later zei, zijn functie in het Vakcomité, bevalt de afdeling niet die ook zijn omgang met libertaire socialisten afkeuren. Als hij in september 1902, om de confessionelen beter tegen te werken, voor de Tweede Kamer de liberaal mr. W. Dolk aanbeveelt en niet de kandidaat van de Vrijzinnig-Democratische Bond, veroordeelt de afdeling hem in grote meerderheid. Hij zegt zijn lidmaatschap van de SDAP op en vanaf 2 augustus 1907 neemt hij van G.L. van der Zwaag het meeste redactiewerk voor het blad De Klok uit handen, waarmee hij opnieuw in aanvaring komt met de sociaaldemocratie. In een artikelenreeks, met als titel 'Ontaarding' onderwerpt hij de SDAP aan felle kritiek. De centralisatie overgewaaid uit Duitsland en gestimuleerd door het parlementarisme dood elk revolutionair initiatief en de zelfstandigheid van de leden. Bovendien lijkt het NVV meer op oude liberale verzoeningsapostelen dan op een strijdbare socialistische vakbeweging. Zo remmen beide organisaties de arbeidersbeweging, aldus Havers. Hij neemt het initiatief tot heroprichting van de Socialistenbond op 13 september 1908 in Den Haag. De Socialistenbond moet staan tussen de anarchisten en de SDAP en het echte socialisme propageren. Havers wordt secretaris en blijft dat tot november 1909. De Klok wordt bondsorgaan. Eind 1910 is echter het nieuwe er af en de Socialistenbond verdwijnt in april 1913 als de afdeling Den Haag zich als laatste opheft. Op 27 juni 1913 komt er ook een einde aan De Klok.

Havers die zich in 1895 aansluit bij de afdeling De Weezenkas van de vrijdenkersvereniging De Dageraad, verklaart later dat het hem vanwege zijn orthodox-gelovige opvoeding veel moeite en strijd heeft gekost zich los te maken van het geloof. Zijn atheïsme is anti-confessioneel, wat zijn vrijdenkerij praktisch-politiek maakt. In november 1901 wordt hij lid van het hoofdbestuur van De Dageraad. Hij spoort de vereniging aan tot groter activiteit en wil de verzuiling te lijf. Hij ondervindt echter weerstand van andere bestuursleden die of te grote openbare vergaderingen afwijzen of zich willen richten op intellectuelen en niet op werklieden. Eind 1907 wordt Havers vicevoorzitter en op 6 februari 1909 volgt hij P.C.F. Frowein op als voorzitter. Op persoonlijke titel neemt hij deel aan het comité dat in 1910 de Multatuli-herdenking organiseert, die echter volgens velen in De Dageraad te weinig aandacht aan Multatuli als vrijdenker besteed. Onder Havers voorzitterschap komt in de vereniging meer leven. Hijzelf trekt regelmatig het land in. Eind 1911 wordt een strijdprogramma opgesteld en vanaf mei 1914 redigeert hij het blad De Vrije Gedachte, aanvankelijk samen met Wilhelmina Drucker, maar vanaf 1 januari 1915 alleen. Havers slaagt er in De Dageraad uit de beschouwelijke en individualistische studeerkamersfeer te halen, waartoe de druk van de Eerste Wereldoorlog ook aan bijdraagt. Havers neemt een radicaal anti-oorlog-standpunt in, pleit in februari 1915 voor aansluiting bij de Federatie tegen de Oorlog en zijn Gevolgen en ondertekent het dienstweigeringsmanifest in september. Het duurt echter tot eind 1916 voordat de vereniging zich schoorvoetend voor het antimilitarisme uitspreekt. Veel leden van De Dageraad gaat dit te ver. Door Havers toedoen verandert de grondslag van de vereniging. Het beschouwelijke vrije, anti-dogmatische denken houdt in zijn ogen De Dageraad te passief. Havers bepleit een atheïstische grondslag opdat de vereniging kan bestrijden dat de mens speelbal is van een god. Oude Dageraadsmensen wensen echter hun oorspronkelijke standpunt te behouden, jongeren als J. Schoenmaekers en J. Hoving willen een positief atheïsme, geïnspireerd door mensen als A. Schopenhauer en Fr. Nietzsche en te propageren door 'positief-atheïstisch bevoegden'. Havers wint het pleit en in 1919 stelt de vereniging zich op atheïstisch standpunt. Verdere uitbouw van de vereniging wordt evenwel gefrustreerd door een met Hoving en de Amsterdamse afdeling in venijnigheid toenemende discussie en door geldgebrek. Vanaf 1920 stelde de afdeling Amsterdam het bestuur van de vereniging samen. Voor Havers voelt het alsof 'een stuk van zijn leven' is afgenomen als Hoving hem als voorzitter opvolgt. Hij brengt nu als afdelingsvoorzitter nieuw leven in de afdeling Den Haag, maar de

verhouding met het nieuwe hoofdbestuur verslechtert. Hovings semi-intellectuele en positieve propaganda die elk rechttoe-rechtaan-atheïsme doet ondersneeuwen, bevat Havers niet en bovendien krijgt hij slechts klusjes toegeschoven die Hoving beneden zijn niveau vindt en wordt hij als spreker gepasseerd. Als vervolgens Hijman Croiset een zeer omstreden verslag geeft van het Dageraadscongres en Havers elk weerwoord weigert, scheidt de Haagse afdeling zich in juni 1921 af. Havers verklaart nooit meer met Hoving te willen samenwerken. In mei 1923 treedt hij af als voorzitter van de Haagse vrijdenkersvereniging. In 1924 wordt hij opnieuw lid van De Dageraad om mee te strijden tegen de katholieke kerk. Met het hoofdbestuur blijft hij evenwel op gespannen voet staan. In 1927 wordt hij wederom voorzitter van de afdeling Den Haag en moet hij orde op zaken stellen in allerlei ruzies. De relatie met het hoofdbestuur verslechtert door kritiek van Havers op Hoving en Anton Constandse aan wiens blad De Nieuwe Cultuur Havers in de jaren 1927-1928 meewerkt. Wegens geldzaken wordt de afdeling Den Haag in oktober 1928 geroyeerd. Havers blijft tot in de jaren dertig voorzitter van de zelfstandige Haagse vrijdenkersvereniging. Na het overlijden van zijn vrouw op 12 december 1937, hertrouwt hij op 23 februari 1938 met Margaretha Bardina Johanna Meijer met wie hij al sinds 1917 samenwoont. Zijn overlijden op 28 oktober 1946 wordt noch in de socialistische, noch in de libertaire, noch in de vrijdenkerspers opgemerkt.

Strijd tegen nachtarbeid

De strijd tegen nachtarbeid is decennialang een centraal thema voor de Nederlandsche Bakkersgezellenbond. Bij oprichting is dan ook in de statuten opgenomen: "het streven naar afschaffing van de nachtarbeid". In de tweede helft van 1896 worden er in alle zes de afdelingen van de bond speciale vergaderingen voor de gezellen belegd waar hoofdbestuurder F. Mol de nadelen van de nachtarbeid uiteenzet. Het is het begin van een aanhoudende campagne. Met veel ijver wordt een 'grote nationale betooging voor afschaffing van de nachtarbeid' voorbereid, die op 17 januari 1897 plaatsvindt in het Paleis van Volksvlijt. De opkomst is overweldigend meer dan 2000 betogers geven aan de oproep gehoor. Uit solidariteit zijn vertegenwoordigers van 21 vakverenigingen, onder wie de metaalbewerkerenvereniging 'Verbetering zij ons Streven' en de timmerliedenvereniging 'Concordia Inter Nos' aanwezig om steun te betuigen. Er verschijnt in datzelfde jaar een brochure van de hand van J.P.A. te Boekhorst op basis daarvan proberen in Den Haag de bakkersgezellen verbetering af te dwingen met als gevolg dat een ontslagen vallen. Hoe dan ook de kwestie krijgt veel aandacht en minister Lely (Liberale Unie) dient op 26 november 1898 een wetsvoorstel 'tot regeling van arbeids- en rusttijden in fabrieken en werkplaatsen voor personen op wier arbeid de arbeidswet niet van toepassing is' in. Het ontwerp ondergaat een jaar later nog een wijziging waarin de tijdruimte wordt vermeldt wat onder nachtarbeid wordt verstaan: de uren tussen acht uur 's-avonds en zes uur 's-morgens. Ter ondersteuning van het wetsontwerp geeft de bond een brochure uit met de titel 'De toestanden der broodbereiders in Nederland'. Kamerverkiezingen gooit echter roet in het eten, of misschien beter gezegd 'zand in het deeg'. In 1901 treedt het kabinet Kuyper (Antirevolutionair) aan, die het wetsontwerp van Lely intrekt. Het duurt tot 1904 voordat Kuyper met een nieuw wetsontwerp op de proppen komt met een verbod op nachtarbeid en met werkweek die beperkt is tot 66 uur. De belofte dat de wet nog voor de zomer zal worden behandeld wordt niet nagekomen. Opnieuw gooit een verkiezing 'zand in het deeg'. Het kabinet De Meester trekt op zijn beurt in 1905 het wetsontwerp van Kuyper in. Een jarenlange agitatie voor afschaffing van de nachtarbeid volgt hierop, met congressen, samenwerkende comités en betogingen. Het kabinet De Meester wordt in 1909 opgevolgd door het kabinet Heemskerk (Antirevolutionair). Minister Talma (Antirevolutionair) dient het wetsontwerp 'Beperking van Zondagsarbeid en Nachtarbeid in Broodbakkerijen' in, dat in oktober 1910 door de Tweede Kamer zal worden behandeld. De bond zet een felle agitatie in gang. In 27 steden worden grote openbare vergaderingen georganiseerd. Er worden duizenden exemplaren van de Bakkersbode door colportage aan de man gebracht. 60.000 vlugschriften getiteld 'Ruw en wreed, onmenselijk en onnoodig', met een scherpe tekening van Albert Hahn worden verspreid. Op 16 oktober vindt een betoging plaats waaraan tienduizenden demonstranten deelnemen. De stoet, voorafgegaan door 'Kunst en Strijd' trekt van het Stationsplein in Den Haag naar de Diergaarde waar in de grote zaal wordt gesproken door Jan van den Tempel van het NVV en Is. Goudsmit van de Nederlandsche Bakkersgezellenbond. Het succes van de betoging en de enorme ondersteuning die de afschaffing van de nachtarbeid inmiddels heeft zou je mogen verwachten dat het ingediende wetsvoorstel snel tot wet verheven zal worden. De behandeling in de Tweede Kamer noopt tot een gewijzigd (afgezwakt) wetsvoorstel, dat op 11 februari 1911 wordt ingediend, waarna het meer dan een jaar duurt voordat het voorstel in behandeling komt. Tot verontwaardiging van de bakkersgezellen wordt het afgezwakte wetsvoorstel met 49 stemmen tegen en 43 stemmen voor verworpen. Nu een landelijke wet uitblijft is het hoogst opmerkelijk dat lokaal initiatief het voortouw neemt. De bakkerspatroons in Bodegraven en Delft, weliswaar geholpen door de schaarste van brandstof door de Eerste Wereldoorlog, verordnen in 1915 dat er voor 10 's-morgens geen brood meer wordt verkocht. In Hoorn stelt, op verzoek van de patroons, een verordening vast waarin het verboden is van 9 uur 's-avonds tot 6 's-morgens arbeid te verrichten. De verordening wordt in 1917 van kracht. De Vereniging van Nederlandse Gemeente stelt bij alle gemeenten de verordening van Hoorn ten voorbeeld. Aan het eind van 1918 is een dergelijke verordening al bij 70 gemeenten van kracht. De

gezellen in Rotterdam vinden dat hun gemeente niet snel genoeg is met het vaststellen van een verordening en gaan in april 1919 voor 24 uur in staking. De zaal waar de stakers bijeenkomen en waarin 600 á 700 mensen kunnen barst uit zijn voegen met 1200 bezoekers. Er is geen bakkersgezel die verstek liet gaan. Het duurt daarna niet lang meer of ook Rotterdam heeft zijn verordening op het verbod van nachtarbeid.

In de Arbeidswet van 1919, die in 1920 van kracht wordt komt dan eindelijk het verbod op nachtarbeid tot stand.

Isaïc (Ies) Goudsmit is geboren op 1 juli 1881 in Amsterdam.

Zijn vader is de diamantbewerker Levie Goudsmit en zijn moeder is Hanna Vos. Goudsmit groeit op in een groot gezin in de St. Anthoniebreestraat het hart van de Amsterdamse Jodenhoek. De acht kinderen, waarvan één al overlijdt als zuigeling, worden mede opgevoed door een inwonende oma en tante. De orthodox joodse opvoeding, zijn vader tekent zijn geboorteakte niet omdat het sabbath is, zet een stempel op zijn leven. Goudsmit is altijd gelovig gebleven. Zijn vader die vanuit het diamantbewerdersvak in de ambulante handel terecht komt, kan het financieel nauwelijks bolwerken, zodat Goudsmit na de lagere school moet gaan werken. In de Israëlitische bakkerij in de Commelinstraat komt hij als dertienjarige in 1894 in aanraking met vak-actie, als de aanvankelijk succesvolle algemene bakkerijstaking uitbreekt die het begin is van de Nederlandsche Bakkersgezellenbond. Hij meldt zich twee jaar later aan als lid. Diep onder de indruk van een mei-rede van H. Gorter in het Paleis voor Volksvlucht sluit hij zich omstreeks 1900 aan bij de SDAP. Als zijn werkgever M.A. Blok in de Nieuwe Amstelstraat hem ontslaat na een kortstondige succesvolle staking waarin hij het voortouw heeft genomen, zet de bond de patroon met een nieuwe staking voor het blok. Na arbitrage gaat deze door de knieën. Deze ervaring brengt Goudsmit ertoe zich met hart en ziel in het vakbondswerk te storten. In de kleine financieel zwakke afdeling, die in 1904 zelfs failliet gaat, werpt hij zich op als voorstander van centralisatie en het aanstellen van een vrijgesteld propagandist. In 1905 is hij bondssecretaris en neemt in die functie deel aan de oprichtingsvergadering van het NVV. Met een werkweek van 78 uur - 's avonds en 's nachts in de bakkerij en daarna tot een uur of tien brood bezorgen - blijft er weinig tijd over voor vakbondsactiviteiten.

Ies Goudsmit in 1934. Portret getekend door A.J. Funke Küpper

'In die tijd moest je slapen, proberen jezelf meer kennis bij te brengen en dan ook nog het secretariaat van de bond voeren. Natuurlijk deed je het met liefde en overtuiging, maar... hoe moest de zaak ooit van de grond komen?'

Begin 1908 geeft hij de moed op. Maar als hij later dat jaar - op het nippertje - gekozen wordt tot de eerste vrijgestelde en de bond door fusie met de cacao- en suikerbewerders meer financiële armsgaaf krijgt en een kantoortje kan huren gaat hij overstag. Hij wordt propagandist en secretaris-penningmeester en vanaf 1910 eindredacteur van het bondsblad *De Bode*. Het penningmeesterschap 'niet het vrolijkste baantje' draagt hij in 1917 over aan Ben Roeg. Met hem heeft hij de joodse achtergrond en religiositeit gemeen, één van de wortels van hun levenslange vriendschap. Op 16 juni 1910 treedt hij in het huwelijk met Frederika Stork, met wie hij twee dochters en twee zoons krijgt.

Het joodse element bij de bakkersgezellen in de afdeling Amsterdam is sterk. Circa één-derde van de leden werkt in één van de Israëlitische bakkerijen. De bond sluit in 1911 met de Israëlitische Patroonsorganisatie 'Eensgezindheid' de eerste collectieve arbeidsovereenkomst af en bedingt daarin zelfs het verplicht lidmaatschap. Met Sal C. Rodrigues, een erudiet man afkomstig uit de Algemeene Nederlandsche Diamantbewerdersbond, Roeg en Antoni Hillebregt, die in 1911 bondsvoorzitter wordt, bepaalt Goudsmit het vooroorlogse gezicht van de bond. De acties voor afschaffing van de nachtarbeid staan centraal. De strijd tegen het verse kadetje lijkt beslecht met de Arbeidswet van 1919, maar ontduiking van de wet bij vooral kleine bakkerijen en de periodieke pogingen om de wet uit te hollen maken een permanente agitatie noodzakelijk. In schriftelijke agitatie is Goudsmit beter dan op vergaderingen. Hij is een nijver organisator en bestuurder maar als spreker legt hij het in 1919 op een massale vergadering af tegen het oratorisch geweld van Louis de Visser, die de vergadering bijna unaniem achter zijn oproep tot algemene staking weet te krijgen.

Met zijn vlotte pen schrijft Goudsmit menig brochure en twee gedenkboeken bij het 25- en 40-jarig bestaan van de bond in 1919 en 1934. Het laatste, breed opgezet en beginnend met de broodbereiding in het oude Egypte, is even monumentaal als het toen gebouwde nieuwe bondskantoor in Amsterdam-Zuid. De enige kritiek op het boek betreft het ontbreken van Goudsmits foto. Dit kenmerkt echter zijn bescheidenheid. Hij is echter in zijn geschiedschrijving meer propagandist dan historicus. Minder glorieuze episoden in het bestaan van de bond noemt hij niet of gechargeerd, zoals de rol van de eerste voorzitter Johan te Boekhorst of het tijdelijk uittreden van de Amsterdamse cacaobewerders in 1910-1911 en van een groot deel van de Amsterdamse bakkersgezellen in 1926. Door zijn talenkennis, hij spreekt op

congressen de buitenlandse gasten in eigen taal toe, is hij de aangewezen persoon om de bond te vertegenwoordigen op congressen van buitenlandse zusterorganisaties en het internationaal beroeps-secretariaat. Door zijn buitenlandse reizen leert hij de dreiging van het fascisme kennen door eigen waarneming. In De Bode doet hij er op felle toon verslag van. Op 14 mei 1940 weet hij met één van de laatste boten, samen met zijn zoon Jacques en met Roeg maar zonder hun beider vrouwen, die op de loopplank worden teruggestuurd, naar Engeland te ontkomen. Zijn vrouw zal hij niet meer zien, die komt om in Auschwitz op 6 maart 1944. In Londen maakt hij zich verdienstelijk bij het behartigen van de belangen van Nederlandse zeelieden. Na de oorlog is hij als pensioengerechtigde nog slechts als meelevend oudgediende bij de bond betrokken. Op 9 september 1955 trouwt hij met Maria van Esso. Zijn persoonlijk leed, zijn zoon en hij zijn de enigen van het gezin die de oorlog hebben overleefd, wordt verzacht door zijn tweede echtgenote, die hij twee jaar overleefd. In 1966, vitaal en zonder roestvlekken op zijn ijzeren geheugen, wordt hij door zijn bond gehuldigd wegens zijn 75-jarig lidmaatschap. Enkele maanden later, op 18 december 1966 rukt een optrekkende tram hem weg uit het leven.

Lit. & bron: Is. Goudsmit, *Van het duister naar het licht* (Amsterdam 1934); M. Buschman, 'Boekhorst, Johannes Petrus Antonius te' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland. Deel 4* (Amsterdam 1990); B. Altena, 'Haver, Willem', in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland. Deel 1* (Amsterdam 1990); M. van Melle, 'Goudsmit, Isaäc' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging. Deel 5* (Amsterdam 1992);

Algemene Nederlandsche Kleermakersbond

Kleren maken de man. We haasten ons om erbij te zeggen; en de vrouw. Aan de soort kleding herken(de) je de bevolkingsgroep, de streek of de beroepsgroep. Kleding geeft status of gezag, geeft uiting aan blijde- of juist droeve gebeurtenissen of geeft de kans je te onderscheiden van- of anoniem op te gaan in, een groter geheel. Het is geen toeval dat 'kostuum' oorspronkelijk betekende: datgene wat aan alle volken onder bepaalde omstandigheden eigen is 'gewoonte'. Tot in het midden van de negentiende eeuw kan de kleermaker, die een ambachtelijk vakman is, redelijk zijn brood verdienen. Met de komst van de machinale kledingmakerij wordt zijn positie aangetast en verslechteren het inkomen en de arbeidsomstandigheden.

De vrij gecompliceerde handvaardigheid van de kleermaker maakt het moeilijk het vak te mechaniseren. Machines doen dan ook betrekkelijk laat hun intreden in de kledingindustrie. Tot het midden van de negentiende eeuw is de naald het instrument waar kleren mee worden vervaardigd. Omstreeks 1850 worden er min of meer bruikbare naaimachines geconstrueerd. Een tiental jaren later is de ontwikkeling van de naaimachine zover dat er ook voor particulieren een goed werkende machine op de markt komt. Het is de Amerikaan Elias Howe die een naaimachine bouwt, werkend met een steek waarbij twee draden worden gebruikt - de z.g. double-locked stitch - met behulp van een schietspoel en een naald met een eivormige punt.

Confectie

Maatschappelijke veranderingen en wijzigingen in mentaliteit weerspiegelen zich in de kleding. De grote verandering in maatschappelijke zin, die de Franse revolutie uitdraagt, heeft zijn weerslag in het kleedgedrag. De gelijkheid, de vrijheid en de broederschap vinden hun verwerkelijking in de 'mode'. Specifieke klederdrachten verdwijnen. De 'herendracht' verliest aan kleurigheid en élégance en 'vanonder op' komt de neiging bij boeren, burgers en buitenlui om - althans op zondag - als heer gekleed te gaan. Zo wordt de tijd rijp voor vervaardiging van kleding op voorraad. Lange tijd gaan ambachtelijke- en industriële kledingproductie gelijk op. Na 1880 stijgt de vraag naar geconfectioneerde kleding dankzij een beter inkomen en dalende prijzen. Voor het vestigen van een kledingbedrijf speelt de aanwezigheid van voldoende aantallen goedkope arbeidskrachten een belangrijke rol. Economisch zwakke regio's met lage lonen zijn geliefde vestigingsplaatsen. Vooral jonge vrouwen vinden werk in de confectiefabrieken. Hun aandeel in het personeelsbestand kan oplopen tot boven de 70%. Na 1880 verkoopt de detailhandel al vrij veel confectiekleding, maar daaronder bevindt zich nog veel import. De eigen confectie-industrie is nog niet tot volle wasdom gekomen. Eerst rond 1900 zet de groei in deze bedrijfstak door. In 1909 vinden zo'n 15.000 mensen werk in de confectie-industrie. Amsterdam, Rotterdam, Groningen, Utrecht, Twente en in geringere mate Arnhem zijn de centra waar confectie wordt gemaakt.

M.J. Brusse in 'Slavernij voor mooie kleren'

In 1909 schrijft M.J. Brusse, verslaggever-feuilletonist van de Nieuwe Rotterdamsche Courant, een aantal artikelen in zijn rubriek: Onder de Menschen, over de omstandigheden van de thuiswerkers in de kledingindustrie. In 1910 worden op verzoek van de Nederlandsche Bond van Mannelijke en Vrouwelijke Arbeiders in de Kleedingindustrie en Aanverwante Vakken deze artikelen gebundeld en als brochure uitgegeven met de veelzeggende titel: Slavernij voor mooie kleren. Uit het leven van de 'lijders aan confectie'. Brusse werpt een schril licht op de verhoudingen in de kledingindustrie. De kleermakers moeten zich op een bepaalde dag in de week melden aan de winkel van de confectionair om de stof op te halen. Soms moeten zij uren wachten eer de coupeur de stoffen uitdeelt. Deze verloren tijd moeten ze zien in te lopen om het schrale inkomen te verdienen. Hebben ze eindelijk hun stoffen gekregen, dan wikkelen zij die in de traditionele zwarte doek en reppen zich door de stad naar hun veelal bedompte onderkomens om direct aan de arbeid te gaan. Vaak moeten vrouw en kinderen bijspringen om de verlangde productie te halen. De arbeidsdag is doorgaans zeer lang: vijftien tot zeventien uur. Als de vordering van het werk tegenvalt wordt het hele weekend doorgewerkt. Ook zaterdagavond! Op maandag moet immers het werk worden ingeleverd. De coupeur betaalt dan het schamele loon uit, als tenminste het werk wordt goedgekeurd. Wordt het afgekeurd, dan ontvangt de kleermaker geen cent en is al zijn werk letterlijk voor niets geweest. Het systeem is bedoeld om de kleermakers er onder te houden. De coupeur haalt, ten faveure van zijn werkgever, het onderste uit de kan en het uiterste uit de mensen. Er bestaat een lelijk woord voor dit lelijke systeem: 'sweating'. En inderdaad, in het zweet huns aanschijns moeten de kleermakers hun brood zien te verdienen. Sweating betekent echter naast zweten ook letterlijk: uitbuiting! Doorgaans is het inkomen van de kleermaker te klein. Er heerst een diepe armoede en er is sprake van ondervoeding. In 1909 is het gemiddelde weekloon van een kleermaker fl. 11,13 en het gemiddelde uurloon fl. 0,14. De minimum woninghuur bedraagt fl. 2,50 per week zodat er minder dan fl. 9 overblijft voor kleding en voeding. De slechte omstandigheden maken mensen ziek. In veel gezinnen heerst

tuberculose. Van iedere 1000 overleden kleermakers zijn er 507 gestorven aan de tering. Sterven er jaarlijks gemiddeld 8,2 Nederlanders per duizend inwoners tussen de 18 en 50 jaar oud, onder kleermakers is dat: 10,27!

Vooruitgang door Broederschap

Op 30 januari 1883 wordt in Groningen de kleermakersvereniging 'Vooruitgang door Broederschap' opgericht. De vereniging, oorspronkelijk een ziekenpot, wordt in 1890 gereorganiseerd tot een op moderne leest geschoeide vakvereniging. De ziekenpot blijft een afzonderlijk beheerd fonds. Groningen is in het bijzonder de stad van de engros-confectie, die in hoofdzaak bestemd is voor kledingmagazijnen. De ondernemers, die engros-confectie bestellen, kunnen dit, door de grotere aantallen, goedkoper krijgen dan zij, die alleen enkelstuks confectie voor het publiek laten maken. De engros-confectionairs kunnen aan de kleermakers niet alleen een grotere hoeveelheid werk in één keer bieden, maar ook het gehele jaar door werk garanderen. Daarbij komt, dat aan de engros-confectie minder hoge eisen worden gesteld, omdat deze voornamelijk gedragen wordt door werklieden. De geringere eisen aan de kwaliteit veroorzaakt, dat de engros-werker weldra een nog mindere vakman is dan de gewone confectiewerker. Tussen 1880 en 1900 stijgt in de stad Groningen het aantal thuiswerkende kleermakers en naaisters van 530 naar 1.410. De kledingindustrie is daarmee, in de rustige en provinciale Groningse hoofdstad, de enige bedrijfstak van nationale betekenis. De omvang die de Groninger kledingindustrie bereikt zorgt ervoor dat het centrum van de vak-actie onder kleermakers naar deze stad verschuift. Een van de bestuurders van Vooruitgang door Broederschap is een werknemer van de Firma Gebroeders Levie. Hij is een jong en strijdvaardige man. Zijn naam is Evert Kupers. Hij ontmoet bij de kleermakersvereniging een andere jonge Groninger kleermaker: Tonnis van der Heeg. Er ontstaat tussen hen een lotsverbondenheid voor het leven. Beiden zullen carrière maken in de vakbeweging.

Evert Kupers geboren in 1885 in een kleermakersgezin komt op dertienjarige leeftijd in het kledingbedrijf terecht. Vader Kupers is een uitstekend maatkleermaker, maar moet, net als zo velen van zijn vakgenoten, werk aanvaarden van een engros-confectiezaak. De lonen zijn erbarmelijk, de behandeling is slecht. De werktijden zijn schier onbeteugeld. Het gezin Kupers ondergaat de armoede, die de massaproductie de thuiswerkende kleermaker brengt. Als de jonge Kupers zich in 1901 onder het gehoor bevindt van Roosje Vos en F.U. Schmidt op een openluchtmeeting is hij daar zo van onder de indruk dat hij zich aanmeldt bij de Socialistische Jongelieden-Vereeniging 'De Zaaier'. Na korte tijd is hij secretaris en enige tijd later voorzitter van deze jongeliedenvereniging. Zodra dat kan - op achttienjarige leeftijd - sluit hij zich aan bij de SDAP. Kupers wordt in datzelfde jaar lid van Vooruitgang door Broederschap en al spoedig is hij de secretaris van deze vereniging. Kupers heeft een actief aandeel in de staking van de Groninger kleermakers in 1903 en dat leidt ertoe dat hij in 1904 gekozen wordt in het hoofdbestuur van de Bond in de Kledingindustrie. In 1907 treedt hij in bezoldigde dienst van zijn bond en verhuist naar Amsterdam. In 1909 trouwt Kupers met Marie Thönissen, bestuurslid van de naaistersbond 'Allen Een'. Onder leiding van Kupers groeit de kleermakersbond en weet de organisatie de arbeidsvoorwaarden in de kledingindustrie te regelen en te verbeteren. In 1915 stapte Kupers over naar het NVV. In de eerste jaren gaan zijn bemoeienis vooral uit naar de steunregelingen voor werklozen. In 1919 wordt hij secretaris in het NVV-bestuur en redacteur van de 'De Vakbeweging'. In 1928 wordt Kupers tot voorzitter van het NVV gekozen, wat hij blijft tot aan zijn pensioen.

Evert Kupers spreekt een AIC-bijeenkomst toe. Ca. 1948

Van der Heeg zal jaren later vertellen over de rol van Kupers bij de grote staking van de kleermakers in Groningen in 1903. Kupers is nog maar achttien jaar oud als hij een voornaam aandeel heeft in de leiding in deze kleermakersactie. Het toch al niet hoge loon van de confectiewerkers is door de confectionairs nog verder verlaagd. De grauwe ellende wordt ondraaglijk en het komt tot een staking. Kupers geeft als bestuurslid van de kleermakersvereniging medeleiding aan deze staking, maar neemt ook een werkzaam aandeel in het posten. Als hij, tegen de afspraak in, niet wordt afgelost, blijft hij de hele nacht op zijn post. Weggaan, ook al gebeurt er eigenlijk niets, ziet hij als plichtsverzaking. De nacht doorstaan is geen pretje. Het is winter en bar koud. Het is een harde, verbitterde en langdurige strijd, die een maand duurt en waaraan zo'n 300 kleermakers deelnemen. De werknemers behalen een overwinning. De prijs, die de werkgevers moeten betalen, is het eerste looncontract in de kledingindustrie. Het looncontract omvat vaste loonafspraken voor alle door de kleermakers te maken artikelen. Feitelijk betekent het een loonsverbetering van gemiddeld 7 ½ % en dat is bij een gestelde eis van 10% een goed resultaat te noemen. De morele overwinning is echter het grootst. Aan een groep werknemers is na jarenlange uitbuiting en knechting gerechtigheid geschied en dat nog wel door eigen toedoen. De gewonnen slag is echter allerminst een gewonnen oorlog. Nog jarenlang is er in Groningen sprake van confectionairs die zich

onttrekken aan de afspraken of zelfs loonsverlagingen toepassen. De bond beantwoordt deze wanprestaties zo goed en zo kwaad mogelijk, ook met stakingen. Eerst in 1911 is er sprake van een collectieve arbeidsovereenkomst die in redelijkheid de arbeidsvoorwaarden regelt en waaraan partijen zich ook houden.

Bond in de Kleedingindustrie

Vooruitgang door Broederschap neemt in 1895 het initiatief tot oprichting van een landelijke organisatie. De *Algemeene Nederlandsche Kleermakersbond* vindt derhalve zijn bakermat in Groningen en in deze stad is een aantal jaren de zetel van het hoofdbestuur gevestigd. Het blijft voorlopig een kleine en weinig bloeiende organisatie. Als er in 1897 in het Volksdagblad een wanhopige brief staat van enkele, wegens 'opstandigheid' ontslagen, linnennaaiers wordt er zowel door de Kleermakersbond als door de Vrije Vrouwen Vereniging initiatief genomen. De eerste vergadering mislukt. Mede door het late tijdstip van de oproep komt vrijwel niemand opdagen. De tweede vergadering heeft meer succes en leidt, op 4 augustus 1897, tot oprichting van de Amsterdamse Naaistersvereniging 'Allen Een'. Deze vrouwenvakorganisatie zal in haar korte bestaan een belangrijke bijdrage leveren aan de bewustwording van de werknemers in de kledingindustrie.

Fusie

Reeds in 1900 zijn er voorstellen om tot een samensmelting te komen van de afzonderlijke naaisters- en kleermakersorganisaties. Verzet van enige leden van de Vrije Vrouwen Vereniging verijdelt dit echter. Prijes, secretaris van de naaistersvereniging 'Allen Een' zegt daarover:

We zullen wel doen ons in 't vervolg aan dergelijke adviezen weinig te storen. Als de dames reeds lang teruggekeerd zijn naar hare vereenigingen en zich heur hoofd weer bezighoudt met andere zaken, dan zitten wij met onze gebakken peren en kunnen haar geen vergoeding vragen voor de nadeelige en idiote versnippering van krachten die ons hare raad heeft opgebracht.

Prijes is voorstander van een sterke en centralistische organisatie. Ze is dan ook pleitbezorgster voor een fusie met de Kleermakersbond. Prijes en Vos zijn het die het initiatief nemen en het aanzoek brengen bij de kleermakersbond. Na overeenstemming over fusie moet het besluit op een congres worden genomen. Thönissen dient een motie in om door te gaan als organisatie die uitsluitend vrouwen organiseert. De motie redt het niet en met 35 voor, 7 tegen en 18 onthoudingen wordt tot fusie besloten. Zo ontstaat in 1901 de Algemeene Nederlandsche Bond voor Arbeiders en Arbeidster in het Kleedingbedrijf en Aanverwante Vakken. In de wandeling wordt deze echter de Bond in de Kleedingindustrie genoemd. Het duo Vos en Prijes wordt ook in deze organisatie voorzitter en secretaris. Prijes verzorgt ook nu de redactie van het bondsorgaan: *De Naaisters- en Kleermakersbode*. Als na enige tijd het een na het andere kaderlid van Allen Een stopt met de bondsactiviteiten, verdwijnt ook de 'vrouwelijke identiteit' uit de organisatie. Gebrek aan continuïteit is een groot probleem bij het organiseren van vrouwen. Vos zal daar later het volgende over schrijven:

Dat is de grootste moeilijkheid waaronder een vrouwenvakvereniging gebukt gaat. Is er een flink stel bestuursleden vertrouwd geraakt met de werkzaamheden dan loopt alles best, maar de tijd breekt aan waarop meisjes vrouwen worden en daardoor verliest de vereeniging meenige flinke kracht. In de loop der jaren waren vele bestuursleden gedwongen geweest hare functie neer te leggen.

Vos laat daarna een lijstje volgen van actieve leden die zolang ze ongehuwd waren veel voor de vereniging betekenden, maar na het huwelijk met de activiteiten voor de organisatie stopten. Het stoppen met bondsactiviteiten vanwege een huwelijk zal ongetwijfeld een rol hebben gespeeld, maar minstens zo belangrijk is de rol die 'de mannen' speelden in de nieuwe 'gemengde' organisatie. De naaisters speelden in de ogen van de mannen een te grote rol en bovendien stond bij veel van hen vast dat vrouwen nu eenmaal minder geschikt zijn voor maatschappelijke en bestuurlijke functies. Dat Allen Een een aantal jaren de grootste en belangrijkste afdeling is in de kleermakersorganisatie, waardoor genoegzaam bewezen is waartoe vrouwen in staat zijn, wordt gemakshalve maar over het hoofd gezien.

van Groningen naar Amsterdam

In 1906 verhuist de zetel van de Bond in de Kleedingindustrie van Groningen naar Amsterdam. Kupers, is tot september 1907 lid van het hoofdbestuur voor de drie noordelijke provincies. Er ontstaat behoefte aan een bezoldigde kracht en de keus valt op Kupers die vanaf eind 1907 secretaris-penningmeester-administrateur-propagandist-redacteur is; kortom de eerste bezoldigde bestuurder van de bond. Op het congres waar de benoeming van Kupers plaats vindt zitten achter de bestuurstafel ook Alida de Jong en Marie Thönissen. Naar de

overlevering wil vindt De Jong Kupers nog maar een 'jong ventje', maar Thönissen vindt hem wel een 'goed spreker'. Nog geen twee jaar later leidt deze positieve beoordeling er toe dat Thönissen en Kupers in het huwelijk treden. Van der Heeg volgt na enige tijd Kupers naar Amsterdam en vindt werk bij de *Coöperatieve Kleermakerij 'Vooruit'*. Van de afdeling Amsterdam wordt hij voorzitter. Hij is niet blind voor de ontwikkelingen en neemt dan ook stelling tegen vakgenoten die menen dat confectie en vrouwenarbeid nog tegen te houden zijn. In 1908 wordt Van der Heeg bezoldigd afdelingsbestuurder. In 1913 leidt hij de Amsterdamse kleermakersstaking die, net als de staking in Groningen in 1903, als uitkomst kent een looncontract, zij het ditmaal met de Amsterdamse werkgevers. Als Kupers in 1915 overgaat naar het NVV, volgt Van der Heeg hem op en wordt voorzitter van de Bond in de Kledingindustrie.

Tonnis Van der Heeg is geboren te Groningen op 29 maart 1886. Reeds als kleermakersgezel sluit hij zich aan bij de vrije-socialisten. Als hij in 1902 Kupers ontmoet wordt hij lid van 'De Zaaier'. Op 18-jarige leeftijd sluit hij zich aan bij de SDAP en bij de kleermakersvereniging 'Vooruitgang door Broederschap'. In 1908 vertrekt hij naar Amsterdam en vindt werk bij de Coöperatieve Kleermakerij 'Vooruit'. Van de afdeling Amsterdam van de Bond in de Kledingindustrie wordt hij, eveneens in 1908, voorzitter om kort daarna de eerste bezoldigde bestuurder van de afdeling te worden. In 1913 leidt hij de kleermakersstaking in Amsterdam die het eerste plaatselijke looncontract oplevert. In 1915 volgt Van der Heeg Kupers op als bondssecretaris en in 1918 als voorzitter. Het mooiste resultaat van zijn voorzitterschap komt als de bond er in 1919 in slaagt, na lange onderhandelingen en een reeks van stakingen, een landelijke loonregeling af te spreken. Reeds aan het begin van de Duitse bezetting van Nederland wordt Van der Heeg, samen met veertien andere vakbondsbestuurders door de bezetter ontslagen. Als hij aan het eind van de Tweede Wereldoorlog ondergedoken zit in Enschede heeft hij overleg met Van Pelt van de textielarbeidersbond. Na de beëindiging van de Tweede wereldoorlog wordt de kleermakersbond niet heropgericht, maar ontstaat de Algemene Nederlandse Bond van Arbeiders en Arbeidsters in de Textiel- en Kledingbedrijven 'De Eendracht', waarvan Van der Heeg de voorzitter wordt. In 1949 gaat Tonnis van der Heeg met pensioen.

De kleermakersbond blijft tot aan zijn opheffing in de Tweede Wereldoorlog een zelfstandige organisatie. Al in 1940 bestaan er plannen voor een fusie met de textielarbeidersbond. Na de beëindiging van de Tweede Wereldoorlog wordt nog de kleermakersbond nog de textielarbeidersbond heropgericht. In 1945 wordt het fusieplan uitgevoerd en ontstaat de Algemene Nederlandse Bond van Arbeiders en Arbeidsters in de Textiel- en Kledingbedrijven 'De Eendracht'. Als gevolg van de invoering van de bedrijfstakgewijze organisatie in 1953 wordt de naam van de bond Algemene Bedrijfsbond voor Textiel en Kleding (ABTK) 'De Eendracht'. De ABTK 'De Eendracht' gaat op 1 januari 1972 op in de Industriebond NVV.

Lit. & bron.: Peter-Paul de Baar, 'Heeg, Tonnis van der' in: *Biografisch woordenboek van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland*. Deel 4 (Amsterdam 1990); M.J. Brusse, *Slavernij voor mooie kleren. Uit het leven van de "lijders aan confectie"* (Rotterdam 1910); Bob Reinalda, 'Kupers, 'Evert' in: *Biografisch woordenboek van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland*. Deel 8 (Amsterdam 2001) p. 132-140; Dik Nas, *Hendrik Gerhard en de betekenis van de kleermakers voor de ontwikkeling van de arbeidersbeweging* (Drempt 2000); S. Witteboon, *Evert Kupers werker, strijder, bouwer* (Amsterdam 1949)

Beetwortelsuikerindustrie-arbeiders

De 'beetwortelsuikerindustrie' is door zijn seizoenmatige karakter een merkwaardige bedrijfstak te noemen. Tijdens de 'campagne', die zo'n twaalf weken duurt, gaat het volcontinu door met de winning van suiker uit de bieten. De rest van het jaar wordt vol gemaakt met onderhoud en reparatie van de fabriek. De behoefte aan personeel wordt door de campagne bepaald. Het kan dan ook niet anders dan dat de CAO in hoge mate is afgestemd op de vraag naar flex-arbeid.

Bietsuiker

De gemiddelde Nederlander consumeert jaarlijks zo'n 40 kilo bietsuiker. We gebruiken het niet alleen in onze dagelijkse kop koffie of thee, maar bijvoorbeeld ook in levensmiddelen als frisdrank, deegwaren en conserven. Bietsuiker is naar verhouding een jong product. Nog in 1790 telt Amsterdam 120 en Rotterdam 40 bedrijven, die ruwe rietsuiker verwerken aangevoerd uit Oost- en West-Indië en uit het Caraïbische gebied. In de tweede helft van de achttiende eeuw heeft Nederland een leidende rol in de wereld van de suikerraffinage. Naast Amsterdam en Rotterdam zijn ook in Dordrecht, Zwolle en Utrecht suikerraffinadeurs actief. In het midden van de 18de eeuw wordt ontdekt dat er bieten zijn die suiker bevatten vergelijkbaar met suiker uit suikerriet. De ontdekking krijgt vooralsnog weinig aandacht. Nadat Napoleon het continentaal stelsel invoert en de Engelse reageren met een blokkade, stagneert de toevoer van rietsuiker en komen de talrijke raffinadeurs in Holland zonder werk. In 1810 zijn op initiatief van Napoleon enige Nederlandse raffinadeurs bereid de bietsuikerfabricage ter hand te nemen. Als echter in 1813 de handelsbetrekkingen met de rest van de wereld weer 'normaal' worden ebt de belangstelling voor het alternatief weg. Eerst in 1858 verreeft in Zevenbergen een fabriek voor de productie van bietsuiker. De belangstelling groeit als blijkt dat in de eerste twee jaar van het bestaan van het bedrijf 10% dividend wordt uitgekeerd. Al spoedig komen er meer bedrijven o.m. te Oudenbosch, Bergen op Zoom, Roosendaal en Standaardbuiten. Vijftien jaar na het oprichten van het bedrijf in Zevenbergen zijn er 33 fabrieken voor suikerwinning uit bietsuiker waarvan vijftien in Brabant met tezamen 2.800 werknemers. Daarmee is de top bereikt, er zullen geen bedrijven meer bijkomen. De teelt van suikerbieten moet worden aangemoedigd. De stimulans is een overheidssubsidie op het verbouwen van bieten en de naar verhouding goede prijzen die de boeren krijgen voor bieten ten opzichte van andere landbouwgewassen. De doorbraak komt als in de landbouwcrisis aan het eind van de 19de eeuw alleen voor bieten nog een goede prijs kan worden gemaakt. Suikerbiet is een gewas dat veel van de bodem vraagt en aanvankelijk uitsluitend op zware klei kan worden geteeld. Het verklaart waarom juist in West-Brabant en Zeeland de bietencultuur zo'n hoge vlucht kon nemen en er een concentratie is van suikerfabrieken.

W.G. Versluis in: Van Klei en Zand.

Uiteraard moest de katholieke arbeidersbeweging in het bisdom Breda haar opkomst en haar steunpunten zoeken in de industriële centra: Breda, Roosendaal, Bergen op Zoom en Hulst. Daar nog alleen was de industriële ontwikkeling [in] ongeveer 1890 zo ver voortgeschreden, dat van een dringende behoefte aan een arbeidersorganisatie kon worden gesproken. Dáár alleen waren de patriarchale verhoudingen van weleer zodanig uitgesleten, dat de mentaliteit van de arbeiders zelf de opkomst van de beweging niet in de weg stond. Maar juist in deze steden bestond al vóór 1890 een St. Jozefsgezellenvereniging of iets dat daarop geleek, en ... het is een onmiskenbaar feit, dat de geestelijk leiders van het bisdom er niet gemakkelijk voor te vinden waren daar een andere, in hun ogen soortgelijke organisatie toe te staan. De geschiedenis van de katholieke arbeidersbeweging in de stad Breda levert hiervoor het bewijs. Op 4 augustus 1895 wordt onder leiding van Pastoors een afdeling van de Nederlandse R.K. Volksbond opgericht. De behoefte aan een werknemersorganisatie blijkt uit het feit dat de afdeling in korte tijd ruim 200 leden telt. De vereniging moet bijna twee jaar wachten eer haar verzoek om een geestelijk adviseur door de bisschop wordt ingewilligd.

Ook de toch altijd wel bezadigd gebleken voorvechter van de katholieke arbeiders, Henri Hermans, die verscheidene pogingen ondernam om in Breda de vak- en standsorganisaties op gang te brengen, klaagde 28 april 1902 nog in een brief aan de zeereerwaarde heer J. Schröder te Utrecht "Daar zit geen vuur, geen leven in die kerels en er wordt van de kant der geestelijkheid niets, totaliter niets gedaan dan tegengewerkt". Dat er dan toch, al is het dan ook pas na twee jaar, goedkeuring van de bisschop wordt verkregen heeft ongetwijfeld te maken met de vrees voor het opkomende socialisme. Hermans althans schrijft in de al eerder geciteerde brief: "Voor een paar jaar zeiden de geestelijken publiek[elijk], dat er in Breda geen socialisten bestonden. Een bestuurder van de Volksbond ging op onderzoek uit en mocht binnen veertien dagen aan Mgr. Leijten een lijst overleggen ter grootte van een tafelblad, vermeldend de socialistische verenigingen en hunne leden... Het is onbegrijpelijk hoe zulke lui zo aartsvaderlijk kunnen voortleven".

Campagne

In Nederland beheersen twee concerns de bietsuikermarkt. De Suikerunie is de grootste met 60% marktaandeel; de Centrale Suikermaatschappij (CSM) heeft 40% van de markt in handen.

Omdat suikerbieten slecht tegen vorst kunnen, moeten ze in betrekkelijk korte tijd worden verwerkt: de campagne. De rest van het jaar liggen de fabrieken stil, behoudens voor onderhoud en reparatie. De werknemers die ten tijde van de campagne het vaste personeel komen versterken, komen veelal uit de agrarische sector of zijn zelfstandige die hun werk met de campagnetijd kunnen combineren. Tijdens de bietenoogst zijn de toevoerwegen naar de fabrieken modderig. De suikerbieten worden bij miljoenen aangevoerd per trekker en vrachtwagen. Ondanks de ligging aan water van de fabrieken wordt vrijwel geen gebruik meer gemaakt van schepen. Tussen half september en eind december worden alleen al in de Suikerunie, vestiging te Dinteloord, vijftienduizend ton bieten per etmaal verwerkt. Uit vijftienduizend ton suikerbieten wordt 2.400 ton suiker gewonnen en daarnaast melasse, grondstof voor de alcoholindustrie, veevoer en de kalkmeststof Betacal. Zelfs het schoongewassen zand van de bieten wordt verkocht.

J.F. Vlekke *De Oud-Gastelse fabrikant J.F. Vlekke is een praktisch sociaal werker die in 1902 voor het publieke voetlicht treedt. Hij is lid van het comité dat de eerste diocesane katholiekendag voorbereidt in het bisdom Breda. Het is vooral aan hem te danken dat reeds op deze eerste katholiekendag de organisatie van arbeiders in katholiek verband aan de orde wordt gesteld. De invloed die daarvan uitgaat is van betekenis. Weliswaar zijn na 1897, onder meer in Breda, verenigingen van werknemers opgericht, maar vakorganisaties kunnen deze niet worden genoemd. De statuten van deze eerste verenigingen getuigen, voor zover ze bewaard bleven, allerm minst van inzicht in het ontstaan van de sociale kwestie en de behoefte aan vernieuwing der maatschappelijke verhoudingen. Het waren allemaal min of meer verenigingen tot 'Hulp in nood' en tot 'Onderling Vermaak'. Vlekke had, werkend onder en voor zijn arbeiders in zijn fabrieken [de suikerfabriek te Stampersgat], al blijk gegeven de behoefte aan organisatie van de werknemers te begrijpen. De eretitel "pionier van de sociale ondernemerspolitiek in Noord-Brabant" heeft ten volle verdiend. Vlekke heeft nog kunnen meewerken aan het opstellen van het programma van de Katholiekendag en aan de keuze van de sprekers. Toen werd hij plotseling uit het leven weggerukt.*

De achturedag

Onder druk van de 'mislukte revolutie' in 1918 komt een wet tot stand die de arbeidstijd per dag en per week regelt. Per dag niet meer dan acht uur en per week niet meer dan 45 uur. Natuurlijk houden ook veel bedrijven die binnen de werkingssfeer van de fabrieksarbeidersbonden vallen – de R.K. Fabrieksarbeidersbond 'St. Willibrordus' en de Nederlandsche Vereeniging van Fabrieksarbeiders (NVvFA) - zich niet aan de wet. Met name de steenbakkerijen en de touwslagerijen treden de wet met voeten, maar ook in de suikerindustrie maken de werkgevers geen aanstalten de achturedag in te voeren. Op de meeste bedrijven wordt nog 84 uur per week gewerkt. In juli 1920 komen de kaderleden werkzaam in de suikerindustrie bijeen in een bedrijfsconferentie en bespreken de situatie van de werktijden. Naar aanleiding van deze conferentie wordt een beroep gedaan op de minister van arbeid om ook de suikerindustrie te dwingen de wet uit te voeren. Om te kunnen voldoen aan de achturedag tijdens de campagne moet een ploegendienst worden ingevoerd. De minister geeft vergunning voor het invoeren van een drieploegendienst, onder voorwaarde, dat alle campagnewerknemers voor elke week werken, elf uur extra uitbetaald krijgen. De andere werknemers moeten na de campagne de meer uren boven de 45 uur gecompenseerd krijgen. Slechts in een enkel bedrijf wordt de regeling uitgevoerd. In West-Brabant bij geen enkel bedrijf en in Zeeland alleen in Sas van Gent. De bedrijven lappen de regeling aan hun laars. De minister doet verder niets om naleving van de wet te vorderen. Het kan geen toeval zijn dat juist in deze periode afdelingen van de NVvFA ontstaan. In Oudenbosch en Sas van Gent in 1919 en in Bergen op Zoom in 1920. Die te Oudenbosch gaat in 1920 alweer verloren. St. Willibrordus beschikt dan al over een netwerk van afdelingen. Het is opmerkelijk dat juist in Sas van Gent een regeling kan worden afgesproken juist nu er een bondsafdeling bestaat die duurzaam is. Wat zeker meespeelt is dat in Sas van Gent een aanzienlijk aantal Belgen werken die grotendeels zijn georganiseerd bij de Belgische fabrieksarbeidersbonden. Ook in latere jaren zal de afdeling Sas van Gent een rol spelen binnen de NVvFA. Een van hun afdelingsbestuurders, F.P.J. de Jonghe, die werkt bij de suikerfabriek is vertegenwoordiger in de landelijke ledenraad.

Staking te Oud-Gastel

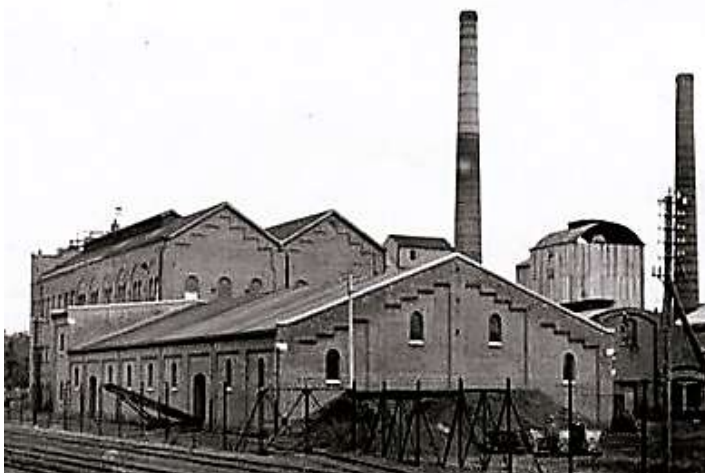
In juli 1921 stellen St. Willibrordus en de NVvFA gezamenlijk een 'program van actie' op die ze aan de suikerfabrikanten doen toekomen. Deze verwaardigen zich niet voor september te reageren en dan nog met de wens van loonsverlaging. Op de laatste bespreking tussen bonden en fabrikanten wordt van de zijde van de bonden, nadat duidelijk is geworden dat overeenstemming er niet inzit, openlijk gedreigd met staking en wel in die bedrijven die daarvoor het meest in aanmerking komen. Ondanks de dreiging houden de fabrikanten vast aan loonsverlaging. Kort daarna breekt er een staking uit bij de suikerfabriek "St. Antoine" te Oud-Gastel. Midden in de campagne blijkt het een doeltreffend middel, want op zeer korte termijn vinden er opnieuw besprekingen plaats die leiden tot een loonovereenkomst. Ook met de Combinatie van Werkgevers in de Suikerindustrie kunnen nu nieuwe besprekingen worden gehouden. In de cao die kan worden afgesloten worden de lonen voor geschoolde werknemers verhoogd van f 24,- tot f 27,50 per week. De winst is maar van korte duur. Op de wereldmarkt zijn de prijzen van suiker sterk gedaald. Het kan dan ook niet uitblijven of er worden door de fabrikanten opnieuw loonsverlagingen aangekondigd en ditmaal zonder dat de bonden het tegen kunnen houden. Zelfs in het vakbondsbolwerk Sas van Gent worden de lonen met 3,- per week verlaagd. Dat organisatie toch loont blijkt uit het feit dat in het Zeeuwse de lonen het minst dalen. In Zeeland dalen de lonen met 11%, in Noord-Nederland met ruim 14% en in Brabant, waar de organisatie het zwakst is, met maar liefst 20%. Kennelijk is het feit dat bij de beide suikerfabrieken in Sas van Gent de lonen het hoogst zijn een doorn in het oog van de directies van deze ondernemingen. Opnieuw komen loonsverlagingen aan de orde. De oproep tot actie wordt door het personeel niet opgevolgd. Het probleem, dat kenmerkend is voor de bedrijfstak, doet zich nu in volle omvang voor; het campagnepersoneel heeft geen belang bij de strijd. Hun loon is t.o.v. het vorige seizoen niet verlaagd. Daarmee is het belangrijke drukmiddel: staken tijdens de campagne, vervallen. De loonsverlaging van het vaste personeel kan dan ook gewoon worden doorgevoerd. In 1928 herhaalt deze gang van zaken zich nog eens. Op een afgekondigde loonsverlaging komt geen verzet ook niet na oproep van de bonden. Opnieuw worden de lonen verlaagd.

De voormalige suikerfabriek St. Antoine in Oud-Gastel is nu een Rijksmonument.

Een week vakantie

In 1938 wordt wat genoemd wordt 'de vakantiekwesitie' bij de Eerste Nederlandse Coöp. Beetwortelsuikerfabriek te Sas van Gent aan de orde gesteld. Doel is het bereiken van een aaneengesloten vakantie van zes dagen.

NV Suikerfabriek Sas van Gent ca. 1880

Doordat de zaterdag nog een normale werkdag is, gaat het dus om een vakantie van een week. De directie van het bedrijf doet of haar neus bloedt en 'begrijpt' uit het voorstel dat de bonden de zeven betaalde christelijke feestdagen om willen ruilen voor een aaneengesloten vakantie. Met de nodige correspondentie en een conferentie over dit onderwerp tussen de bonden en het bedrijf kan duidelijk gemaakt worden dat doorbetaalde feestdagen in de Nederlandse industrie gebruikelijk is met daarnaast een betaalde aaneengesloten vakantie. Het moeizame overleg levert het doel op. In 1939 wordt aan het z.g. vaste personeel een vakantie toegekend van zes dagen. Ook bij N.V. Beetwortelsuikerfabriek te Sas van Gent wordt in 1938 de zes dagen

aaneengesloten vakantie voorgesteld. Er is op dit bedrijf tot dan toe sprake van drie dagen vakantie en drie betaalde christelijke feestdagen. Op de voorstellen van de bonden wordt door het bedrijf niet gereageerd, zodat

deze enige herinneringsbrieven moeten sturen. Uiteindelijk wordt afgesproken dat in 1938 de vakantie op vier dagen wordt gebracht en in 1939 op zes dagen. Bij de suikerfabriek Wittouck te Breda is het in 1938 minder mooi dan in Sas van Gent. Een collectief arbeidscontract is er nog niet, de lonen liggen er lager, de christelijke feestdagen worden niet betaald en vakantie geldt slechts voor een deel van het personeel. Een ontwerp collectief contract wordt door de bonden bij het bedrijf ingediend.

Lit. & bron.: M.S.C. Bakker, 'Suiker' in: *Geschiedenis van de techniek in Nederland*. Deel 1 (Zutphen 1992); Dr. I.J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19de eeuw* ('s-Gravenhage 1929); C.J. Kuiper, *Uit het rijk van de arbeid. Ontstaan, groei en werk van de Katholieke Arbeidersbeweging in Nederland* Deel III (Utrecht 1953); M. Schrover, 'Smaakegalisatie, Bossche bollen en koekjes giganten. De voedings- en genotmiddelenindustrie 1850-heden' in: *Voedings- en genotmiddelenindustrie. Een geschiedenis en bronnenoverzicht* (Amsterdam 1993); P. van Tongeren, 'Suiker volautomatisch uit de biet' in: *FNV Magazine* (24 november 1996); W.G. Versluis, *Van klei en zand. Geschiedenis van de K.A.B. in het bisdom Breda* (Breda 1959); *Jaarverslagen* Nederlandsche Vereeniging van Fabrieksarbeiders; *Jaarverslagen* St. Willibrordus

R.K. Weversgilde 'Sint Severus'

Eeuwenlang is het vervaardigen van textiele weefsels - met name op het platteland - een huisnijverheid. De manufactuur - een niet gemechaniseerd bedrijf waar door meerder werklieden arbeid wordt verricht - is meer een stedelijke aangelegenheid. In de achttiende, maar vooral in de negentiende eeuw, concentreert de textielnijverheid zich in Twente en de Achterhoek (katoen) en in Noord-Brabant (wol). Tilburg ontwikkelt zich tot een industrieel centrum, vooral textielindustrie. Alhoewel er gedurende de negentiende eeuw zo nu en dan sprake is van enig verzet tegen de slechte arbeidsomstandigheden is er onder de wevers en spinners eerst tegen het eind van de eeuw sprake van organisatie.

Het wolcentrum van de Republiek

In Tilburg is, naast de landbouw, vooral de textielnijverheid middel van bestaan. De groei van deze arbeidsintensieve bedrijfstak is vooral te danken aan een bevolking, die bereid is voor een laag loon lang te werken. Dankzij deze goedkope arbeid kan Tilburg in de zeventiende en achttiende eeuw uitgroeien tot 'het wolcentrum van de Republiek'. Begin negentiende eeuw wordt Tilburg in een historisch-statistische beschrijving: "het grootste, volkrijkste en schoonste vlek der Meijerei, en een der levendigste en fraaiste vlekken van geheel Brabant" genoemd.

Het textielbedrijf van Pieter van Doorn in Tilburg. In het bewaard gebleven deel bevindt zich thans het Textielmuseum.

De Tilburgse agglomeratie - dertien verspreid liggende woonkernen - telt 8.500 inwoners. In 1816 zijn, naast de 300 kleine weverijen, een negental grote manufacturen in bedrijf met gezamenlijk meer dan 1.750 mensen in dienst. Meer dan 20% van de gehele Tilburgse bevolking werkt bij- of voor deze grote manufacturen. Tilburg groeit naar 33.000 inwoners in 1889. Bijna de helft van de Tilburgse (mannelijke) beroepsbevolking - ongeveer 3.600 personen - werkt in de textiel- en kledingindustrie. Hoe dominant dat is blijkt uit het feit dat de tweede beroepsgroep in grootte - de bouw - 785 werklieden telt en de derde beroepsgroep - de metaal - 630.

In 1850 is een grindweg naar de haven van Waalwijk nog voldoende voor de aanvoer van kolen. Twintig jaar later telt Tilburg 125 textiel fabrieken met 53 stoomwerktuigen. Weliswaar werkt de meerderheid van de bedrijven nog zonder stoom, maar ondanks dat neemt Tilburg een unieke plek in: "Nergens in Nederland werd toen een dusdanige concentratie van arbeiders, stoomwerktuigen en pk's in één plaats en in één soort fabrieken aangetroffen. Wat dat betreft stond Tilburg op een eenzame hoogte". In april 1827 leidt de aflevering van de eerste stoommachine in Tilburg voor de spinnerij en vollerij van Pieter van Dooren tot beroering. Het is een van de weinige verzetsbewegingen in Nederland tegen mechanisering. In een publicatie uit 1900 wordt het voorval als volgt beschreven:

Het gevaarte bereikte de stad en de gemoederen waren in onrust; het was geen strike maar een oorlog, waarmede men dreigde. Men snelde des avonds naar buiten, niet enkel uit nieuwsgierigheid om het monster, dat het brood zou stelen, te zien, maar tevens om het te vernielen, te doden, en men raapte keien en stukken hout langs de weg op, wierp die met kracht naar den ijzeren ketel, om hem te wonden, onbruikbaar te maken. De volksgeest uitte zich, wat hier zelden geschiedde, nu er het leven van afhing. Des avonds werden enige glasruiten verbrijzeld in den huize van Pieter van Dooren.

Er zijn in de negentiende eeuw nog een tweetal arbeidsconflicten in Tilburg. In 1855 is er enige onrust bij de fabriek van Van Dooren. Enkele arbeiders beweren niet meer voor het gestelde loon te willen werken en gaan

weg en keren niet weer. In 1864 vindt een staking plaats. Het gaat over loon. Door verscheidene werklieden is op zaterdagavond het werk neergelegd. Er wordt een compromis bereikt. De eis is het daggeld met 22 cent te verhogen. Ingestemd wordt met een verhoging van 12 cent.

Monseigneur Bekkers in een toespraak in de parochie 't Heike bij het zestigjarig bestaan van de KAB in Tilburg in 1956.

In mijn pastorie hangt een kleine gravure. Ge kunt er - hoe kan het ook anders? - de Heikese toren op zien, compleet met vlaggenstok. Ook het oude stadhuis is op de achtergrond zichtbaar. Links en rechts staan huizen van neringdoenden, kleine en ook wat grotere. Het straatdek ziet er vlak uit, maar of er plaveisel is, is niet te zien. Het geheel wekt een indruk van een intieme dorpse markt. Ge moet dan ook Tilburg kennen, anders zoudt ge de gravure in een of ander welvarend dorp denken. Tilburg is stad, zeker maar bij de gratie van een wet uit het begin van de 19e eeuw, die het onderscheid tussen stad en dorp ophief.

Wat heeft de man gezien, die honderd jaar geleden geklommen is in de torenspits van de Heikese kerk? Me dunkt: veel rietgedekte huizen, heel wat tuinderijen, heel wat verspreide boerenwoningen, heel wat gemeenschappen, die als gehuchten of lilliput-dorpjes rond 't Heike lagen, geen grote gebouwen, geen kaarsrechte wegen! En wat ziet nu de man, die in de toren klimt? Hij ziet een horizon, doorsneden van kerktorens en schoorstenen, een netwerk van straten, grote fabriekscomplexen, één groot geheel dat bewijst dat Tilburg, zoal niet de schoonste stad van 't laand, toch velen herbergt, wier vader fabrikaant is. Van een conglomeraat van kleine buurtschappen is Tilburg uitgegroeid. tot één grote stad, waaraan niets stedelijks meer vreemd is. Tilburg speelt mee in de industriële wereld, door zijn vele fabrieken en andere textieltakken, in de leerafdeling en metaalnijverheid. Het speelt een rol in de culturele wereld - denk aan Leergangen en Economische Hogeschool - en met zijn 24 parochiekerken en velerlei gebouwen van katholieke Instellingen, draagt de stad een onmiskenbaar katholieke signatuur. De ontwikkeling is hier geleidelijk verlopen. Er is geen dominerende industrie, en de personeelsbehoefte kon voor het grootste deel opgevangen worden uit de natuurlijke bevolkingsgroei van de stad. Er zijn hier lelijke en fraaie fabrieksgebouwen, maar ze hebben Tilburg niet gemaakt tot een beroekte, groezelige fabrieksstad, integendeel. Er zit wel een grote kern van waarheid in dat gezegde over de schönste staad van 't laand. Zo gelijkmatig als de statistieken van Tilburgse ontwikkeling, zo gelijkmatig is ook het volk hier gebleven. Zo goed als heel wat straten hier nog een echte dorpse inslag tonen, en zo goed als onze Heuvel nog een regelrechte dorpsbrink is, zo is de Tilburger nog behept met een dorpse aard, niet in de zin van peuterig en benepen, maar in de zin van rustig, van eenvoudig, van gemakkelijk het wel en wee van het leven aanvaardend, van opgewekt en arbeidzaam. Zo is de Tilburgse mens, maar zo is hij niet vanzelf geworden. Zulk een levensinstelling is de wapenrusting van de man, die de hardheid van het leven aan den lijve heeft ondervonden en geleerd heeft, zeker, om het leven te aanvaarden en over zich te laten komen, maar ook om zich door dat leven niet te laten breken en wegdrukken. Wie naar Peerke Donders pelgrimeert en de armoe van het huisje schat, moge weten, dat Tilburg heel wat van die huisjes heeft gekend.

Tilburg heeft geen uitzondering gemaakt in de opvatting, dat de arbeider en arbeid balanspostjes waren, meer niet. Ook in Tilburg is de geschiedenis van de ellende als het ware het kraambed geworden van de arbeidsorganisatie. Hij was immers arbeider en dus was hij, naar de begrippen van die dagen, iemand die voorbeschikt was om pauper te zijn, om de hand op te houden en om als dank voor wat hij kreeg een tegenprestatie te leveren door te werken!

Arbeider en arbeid waren een balanspositie - puur productiefactor! En die arbeider ging de strijd aanbinden tegen deze gevestigde opvattingen. Wij weten maar al te goed wat in die dagen "men" (en met "men" bedoel ik niet uitsluitend de werkgevers maar ook de andere standen, de geestelijke stand niet uitgezonderd) in de arbeidersorganisatie zag: een uiting van rode sympathieën, ja zelfs een opstand tegen het Evangelie, dat immers zegt dat er altijd armen zullen zijn. "RERUM NOVARUM" werd slecht begrepen!"

Arbeidsomstandigheden

De arbeidsenquête van 1887 brengt schrijnend aan het licht onder welke erbarmelijke omstandigheden arbeiders moeten werken. Tilburg komt er in de enquête naar verhouding goed af. De enquêtecommissie zegt in het eindverslag: "dat de verstandhouding tusschen patroon en werkvolk zeer gunstig is", anderen spreken van 'gedwee' en 'gezeglijk'. We laten een geënquêteerde zelf maar spreken:

Vraag: Bemerkt gij in Tilburg dikwijls en veel van kwetsuren door machines veroorzaakt, dat de menschen vingers verliezen of met handen en armen tusschen de machines geraken?

Antwoord: Dat gebeurt nogal dikwijls.

Vraag: Zijn er ook, zooals dit bij sommige fabrieken voorkomt, algemeen verspreide bepaalde ziekten of kwalen van de ademhalingswerktuigen of zoo iets dergelijks?

Antwoord: Dat komt nogal veel voor.

De geënquêteerde is in dit geval een arts. Verder kunnen er uitsluitend fabrikanten en enkele notabelen uit Tilburg worden gehoord. Ondanks de aanplakbiljetten met een oproep om gehoord te worden door de

enquêtecommissie durft geen enkele werkman te verschijnen. Er komen wel enkele anonieme brieven binnen. Deze brieven geven een ander beeld van kinderarbeid en arbeidstijden dan de fabrikanten de commissie doen geloven. De lonen zijn laag en de arbeiderstijden lang, soms zeer lang. In 1887 wordt fabrikant Mommers ervan beschuldigd zijn arbeiders - waaronder kinderen - 16 tot 17 uur te laten werken. Mommers moet voor de enquêtecommissie, na eerdere ontkenning en gedraai, de lange werktijden toegeven. Het loon hoeft niet hoog te zijn is een onder de burgerij gangbare visie. De arbeiders hebben tenslotte een stukje land waarmee ze zelf in hun eerste levensbehoefte kunnen voorzien.

Ziekenfondsen

Eind achttiende eeuw begin negentiende eeuw worden er een viertal ziekenbussen voor werknemers in de textielindustrie opgericht. Naast deze bussen bestaan er enige fondsen die nog stammen uit de gildetijd. De hulp bestaat uit ondersteuning bij ziekte, bij begrafenissen en ondersteuning van weduwen en wezen. De betekenis mag niet onderschat worden. Tussen de jaren 1830 en 1880 varieert het aantal leden tussen 375 en 820. Het zijn steunfondsen van en voor de werklieden zelf. In de tweede helft van de negentiende eeuw komen er, op initiatief van de werkgever, fabrieksfondsen tot stand. Vervolgens ontstaat in 1888, op initiatief van de fabrikant L.A. Diepen, een bedrijfstakfonds voor de textielindustrie. Het verbetert de positie van de werknemers niet. De werkgevers zien er aanleiding in de fabrieksfondsen weer op te heffen en laten de financiering van het bedrijfstakfonds aan de werknemers over, die verplicht 1% van hun loon afdragen. De werkgevers, ontslagen van de verantwoordelijkheid voor hun 'eigen' fabrieksfonds, kunnen volstaan met een vrijwillige donatie naar goeddunken.

Lambert Poell *In 1904 krijgt kapelaan Lambert Poell van bisschop Van de Ven de opdracht om binnen het Bossche diocees de textielarbeidersorganisatie opnieuw op te zetten. Na het mislukken van St. Severus wil men de katholieke textielarbeiders niet uit het zicht laten verdwijnen en is er behoefte aan een nieuw organisatorisch kader. Poell wordt in 1904, na twee jaar hulpkapelaan te zijn geweest op de Heikant, benoemd tot kapelaan op de parochie Sint Anna. Alhoewel hij deelneemt aan het parochiale werk is hij feitelijk door de bisschop vrijgesteld om te werken aan de organisatie van textielarbeiders. Poell kwijt zich met grote ijver van zijn taak. Binnen een jaar richt hij de Bossche R.K. Diocesane Textielarbeidersbond St. Lambertus op. Al in 1906 is het ledental opgelopen tot 1100. In 1910 wordt St. Lambertus een landelijke organisatie. De daadkracht van Poell wordt door de Tilburgse fabrikanten met argusogen gevolgd. Zij zijn gewend met de geestelijkheid aan een tafel te zitten en veelal delen ze met hen hun maatschappelijke opvattingen. Later zal Poell door de Tilburgse fabrikantenvereniging worden gezien als een onruststoker. Een voorbeeld van een aanvaring is de scherpe kritiek die Poell uit in het vakblad van St. Lambertus, als de fabrikanten weigeren te praten met de bond over vermindering van de arbeidstijd op zaterdagmiddag. De tegenstelling tussen Poell en de fabrikanten leidt ertoe - zoals de geruchten willen - dat hij in 1915 wordt benoemd tot pastoor in het landelijke Gemert en niet tot pastoor in het Goirke, de Tilburgse textielwijk bij uitstek.*

Kapelaan Poell te midden van enkele Belgische vluchtelingen tijdens de Eerste Wereldoorlog.

St. Severus

In de laatste tien jaar van de negentiende eeuw breidt het machinale weven zich sterk uit. De kleine fabrieken zonder stoom verdwijnen en een aanzienlijk aantal thuiswevers raken werkloos. Vlak voor de eeuwwisseling is de textielindustrie vrijwel geheel gemechaniseerd. Het is in die omstandigheid dat eind 1895 het R.K. Weversgilde 'Sint Severus' wordt opgericht. Door middel van een advertentie in de *Nieuwe Tilburgsche Courant* worden de wevers uitgenodigd voor een vergadering. De patroons verbieden hun werklieden naar de vergadering te gaan en/of lid te worden van de bond op straffe van ontslag. Desondanks zijn er meer dan 500 wevers op de vergadering aanwezig en worden er 165 lid van de bond. Binnen enkele weken zal dat aantal oplopen tot ruim 400. Het initiatief tot oprichting is buiten de geestelijkheid tot stand gekomen en deze waarschuwt dan ook in een advertentie tegen elke deelname aan de bond. Deze handelwijze zal kwaad bloed zetten en blijvend wantrouwen tegen de geestelijkheid veroorzaken, met als nevenwerking een gebrek aan vertrouwen in de werking van een katholieke vakorganisatie. Even lijkt het erop dat de werkgevers de verzoeken van de bond serieus nemen. Zo wordt de werkdag tot dertien uur bekort. Daar blijft het echter bij. In de jaren die volgen krijgt de bond taal nog teken van de fabrikantenbond en tracht zij tevergeefs op te treden als

belangenbehartiger. Als bij een conflict met de firma Van Puijenbroek in Goirle St. Severus het standpunt inneemt dat de werklieden ten onrechte in staking zijn gegaan, treedt een grote groep textielarbeiders, onder leiding van B. Hutten, uit de organisatie. Om de katholieke textielarbeiders niet verloren te laten gaan voor de katholieke organisatie krijgt kapelaan Poell de opdracht de werklieden in de textielindustrie te organiseren. Poell kwijt zich ijverig van zijn taak en reeds in 1905 komt de R.K. Textielarbeidersbond 'St. Lambertus' tot stand. Kort na de oprichting van St. Lambertus sluit het inmiddels bloedeloze St. Severus zich bij deze bond aan, om in 1910 - het moment dat St. Lambertus een landelijke organisatie wordt - de afdeling Tilburg van deze organisatie te worden. Poell slaagt er door zijn optreden in deels het vertrouwen van de textielwerknemers in Tilburg terug te winnen.

ABTK 'De Eendracht'

Driemaal zal voor De Eendracht geen scheepsrecht zijn als op 20 mei 1906 een afdeling wordt opgericht in Tilburg door deze bij het NVV aangesloten bond. Al tweemaal eerder is er een afdeling opgericht. De eerste maal eind 1896. Door de druk van de katholieke geestelijkheid moet de afdeling alweer spoedig worden opgeheven. De tweede poging om een afdeling op te richten vindt zijn aanleiding in een conflict bij Van Puijenbroek in Goirle in 1904. Van Puijenbroek besluit eenzijdig dat de wevers in de zomermaanden nog maar drie dagen per week kunnen werken met uiteraard ook maar drie dagen loon. Tevens is aan de oudere wevers ontslag aangezegd. Na een staking van negen weken slaagt Dr. Ariëns uit Enschede erin om door bemiddeling de staking tot een goed einde te brengen. Aan het eind van het conflict belegt De Eendracht in Tilburg een openbare vergadering en ogenschijnlijk met succes. Dertig personen geven zich direct op als lid en enige tijd later is dat zelfs opgelopen tot zeventig. Tezelfdertijd komt ook Unitas opzetten. Deze interconfessionele organisatie wint snel in leden, onder meer door toetreding van Hutten en de uit St. Severus uitgetreden textielwerklieden. De populariteit van Unitas zal niet vreemd zijn aan het feit dat zij acties tegen fabrikanten voert, maar er is ook geen bemoeienis van een geestelijk adviseur. Eind 1905 telt Unitas in Tilburg meer dan 1.400 leden. De afdeling van De Eendracht kan de concurrentie niet aan en wordt in maart 1905 opgeheven. Ook de derde maal zal de afdeling roemloos ten onder gaan, na een verloren conflict met de textielfabriek Wed. J.B. de Beer en Zonen in 1908. Het duurt tot 1914 voordat voor de vierde maal een afdeling wordt opgericht. De afdeling die zowel Tilburg als Goirle omvat is ditmaal een blijvertje. Geruime tijd telt de afdeling slechts enkele tientallen leden. In de jaren 1917-1919 groeit De Eendracht in Tilburg-Goirle tot bijna 700 leden.

Het zwart contract

In de zomer van 1907 wordt een loonconflict met de firma Wed. J.B. de Beer nog juist bijgelegd voor het tot een staking komt. De fabrikantenvereniging eist een verklaring van St. Severus en Unitas waarin ze afstand nemen van De Eendracht. Die verklaring komt er niet. De bonden treden gezamenlijk op tegen het bedrijf. In 1908 komt het wel tot een staking. Deze duurt van 20 mei tot 1 augustus. Opnieuw gaat het om een loonconflict, maar nu slaagt de fabrikantenvereniging er wel in een wig tussen de bonden te drijven. Na het einde van de staking mogen de leden van De Eendracht niet meer op de fabriek terugkeren en de fabrikantenvereniging weigert verder elk contact met deze bond. De fabrikanten spreken af om zo min mogelijk leden van De Eendracht in dienst te nemen. Gaandeweg ontstaat er bij de werkgevers de afspraak om geen personeel van elkaar over te nemen. Zo wordt loonconcurrentie voorkomen. De afspraak wordt door de jaren heen door de werkgevers redelijk nageleefd al wordt ze in tijden van krapte op de arbeidsmarkt ook geschonden. Als regel wordt iemand pas in dienst genomen, indien hij of zij tenminste vier weken werkloos is. Deze afspraak wordt onder de werknemers het 'het zwart contract' of 'de zwarte lijst' genoemd. De afspraak om onderling geen personeel over te nemen wordt tot na de Tweede Wereldoorlog gehandhaafd.

Staken voor een CAO

In 1916 wordt een loonregeling afgesproken voor de spinnerijen. Eenzelfde soort regeling voor de weverijen lukt echter niet en het afspreken van een CAO voor de gehele bedrijfstak al helemaal niet. De werkgevers willen in 1917 weer af van de loonregeling bij de spinnerijen. Er bestaat aan de zijde van de fabrikanten een absolute onwil om met de bonden verdere afspraken te maken. De gesprekken tussen de bonden en de fabrikantenvereniging worden door de laatste zoveel mogelijk getraineed en als er dan van de zijde van de werkgevers uiteindelijk een voorstel komt is er vrijwel niets in terug te vinden van de verlangens van de bonden. De voorstellen van de bonden zijn: het verlagen van de werktijden tot 60 en 65 uur voor respectievelijk de weverijen en de spinnerijen; het verhogen van de lonen; zaterdagmiddag na vier uur vrij en enkele doorbetaalde vrije dagen. Alles overheersend in het conflict is echter; de erkenning van de bonden als vertegenwoordiger van de werknemers en als volwaardig gesprekspartner. De bonden voeren een 'speerpuntenbeleid' en kiezen daar-

voor de goed georganiseerden bedrijven: Mutsaerts en Swagemakers-Bogaerts uit. Op 22 oktober start de staking bij deze twee bedrijven. Het antwoord van de werkgevers volgt twee dagen later door uitsluiting van de werknemers bij de andere fabrieken. Vanaf dat moment zijn 2.900 vakbondsleden en enige duizenden ongeorganiseerde werknemers bij het conflict betrokken. Het lijkt een slepende zaak te worden - bemiddelingspogingen van de zijde van de geestelijkheid stuiten af op de werkgevers - maar begin december komen er weer gesprekken tussen de bonden en de fabrikantenvereniging op gang. Waarom er nu wel gesproken kan worden is nooit echt duidelijk geworden. In moeizame onderhandelingen komt een eerste Collectieve Arbeidsovereenkomst (CAO) voor de Tilburgse textiel tot stand. De bonden worden in dit contract erkend als onderhandelingspartner.

Norbertus Joannes (Bart) van Pelt, geboren in 1889 te Tilburg

in de buurtschap Hasselt, is de oudste zoon van Adrianus van Pelt, boer en thuiswever en Helena Abeelen, van boerenafkomst. In zijn Herinneringen schrijft Van Pelt: "Mijn vader kwam uit een weversfamilie en mijn moeder uit landbouwers kringen, zij waren beiden van R.K.-huize en waren vrome mensen". Bart gaat bij de Fraters in Tilburg naar de lagere school. Al op jeugdige leeftijd vertoont hij een grote 'vrijheidsdrang'. Als in 1902 een vrouw die colporteert met de Vrije Socialist door de jeugd wordt uitgejouwd en met drek wordt gegooid, vraagt hij aan de frater van de zondagsschool wat die daarvan vindt. Het antwoord van de frater: "dan moet deze vrouw hier maar wegblijven", is voor Van Pelt aanleiding om de zondagsschool te verlaten. In 1905 wordt hij lid van Unitas, maar zijn groeiende sympathie voor het socialisme brengt hem omstreeks 1907 bij De Eendracht. Allengs wordt in zijn omgeving bekend dat Van Pelt een 'rooie' is. In het gezin leidt dat, met name bij zijn moeder, tot de nodige spanningen. In 1917 trouwt hij met Lies van Gastel een dochter van een spoorwegman. Van Pelt en zijn vrouw wensen katholiek te blijven en trouwen voor de kerk en hun kinderen worden gedoopt. Van 1901 tot 1915 werkt Van Pelt bij de firma Elias als wever. In 1914 is hij betrokken bij de

heroprichting van de afdeling Tilburg-Goirle van De Eendracht. Hij wordt voorzitter van de afdeling. Het schrijven in het vakblad van de bond over de arbeidsomstandigheden bij de Firma Elias wordt hem noodlottig. Na colportage met een brochure aan de poort van het bedrijf, in november 1915, wordt hij ontslagen. Hij komt op 'de zwarte lijst' waardoor hij slechts in een heel ander deel van de stad werk kan vinden. In 1918 wordt hij aangesteld door De Eendracht als bestuurder-propagandist met als standplaats Tilburg. Vanaf 1913 is hij lid van de SDAP, waarvoor hij in 1919 in de gemeenteraad van Tilburg wordt gekozen. Voor alles is Van Pelt een man die zonder aanzien des persoons mensen wil helpen. Jan Coolen, lid van De Eendracht vanaf 1916 en stakingsleider in de textielstaking van 1917 omschrijft Van Pelt als volgt: "Het was een goeie vent, vooral menselijk goed. Hij stond voor iedereen klaar. Het maakte hem niets uit of je nou socialist was of katholiek". Als vakbondsmen is Van Pelt bedachtzaam. Hij weet dat De Eendracht nooit alleen kan opereren in fabriekskwesties. Hij zoekt de strijd niet op, maar gaat ze ook niet uit de weg als ze zich voordoet. Door zijn bedachtzaam optreden ziet De Eendracht kans om zich blijvend in Tilburg te vestigen.

De textielstaking in 1935

Tussen 1930 en 1933 loopt de werkloosheid met sprongen op. In 1930 zijn er 900 en in 1932 ruim 3.500 werklozen in Tilburg. Tot 1935 blijft het aantal werklozen schommelen tussen 3.000 en 3.500.

Theo de Jong - de latere voorzitter van 'De Eendracht' - werkte bij J.A. Blomjous, een textielabrikant aan de Veemarktstraat:

Wanneer Blomjous geen werk had, dan werd je naar huis gestuurd. Het was midden in de crisis en je moest elke dag stempelen voor een werkloosheidsuitkering. Je ging dan naar het kantoor van St. Lambertus, waar je bij de chef de bureau Piet de Becker de steunlijst moest invullen. Dat was in 1933.

De slechte arbeidsmarktpositie is voor de werkgevers aanleiding regelmatig loonsverlagingen door te voeren. De werklozen zijn ook niet gelukkig met deze loonsverlagingen aangezien hun uitkering aan de loonhoogte is gekoppeld. De werkgevers kondigen een loonsverlaging af van 10%, welke wordt verminderd tot 5% na overleg met de bonden. Met name de werkloze leden van Sint Lambertus (met 4.000 leden veruit de grootste bond in Tilburg) maken scherp front tegen dit 'akkoord'. Door St. Lambertus wordt een vergadering belegd om het resultaat van de bespreking voor te leggen aan de betrokken leden. Door enige duizenden werkloze leden wordt echter toegang tot de vergadering geëist. Geen kans wordt gezien om een 'ordelijke vergadering' met de werkende leden te houden. Het betekent dat de leiding van St. Lambertus zonder verdere raadpleging van de leden instemt met de loonsverlaging. De Eendracht is niet akkoord gegaan, maar haar 220 leden leggen niet zo'n

gewicht in de schaal en derhalve houdt deze bond zich wat afzijdig. Op 26 augustus leggen de textielarbeiders het werk neer in verzet tegen de loonsverlaging. De leiding van de staking ligt bij aanvang in handen van communistische en radicale leden van De Eendracht. De staking zal een maand duren en uiteindelijk 5.000 werknemers omvatten. De staking vindt sympathie en krijgt steun van de middenstanders en van andere katholieke arbeiders in Tilburg. Het einde van de staking is nogal opmerkelijk. Bij de derde bemiddelingspoging van de burgemeester van Tilburg ontstaat een misverstand. In een door de stakers aanvaard voorstel van de burgemeester staat dat er nog over de loonregeling gesproken kan worden. Het gerucht dat staking zal worden beëindigd gaat dan rond en is niet meer te stoppen. Echter in het voorstel van de burgemeester zal door de fabrikanten nog het nodige worden gewijzigd. Op 26 september wordt het werk hervat, maar een gesprek over de loonregeling komt er niet. De afspraak dat er geen rancunemaatregelen zullen worden genomen worden vrijwel onmiddellijk geschonden. Alle stakingsleiders krijgen ontslag. Het is het grootste sociale conflict wat de stad ooit gekend heeft. De namen van mensen als Jan Coolen en Sjefke Spijkers zijn voor altijd met deze staking verbonden.

Lit. & bron.: P. Kolenberg, *In de hoek waar de klappen vallen* (Goirle 1980); J. Giele, *Een kwaad leven* (Nijmegen 1981) Deel 3; B. van Pelt, 'Herinneringen uit Brabant van een socialist en vakbondsman' in: *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1980* (Nijmegen 1981); A.J.M. Wagemakers, *Buitenstaanders in actie. Socialisten en neutraal-georganiseerden in confrontatie met de gesloten Tilburgse samenleving 1888-1919* (Tilburg 1990); A.L. van Schelven, 'Schering en inslag in historisch perspectief. Schets van een geschiedenis van de Nederlandse textiel- en confectie-industrie, 1850-1980' in: *Textiel-, kleding-, Leder-, schoen- e.a. lederwarenindustrie. Een geschiedenis en bronnenoverzicht* (Amsterdam 1993); H.W. Lintsen (hoofdred.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890. Deel VI. Techniek en samenleving* (Zutphen 1995); H. van Doremalen, 'De boeiende historie van Tilburg, de Tilburgers en hun strijd om het bestaan' in: *Ach lieve tijd* (Zwolle 1994); H. van Doremalen, *De handen ineem. Geschiedenis van 100 jaar vakbeweging in Tilburg* (Tilburg 1996); J. van Genabeek, *Met vereende kracht risico's verzacht* (Amsterdam 1999);

Unitas

Opmerkelijk, ja zelfs uniek is de geschiedenis van Unitas, waarin jarenlang katholieken en protestanten samenwerken. Het is de praktische vakactie, het verlangen om bij bijzondere gebeurtenissen gezamenlijk als christelijke arbeiders te kunnen optreden en derhalve de rooms-katholieke en protestantse werklieden tot nauwere samenwerking te brengen. Voor de katholieken komt daar nog een motief bij: de roomse werklieden worden zichtbaar achtergesteld bij de niet-roomse. Enschede is op het eind van de negentiende eeuw niet vrij van 'papenhaat'. Het is dus mede de drang tot zelfbehoud die de katholieken de samenwerking met de protestanten doet zoeken. In 1896 wordt Unitas opgericht onder de naam: Twentse Christelijke Katoenbewerdersbond. De priester Alphons Ariëns is er niet op uit geweest een rol te spelen in het ontstaan van een deel van de Nederlandse arbeidersbeweging. Zijn ervaringen die hij in Italië heeft opgedaan, doet hem echter als eerste in de Nederlandse Katholieke kerk onderkennen dat er veranderingen in de samenleving plaatsvinden, waardoor de bestaande vormen van kerkelijke zielzorg niet meer volstaan.

In Lonneker (nu een deel van Enschede) wordt kort voor 1855 een stoomweverij opgericht, die 220 fabrieksarbeiders in dienst heeft met daarnaast 2200 thuiswevers, waarvan de meeste alleen 's winters weven. De 'grote zegetocht' van de stoommachine vindt na 1860 plaats. Er zijn in dat jaar 32 fabrikanten met 1197 werklieden in dienst. Dat betekent dat ruim 27% van de Enschedese bevolking werkzaam is in de textielnijverheid. Er zijn acht stoomspinnerijen actief met 22.600 spinnen en 6 stoomweverijen met 868 getouwen. Dat de huisindustrie nog volop meedraait mag blijken uit het feit dat de spinnerijen twee-derde van de geproduceerde garens leveren aan de ruim 6000 handwevers. In de stad Enschede zijn dat er slechts 60, maar in Lonneker ruim 2000. De stoomaandrijving betekent veel voor het imago van een onderneming en wordt dan ook in de naam tot uitdrukking gebracht. Een van de fabrieken die deze naamgeving tot het eind van haar bestaan blijft voeren is de Stoomweverij Nijverheid. Hoe belangrijk zo'n naamgeving is blijkt wel uit het feit dat in Enschede een textiel fabriek ook wel simpelweg 'stoom' wordt genoemd.

De dominantie van de 'textiel'

De afschaffing van de accijns en de verbetering van de verbindingen in de jaren 1860-1865 zorgen voor een daling van de grondstoffenprijzen waardoor de concurrentiepositie van de stoomfabrieken verbetert. De stoomweverijen komen in het voordeel ten opzichte van de handwevers, waarvan het aantal dan ook sterk terugloopt. Het handweven komt na 1870 nog wel voor, maar de wevers kunnen alleen emplooi vinden tegen zeer lage verdiensten. Ten gevolge van de Amerikaanse burgeroorlog komt de katoenaanvoer nagenoeg stil te liggen en de Twentse textielindustrie stagneert, maar deze tijd wordt benut om de bedrijfstak te moderniseren. Tussen 1861 en 1867 stijgt het aantal stoomspinnerijen tot 18 met gezamenlijk 162.000 spinnen. Zijn er in 1861 13 stoomweverijen met 2286 getouwen, in 1867 zijn het er al 34 met 7960 getouwen. Deze opmerkelijke toename hangt ook samen met de grote brand die in 1862 Enschede teistert. Het stelt verschillende fabrieken voor de noodzaak het bedrijf opnieuw in te richten en aan te passen aan de eisen van de moderne techniek. De aanleg van kanalen en spoorwegen laat de transportkosten van de steenkool aanzienlijk dalen. Een vergelijking tussen de jaren 1857 en 1871 laat de ontwikkeling zien van het Twentse industrie centrum. De spoorwegen doen hun intrede en er is sprake van industrieel onderwijs. Worden er in 1857 nog slechts calicots en madapollams (gebleekte calicots) gemaakt, in 1871 worden er stoffen geweven in een grote verscheidenheid. En misschien wel het belangrijkste: de industriële ondernemingsgeest die in 1857 nog maar matig is vertegenwoordigd blijkt in 1871 met het machinale grootbedrijf sterk aanwezig te zijn. De verlaging en daarna de afschaffing van de differentiële rechten¹ in Indië noodzaken de Twentse katoenindustrie met haar tijd mee te gaan en zich ook op andere exportmarkten te richten. De textielindustrie ondervindt, nadat in 1874 de invoerheffingen zijn opgeheven, een sterke opwaartse druk die tot ver in de twintigste eeuw voortduurt. Er is feitelijk geen plaats

¹ Een invoerheffing van 12,5 % voor Nederlands fabricaat en voor ander fabricaat 25%. Het verschil komt ten goede aan de Nederlandsche Handelsmaatschappij, later aan de exporterende industrie. In 1866 en in 1868 is het verschil teruggebracht tot 10 resp. 6%. In 1874 is de heffing afgeschaft.

meer voor het kleinbedrijf. Dit komt het sterkst naar voren bij de spinnerijen. In 1870 zijn er 11 spinnerijen, waaronder enkele kleine met gezamenlijk 70.460 spinnen. In de 25 jaar daarna verdwijnen de kleine bedrijven en is het aantal spinnerijen 5 met 110.780 spinnen. In 1914 heeft zich dat uitgebreid tot 11 spinnerijen met gezamenlijk zo'n 600.000 spinnen. Twee-derde van deze capaciteit bevindt zich in Enschede. Ook in de weverijen neemt Enschede een dominante plaats in. In 1910 staan er 13.649 weefgetouwen opgesteld, dat is zo'n 40% van het aantal weefgetouwen in Twente. Verdienden in 1866 6000 werklieden hun brood in de textiel, een kleine 50 jaar later zijn dat er ruim 10.000 onder wie meer dan 3500 vrouwen.

Het monument van Dr. Ariëns op het voormalige De Ruyterplein - nu Ariënsplein - houdt de nagedachte-nis levend aan deze pionier van de katholieke arbeidersbeweging.

Alphons Marie Auguste Joseph (Phons) Ariëns is geboren in

Utrecht op donderdag 26 april 1860. Zijn vader Mr. Adriaan Willem Karel Ariëns is in de Domstad, waar hij advocaat is, een gezien man. De katholieke bevolking van Utrecht, pakweg een derde van de inwoners, wordt medio negentiende eeuw gezien als "burgers van de tweede rang". De familie Ariëns is daarop door afkomst en status een uitzondering. De moeder van Phons, Lisette Christine Antonia Povel, komt uit een deftige en invloedrijke Amsterdamse koopmansfamilie. Zij is een stille, keurige vrouw die haar kinderen netjes opvoedt. Phons is het vijfde kind in de familie Ariëns. Totaal zijn er acht kinderen, keurig verdeeld: 4 jongens, 4 meisjes. De sfeer in het gezin is sober en vroom en voor hun opvoeding geldt het devies dat je kinderen niet moet verwennen. Vader Ariëns is een ernstig en streng man, zelfs zo, dat zijn kinderen bang voor hem zijn. Over de lagerschooltijd van Phons valt niet veel meer te vertellen dan dat hij die doorbrengt op de school in de Korte Nieuwstraat in Utrecht. Als hij tien jaar is gaat hij naar Rolduc, de katholieke elite-kostschool in Kerkrade. Zijn eerste jaren op Rolduc behoren niet tot de gelukkigste; klein van stuk, verlegen en preuts vormt hij een gemakkelijk mikpunt van zijn medescholieren. Daar staat tegenover de wil om de beste te zijn, wat met het leren welhaast altijd lukt. Ariëns volgt in Rolduc tussen 1870 en 1878 de humaniora- (de studie der klassieke talen) en filosofieopleiding. Een vrolijke, vlugge jongen, zacht van karakter. Trouw, fijn, niet opvallend en helemaal niet aanstellerig. Hij wandelt door de gangen met de hand aan de kin en de wijsvinger over de lippen, voorzichtig met zijn oordeel, tot hij alles goed heeft overdacht. Niet zonder kritiek op zijn vrienden, maar dan het liefst met een gulle lach. Het zijn typering van Ariëns door zijn medeleerlingen. Ariëns aarzelt tussen het priesterschap en een juridische loopbaan. In 1878 gaat hij naar het grootseminarie Rijsenburg te Driebergen om theologie te studeren. De begaafde maar naïeve jongeman ontkomt ook op Rijsenburg niet aan de pesterij van zijn medestudenten.

Vanwege zijn grote wijduitstaande oren wordt hij Oriëns genoemd. Ariëns presteert het om in alles de eerste van zijn klas te zijn, waarmee hij toch het nodige ontzag verwerft bij zijn studiegenoten. Op 15 augustus 1882 wordt Ariëns - met dispensatie, aangezien hij de vereiste leeftijd niet bezit - tot priester gewijd. Op 12 september draagt hij te Utrecht in de parochiekerk zijn eerste Heilige Mis op. Ter gelegenheid van deze gebeurtenis krijgt hij van zijn familie een kostbare kelk ten geschenke, welke later nog een bijzondere rol zal spelen. Op uitdrukkelijk verzoek van de aartsbisschop gaat Ariëns naar Rome om zijn studie theologie voort te zetten. In 1885 promoveert hij tot doctor en volgt in 1886 nog een studie in de wijsbegeerte. Zijn tijd in Italië gebruikt hij om zich op de hoogte te stellen van de sociale omstandigheden in dat land. Hij reist rond, vaak in gezelschap van de schilder/auteur Jacobus van Looy. Hij bezoekt de zwavelmijnen op Sicilië en ziet daar de gruwelen van de kinderarbeid, de mensonterende omstandigheden in de marmergroeven van Carrara en de grauwe omstandigheden van het stadsproletariaat. In Italië maakt hij kennis met aangepaste vormen van apostolaat en ontmoet hij in Turijn de later heilig verklaarde Don Bosco. Naar eigen zeggen zijn deze ervaringen van grote invloed op zijn latere leven. Tot verbazing van velen wordt Ariëns in oktober 1886 tot kapelaan in Enschede benoemd. Waarom een benoeming juist daar is nooit duidelijk geworden. Ariëns voelt zich in het Twentse al gauw thuis en binnen tien jaar zal hij openlijk getuigen 'een aangenomen zoon van Twente te zijn'. De priester Ariëns is er niet op uit geweest een rol te spelen in het ontstaan van een deel van de Nederlandse arbeidersbeweging. Zijn ervaringen die hij in Italië heeft opgedaan, doet hem echter als eerste in de Nederlandse Katholieke kerk onderkennen dat er veranderingen in de samenleving plaatsvinden, waardoor de bestaande vormen van kerkelijke zielzorg niet meer volstaan. Nadat al eerder neutrale, socialistische en protestants-christelijke arbeidersverenigingen zijn opgericht, moedigt Ariëns in 1889 enige arbeiders in Enschede aan zich te organiseren in de Enschedese Rooms Katholiek Arbeidersvereniging. Dit is de eerste organisatie in Rooms Katholieke kring die zich uitsluitend richt op het organiseren van arbeiders en vormt daarmee het voorbeeld voor de latere standorganisaties. Niet geheel spontaan komt deze aanmoediging voor het oprichten van een Rooms Katholiek arbeidersvereniging tot stand. Het is ook ingegeven door de Almelse staking tegen een loonsverlaging in 1888. Deze staking duurt 3 maanden en wordt beëindigd doordat het grootste deel van de aangekondigde loonsverlaging wordt ingetrokken. Van de oorspronkelijk 10% blijft uiteindelijk 2% over. De arbeiders trekken zingend de fabriek weer in. De staking versterkt de positie van de socialistische voormannen, aangezien zij in staat zijn geweest, de aanvankelijke chaotische en gewelddadige actie om te zetten in een goed georganiseerde en ordelijke staking. Ariëns heeft in dit conflict geprobeerd te bemiddelen en dat heeft zijn prestige vergroot;

misschien niet zozeer bij de stakers, maar wel bij de ordelievende burgers daaromheen. Ariëns raakt door zijn bemoeienis spoedig verwickeld in de Twentse arbeidersstrijd. Het Enschedese voorbeeld krijgt al spoedig navolging in andere Twentse plaatsen en ook elders. In 1890 raakt de Rooms Katholieke Arbeidersvereniging en daardoor ook Ariëns betrokken bij een hoogoplopend conflict in de Twentse Textielindustrie. Het conflict ontstaat bij de firma Ter Kuile en Morsman. Een werknemer is op staande voet ontslagen - en hier lopen de verklaringen uiteen - vanwege dronkenschap volgens de ene lezing en op onbillijke gronden volgens een andere. Feit is dat er op 28 februari gestaakt wordt. Wat de aanleiding tot de staking ook geweest mag zijn, de eisen van de arbeiders zijn duidelijk: loonsverhoging, verandering van het boetestelsel, uitbetaling van acht dagen loon en een bewijs van goed gedrag voor de ontslagen werkmans.

In 1888 is er in Enschede een fabrikantenvereniging tot stand gekomen en deze introduceert een nieuwe strategie, namelijk die van de uitsluiting. Eerst een gedeeltelijke uitsluiting van 2 dagen per week. Later een gehele uitsluiting. De staking bij één bedrijf kan met name door de grote steunbeweging onbepaald door de werknemers worden voortgezet. Door uitsluiting worden echter 6 á 7.000 werknemers werkloos en dat kan niet lang worden volgehouden. Ariëns ziet dat laatste in en via zijn bemiddeling komt er een einde aan de staking. De inzet van de staking gaat in feite verloren. Er komt geen loonsverhoging. De ontslagen werkmans krijgt geen bewijs van goed gedrag en nog 9 andere werknemers kunnen na de staking niet aan het werk en moeten elders emplooi zoeken. Ariëns raakt bekend tussen de verschillende partijen. Een deel van katholieke geestelijkheid beschouwt zijn bemoeienissen als weinig priesterlijk. Van socialistische zijde wordt hij als verrader van de arbeidersstrijd uitgemaakt en van werkgeverszijde wordt zijn sociale inzet met argwaan gevolgd. De staking heeft dus geen succes, maar wel de nodige gevolgen. Ariëns trekt uit het gebeuren de conclusie: "Als de katholieke arbeiders zowel tegen de socialisten als tegen de fabrikanten moeten worden beschermd, dan is een eigen vakorganisatie nodig". In het voorjaar van 1891 zet hij de katholieke textielarbeiders in Enschede en omstreken aan om een bond op te richten en met succes. Naast en los van de Rooms Katholieke Arbeidersvereniging die zich vooral richt op de sociaal-culturele ontwikkeling ontstaat de Rooms Katholieke Twentsche Fabrieksarbeidersbond 'St. Severus'.

In 1894 worden bij Jordaen in Haaksbergen, na een staking tegen loonsverlaging, 39 wevers ontslagen. Om deze ontslagen en uitgesloten werknemers op te vangen richt Ariëns met 60.000 gulden geleend geld de coöperatieve weverij "De Eendracht" op. Met deze productiecoöperatie wil hij een van zijn lievelingsideeën in praktijk brengen. Ondanks zijn grote inspanning en persoonlijke offers wordt het een fiasco. Er ontbreekt leiding, ervaring en kapitaal en er is geen klantenkring. Ariëns moet aflossen maar kan dat niet. Een rondreis van Ariëns in het zuiden langs een aantal groot-industriële brengt slechts f 20.000 op. Het bedrijf moet worden verkocht voor 16.000 gulden. Om de rest van zijn schuld te voldoen, moet hij zelfs de kelk verkopen die hij bij zijn inwijding van zijn familie heeft gekregen.

De gebeurtenissen knakken Ariëns, maar breken hem niet. Hij is betrokken bij de oprichting van het weekblad "De Katholieke Werkman" waar hij ook tot 1897 redacteur van is. Ariëns trekt ten strijde tegen het drankmisbruik, waarvoor in 1895 het Kruisverbond wordt opgericht met als orgaan "De Kruisbanier" waar hij ook de redactie voor voert. In de jaren '90 loopt de invloed van Ariëns op de katholieke arbeidersbeweging terug. Het op zijn initiatief opgerichte inter-confessionele katoenbewerdersbond Unitas loopt op dood spoor. De Katholieke Werkman komt in andere handen en de opkomende landelijke- en diocesane verbanden komen steeds meer onder bisschoppelijke curatele. Met de nieuwe bisschop kan Ariëns minder goed uit de voeten dan met diens voorganger en financieel is hij aan de grond geraakt door het experiment met de produktiecoöperatie. Na zijn vertrek uit Enschede en zijn benoeming in Steenderen in 1901 - door velen gezien als een verbanning - heeft Ariëns zich niet meer rechtstreeks met de katholieke arbeidersbeweging bemoeid. Wel wordt hij nog veelvuldig tot aan de Eerste Wereldoorlog door katholieke vakbondsleiders geraadpleegd en ook door andere priesters met een functie van geestelijk adviseur in de beweging. De vooraanstaande rol van Alphons Ariëns inzake de arbeidersbeweging is min of meer uitgespeeld en na zijn 40-jarig priesterfeest in 1922 gaat hij de vergetelheid in. Ariëns wordt ziek en moet op doktersadvies rust houden. In 1926 vraagt hij ontslag als pastoor. In 1927 volgt nog een opleving en maakt Ariëns een reis naar Vlaanderen. De opleving is slechts van korte duur. Op 7 augustus 1928 overlijdt de man die altijd twijfelde, zijn eigen materiële voorspoed heeft weggegeven, maar de wegbereider is geweest voor de organisatie van de katholieke arbeider. Ik heb na mijn god en mijn kerk niets zo lief als de katholieke arbeidersbeweging heeft hij eens gezegd. Het had een mooi en goed grafchrift geweest. Op zijn grafsteen staat, naar eigen wens, echter niets anders vermeld dan:

"Ariëns, priester"

Unitas

In 1896 wordt Unitas opgericht onder de naam: *Twentse Christelijke Katoenbewerdersbond*. In 1900 wordt de bond omgedoopt tot *Nederlandse Christelijke Textielarbeidersbond Unitas*. Tot deze bond treden toe de afdelingen van Patrimonium te Almelo, Enschede en Hengelo; de afdelingen van de R.K. Twentsche Katoenbewerdersbond te Almelo, Borne, Enschede, Haaksbergen, Hengelo, en Oldenzaal; de katoenbewerdersvereniging Steunt Elkander te Almelo en de Verzoeningsbond te Enschede. De Protestant H. Verveld wordt tot voorzitter gekozen en de Katholiek A.H.J. Engels tot secretaris. Hoewel Ariëns nimmer een officiële functie inneemt is hij de ziel van Unitas ook na zijn vertrek - in 1901 - uit Enschede. In 1903 telt Unitas 1.450 leden, maar groeit in de drie jaar daarna uit tot een organisatie met 5.559 leden. Van 1896 tot 1903 is Unitas een federatie, vanaf 1903 ontstaat er een grotere centralisatie, de invoering van een centrale

weerstandskas brengt dat met zich mee. Unitas krijgt na 1900 in stijgende mate te maken met invloed vanuit Duitsland waar veel Twentse werklieden werken. Hier bestaan de z.g. Christliche Gewerkschaften, die zonder meer alle christelijke werklieden opnemen en waar geestdriftig gesproken wordt over de Christelijke Internationale, die de wereld zal redden van het antichristelijke. In Unitas komt na 1901 de vraag steeds sterker aan de orde of er niet een uitsluitend R.K.-vakvereniging moet zijn. Die vraag wordt bevorderd door de strijd die in Duitsland op dit punt is ontbrand. In 1906 beslist het Nederlandse Episcopaat dat er vakorganisaties moeten komen uitsluitend voor katholieken. Hoewel Unitas een organisatie is voor katholieken en protestanten is het nooit een gemengde vakvereniging geweest. De toegetreden afdelingen van Patrimonium en de R.K. Twentse Katoenbewerdersbond blijven binnen Unitas bestaan. Er wordt apart met de leden vergaderd. Er is nooit een gemengde ledenvergadering geweest. Unitas is dus een soort christelijke bestuurdersbond, waarin slechts de dagelijkse besturen bijeenkomen. Van aanvang af is Unitas voor de Rooms-Katholieke hiërarchie een gezag kwestie. Naast de standsorganisaties komen nu ook vakorganisaties op die streven naar een nationale opbouw en niet naar een diocesane. Deze strijd duurt voort tot 1909, het moment waarop de bisschoppen nationale vakbonden goedkeuren. Rooms-Katholieke leiders als Schaepman en Bult hebben Unitas in feite altijd tegengewerkt. De uitspraak van het Episcopaat in 1906 ten gunste van uitsluitend Katholieke bonden, houdt nog geen veroordeling in van Unitas, maar er komen wel reorganisatievoorstellen. Deze voorstellen van de zijde van het Episcopaat worden na een jaar onderhandelen door Unitas met algemene stemmen verworpen, voornamelijk omdat men geen heil ziet in het opsplitsen van de organisatie naar de verschillende bisdommen. De verwerping van de voorstellen wordt door het Episcopaat beantwoord met de bepaling dat de leden voor oktober 1907 hebben te kiezen tussen Unitas en R.K. Werkliedenvereniging. Hoe zwaar de keuze ook is, ze kiezen voor de eerste en verlaten de werkliedenvereniging. Er breekt nu een periode van verwarring aan. Het is een strijd om het gezag. De Twentse werklieden worden verdacht van een on-katholieke geest, terwijl deze zich als stiefkinderen van de kerk beschouwen. Ariëns doet nog een poging tot onderhandeling tussen de inmiddels opgerichte nationale R.K. Textielarbeidersbond en Unitas. Deze mislukken, waarna Ariëns moet besluiten zijn eigen geesteskind op te offeren door de Roomse Unitasleden over te halen tot aansluiting bij de Katholieke organisatie. Opnieuw wordt dit geweigerd. Op Palmzondag 1912 vindt in de Twentse kerken de afkondiging plaats van een aartsbisschoppelijk schrijven waarin Unitas voor Katholieken wordt verboden. Dit leidt wel tot uittreding uit Unitas, maar nog niet tot toetreding tot de R.K. bond. Ariëns blijft ijveren voor verzoening en slaagt er in 1916 in om deze werklieden de R.K. Textielarbeiders St. Lambertus in te loodsen, die in 1910 is opgericht. Unitas is nu uitsluitend nog een protestantse bond.

Lit. & bron.: D. Nas, *Het Twentse model* (Amsterdam 1998) p. 18-19, 59-62; J. Roes, 'Ariëns, Alphonse Marie Auguste Joseph' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging. Deel 1* (Amsterdam 1986) p. 4-7

‘Allen Een’

Als er in 1897 in het *Volksdagblad* een wanhopige brief staat van enkele wegens ‘opstandigheid’ ontslagen linnennaaiers, wordt er zowel door de Kleermakersbond als door de Vrije Vrouwen Vereniging actie ondernomen. De eerste vergadering mislukt. Mede door het late tijdstip van de oproep komt vrijwel niemand opdagen. De tweede vergadering heeft meer succes en leidt, op 4 augustus 1897, tot oprichting van de Amsterdamse Naaistersvereniging ‘Allen Een’.

De confectieateliers worden voor het overgrote deel door vrouwen bevolkt. De confectie is daarmee een van de schaarse beroepen, naast dat van dienstboden en de verpleging, die in meerderheid door vrouwen wordt uitgevoerd. Mocht het een verrassing zijn dat er een vakorganisatie ontstaat die louter vrouwen organiseert, dan komt die verrassing niet voort uit de bedrijfstak waar dit plaats vindt. De kledingindustrie is immers een van de weinige sectoren waar dit sowieso kan. De omstandigheden zijn er dan ook naar. Roosje Vos zal op de oprichtingsvergadering van Allen Een zeggen:

“Moeten vrouwen die niet trouwen de hongerdood sterven? Was het dan geen schandaal dat vrouwen zo weinig verdienden dat ze afhankelijk waren van familie of echtgenoot?”

Deze voor de vuist weg uitgesproken rede is haar eerste optreden in het openbaar. Zij wordt na haar spontane en gloedvolle betoog gekozen tot voorzitter van de naaistersvereniging. Vos, ouderloos en alleenstaand, weet wat het betekent om met de schrale opbrengsten van het naaistersvak het hoofd boven water te moeten houden. Erg bewust van hun klassenpositie zijn de naaisters niet. Besloten wordt om na te gaan of er kan worden samengewerkt met de werkgevers. Ook Vos heeft nog maar een flauw idee hoe de organisatie te leiden, al ontbreekt het haar niet aan zelfbewustzijn. Het voorstel van de Kleermakersbond om te fuseren wordt van de hand gewezen. Naar de mening van Vos moeten vrouwen eerst maar eens leren op eigen benen te staan.

Roosje Vos aanschouwt het levenslicht op 15 augustus 1860 te Amsterdam. Volledig wees geworden op veertienjarige leeftijd - haar vader is in 1866 gestorven - komt ze in het Israëlitisch Meisjesweeshuis aan de Rapenburgerstraat terecht. In het weeshuis wordt ze opgeleid tot naaister. In 1884 verlaat ze het weeshuis en moet ze in haar eigen onderhoud voorzien als zelfstandig thuisnaaister. Als voorzitter zal zij samen met enkele andere vrouwen, onder wie Sani Prijes, de drijvende kracht zijn van Allen Een. In 1899 wordt ze door haar vakgenoten gekozen tot lid van de Kamer van Arbeid. Vos wordt echter niet toegelaten omdat ze, zo luidt de verklaring, niet in loondienst werkt. Namens Allen Een speelt Vos een rol bij de oprichting, eveneens in 1899, van de Amsterdamse Bestuurdersbond. De politiek trekt haar en ze begint een rol te spelen in de SDAP. Vanwege haar huwelijk met de onderwijzer Melle Gerben Stel in 1903 verhuist ze naar Groningen. Hoewel ze nog een aantal jaren vanuit Groningen de redactie verzorgt van De Naaisters- en Kleermakersbode is het feitelijk een beëindiging van haar activiteiten als vakbondsvrouw. Haar politieke activiteiten, die haar links in de SDAP doen staan, zorgen ervoor dat ze, via de Tribunegroep en de Sociaal-Democratische Partij, in de Communistische Partij belandt. Voor deze partij heeft zij van 1919 tot 1927 zitting in de Provinciale Staten van Groningen.

De omstandigheden zitten het pas opgerichte Allen Een niet mee. Met de zomer breekt de gebruikelijke slappe tijd aan. Er is nauwelijks werk. De ateliers blijven leeg. Hoe moet de nieuwe bond in contact komen met de naaisters? Er is geen kader en zelfs de bestuursleden kennen elkaar niet of nauwelijks. De bond sterft bijna een vroege dood. Vos zoekt en krijgt steun van de Vrije Vrouwen Vereniging, die in die tijd de Nationale Tentoonstelling Vrouwenarbeid aan het voorbereiden is. De tentoonstelling vormt een concreet actiepunt waarop de bond zich kan richten. De vergadering die ter bespreking van de deelname aan de tentoonstelling wordt belegd, wordt bezocht door veertig naaisters en levert acht nieuwe leden op, onder wie Sani Prijes. Vanaf

dat moment vormt zich een kleine, maar hechte groep van kaderleden. Prijes, die al snel de secretaris van de bond is, zal samen met Vos leven in de naaistersbond brengen.

Sientje Prijes, die als roepnaam Sani krijgt, is een Amsterdamse uit een ambachtliedengezin - vader Moritz Prijes is horlogemaker - met vijf kinderen, waarvan de laatste twee al zeer jong overlijden. Prijes, geboren op 7 augustus 1876, wordt na de lagere school opgeleid tot kostuumnaaister, al liggen haar ambities hoger en voelt ze zich al vroeg aangetrokken tot het literaire milieu. Onder invloed van het werk van Henriette Roland Holst en Herman Gorter wordt ze omstreeks 1897 lid van de SDAP. Een jaar later meldt ze zich aan bij Allen Een en wordt secretaris van deze bond. Als Allen Een met het Rotterdamse Onderling Belang de Algemeene Nederlandsche Naaistersbond opricht, wordt Prijes secretaris in het hoofdbestuur, naast Vos, die voorzitter wordt. Vooral door het propagandistische werk van Prijes worden er afdelingen opgericht in Den Haag, Dordrecht, Groningen en Haarlem. Van het bondsblad *De Naaistersbode* voert Prijes de redactie. Haar schrijverstalent, gekenmerkt door een sprankelende ironie, komt haar nu goed van pas. Naast alle werkzaamheden voor de bond moet ze ook gewoon haar brood verdienen als naaister. Deze meer dan dubbele dagtaak pleegt roofofbouw op haar en in de loop van 1901 blijkt het teveel te zijn. Ze verruilt

tijdelijk haar functies voor die van voorzitter. In 1902 trekt Prijes zich, vanwege een zwakke gezondheid, terug uit het hoofdbestuur van de Bond in de Kleedingindustrie en stopt ze met het vakbondswerk. Ze blijft publiceren en verwerft onder de schrijversnaam Sani van Bussum enige literaire roem met enkele sociaal-realistische romans.

Vanwege hun vakbondsactiviteiten kunnen een aantal naaisters geen werk meer krijgen. Eind 1899 vestigen Roosje Vos, Sani Prijes, Lena Lebau, Jo Buijs, Sophie Heertje en later Marie Thönissen zich als de coöperatie *Samenwerkende Linnennaasters* aan het Waterlooplein, de coöperatie doet tegelijkertijd dienst als bondskantoor. Ze worden geholpen door feministen die hun bestelling vooruitbetalen. De Samenwerkende Linnennaasters maken voor hen de 'reformkleding', waarmee de internationale vrouwenbeweging de strijd tegen het korset is aangegaan. De coöperatie levert goede kwaliteit kleding en behaalt op een tentoonstelling in Petersburg een eerste prijs. Na enige tijd voelt de naaistersbond zich sterk genoeg en voert enkele succesvolle acties en stakingen. Als bij de firma Frankfurt aan de Oude Schans de patroon besluit het tarief van 85 cent voor het naaien van zes nachthemden met tien cent te verminderen, verlaten de naaisters het atelier. De loonsvermindering is door Frankfurt niet slim gepland, want het is nog in de drukke tijd en wanneer klanten moeten wachten, ben je ze kwijt. De naaisters melden zich bij Allen Een op het Waterlooplein. Door de bond worden de eisen op schrift gesteld. Er zijn elf eisen over de arbeidsomstandigheden en over het loon. Op twee na worden alle eisen ingewilligd. De 38 naaisters, inmiddels lid van de bond, worden allen weer in dienst genomen. Op initiatief van Prijes organiseren ook de breisters en confectiewerk(st)ers zich. In 1905 wordt de Amsterdamse *Vereeniging van Confectiewerk(st)ers 'Wilskracht'* opgericht.

Het verzet tegen gescheiden organisaties van naaisters en kleermakers groeit. Reeds in 1900 zijn er voorstellen om tot een samensmelting te komen. Verzet van enige leden van de Vrije Vrouwen Vereniging verijdelt dit echter. Prijes zegt daarover:

We zullen wel doen ons in 't vervolg aan dergelijke adviezen weinig te storen. Als de dames reeds lang teruggekeerd zijn naar hare vereenigingen en zich heur hoofd weer bezighoudt met andere zaken, dan zitten wij met onze gebakken peren en kunnen haar geen vergoeding vragen voor de nadeelige en idiote versnippering van krachten die ons hare raad heeft opgebracht.

Prijes is voorstander van een sterke en centralistische organisatie. Ze is dan ook pleitbezorgster voor een fusie met de Kleermakersbond. Prijes en Vos zijn het die initiatief nemen en het aanzoek brengen bij de kleermakersbond. Na overeenstemming over fusie moet het besluit op een congres worden genomen. Thönissen dient een motie in om door te gaan als organisatie die uitsluitend vrouwen organiseert. De motie redt het niet, en met 35 voor, 7 tegen en 18 onthoudingen wordt tot fusie besloten. Zo ontstaat in 1901 de Algemeene Nederlandsche Bond voor Arbeiders en Arbeidsters in het Kleedingbedrijf en Aanverwante Vakken. In de wandeling wordt deze echter de Bond in de Kleedingindustrie genoemd. Het duo Vos en Prijes wordt ook in deze organisatie voorzitter en secretaris. Prijes verzorgt ook nu de redactie van het bondsorgaan: *De Naaisters- en Kleermakersbode*. Als na enige tijd het ene na het andere kaderlid van Allen Een stopt met de bondsactiviteiten, verdwijnt de 'vrouwelijke identiteit' uit de organisatie. Gebrek aan continuïteit is een groot probleem bij het organiseren van vrouwen. Vos zal daar later het volgende over schrijven:

Dat is de grootste moeilijkheid waaronder een vrouwenvakvereniging gebukt gaat. Is er een flink stel bestuursleden vertrouwd geraakt met de werkzaamheden dan loopt alles best, maar de tijd breekt aan waarop meisjes vrouwen worden en daardoor verliest de vereeniging meenige flinke kracht. In de loop der jaren waren vele bestuursleden gedwongen geweest hare functie neer te leggen.

Vos laat daarna een lijstje volgen van actieve leden die zolang ze ongehuwd waren veel voor de vereniging betekenden, maar na het huwelijk met de activiteiten voor de organisatie stopten. Het stoppen met bondsactiviteiten vanwege een huwelijk zal ongetwijfeld een rol hebben gespeeld, maar minstens zo belangrijk is de rol die 'de mannen' spelen in de nieuwe 'gemengde' organisatie. De naaisters spelen in de ogen van de mannen een te grote rol en bovendien staat bij veel van hen vast dat vrouwen nu eenmaal minder geschikt zijn voor maatschappelijke en bestuurlijke functies. Dat Allen Een een aantal jaren de grootste en belangrijkste afdeling is in de kleermakersorganisatie, waardoor genoegzaam bewezen is waartoe vrouwen in staat zijn, wordt gemakshalve maar over het hoofd gezien.

In 1906 verhuist de zetel van de Bond in de Kledingindustrie van Groningen naar Amsterdam. Evert Kupers, de latere NVV-voorzitter, is tot september 1907 lid van het hoofdbestuur voor de drie noordelijke provincies. Er ontstaat behoefte aan een bezoldigde kracht, waarbij de keus op hem valt en vanaf eind 1907 is hij de secretaris-penningmeester-administrateur-propagandist-redacteur; kortom de eerste bezoldigde bestuurder van de bond. Op het congres waar de benoeming van Kupers plaats vindt zitten achter de bestuurstafel ook Alida de Jong en Marie Thönissen. Naar de overlevering wil vindt De Jong Kupers nog maar een 'jong ventje', maar Thönissen vindt hem wel een 'goed spreker'. Nog geen twee jaar later leidt deze positieve beoordeling er toe dat Thönissen en Kupers in het huwelijk treden.

Tonnis van der Heeg, jarenlang de kompaan van Kupers in Groningen, volgt hem na enige tijd naar Amsterdam en vindt werk bij de *Coöperatieve Kleermakerij 'Vooruit'*. Van de afdeling Amsterdam wordt hij de voorzitter. Hij is niet blind voor de ontwikkelingen en neemt dan ook stelling tegen vakgenoten die menen dat confectie en vrouwenarbeid nog tegen te houden zijn. In 1908 wordt Van der Heeg bezoldigd afdelingsbestuurder. In 1913 leidt hij de Amsterdamse kleermakersstaking die, net als de staking in Groningen in 1903, als uitkomst een looncontract kent, zij het ditmaal met de Amsterdamse werkgevers. Als Kupers in 1915 overgaat naar het NVV, volgt Van der Heeg hem op en wordt voorzitter van de Bond in de Kledingindustrie. Na het vertrek van Vos naar Groningen komt de kostuumnaaister Alida de Jong, eveneens van joodse afkomst, naar voren.

Aaltje de Jong, die Alida wordt genoemd, geboren op 18 december 1885 te Amsterdam, groeit op in een vroom joods, sterk antisocialistisch gezin. Het gezin woont in een kelderwoning in de Weesperstraat. Haar vader is een diamantbewerker die vaak werkloos is en later een melkzaakje drijft. Na de lagere school wordt ze opgeleid tot kostuumnaaister en werkt ze op diverse ateliers. Door haar ervaring op de ateliers, de invloed van enkele 'rode' collega's en haar oudste broer krijgt ze belangstelling voor de arbeidersbeweging. Naar aanleiding van een arbeidsconflict op het atelier waar ze werkt, wordt ze in januari 1905 lid van de Bond in de Kledingindustrie. Enkele maanden later maakt ze deel uit van het afdelingsbestuur in Amsterdam. Vanaf eind 1906 heeft ze ook zitting in het hoofdbestuur. De Jong werkt op een van de grootste kledingateliers in Amsterdam, waar ze vrijwel het voltallige personeel weet te organiseren. In 1912 treedt zij in dienst van de Bond - een dienstverband van 50 procent - en wordt daarmee de eerste vrouwelijke bezoldigde bestuurder in de Nederlandse vakbeweging. Twee jaar later komt ze fulltime in dienst van de organisatie. De Bond telt dan 2500 leden, waarvan 1559 mannen en 936 vrouwen. De Jong is op velerlei wijze actief voor de kleermakersorganisatie: onder meer in de Amsterdamse Bestuurders Bond en de Raad van Arbeid, maar haar voornaamste werkterrein is en blijft de Amsterdamse confectieateliers. De Jong is eveneens actief in de politiek en wordt in 1931 voor de SDAP in de Tweede Kamer gekozen als opvolgster van Adriaan Gerhard. In 1935 komt ze eveneens in de Amsterdamse gemeenteraad. Na de bezetting van Nederland door de Duitsers wordt zij, samen met veertien andere vakbondsbestuurders ontslagen. Als Jodin wordt ze ook uit de gemeenteraad gezet. Als in mei 1940 haar de kans wordt geboden naar Engeland te vluchten, antwoordt ze: "Ik heb mijn leven gehad, ik laat mijn naaistertjes niet in de steek." Bij een grote razzia wordt Alida de Jong samen met haar zuster Nanny opgepakt en naar Westerbork afgevoerd. Na op 6 juli 1943 op transport te zijn gesteld komt zij om in het vernietigingskamp Sobibor.

Als in september 1984 een vrouwenvakschool wordt geopend, door de Vrouwenbond FNV, met de naam Alida de Jong-school, dan roept dat bij Teuntje van Veen-Gruson herinneringen op.

“Het incident waar ik u over schrijf is 69 jaar geleden. Ik was toen 14 jaar, nu ben ik 83. Ik was als leerling op een hoeden- en baretten- en pettenatelier op de Geldersekade. Bij de volwassen naaisters en coupeurs was al een hele tijd ontevredenheid over de lonen. Daar de bazen er niet over dachten meer te betalen, besloten ze te gaan staken. Ze waren toen al lid van de bond voor de belangen van de arbeiders, dus kwam Alida de Jong er aan te pas. Ik begreep wel uit de gesprekken van de naaisters en coupeurs dat zij niet de eerste de beste was! Na de eerste dag onderhandelen was er geen succes. Ook de tweede dag niet, de Heren hielden hun poten strak, maar de 3e dag kwam ze ons vertellen dat we die opslag kregen die we noodzakelijk vonden. Ze maakte grote indruk op mij: een vrouw als een muur waar, als het nodig was niemand omheen kon. Dat is mijn herinnering aan Alida de Jong.”

Lit. & bron.: P. de Baar, ‘Prijes, Sientje’ in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland. Deel I* (Amsterdam 1986) p. 95-97; A.F. Mellink, ‘Vos, Roosje’ in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland. Deel I* (Amsterdam 1986) p. 144-146; D. Nas, *Koerier van een nieuwe tijd* (Den Haag 2002) p. 103-110; P. de Baar, ‘Jong, Aaltje de’ in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland. Deel I* (Amsterdam 1986) p. 52-54

‘Door Eendracht Verbetering’

De voedings- en genotmiddelenindustrie zou je de ‘wortel’ van het menselijk bestaan kunnen noemen. Van ‘simpele’ producten zo van het land is het uitgegroeid tot een agrarisch-industrieel-complex. Een factor van belang in de Nederlandse economie. Voeding is meer en meer een product geworden van industriële bereiding en bewerking. De industrialisering van ons voedsel vangt aan in de negentiende eeuw. Er wordt niet alleen voedsel geproduceerd die in onze primaire behoefte voorziet, maar ook ‘snoeperijen’. De zoetwarenindustrie speelt in op onze smaak. Jaarlijks versnoepen we voor miljarden euro’s, waarvan bijna één vijfde aan chocolade. De cacao- en chocolade-industrie is dus een belangrijk onderdeel van de zoetwarenindustrie. Het zoete geldt vooral het product. De ‘beloning’ die de arbeid zoet maakt is ook in deze tak van bedrijvigheid vaak ver te zoeken.

cacao

De cacao-drink stamt uit Mexico. Vanaf het eerste kwart van de zeventiende eeuw worden cacaobonen in Spanje ingevoerd. In de achttiende eeuw vinden we de aanvang van de Nederlandse cacao-industrie in Zeeland. De grondstof komt uit Suriname. Van de cacaobonen worden tabletten gemaakt. De tabletten die gezoet zijn met suiker worden uit de hand gegeten. De ongezoete tabletten worden met melk gekookt tot een chocoladedrank. De drank is niet echt populair, aangezien ze vet, bitter en slecht verteerbaar is, maar men acht het goed voor de gezondheid. Ruim de helft van het gewicht van de cacaoboon bestaat uit vetten. Het is Coenraad van Houten die er in 1828 in slaagt door persing 55% van het vet uit de bonen te verwijderen en de aldus verkregen droge chocolade te vermalen tot een - door toevoeging van potas - in warm water oplosbaar poeder. De aard en productiewijze van de cacao veranderd daarmee ingrijpend, maar de chocolademelk wordt een drinkbaar en gewaardeerd product en de cacao- en chocolade-industrie groeit uit tot een bedrijfstak van betekenis. Begin twintigste eeuw zijn de voornaamste bedrijven: Van Houten in Weesp, Bensdorp in Amsterdam en Bussum, Korff in Amsterdam, Driessen in Rotterdam en Kwatta in Breda. Cacao en chocolade worden geconsumeerd door alle bevolkingsgroepen. De ‘lagere klasse’ is een grote consument van zoetigheid. Aangezien cacao en chocolade niet behoren tot de eerste levensbehoeften zijn ze gevoelig voor schommelingen in de prijs. Als de prijs te veel stijgt wordt cacao vervangen door koffie of thee en chocolade door suikergoed. Cacao is een belangrijk Nederlands product. Nog in 1989 wordt 11% van de wereldproductie van cacaobonen in Nederland verwerkt. Nederland behoort op de wereldmarkt tot de grootste verbruikers en is de belangrijkste exporteur van cacao- en chocoladeproducten.

Alle ogen zijn gericht op Kwatta

De zegswijze ‘aller ogen zijn gericht op Kwatta’ is nog niet vergeten al bestaat de cacao- en chocoladefabriek

Kwatta al lang niet meer. In 1883 richt P. de Bondt samen met zijn compagnon J.G. van Embden een bedrijf op in Breda. Het bedrijf noemen ze Kwatta naar de cacao-plantage van Van Embden in Suriname. De gebroeders Stokvis nemen het bedrijf tien jaar later over, moderniseren het en breiden het uit. Als op de cacao-markt in 1907 een crisis uitbreekt en de grondstoffenprijzen sterk stijgen, moeten veel cacao- en chocolade-bedrijven hun deuren sluiten. Kwatta overleeft dankzij de verpakte reep. Op de wikkel staat een soldaatje. Vijf soldaatjes geven recht op een gratis reep. De reep doet het goed bij de soldaten. Het leger is afnemer van Kwatta en de reep is in de kazernes te koop. De reep wordt daarom ook wel

manoeuvrereep genoemd. In 1905 werken er voor het bedrijf nog maar dertig mensen. In 1938 is dat uitgegroeid tot 700. Zijn in 1905 de mannen nog in de meerderheid, in 1938 zijn er meer vrouwen dan mannen in dienst. Kwatta, sticht bedrijven in België, Duitsland en Frankrijk. In 1921 wordt het bedrijf in Breda uitgebreid met een modern bedrijf in het naburige Princenhage. Beide bedrijven blijven naast elkaar functioneren. In 1924 wordt Sicksz in Amsterdam en in 1935 Driessen in Rotterdam overgenomen. Het Rotterdamse bedrijf wordt stilgelegd en de productie overgebracht naar Princenhage.

De 'cacao- en chocolade bonden'

De eerste tekenen van drang naar organisatie onder de cacao-, chocolade en suikerbewaterkers zijn in 1893 te Rotterdam en in 1895 in Amsterdam merkbaar. Die pogingen lukken echter niet. Eerst in 1898 komt er in Amsterdam een duurzame organisatie tot stand: de vereniging voor cacao-, chocolade- en suikerbewaterkers *Door Eendracht Verbetering*. Er ontstaan ook plaatselijke verenigingen in Rotterdam, Breda en de Zaanstreek, die in contact staan met de Amsterdamse vereniging. Vanaf 1 januari 1900 verschijnt er een vakblad. In 1908 komt er een fusie met de *Nederlandsche Bond voor Arbeiders in het Bakkersbedrijf* die opgericht is in 1894. De werknemers in de cacao- en chocoladebedrijven zijn vanaf dat moment merendeels georganiseerd in bonden die zich primair richten op bakkersgezellen al is er ook sprake van aansluiting bij de fabrieksarbeidersbonden *St. Willibrordus* en de *Nederlandsche Vereeniging van Fabrieksarbeiders*. De bonden voor de cacao- en chocoladebewaterkers - die voorlopers zijn van de *Voedingsbond FNV* en dus ook van *FNV Bondgenoten* - zijn: de *Nederlandsche Vereeniging van Cacao-, Chocolade- en Suikerbewaterkers*, *Koek- en Banketbakkers* en de *Nederlandsche R.K. bond van Bakkers-, Cacao-, Chocolade- en Suikerbewaterkers*. De socialistische bond heeft in Breda vanaf 1910 een constante, maar kleine aanhang. De afdeling Breda van de R.K.-bond wordt opgericht in 1916. Ongeveer een derde van het personeel bij Kwatta is lid van de R.K.-bond.

Frans van Genk, geboren op 24 september 1878 te Breda, is de zoon van een kleine bakkerspatroon. Het gezin telt achttien kinderen. Frans gaat tot zijn dertiende jaar naar school. De schooltijd is niet zorgeloos. Vanaf zijn tiende verjaardag moet hij 's morgens om zes uur beginnen met het treden van het roggedeeg. In de middagpauze moet hij klanten bedienen. Toch lijkt hij niet voorbestemd voor het vak van bakker want tot zijn zeventiende jaar werkt hij als slagersknecht. Dan wordt hij bakker in de bakkerij van zijn vader. Twee jaar nadien vertrekt hij naar Brussel. Hij is een trouw bezoeker van het *Maison du Peuple* en wordt actief in de Belgische organisatie van bakkersgezellen. Teruggekeerd in Breda werkt hij van 1911 tot 1914 als meesterknecht bij de coöperatie 'Vooruit'. Door de slechte gang van zaken bij Vooruit gaat Van Genk terug naar België en werkt daar bij de coöperatie 'De Werker' te Antwerpen. De oorlog dwingt hem terug te keren naar Nederland. Hij vervult vanaf dat moment de secretarisfunctie van de afdeling Breda van de *Algemene Nederlandsche Bond van Arbeid(st)ers in het Bakkers-, Chocolade- en Suikerwerkbedrijf*. De bond is actief in Breda. Er komen o.a. overeenkomsten tot stand met Kwatta en De Faam. Naast zijn werk voor de vakbeweging is Van Genk ook actief voor de SDAP, wat hem in een minder goed boekje doet staan bij de katholieke patroons. Zodra de grote drukte van levering van tarwebrood aan België gedurende de Eerste Wereldoorlog voorbij is krijgt hij bij geen enkele bakkerspatroon in Breda nog werk. Van Genk beleeft dan een kommervolle periode. In 1918 kan Van Genk in dienst treden van de bond. Hij wordt aangesteld als districtsbestuurder met als standplaats Rotterdam.

De arbeidsvoorwaarden

e lonen in de cacao- en chocolade-industrie lopen sterk uiteen. Alleen in de Zaanstreek bestaat een onderlinge loonafpraak tussen de werkgevers. Bij Van Houten zijn de lonen hoger, bij Kwatta lager dan gangbaar is in de branche. Er wordt in de productie met uurlonen en tariefloenen gewerkt, in de verpakkingsafdelingen met stukloon. Het loon van de vrouwen in de productie liggen 50% beneden het minimumloon van de mannen. De werktijden zijn aan het begin van de twintigste eeuw tien à elf uur per dag. Van Houten vormt een uitzondering daar wordt in 1905 de achturedag ingevoerd. Tegen Sinterklaas en Pasen wordt er veelvuldig overgewerkt en wordt het aantal uren opgerekt tot wel zestien uur per dag. In drukke tijden wordt de arbeidswet regelmatig overtreden doordat de wettelijk voorgeschreven rusttijden niet in acht worden genomen. Over de gemaakte overuren wordt geen toeslag betaald. Bij Kwatta zijn de voorzieningen bij ziekte slecht en pensioenen ontbreken geheel. Het pakket aan arbeidsvoorwaarden bij Kwatta, zijn vergeleken met andere grote bedrijven in Breda niet bijzonder gunstig.

De Collectieve Arbeidsovereenkomst (CAO)

In de bedrijfstak is sprake van grote concurrentie. Alleen Van Houten in Weesp kan zich, vanwege haar grote export, aan de binnenlandse concurrentie onttrekken. Kwatta kent een groot assortiment. Het bedrijf kan minder profiteren van schaalbesparingen en is daardoor zeer gevoelig voor concurrentie. Begrijpelijkerwijze is het Bredase bedrijf dan ook de animator om tot een landelijke loonregeling te komen. Van Houten voelt daar echter niets voor. In 1917 komt bij Kwatta een loonregeling tot stand uitsluitend met de katholieke bond. In 1919 leidt het overleg met de *Nederlandsche Vereeniging van Suikerwerk- en Chocoladefabrikanten* tot een collectief contract. Het is eerste collectief contract dat in deze vorm voor de chocolade- en suikerbedrijven tot stand komt. 'De Faam' in Breda sluit zich bij dit contract aan. De cacaofabrikanten stellen eenzijdig zelf een loonregeling vast. De loonregeling van de cacaofabrikanten ligt gemiddeld twee gulden per week lager dan het collectieve contract wat afgesloten is met de chocolade- en suikerbedrijven. De arbeidsduur in het collectief contract bedraagt voor 1919 nog 522 uur, maar zal in 1920 naar 50 uur worden verlaagd. Aan het begin van de jaren twintig is er sprake

van een economische inzinking. Loonsverlagingen zijn zowat in alle bedrijven en bedrijfstakken aan de orde van de dag. Ook in de cacao- en chocolade-industrie is dat het geval. In de loop van 1923 worden de lonen met 10% verlaagd.

Mevrouw J. Obbes-Vrints vertelt in: *Het vette, het zoete en het wederzijdse profijt:*

Na ontslag bij Kwatta - december 1925 - werkt zij, na korte tijd bij andere bedrijven te hebben gewerkt, die echter failliet gaan, bij De Faam te Breda. Ze zal er twaalf jaar blijven werken.

Ik was nog geen zestien toen ik daar kwam. Bij De Faam heb ik een heerlijke tijd gehad. Maar ook een rottijd. Ik stond daar in het magazijn bij de mannen. Het was er erg gezellig, al moest je veel sjouwen. Bij De Faam mocht je ook niet snoepen. Maar ze waren er toch niet zo streng. Het was er veel vriendelijker. Daar kwamen die kantoorheren ook altijd boven hè. En de meisjes gingen ook wel met de kantorenheren uit. Bij Kwatta zag je het kantoorpersoneel nooit. Daar was je een fabrieksmeid. Je was niet in tel. Dat was niet zo sterk bij De Faam. In de crisis was het afschuwelijk. Ze stuurden je naar huis als ze wilden. Ik heb daar in het begin heel veel geld verdiend. Met stukwerk. Maar op het laatst verdiende je er niks. Ik had verkering in die tijd. Toen zei mijn moeder: "Al wat je meer verdient dan achttien gulden mag je houden." Maar dat zakte af. Het werd steeds minder. Soms kwam ik maar met vijf gulden thuis. Soms moest je 's morgens een uur wachten op werk. Als er een bus met zuurtjes kwam moest je zorgen dat je erbij was. Sommige meisjes werden na zes weken alweer ontslagen. Er gingen er zoveel uit in die tijd. Er is ook een keer een weduwe ontslagen. Die had wat met een getrouwde man uit de fabriek. Ze waren betrapt. En zij moest eruit. Hij mocht blijven. Terwijl zij toch ook de kost moest verdienen. De mannen hadden, ook in de crisis, een vast loon. Ze gingen wel iets achteruit. Maar niet zoveel als de meisjes. Van een bond hoorde je niet in die tijd.

Kwatta Basta!

Door de vakgroep Cacao-, Chocolade en suikerbewerkers van de socialistische bond wordt in augustus 1928 een program van eisen opgesteld die na overleg met de beide confessionele organisaties wordt omgezet in een 'ontwerpovereenkomst' die aan alle werkgevers in de bedrijfstak wordt toegezonden. Enkele weken later worden 63 werkgevers in 12 plaatsen bezocht met het doel de ontwerpovereenkomst te bespreken. Bij vijf bedrijven heeft dat succes; onder meer bij Kwatta te Breda. De lonen worden door middel van een toeslag met f 1,25 verhoogd. De erkenning van de socialistische organisatie is opmerkelijk aangezien Kwatta jarenlang weigerde met deze bond in overleg te treden. Nog voor enkele maanden weigerde het bedrijf overleg over een ontslagkwestie. Een werknemer met twintig dienstjaren, die lid is van de socialistische bond, werd door Kwatta ontslagen. De bond besluit op te roepen tot een boycot van de Kwatta-producten. Op 16 september 1928, als er in een vijftal steden door het NVV en SDAP georganiseerde betogingen plaats vinden voor ontwapening, staat op elk der terreinen van samenkomst een groot bord met de tekst: "Kent uw plicht, Sickesz en Kwatta is voor den arbeiders basta!"

De tekenaar Jan Rot verzorgt een tekening die in Het Volk en in de Voorwaarts verschijnt. Andere kranten weigeren een bericht of zelfs een advertentie te plaatsen. Het zal niet nodig zijn want de vakbladen van nagenoeg alle bonden nemen de tekening en het motto wel op. In het bijzonder wordt ook steun ondervonden van de coöperaties. De oproep tot boycot krijgt een zodanig bereik dat Kwatta dat in de verkoop voelt. Op 27 september worden de voorzitter en de secretaris van de bond I. Goudsmit en A. Hillebregt op het bedrijf ontvangen. In het onderhoud dat dan plaats vindt wordt het volgende compromis bereikt:

- 1. De directie van 'Kwatta' erkent ten volle de vrijheid van haar personeel om zich te organiseren in de vakbond zijner keuze;*
- 2. De directie zal voortaan bij het overleg met de Algemeene Bond omtrent de personeel-belangen zich niet uitsluitend bepalen tot de schriftelijke gedachteswisseling, doch ze zal het bestuur van de bond, wanneer het daartoe de wensch te kennen geeft, ook ontvangen.*
- 3. Wat het ontslag betreft, komen partijen overeen, daarin zonder enige rancune te berusten, doch, met het oog op het 20-jarig dienstverband van den betrokkene, zal aan zijn organisatie een bedrag van f200,- (zegge twee honderd gulden) te zijnen behoeve door 'Kwatta' worden betaald. Terstond na aanvaarding van deze overeenkomst zal de vakbond, hier bedoeld, in dag- en vakbladen, zoomede aan de clientèle bekendheid geven, dat het conflict is geregeld, zodat er verder geen bezwaar meer bestaat, wederom de Kwatta- en Sickesz-artikelen te koopen en te verkoopen.*

Crisis

In 1929 kan het overleg met Kwatta nog positief worden afgerond. De toeslag van f 1,25 per week wordt in vast loon omgezet en de lonen worden daarenboven nog met f 1,00 verhoogd. In 1930 is er opnieuw een loonsverbetering van f 1,00 per week en wordt het aantal vakantiedagen op zes gebracht. De crisisjaren doen hun intreden en ook in de cacao- en chocolade-industrie laat zich dat voelen. Het aantal werknemers dat in 1930

nog 7.350 bedraagt is in 1932 gedaald tot 5.633. In 1931 worden bij Kwatta nog een aantal meisjes, van veertien- tot vijftien jaar, uit Bergen op Zoom in dienst genomen die daar bij de Liga werkten. Bij Liga verdienden ze twee à drie gulden per week. In Breda is dat zeven gulden per week, wat overigens door de directie van Kwatta als te veel wordt beschouwd. Vanwege de loonconcurrentie besluit Kwatta een bezuiniging door te voeren. Eerst worden de meisjes vervangen door jongens die minder loon krijgen. Daarna worden successievelijk de oudere werknemers ontslagen en worden jeugdige werknemers in hun plaats gesteld. De directie van Kwatta verklaart in 1934:

“Al in mei is gepoogd met de arbeidersorganisaties tot overeenstemming te komen over loonsverlaging. Doch dat is geweigerd. En er werd bedreigd met staking, indien de directie van Kwatta toch tot loonsverlaging zou overgaan. Slechts onder voorwaarden waren de bestuurders bereid in loonsverlaging toe te stemmen. Zij wilden eerst na inzage van boeken en balansen de overtuiging hebben, dat Kwatta echt met verlies werkt. Wij hebben dit verzoek kategorisch afgewezen, daar dit onzes inziens de medezeggenschap in de fabriek voorbereidt. Zolang wij niet wettelijk daartoe worden verplicht, zullen wij ons daartegen verzetten. En wij menen dat dit ook in de geest van de commissarissen is.”

In 1937 is 40% van het duurdere personeel vervangen door goedkoper personeel. De lonen bij Kwatta zijn lager dan gebruikelijk in de bedrijfstak.

Lit.&bron.: Is. Goudsmit, *Uit het duister naar het licht* (Amsterdam 1934); Gerh. Van Dijk, ‘De Eeuw van Van Houten’ in: *Honderd jaar* (Den Haag 1928); M. Schrover, *Het vette, het zoete en het wederzijdse profijt* (Hilversum 1991); M. Schrover, ‘Smaakegalisatie, Bossche bollen en koekjesgiganten’ in: *Voedings- en genotmiddelenindustrie. Een geschiedenis en bronnenoverzicht* (Amsterdam 1993); J. Stegeman, *In het gareel. Zoetwarenindustrie in West-Brabant, 1900-1986* (Utrecht 1987); R. Jaarsma, ‘Voedings- en genotmiddelenindustrie’ in: *Werken aan Werk* (Hilversum 1992) Nr. 2

Nederlandsche Scheeps- & Bootwerkersbond

De haven. Plaats van over- en opslag. Knooppunt in de goederenstroom van producent naar consument. Immer in beweging. Mensen, schepen en producten komen en gaan. Na het graven van de Nieuwe Waterweg is er een onstuimige groei van stad en haven. De bootwerker torst letterlijk en figuurlijk, de groei van de havenstad uit de almaar komende en gaande schepen. Rotterdam, motor van de Nederlandse economie, verdient het in- en aan het water. Zonder transport staat alles stil!

Hein Mol in *Memoires van een havenarbeider*

Het was een soort van sprookje, dat men vroeger over Rotterdam vertelde en de groote menschenkinderen van het platteland luisterden ernaar met open mond en ooren. Af en toe kwamen familieleden van plaatsgenoten, die vroeger naar Rotterdam waren gegaan, met plezierboot of trein eens een dagje over. Ze branieden met dikke sigaren in het hoofd, met hun confectiepakken en hun gleufhoeden door het plaatsje waar wij woonden en sneden in de kleine kroegjes op van het groote stuk geld, dat zij verdienden. Voor geen geld gingen zij weer naar hun vroegere negorij terug, waar je geen enkel vooruitzicht had ooit iets meer te worden dan sjouwerman op de steenfabrieken of boerenknecht.

Want onder de 'boeren', zoals men de bootwerkers die van buiten kwamen algemeen noemde waren er heel wat, die graag naar hun negorij terug waren gegaan als ... zij maar hadden gekund. Maar de haven hield hen vast, meedogenloos, zijn werden geringeloord en geknauwd als willoze slachtoffers. Maar dat vertelden ze niet. Ze spraken niet over de beestachtig lange werktijden van vierentwintig en zesendertig uur en hondsche behandeling, over loondiefstallen en willekeur, over de bedompte krotwoningen in de huurkazernes in sloppen en stegen, waarin vrouwen en kinderen kleur en levenslust verloren. Daarover zwegen zij. Hun opsnijden was niets dan bluf. Hun uiterlijke welvaart niets dan schijn. Zij wilden niet erkennen bedrogen te zijn door die groote stad, waar zij hard moesten zwoegen en slaven en toch maar zooveel konden verdienen om de mond open te houden. Het was valsche schijn, die telkens weer nieuwe drommen menschen van buiten naar de haven lokte. Het ging er mee als met het zoeken naar goud. Duizenden gingen met hoop in het hart en slechts enkelen behoorden tot de uitverkorenen die erin slaagden zich een betere positie te verwerven.

De Rotterdamse haven

In het midden van de negentiende eeuw is Rotterdam een rustige, provinciale handelsstad met minder dan 100.000 inwoners. Hoewel de bereikbaarheid van de haven te wensen over laat heeft de stad betekenis in het verkeer tussen Engeland en Duitsland. Het Goereese Gat is bij oostenwind onveilig en het Voornse Kanaal is voor veel schepen niet breed genoeg. Rotterdam heeft een nieuwe verbinding met de zee nodig. In 1868 is de doorgraving van de Nieuwe Waterweg een feit. Bruggenbouw, havenaanleg en verhoogde activiteiten in het scheepvaartbedrijf doen de vraag naar arbeidskrachten stijgen. Tussen 1870 en 1880 groeit de stad met 32.000 inwoners. Demping van de Binnenrotte, de bouw van het spoorwegviaduct en het station Delftse Poort geven de stad een ander aanzien. De verbetering van de Nieuwe Waterweg in 1885 maakt de stad toegankelijk voor stoomschepen met flinke diepgang. Het havencomplex krijgt een stevige uitbreiding met onder meer de Eerste en Tweede Katendrechtse Haven (1888-1896) en de Rijnhaven (gereed 1894). De ontplooiing van de haven trekt andere economische activiteiten aan. De stad groeit onstuimig. Bij de aanvang van de twintigste eeuw telt de stad 318.500 inwoners. Een decennium later zijn het er nog 100.000 meer. Het havenareaal wordt verder uitgebreid. De Maashaven is gereed in 1905 en de aanleg van de Waalhaven start in 1907. Het aantal binnenvallende schepen verdriedubbelt van 3.700 schepen in 1885 tot meer dan 10.000 in 1914. De overgeslagen tonnage verzesvoudigd in dezelfde periode van ruim twee miljoen ton tot bijna dertien miljoen ton. Dat de groei van het leger van havenwerkers gelijke tred houdt met de groei van de haven laat zich raden. Naast 1.700 vaste arbeiders en ruim 3.000 arbeiders behorend tot vaste ploegen zijn er in 1900 zo'n 7.000 losse arbeiders. Tien jaar eerder telde het leger van bootwerkers nog 'slechts' 5.000 manschappen. In de groeiende behoefte aan bootwerkers wordt veelal voorzien door immigratie van het platteland. De grote havenstad oefent aantrekkingskracht uit op de plattelandsarbeider, hij hoopt daar het 'grote geld' te verdienen.

De havenstaking van 1889

De eerste grote havenstaking in 1889 ontstaat naar voorbeeld van de Londense havenwerkers. De staking in Londen verloopt zeer gedisciplineerd en kan met succes worden afgesloten. De Rotterdamse afdeling van de

Sociaal Democratische Bond (SDB), onder leiding van Willem Helsdingen, het latere Tweede Kamerlid voor de SDAP, belegt een vergadering van bootwerkers. Er worden eisen geformuleerd en een ultimatum gesteld. De ondernemers onderschatten de spanning onder de bootwerkers en negeren de eisen. De staking, uitbrekend op donderdagochtend 26 september, grijpt snel om zich heen. Eind september is het ongewoon stil in de haven. Vijftig stoomboten en zo'n veertig zeilvaartuigen wachten tevergeefs om gelost of geladen te worden. De burgerpers is perplex. Een staking van die omvang is in Nederland nog nimmer vertoond. De werkgevers kiezen eieren voor hun geld en de onderhandelingen met het stakingscomité nemen niet veel tijd in beslag. De uurlonen stijgen met 25 cent en er komt een toeslag van 50% voor het werken op zondag waarmee de eisen van de stakers volledig zijn ingewilligd. Het Londense voorbeeld doet de werknemers in de haven niet alleen tot staking besluiten, maar ze besluiten ook een afdeling - de 'Rotterdam Branch' - van de Londense bond - de Dock, Wharf, Riverside and General Labourers Union - op te richten. Ook Amsterdam kent een afdeling van de Engelse bond. Vanwege antisocialistische motieven komt nog hetzelfde jaar concurrentie door de oprichting van De Nederlandsche Vlag die zich bij het Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond aansluit. Veel haalt het niet uit. De Rotterdam Branch is met een jaar zo goed als verdwenen en ook De Nederlandsche Vlag leidt een kwijnend bestaan. Enkele groepen havenwerkers organiseren zich apart in verenigingen van graan- en kolenwerkers

Mechanisering

In 1893 wordt de Nederlandsche Bootwerkersbond opgericht (in zekere zin een voortzetting van de Rotterdam Branche) met afdelingen in Amsterdam, Rotterdam, Dordrecht, Terneuzen en Zaandam. Ook in confessionele kringen komt het tot organisatie. Begin 1891 is de bootwerkersvereniging 'Kardinaal Manning' opgericht en wat later in het jaar, op Feijenoord, de R.K.-Havenarbeiders Vereeniging 'Leo XIII'. Bij een staking in 1896 scheidt de afdeling Rotterdam zich af van de Nederlandsche Bootwerkersbond en richt de Nieuwe Nederlandsche Bootwerkersbond (NNBB) op, die het blad *De Bootwerker* uitgeeft. Binnen enkele weken telt deze bond 4.000 leden. De strijdlust onder de bootwerkers neemt toe en een loonconflict bij de firma De Poorter wordt aangegrepen om op 8 mei 1896 een algemene havenstaking uit te roepen. De werkgevers houden deze keer het been stijf en met behulp van onderkruipers wordt het werk in de haven gaande gehouden. De staking gaat verloren en het aantal leden van de NNBB slinkt snel. In 1900 is de bond vrijwel geheel verdwenen. In hetzelfde jaar komt het opnieuw tot een staking. De Rotterdamse organisaties van havenwerkers vormen tezamen de Federatie van het Watertransport onder leiding van Cees Kaak, voorzitter van De Nederlandsche Vlag. Het gaat ditmaal niet om een loonsverhoging, maar om het beperken van de nacht- en zondagsarbeid. Door concessies van de kant van de werkgevers en door een grote aanvoer van onderkruipers verloopt de staking. De Nederlandsche Vlag gaat ten onder en de Federatie van het Watertransport spat uiteen. De mechanisering van het havenbedrijf wekt beroering. In 1896 vindt een staking plaats bij de firma Muller tegen de invoering van elektrische havenkranen. De staking wordt met behulp van grote aantallen onderkruipers gebroken. Als in mei 1904 bekend wordt dat er een bedrijf is opgericht voor het exploiteren van drijvende graanelevatoren komen daar van de zijde van de havenwerkers direct scherpe reacties op. Een kleine staking in 1905 is voldoende om de elevatoren buiten bedrijf te houden. Uitstel is echter geen afstel. In maart 1907 komen de elevatoren in bedrijf. De Meters-Wegers Bond roept op tot boycot van alle importeurs die gebruik maken van de Elevator Maatschappij. Toenadering, de protestantschristelijke bootwerkersbond en Kardinaal Manning verklaren zich solidair. De metersvereniging 'Volharding' is tegen de boycot en de Elevator Maatschappij kan ook rekenen op de cargadoors en stuwadoors die een vaste ploeg bootwerkers in dienst hebben, die de Calandstraters worden genoemd, naar de straat waar het bedrijf is gevestigd. In juli 1907 komt het tot een conflict bij het lossen van de s.s. Hillhouse. Een elevator zuigt een schip niet schoon leeg. In het ruim blijft graan achter, dat wordt opgeveegd en met de hand wordt gelost. Vanwege de boycot weigeren de bootwerkers dit te lossen. De Calandstraters worden ingezet. De verbittering onder de bootwerkers komt tot een uitbarsting en met roei- en motorboten wordt een aanval gedaan op de s.s. Hillhouse. De politie staat machteloos tegen de bestorming en de Calandstraters krijgen er geducht van langs. Een aantal van hen redt zich door over boord te springen. Anderen worden zonder pardon over de reling gekiept. Het is een ware veldslag. Vanwege de kans op

herhaling worden militairen ingezet. De burgemeester van Rotterdam bemiddelt tevergeefs. Half september besluiten de bootwerkers in staking te gaan. De verdeeldheid is echter groot en de werkgevers zetten een groot aantal onderkruipers in. Op 22 november geven de bootwerkers de staking op. De mechanisering van de haven zal verder niet meer op verzet stuiten. Graanelevatoren, elektrische kranen, kolentransporteurs, laadbruggen ze worden normale dagelijkse gereedschappen.

Willem Drop *Al op twaalfjarige leeftijd moet de in 1880 in Vlaardingen geboren Willem Drop gaan werken in de kuiperij. Hij begint als koffiejongen, wordt zaagjongen en is op zijn 21^e jaar kuiper en haringpakker. In 1903 sluit hij zich aan bij de in 1890 in Vlaardingen opgerichte Algemene Nederlandsche Kuipersbond. Als in 1906 het NVV haar werkzaamheden begint, pleit Drop voor de aansluiting van zijn bond bij deze vakcentrale. In datzelfde jaar sluit hij zich aan bij de SDAP. Een stap die hij met grote aarzeling zet vanwege zijn bezwaar tegen de klassenstrijd-theorie. Inmiddels is hij secretaris van de kuipersbond geworden. In 1908 treedt hij in bezoldigde dienst van zijn bond. De kuipersbond is een kleine organisatie die zich eigenlijk geen volledig vrijgestelde kan permitteren, zodat Drop ook werkt voor andere Vlaardingse organisaties. Eveneens werkt hij voor het Bureau van Arbeidsrecht. In 1916 leidt hij in Vlaardingen acties voor doorbetaling van de lonen van de vissers die opgebracht zijn naar Engeland en daar worden vastgehouden. Als de kuipersbond fuseert met een aantal andere bonden tot de Centrale Bond van Transportarbeiders komt Drop bij deze nieuwe organisatie in dienst en wordt er de secretaris van. Naast zijn vakbondsactiviteiten is Drop actief in de politiek. Van 1921 tot 1925 is hij de penningmeester van de SDAP. In 1925 wordt hij in de Tweede Kamer gekozen, waar hij de woordvoerder is voor de sociale verzekeringswetten en de belangen behartigt van vissers en zeelieden. Kort voordat de muiterij op de Zeven Provinciën plaatsvindt vraagt hij een interpellatie aan over de arbeidsomstandigheden bij de Marine. Drop maakt zowel van 1919-1922 als van 1935-1939 deel uit van de Rotterdamse gemeenteraad. Als religieus-socialist is hij betrokken bij de Arbeiders Gemeenschap der Woodbrokers, waarvan hij van 1922 tot 1933 bestuurslid is. Moe gewerkt overlijdt Drop in 1939. Hij is dan nog geen 59 jaar oud.*

Nederlandsche Scheeps- en Bootwerkersbond (NS&BB)

De oprichting van 'Recht en Plicht' in 1898 in Amsterdam is het begin van een duurzame vakorganisatie onder bootwerkers. Eind 1899 fuseert de Amsterdamse vereniging met de Zaanse bootwerkersvereniging 'Eensgezindheid' tot de Nederlandsche Scheeps- en Bootwerkersbond (NS&BB). In 1900 sluiten in Amsterdam nog vakorganisaties van houtwerkers, korenwegers en -dragers en dok en veemarbeiders zich aan en in Zaandam nog een vereniging van houtwerkers. In datzelfde jaar worden afdelingen opgericht in IJmuiden en Harlingen, in 1901 gevolgd door een afdeling in Rotterdam. De NS&BB staat open voor arbeiders van alle richtingen en stelt zich nadrukkelijk op een onafhankelijk standpunt: de bevordering van de belangen van zijn leden mocht niet ondergeschikt worden gemaakt aan politieke of godsdienstige doeleinden. De bond sluit zich aan bij het Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS) en met het NAS deelt de NS&BB de opvatting dat de klassenstrijd vooral door de vakbonden gestreden dient te worden. De NS&BB verwacht tegelijkertijd wel degelijk iets van het ijveren voor sociale wetgeving. Vooral een goede ongevallenwet en het instellen van een arbeidsinspectie staan hoog in het vaandel. Anderzijds wijst de NS&BB de organisatieprincipes van de 'moderne' richting in de vakbeweging af. Zo stelt Janus Wessels, secretaris van de NS&BB, in 1901 in een polemiekt met Henri Polak in diens Weekblad van de Algemene Nederlandsche Diamantbewerkerbond: havenarbeiders dienen de vrijheid te hebben zelf tot actie te besluiten, onafhankelijk van het oordeel van een centraal bondsbestuur. De aard van het havenbedrijf bepaalt volgens Wessels de tactiek van 'directe actie'. De havenarbeiders zien het nut van sterke stakingskassen en de daaraan verbonden hoge contributies niet in: de tactiek is immers gericht op overrompeling en niet op een langdurige confrontatie. Naar mag worden aangenomen weerspiegelt de onafhankelijke opstelling van de NS&BB zich in de politieke overtuiging van Wessels zelf. Hoewel hem vrij-socialistische sympathieën worden toegeschreven laat hij zich in 1902 door de vrijzinnig-democraten kandidaat stellen voor de Amsterdamse gemeenteraad. Polak verwijt hem verloochening van zijn principes, maar ook al had Wessels in zijn jongere jaren wellicht radicalere standpunten ingenomen, zijn opstelling als bondsbestuurder is evenwel altijd te verenigen met een vrijzinnig-democratische overtuiging.

De eerste maanden van zijn bestaan is voor de NS&BB buitengewoon succesvol. Stakingen bij de Stoomvaartmaatschappij 'Oceaan' en bij de Koninklijke Nederlandsche Stoombootmaatschappij (KNSM) leveren een zowel verhoging van het uurloon op alsook een toeslag voor zondags- en avondwerk. Bij de andere in Amsterdam gevestigde rederijen wordt eenzelfde loonsverhoging geëist. Opnieuw komt het tot een staking, die in maart bijna de gehele Amsterdamse haven platlegt en vrijwel alle werkgevers doen toegeven, op de

Hollandsche Stoomboot Maatschappij (HSM) na. De HSM heeft op Texel onderkruipers geworven en sluit de stakers uit. De staking wordt zeven weken volgehouden, maar uiteindelijk verloren. Eens te meer komen zowel de kracht als de zwakte van het optreden van de havenarbeiders aan het licht en Wessels poogt uit dit inzicht organisatorische consequenties te trekken. Op 10 maart 1900 bepleit hij in een artikel in het Volksdagblad de aaneensluiting van alle bij het havenbedrijf betrokken vakorganisaties in een federatie, die door een besmetverklaring de overige havenarbeiders ertoe zou moeten bewegen geen werk te verrichten bij een firma waar gestaakt wordt. Bovendien kan zo'n federatie, zoals Wessels in een later dat jaar verschenen brochure betoogt, tot solidariteitsstakingen oproepen. Met steun van het NAS komt de Federatie van Bedrijven betrokken bij het Watertransport snel tot stand. Behalve de in Amsterdam al bij de NS&BB aangesloten vakverenigingen maken ook organisaties van binnenschippers, machinisten, stokers en schuitenvoerders deel uit van deze federatie. In 1902 komt een nog bredere samenwerking tot stand, toen de vereniging van tractiepersoneel van de Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij 'Ons Aller Belang' en de Algemene Nederlandsche Zeemansbond zich met de Amsterdamse federatie verenigt tot de Nationale Federatie van Transportarbeiders betrokken bij het vervoer van goederen en personen te water en te land. Wessels ziet in deze vorm van federatieve aaneensluiting een oplossing voor de organisatorische problemen van de Nederlandse vakbeweging als geheel en propageert haar als alternatief voor een vakcentrale op 'moderne' grondslag zoals Polak die voorstaat. Maar ondanks hun aanvankelijke successen in het voorjaar van 1900 verliezen de arbeiders in de Amsterdamse haven het initiatief. In 1901 worden stakingen van kolenwerkers en graanwerkers verloren zonder dat het tot grote solidariteitsstakingen komt. Het ledental van de NS&BB, dat in 1900 alleen al in Amsterdam boven de tweeduizend ligt, begint te dalen en het bestuur zint op maatregelen om het tij te keren. In die situatie komt Wessels met het plan om uit solidariteit met de Zuid-Afrikaanse Boeren een boycot van Engelse schepen te organiseren. Op zijn initiatief werd in 1901 een propagandacomité tot boycot van Engelse schepen opgericht, maar door een conflict met het NAS, dat deze actie ondergeschikt wil maken aan de propaganda voor de algemene werkstaking, komt van het plan niets terecht.

Adriaan Cornelis Wessels (Janus) geboren te Goes in 1867 is het derde kind in een Nederlands hervormd gezin met vijf zonen en een dochter. Zijn vader, Diederik Cornelis Wessels, moet als apothekersbediende op zijn minst enige scholing hebben genoten, terwijl zijn moeder, Catharina Hamelink, voor haar huwelijk als dienstmeisje werkt. Het gezin verhuist enige keren, maar vestigt zich in 1888 definitief in Amsterdam. Wessels bezoekt in Goes de Kweekschool voor Onderwijzers en is enige tijd werkzaam in het onderwijs. In de jaren negentig werkt hij in Amsterdam als havenarbeider. Onder zijn collega's moet hij zich enig prestige hebben verworven, want in 1898 wordt hij bij de oprichting van de Amsterdamse Scheeps- en Bootwerkersvereniging 'Recht en Plicht' secretaris. Wessels is initiatiefrijk, strijdvaardig, temperamentvol en buitengewoon intelligent en heeft bovenal kennis van den aard der bootwerkers. Op 30 januari 1901 trad hij in het huwelijk met Anna Margretha Nieuwenhuis, met wie hij zeven dochters en een zoon kreeg. Bij de oprichting van de NS&BB wordt Wessels gekozen tot (gesalarieerd) secretaris, daarnaast voert hij de redactie van het

vanaf augustus 1900 verschijnende bondsorgaan *De Propagandist*, dat in 1903 wordt omgedoopt tot *De Havenarbeider*.

Na het mislukken van de tweede spoorwegstaking worden vele arbeiders ontslagen. Wessels treedt op de voorgrond met hulp aan de ontslagenen. Hij is een van de oprichters van de Nederlandsche Coöperatieve Arbeiders-Transito-Maatschappij, die zowel de bevrachting als het laden en lossen van schepen ter hand neemt en daarvoor vooral uitgesloten veenarbeiders in dienst neemt. Tot de nasleep van de stakingen van 1903 behoort voor Wessels ook een gevangenisstraf wegens 'opruiming'. In een artikel in het bootwerkersorgaan *De Propagandist* heeft hij eind 1902 opgeroepen tot het hinderlijk volgen van werkgevers. Na een lange weg door de juristerij tot aan de Hoge Raad toe, wordt hij uiteindelijk veroordeeld tot drie maanden cel, die hij van 16 mei tot 14 augustus 1904 uitzit. Vanuit de gevangenis schrijft hij een wekelijks verslag 'Van onzen correspondent aan den Amstelveenschen weg' in *De Havenarbeider*. Als de bond in 1905 zijn zetel verplaatste naar Rotterdam verhuist Wessels mee en gaat voortvarend aan de slag. Hij slaagt erin de twee bestaande verenigingen van bootwerkers te laten samengaan in de Algemene Havenarbeidersvereniging 'Streven naar Verbetering'. Namens deze nieuwe vereniging laat hij in april 1905 de Noodkreet verschijnen, die in de vorm van twee open brieven (aan de minister van Binnenlandse Zaken en aan de burgemeester van Rotterdam) een aanklacht bevat 'tegen de bestendigers van den ellendige toestand in onzen haven'. De Noodkreet bevat een uitgebreide opsomming van de grieven en klachten van de havenarbeiders en mist zijn uitwerking niet. Er komt overleg tussen enerzijds het bestuur van de bond en anderzijds de burgemeester van Rotterdam en de voorzitter van de Rotterdamse Kamer van Koophandel. Nog geen twee maanden na het verschijnen van de Noodkreet kan Wessels zijn opwachting maken bij minister A. Kuyper. Het overleg resulteert in de aanstelling, op 1

augustus 1905, van twee controleurs in de Rotterdamse haven, in 1906 en 1907 gevolgd door aanstellingen in de belangrijkste andere havensteden.

Zo'n functie van havencontroleur ambieert Wessels zelf ook, omdat hij denkt dat hij zo de misstanden in de haven beter kan bestrijden dan als bondsbestuurder. Daar komt waarschijnlijk nog bij, dat hij na de oprichting van het NVV steeds minder perspectief ziet voor een onafhankelijke vakbeweging. Het NVV is voor hem te zeer met de SDAP verbonden, terwijl hij bij het NAS een te sterke invloed van vrije socialisten en communisten constateert. Met het oog op een sollicitatie naar de controleursfunctie neemt Wessels in 1906 ontslag bij de NS&BB. Hij verhuist naar Amsterdam, waar hij om aan de eis van recente praktijkervaring te voldoen eerst nog een jaar lang als havenarbeider gaat werken. In 1907 volgt zijn benoeming. Hij zet zich als havencontroleur onder meer in voor een betere arbeidsbemiddeling in de haven. Hij bepleit daartoe de oprichting van een centrale arbeidsbeurs, waardoor in ieder geval bevorderd wordt, dat de 'meer geoefende' en zich altijd 'disponibel' stellende arbeiders geregeld aan werk kunnen worden geholpen, ten koste van de vele, uit andere bedrijfstakken afkomstige 'gelegenheidshavenarbeiders', waarvan Wessels het aantal liefst zoveel mogelijk wil beperken. Waarschijnlijk is Wessels als adviseur betrokken geweest bij de totstandkoming van de Stuwadoorswet van 1914. In 1912 treedt Wessels in dienst bij de Stoomvaart-Maatschappij Nederland en in 1917 wordt hij, tot onbegrip van veel havenarbeiders, benoemd tot directeur van de in Amsterdam ingestelde Havenarbeidsreserve, een functie die hij tot aan zijn pensionering in 1932 zal uitoefenen.

Van Amsterdam naar Rotterdam

In de Amsterdamse haven neemt eind 1902 de bedrijvigheid weer toe en dat heeft zijn weerslag op de strijd lust van de havenarbeiders. Acties voor het verplichte lidmaatschap van een vakorganisatie voor alle havenarbeiders leidt tot de grote haven- en spoorwegstakingen van 1903. Als kort na de eerste, succesvol verlopen staking de overheid komt met wetsvoorstellen ter inperking van het stakingsrecht van met name het spoorwegpersoneel. Er wordt een Comité van Verweer samengesteld met vertegenwoordigers uit verschillende richtingen in de arbeidersbeweging met als opdracht de 'worgwetten' te verhinderen. Wessels is een van de zeven leden van het Comité. Tussen de voor voorzichtigheid pleitende sociaaldemocratische leden als Willem Vliegen en Jan Oudegeest en de voorstanders van een algemene werkstaking G. Rijnders, P.H. Meijer en A. van den Berg neemt Wessels een middenpositie in. Hij is zich bewust van het risico van een algemene werkstaking. Als het uitroepen van een algemene werkstaking er toch van komt en uitloopt op een nederlaag neemt Wessels krachtig stelling tegen de door Domela Nieuwenhuis en zijn aanhangers geuite beschuldiging van verraad van de sociaaldemocraten. Het herstel van de vakverenigingen van havenarbeiders, die na de spoorwegstakingen zijn leeggestroomd, verloopt uiterst moeizaam, ook omdat er van de Rotterdamse haven concurrentie uitgaat. Daar is de groep losse arbeiders naar verhouding groter en de organisatiegraad aanmerkelijk lager. Op de jaarvergadering van de NS&BB wordt besloten alles in het werk te stellen om de Rotterdamse havenarbeiders te organiseren.

In 1905 verplaatst de Nederlandsche Scheeps- en Bootwerkersbond (NS&BB) zijn zetel van Amsterdam naar Rotterdam. De Rotterdamse afdeling van de NS&BB heet 'Streven naar Verbetering'. In Amsterdam is er weliswaar meer aan organisatie, maar Rotterdam heeft meer potentieel. De bond ziet zich geplaatst voor erbarmelijke arbeidsomstandigheden. Dertig tot veertig uur werken aan één stuk om een boot te lossen is een normaal verschijnsel. Excessen tot zeventig uur aaneengesloten werken komen voor. Janus Wessels van de NS&BB schrijft een pamflet met een oplage van 40.000 stuks met de veelzeggende titel 'De Noodkreet'. Het pamflet wijst niet alleen op de overmatig lange werktijden, maar ook op de vele ongevallen en het uitbetalen van de lonen in de kroeg. Het pamflet dringt door tot in het parlement. Wessels heeft succes en slaagt er in verbeteringen te realiseren al zal het tot 1916 duren voordat een Stuwadoorswet tot stand komt die de haveninspectie ingrijpende bevoegdheden geeft.

Hendrik Mol (Hein) geboren in Rhenen in 1880 is de zoon van Hendrika van Laar en de bouwvakarbeider Hendrik Mol. Hij is een originele en wat weerbarstige werknemer, die in de eerste plaats zijn eigen weg gaat. Daar waar die weg samenvalt met die van de arbeidersbeweging, is hij een onvermoeibaar werker, een vurig propagandist, maar bovenal een organisator. Hij is populair onder de Rotterdamse bevolking. Op 30 april 1902 treedt hij in het huwelijk met Wilhelmina Kasseband, winkelmeeisje en werkster, met wie hij drie zoons krijgt.

Als havenarbeider is hij betrokken bij de staking van 1905 en bij de staking van 1907 is hij actief als stakingsleider. Hij wordt lid van de SDAP en is in 1908 één van de oprichters van de Algemene Bond van Arbeiders in het Havenbedrijf, die in 1911 opgaat in de Centrale Bond van Haven- en Transportarbeiders (CBT). De CBT neemt hem in 1912 in dienst als bode. In 1913 wordt hij gekozen als gemeenteraadslid voor de SDAP. Vanwege een verschil van inzicht over de taken van de vakbeweging raakt Mol in 1924 in een ernstig conflict met Arie Heykoop, Arie Kievit en Johan Brautigam voormannen van de CBT. Het bestuur vindt dat Mol te veel tijd besteed aan de

problemen van werkloze havenarbeiders en steuntrekkers, waardoor het 'eigenlijke' vakbondswerk in de knel komt. Naar aanleiding van dit conflict neemt hij ontslag, waarna hij zich wijdt aan journalistieke arbeid. Hij solliciteert in 1930 bij Het Volk maar wordt afgewezen. In woede over deze afwijzing (en omdat hem was medegedeeld dat 'hij wel de post van portier kan krijgen') aanvaard hij een bij herhaling aangeboden medewerkerschap bij het 'burgerlijke' Dagblad van Rotterdam, dat zich speciaal richt op de volkswijken. Hierin publiceert hij in de jaren 1931 en 1932 in feuilletonvorm zijn 'Memoires van een havenarbeider'. Van het krantenzetsel wordt later een boek gemaakt met dezelfde titel, dat in 1932 in de kiosken van Rotterdam te koop ligt en in twee dagen is uitverkocht. In het SDAP-blad Voorwaarts komt een heftige campagne tegen Mol op gang, die om zijn medewerkerschap aan het Dagblad van Rotterdam een renegaat en klasse verrader wordt genoemd. Dit ondermijnde de banden met het socialistische milieu dermate dat Mol in 1934 ontslag neemt als gemeenteraadslid. De waardering voor zijn journalistieke arbeid, onder meer bij de Nieuwe Rotterdammer Courant (NRC), blijft onverminderd groot en in 1935 biedt het Dagblad hem een vaste betrekking aan. Hij schrijft onder meer over de haven, de crisis en de arbeidersbeweging. Aan het overlijden van Hein Mol op 20 december 1959 wordt in de plaatselijke pers veel aandacht besteed. De NRC bracht een 'In Memoriam', waarin grote waardering werd uitgesproken voor deze 'selfmade man', die het van havenarbeider tot 'gewaardeerde medewerker' van de NRC heeft gebracht.

Centrale Bond van Transportarbeiders

Na 1906 opereren er zes bonden in de Rotterdamse haven. Op 5 januari 1908 komt daar de Algemene Bond van Arbeiders in het Havenbedrijf bij. De oprichting is een initiatief van het NVV als reactie op het besluit van Streven naar Verbetering om zich niet bij het NVV aan te sluiten. Bij oprichting telt de bond 190 leden deels afkomstig uit Streven naar Verbetering onder wie Hein Mol en Arie Kievit. Doel van de nieuwe vereniging is:

'door krachtige organisatie de belangen der leden te bevorderen en hunne bestaansvoorwaarden zoo gunstig mogelijk te maken'.

Een half jaar later telt de bond 235 leden, maar weer een jaar later zijn dat er nog maar 154, doordat de bij oprichting aan blok toegetreden Vereniging van Veem-en Expeditiewerkers weer uittreedt. Hein Mol is van 1913 tot 1915 voorzitter van de bond, die in 1911 zijn naam wijzigt in Centrale Bond van Transport- en Havenarbeiders. De naamswijziging illustreert dat de bond zich ook richt op andere categorieën werknemers in het transportbedrijf. De vakbeweging wint in de laatste jaren van de Eerste Wereldoorlog terrein. Hiervan getuigt wat Rotterdam betreft de oprichting - op 1 januari 1918 - van de Centrale Bond van Transportarbeiders (CBT). De CBT ontstaat door een fusie tussen de Centrale Bond van Transport- en Havenarbeiders (opgericht 1908), de Bond van Machinisten, Stokers en Dekpersoneel in Nederland 'Sta Pal' (opgericht 1896), de Nederlandsche Bond van Arbeiders in het Handels- en Transportbedrijf te Land (opgericht 1909), de Nederlandsche Zeemansvereniging 'Volharding' (opgericht 1909) en de Nederlandsche Vereniging van Kuipers 'Wij streven naar Verbetering' (opgericht 1890). De bond heeft ruim 13.000 leden waarvan 6.000 in Rotterdam. Voorzitter is Arie Heijkoop en secretaris Johan Brautigam. Het zijn mannen die strijdvaardigheid weten te combineren met een goede inschatting van het haalbare.

De R.K. bonden Leo XIII en Kardinaal Manning gaan in 1910 samen met onder meer St. Clemens uit Amsterdam. Na een afsplitsing van de fabrieksarbeiders, die een zelfstandige organisatie vormen, ontstaat in 1918 de R.K. Bond van Transportarbeiders 'St. Bonifatius'.

Arie Wouter Heijkoop is geboren op 26 augustus 1883 te Rotterdam als zoon van een kruidenier/slijter wiens winkel dicht bij de haven is gevestigd. Zijn jeugd brengt hij door in en rond de haven waardoor hij vertrouwd is met het wel en wee van de havenarbeiders. Heijkoop wordt in 1902 ambtenaar bij 's Rijks Belastingen te Rotterdam. De opleiding aan de Normalschool (een beperkte onderwijzersopleiding) heeft hij afgebroken. Een jaar later komt hij voor twee avonden per week als assistent te werken op het Bureau van Arbeidsrecht. Hij komt daar onder de invloed van Hendrik Spiekman. Bewogen door Spiekman geeft Heijkoop in 1906 zijn vaste betrekking op en treedt, tot ergernis van zijn familie, volledig in dienst van de Rotterdamse Bestuurdersbond, waaronder het Bureau van Arbeidsrecht ressorteert. In 1909 wordt hij voor

de SDAP, waarvan hij in 1904 lid is geworden, gekozen in de gemeenteraad. Voorlopig opereert hij daar in de schaduw van Spiekman. Tot veler verwondering wordt de kleine en tengere Heijkoop in 1909 in dienst genomen van de Algemene Nederlandsche Bond van Arbeiders in het Havenbedrijf. Hij werkt jarenlang aan de opbouw van de bond en mede dankzij

zijn inzet komt op 1 januari 1918 de Centrale Bond van Transportarbeiders (CBT) tot stand, waarvan hij voorzitter wordt en Johan Brautigam secretaris. Een loopbaan in de vakbeweging ligt voor de hand, maar Heijkoop kiest voor de politiek. In 1918 wordt hij voor de SDAP in de Tweede Kamer gekozen en treedt hij af als voorzitter van de CBT. Het is het einde van een veelbewogen en slopende periode onder havenarbeiders met talloze spreekbeurten, rumoerige toehoorders en zelfs handtastelijkheden. Hij weerde zich echter duchtig en vaak won hij door scherpe argumentatie en meeslepende welsprekendheid. Met zijn geestigheid wist hij vaak de lachers op de hand te krijgen.

Een cao, geen cao, een cao ...

Eind 1906 komt er voor het havenbedrijf een loonregeling tot stand tussen de bonden en de organisaties aan werkgeverszijde. Een cao kan dit nog niet worden genoemd. Een heuse cao komt er in 1908. De constructie is een mantelcontract, waarin de rechten en verplichtingen van partijen in een aantal paragrafen zijn vastgelegd en in een bijlage zijn de lonen- en overige arbeidsvoorwaarden opgenomen. Het geheel is door de betrokken partijen gesigneerd en gezegeld. Een historisch document, dat veel belangstelling krijgt en een voorbeeld wordt in andere bedrijfstakken in Nederland en daarbuiten. In de jaren die op dit succes volgen worden er weliswaar loonsverbeteringen afgesproken, maar een tweede volledige cao komt pas weer in 1917 tot stand.

In de onderhandelingen voor een cao in 1920 stellen de bonden een loonsverhoging van f 8,- per week voor. De werkgevers willen niet verder gaan dan de weeklonen van f 33,- te verhogen tot f 36,-. De onderhandelingen blijven zonder resultaat en er volgt een staking die van 14 februari tot 28 april duurt en het gehele verkeer te water lam legt. Nadat is gebleken dat van werkgeverszijde geen enkele concessie mag worden verwacht wordt op 28 april de staking zonder resultaat opgeheven. De confessionele organisaties stellen daarop voor een overeenkomst te sluiten op basis van de werkgeversvoorstellen. Er komt dus alsnog een loonsverbetering van f 3,- tot stand. Nieuw zijn de afspraken over continuarbeid. De CBT en de Federatie - het vroegere Streven naar Verbetering - blijven buiten het contract. Voorlopig zal dat ook zo blijven. In 1922 komt er geen cao tot stand. Er kan geen overeenstemming worden bereikt over een door de werkgevers voorgestelde loonsverlaging van 10%. De loonsverlaging wordt eenzijdig door de werkgevers doorgevoerd. Een korte staking van vijf dagen kan dat niet tegenhouden. In 1923 kan er weer eens een cao worden getekend. Tegenover de 7% loonsverlaging staan de vastlegging van de 48-urige werkweek en de 82-urige werkdag. Ook daarna wisselen de periodes met wel en geen cao elkaar gestaag af.

Johan Brautigam *Als jochie van negen jaar komt Johan Brautigam met zijn familie 'kaal en berooid' in Amsterdam. Het rooms-katholieke en kinderrijke gezin is afkomstig uit Uithoorn, waar hij op 18 mei 1878 is geboren. Op 11-jarige leeftijd moet hij van school af om bij een banketbakker te gaan werken. Het gezin kan de schamele drie kwartjes loon niet missen. Na een aantal baantjes monstert hij aan als kolentremmer op een weekboot en komt zo in aanraking met de organisatie van zeelieden. In 1901 komt hij in dienst van de in 1900 opgerichte Algemeene Nederlandsche Zeeliedenbond. Na enige omzwervingen wordt zijn standplaats Rotterdam. In tegenstelling tot de Amsterdammers, die meer aanhanger zijn van het syndicalistische Nationaal Arbeids-Secretariaat (NAS), zijn de Rotterdammers meer de moderne richting van het NVV toegedaan. Onder invloed van Spiekman kiest Brautigam, aanvankelijk meer gecharmeerd van het syndicalisme, voor het Rotterdamse standpunt. Het komt tot een scheuring in de zeeliedenbond. Brautigam richt in juni 1909 de Vereeniging van Zeelieden 'Volharding' op, die zich in 1911 bij het NVV aansluit. Hij ontwikkelt zich tot een nuchter en zakelijk vakbondsbestuurder. Hij is niet bang voor een actie of staking, maar niet voordat het overleg heeft gefaald. In 1911 slaagt hij erin voor de eerste maal een cao af te sluiten voor de zeelieden. Met Heijkoop spant hij zich in om meer eenheid te brengen onder de verschillende organisaties van vervoerspersoneel. Het resultaat is de oprichting van de CBT op 1 januari 1918. In 1919 volgt Brautigam Heijkoop op als voorzitter van de CBT. Deze functie vervult hij tot 1931 met grote inzet, naast zijn raadslidmaatschap voor de SDAP, waar hij zich in 1910 bij heeft aangesloten en het lidmaatschap van de Tweede Kamer. In 1931 zit de SDAP in Rotterdam dringend verlegen om een wethouder voor sociale aangelegenheden. Tot vreugde van velen is Brautigam bereid de benoeming te aanvaarden. Het betekent dat hij zich moet terugtrekken uit de Tweede Kamer en aftreedt als voorzitter van de CBT.*

Lit. & bron.: J. Brautigam, *Verleden, heden en toekomst van de Nederlandse havens* (Rotterdam 1950); NRC, 21.12.1959; T. Jansen, J. Giele, 'Volgt het vaandel van de arbeid. Hein Mol en de Rotterdamse havenarbeiders' in: H. Mol, *Memoires van een havenarbeider* (herdruk Nijmegen 1980), 225-274. J. Giele, T. Jansen, 'Mol, Hendrik' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging* (Amsterdam 1987) Deel 2, p. 93-95; *Nederl. Coöperatieve Transit-Maatschappij. Overzicht van het ontstaan, oprichting en voornaamste feiten, gebeurtenissen en werkzaamheden* (z.pl. 1913); J. Oudegeest, *De geschiedenis der zelfstandige vakbeweging in Nederland* (Amsterdam 1926); M.G. de Boer, *De haven van*

Amsterdam (Amsterdam 1926); A.J.C. Rüter, *De spoorwegstakingen van 1903* (Leiden 1935); J. Brautigam, *Langs de havens en op de schepen* (Amsterdam 1956); G. Harmsen, *Hamer of aambeeld?* (Amsterdam, 1979); G. Harmsen, F. van Gelder, *Onderweg. Uit een eeuw actie- en organisatiegeschiedenis van de Vervoersbonden* (Baarn 1986); M. Buschman, *Tussen revolutie en modernisme. Geschiedenis van het Nationaal Arbeids-Secretariaat in Nederland 1893-1907* (Den Haag 1993), Chr.A. de Ruyter-de Zeeuw, 'Heijkoop, Arie Wouter' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging* (Amsterdam 1990) Deel 4, p. 86-89; Chr.A. de Ruyter-de Zeeuw, 'Brautigam, Johan' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging* (Amsterdam 1990) Deel 4, p. 22-25; J. Haag, 'Wessels, Adriaan Cornelis' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging* (Amsterdam 1995) Deel 6, p. 237-241;

‘De Eendracht’

Het is 1896. In Maastricht bij de Regout Aardewerkfabrieken breekt een grote staking uit. De staking richt zich onder meer tegen de mensonterende kinderarbeid. De top van de arbeidersbeweging in Twente (Ariëns, Schaepman) is al snel van mening, dat die staking geen uitzicht biedt op succes; ook al hebben de stakers in veel opzichten het gelijk aan hun kant. De staking zal volgens hen door de socialisten worden misbruikt in eigen voordeel. De leden van St. Severus zijn het met deze gedachtegang niet eens. De vergadering die over deze kwestie wordt belegd, heeft een tumultueus en dramatisch verloop. De meerderheid van de leden wil actief en principieel de stakers in Maastricht steunen. Het bestuur en Ariëns willen het laten bij een protestbrief aan het adres van Regout. Het wordt een directe confrontatie tussen het bestuur en Ariëns enerzijds en een grote groep leden anderzijds. Het uiteindelijke besluit is dubbelzinnig. Niet de staking als zodanig wordt gesteund, maar wel geldsteun aan de financieel getroffen. Het besluit wordt prompt aangevochten door een groep van de aanwezigen. De ruzie loopt zo hoog op dat een groep leden hun lidmaatschap opzegt. Jan Brinkhuis, nog altijd erg gesteld op Ariëns, blijft nog lid, maar begint al meer te vervreemden van de organisatie.

Een staking bij Hedeman in Almelo (augustus 1897 - maart 1898) zorgt voor de definitieve breuk. Brinkhuis c.s. ergeren zich opnieuw aan het weifelende optreden van hun RKAV. Volgens Brinkhuis neemt Ariëns de heer Hedeman in bescherming tegen al te harde verwijten. Als na maanden de stakers een volledige nederlaag moeten incasseren, is de verbittering bij de Brinkhuisgroep groot. Door het ondergeschikt maken van de bond aan de standsorganisatie, maar ook vanwege het optreden van de R.K. Twentsche Fabrieksarbeidersbond zelf, treden opnieuw arbeiders uit de bond, waaronder ook Jan Brinkhuis. Ze worden door vele roomsen beschouwd als ‘vermomde socialisten’ en door de socialisten gezien als ‘halve roomsen’. Het is het startpunt van De Eendracht. Men wil - althans in 1898 - geen lid worden van de Algemene Textielbond, de voortzetting van Vooruit, omdat die in hun ogen te antigodsdienstig is.

‘De Eendracht’

De tweespalt in St. Severus leidt dus in 1898 tot de oprichting van de neutrale Katoenbewerkersbond *De Eendracht*. Neutraal in de betekenis van los van de geestelijkheid, maar ook in de betekenis van politiek neutraal. Vanaf het begin omvat De Eendracht ook een protestantse vleugel onder leiding van Broens die afkomstig is uit Neede. Het zijn echter vooral de ‘rode katholieken’ die de stuwende kracht in de nieuwe bond vormen, naast Brinkhuis: Brakel, Hooft en Reudink. In de jaren 1898-1901 vertakt De Eendracht zich vanuit het bolwerk Enschede over Almelo, Hengelo, Glanerbrug, Haaksbergen, Neede en Aalten. Er wordt een eigen blad uitgegeven *De Fabrieksarbeider*. In Enschede worden enkele coöperatieve winkels opgericht. Cursuswerk wordt gedaan in de vorm van taal, rekenen en recht. Buiten Enschede vormt De Eendracht echter nooit een bedreiging voor de bestaande katholieke bonden of voor het interconfessionele Unitas.

In 1899 wordt er een afdeling van De Eendracht in Glanerbrug opgericht. Wat er daarna is gebeurd dat maakt dat op dit vaandel als datum 4 november 1906 staat is niet duidelijk. Op 1 december 1971 houdt de afdeling op te bestaan. Ze gaat dan op in de Industriebond FNV afdeling Enschede.

In de meeste plaatsen blijft de rol van De Eendracht beperkt tot de ‘horzel in de katholieke pels’. Enschede vormt de uitzondering. De Eendracht maakt hier een snelle groei door onder invloed van de populaire Brinkhuis. In 1902 telt De Eendracht-afdeling Enschede 400 leden en is daarmee de grootste bond in Enschede. De Algemene Textielbond en St. Severus hebben elk ongeveer 300 leden.

De staking bij Van Heek in Enschede in 1902 geeft een nieuwe stoot aan de ontwikkeling van het ledental. *Patrimonium* heeft dan 250, de Algemene Textielbond 500, St. Severus 545 en De Eendracht 750 leden. Hieruit blijkt dat het zwaartepunt van De Eendracht in Enschede ligt, aangezien de hele bond in 1902 1300 leden telt. Is

aan het begin van de twintigste eeuw de organisatiegraad nog geen 15%, deze zal uitgroeien tot 56% in 1928. De Eendracht alleen heeft dan in Enschede meer dan 4.000 leden!

Brinkhuis streeft naar één grote textielvakbond, waarin religie en politiek geen rol mogen spelen. In de economische strijd moeten de werknemers zij aan zij staan, daarbuiten moet ieder zelf maar zien. Als ideale bond ziet men de *Algemeene Nederlandsche Diamantbewerkers Bond* (ANDB). Deze bond heeft inderdaad bijna alle diamantbewerkers zonder onderscheid naar geloof en politieke overtuiging weten te verenigen. Op basis van deze vakbondsfilosofie is De Eendracht vooral actief op het terrein van de 'bescherming van de arbeid'. Zo zijn er vele acties tegen gevaarlijke werksituaties, onder meer voor: betere spoelvangens, verbetering van de ongezonde atmosfeer in de fabrieken en tegen het overdreven boetestelsel. Een belangrijk en steeds terugkerend actiepunt is het ijveren voor minimumlonen en maximum werktijden. Al met al is De Eendracht een 'moderne' vakbond geworden, die uitgaande van de tegenstelling tussen kapitaal en arbeid, de klassenstrijd niet uit de weg gaat.

Nog tijdens de staking bij van Heek en Co. (1902) houdt de Algemeene Nederlandsche Bond van Textielarbeiders (ANBT) tijdens de Pinksteren haar jaarlijkse congres. De afdelingen Almelo en Enschede dringen op dit congres aan op het instellen van een weerstandskas. Uit angst voor ledenverlies - een weerstandskas betekent contributieverhoging - wordt het voorstel niet overgenomen, maar wordt het teruggedragen bij de afdelingen om het te bespreken. Enschede wacht niet verder af en verhoogt de contributie van 5 naar 10 cent voor het opbouwen van een weerstandsvermogen. In 1903 wordt op het congres alsnog besloten tot het instellen van een weerstandskas. Er speelt op dit congres nog een andere kwestie van belang. De ANBT kent twee stromingen: een sociaal-revolutionaire en een sociaaldemocratische. De eerste is verwant aan het inmiddels opgeheven SDB en de tweede aan de SDAP. Aanvankelijk leven deze twee stromingen binnen de ANBT zonder openlijke strijd naast elkaar voort, maar in 1903 barst de bom. De sociaal-revolutionairen een minderheid voornamelijk uit de afdelingen Almelo, Hengelo en Enschede wensen geen centrale weerstandskas. Zij houden vast aan het principe van onderlinge solidariteit. Bovendien wil deze minderheid de bond een programma opdringen, waarin agitatie tegen het militarisme en agitatie voor de algemene werkstaking is opgenomen. Hun voorstellen halen het niet en de centrale weerstandskas komt er wel. Het vormt uiteindelijk de aanleiding voor het uittreden van de sociaal-revolutionairen uit de ANBT. Ze richten de 'vrije organisatie van textielarbeiders' op die zich aansluit bij de *Landelijke Federatie van Vrije Textielarbeiders*. De aderlating van de ANBT, door het uittreden van de 'radicalen', maakt het mogelijk meer samen te werken met De Eendracht.

Omstreeks 1903 wordt voor de uitbetaling van de lonen bij Van Heek een geel geverfd karretje in gebruik genomen. Bijna een halve eeuw wordt hiermee de uitbetaling van de Twentsche Bank naar de fabrieken vervoerd.

Na het succes in met name Enschede gaat het met De Eendracht in 1903-1904 bergafwaarts. Externe en interne factoren spelen daarbij een rol. De gehele Nederlandse vakbeweging is in het defensief geraakt na de spoorwegstaking in 1903. Er is een sfeer van desillusie en nagenoeg alle bonden zien het ledental teruglopen. De Eendracht telt in 1904 nog slechts 700 leden terwijl dat in 1902 1.300 bedroeg. Deze neergaande lijn wordt versterkt door een economische recessie in de katoenindustrie. Er is ook sprake van een verhevigde stemmingmakerij tegen De Eendracht door lieden uit de officiële katholieke bonden. De afdeling Haaksbergen wordt onder die druk opgeheven. Brinkhuis maakte meerdere malen kennis met scheldpartijen aan zijn adres. Al deze factoren dragen ertoe bij dat De Eendracht toenadering zoekt tot de Algemene Textielbond. Reeds vanaf haar oprichting heeft De Eendracht qua programma dicht bij de meerderheid van de ANBT gestaan. Het 'rode element' in de ANBT weerhoudt Brinkhuis c.s. echter van een fusie. Er is een voorstel voor samenwerking op het gebied van vakactie, die in eerste instantie door de ANBT wordt afgewezen, omdat De Eendracht zich wenst te distantiëren van acties voor algemeen kiesrecht; niet omdat ze daartegen is, maar het een zaak van de politieke partij vindt. Medio 1903 wordt een reglement voor samenwerking afgesproken o.m. voor het verzamelen van statistische gegevens en het samendoen op het gebied van vakactie. Door het uittreden van het 'rode element' uit de ANBT ligt de weg voor fusie open. Verrassend snel, namelijk op 31 juli 1904, fuseert De Eendracht met de Algemeene Nederlandsche Bond van Textielarbeiders (ANBT) tot de ANBT 'De Eendracht'. Niet alle Brinkhuis-mensen bevalt deze nieuwe situatie. Een groep rond Hooft blijft zich storen aan bepaalde antigodsdienstige trekjes binnen de ANBT 'De Eendracht' en verlaat vrij snel de nieuwe bond om terug te keren in de katholieke vakorganisatie. Ook Brinkhuis heeft moeite met sommige uitlatingen

en geschriften van de nieuwe organisatie. Al snel is hij echter samen met de socialist Tijhof de woordvoerder van de bond in Enschede. De ANBT 'De Eendracht' sluit zich in 1905 bij de oprichting van het NVV onmiddellijk bij de vakcentrale aan.

De naam van de bond zal later ABTK 'De Eendracht' worden, na een fusie met de Bond in de Kledingindustrie.

Jan Brinkhuis is geboren op 22 juli 1860 te Lonneker in een eenvoudig katholiek boerengezin. Hij moet van jongs af aan thuis meewerken. Op zijn twaalfde gaat hij naar de fabriek. Later werkt hij enige tijd als textielarbeider in Rheine in Duitsland. Ondanks zijn geringe schoolopleiding valt hij op door zijn kritische instelling en zijn organisatorische kwaliteiten. Als autodidact ontwikkelt hij zich tot één van de belangrijkste figuren uit de Twentse textielarbeidersbeweging. In 1888 wordt Brinkhuis secretaris-penningmeester van de geheime vakorganisatie De Voorzorg die korte tijd daarna opgaat in Vooruit. Hij werkt dan bij Van Heek en Co. Als Ariëns poogt doormiddel van het oprichten van de R.K. Arbeidersvereniging de katholieken los te weken uit Vooruit, weigeren Brinkhuis en de zijnen over te stappen. Zij wensen niet 'door heerooms bevoogd te worden'. Eerst als Ariëns in 1891 een katholieke organisatie van textielarbeiders, de Twentsche R.K. Fabrieksarbeidersbond, tot stand brengt, die niet onder kerkelijke leiding staat, verlaat Brinkhuis c.s. Vooruit, omdat naar zijn mening Vooruit steeds meer 'een rooie boel' wordt.

Als bestuurslid van Vooruit wordt Brinkhuis gehoord door de enquêtemissie van 1890. De commissie vraagt hem: "Uw vrouw werkt zeker niet mee?", waarop Brinkhuis het volgende antwoord geeft: "Nee, vrouwenarbeid komt meestal uit op Zondagsarbeid. 's Zaterdagavond, wanneer er op de fabriek schoon gemaakt wordt, komt de vrouw te vermoeid thuis om in haar gezin nog werkzaam te kunnen zijn. In zeer Christelijke gezinnen, die op zondag bepaald niet verkiezen te werken, wordt 's Zaterdag tot laat in de nacht doorgewerkt".

Brinkhuis is commissaris van het ziekenfonds, maar hij is tegen gedwongen deelneming. Hij zou liever een fonds van Staatswege hebben. Wanneer de voorzitter opmerkt, dat zo iets veel geld zou kosten, antwoordt hij: "In Duitsland bestaat het toch". Het gedwongen arbeiden op feestdagen heeft, volgens Brinkhuis, veel kwaad bloed gezet. "Wanneer iemand in zijn godsdienst belemmerd wordt, dan helt hij zeer licht tot het kwade over". "Op enkele fabrieken", zo deelt Brinkhuis mee, "wordt men ontslagen, wanneer men op christelijke feestdagen niet wil werken." Bij Van Heek moet ieder, die een nieuw getouw krijgt, of nieuw op de fabriek komt, op christelijke feestdagen werken. "November 1889", verteld Brinkhuis, "hebben de arbeiders de firma Van Heek verzocht om goede grondstoffen, om wijziging van het boetestelsel en om op zaterdagmiddag om 1 uur met het werk te stoppen, om de getouwen te kunnen schoonmaken". Dit laatste in verband met de zondagsrust. "Het boetestelsel is nu enigszins ten goede gewijzigd. Op het verzoek omtrent de grondstoffen werd geantwoord: wij zullen zien of het verbeterd kan worden. Nu werd het gedurende 2 of 3 maanden wel beter, maar thans is het weder het oude. Wel een bewijs, dat de fabrikanten goede grondstoffen kunnen leveren. O.i. stond dat in verband met het verzoek, om, wanneer de grondstoffen goed waren, des Zaterdag om één uur te stoppen. Dan zouden de ketelschoonmakers, timmerlieden, metselaars, enz. 's Zondag kunnen rusten. Het is ook zeer wenschelijk voor de arbeiders; deze hebben bijvoorbeeld eene eigen woning met een eigen privaat; 's morgens gaan zij in het donker naar de fabriek, komen 's avonds in het donker weer terug en kunnen de privaten dus niet schoonmaken, alles wordt daarom op Zondag gedaan; de vrouwen staan bij de waschtobbe, de mannen doen weer iets anders. Daarom vroegen wij om 's Zaterdag ten één uur te mogen stoppen om het grote voordeel, dat daarin gelegen is. Doch wij ontvingen op het verzoek om ten één uur te stoppen geen beslist antwoord".

Brinkhuis speelt als bondgenoot en tegenspeler van Alphons Ariëns een belangrijke rol in de ontstaansgeschiedenis van de katholieke arbeidersbeweging. Hij meent dat de arbeidersvereniging tot doel heeft de arbeiders als klasse een betere positie te verschaffen en niet slechts enkelen te dienen. Ariëns daarentegen wil de arbeiders de mogelijkheid bieden individueel te klimmen op de maatschappelijke ladder. Brinkhuis staat ook tegenover Ariëns en zijn eigen zwager Hendrik Engels in de discussie over noodzaak, wenselijkheid en recht om in de politiek een eigen R.K.-arbeiderskiesvereniging op te richten naast en tegenover de conservatieve R.K. Kiesvereniging Eendracht Maakt Macht. Als de bisschop in 1893 bepaalt dat de katholieke vakorganisaties ondergeschikt zijn aan de standsorganisaties, kost het Ariëns grote moeite Brinkhuis en zijn geestverwanten te behouden voor de inmiddels tot R.K. Katoenbewerdersbond Sint Severus omgedoopte bond. Brinkhuis is voorstander van een sterke, niet partijgebonden vakorganisatie, waarin katholieke-, protestants-christelijke- en gematigd socialistische arbeiders eendrachtig samenwerken. Hij wordt bestuurslid van St. Severus, die in 1896 onder de naam Unitas een interconfessionele, federatieve samenwerking aangaat met de protestantse Verzoeningsbond. Als St. Severus in 1897 en 1898 steun weigert te geven aan de stakers bij Regout in Maastricht en aan de stakers bij Hedeman in Enschede, komt het tot een breuk. Op politiek terrein vormt de kandidaatstelling voor de Tweede Kamerverkiezing van 1897 in het kiesdistrict Enschede het breekpunt. Brinkhuis c.s. verlangt de kandidaatstelling van een katholieke arbeider of een katholiek democraat. Ariëns steunt - contre coeur - de door Schaepman voorgedragen conservatief Vos de Wael.

Brinkhuis richt een eigen bond op, de Nationale Katoenbewerdersbond 'De Eendracht' en een eigen politieke organisatie, de Katholiek-Democratische Volks Partij (KDVP). In Enschede is de bond sterk, maar slaat minder aan in de rest van

Twente. In 1900-1901 ligt de verhouding tussen Ariëns- en Brinkhuis-katholieken in de vakbeweging fifty-fifty. In 1904 is De Eendracht over zijn hoogtepunt heen en dreigt in een isolement te raken. Dit wordt voorkomen door een fusie met de 'moderne' Algemeene Nederlandsche Bond van Textielarbeiders. Hoe zijn dissidente opstelling in zijn persoonlijk leven doorwerkt ervaart Brinkhuis nadat Ariëns in 1901 Enschede verlaat. Voortaan moet hij over de grens in Gronau ter kerke en ter communie. In Enschede worden hem de sacramenten geweigerd.

De KDVP heeft afdelingen in Enschede, Tilburg, Maastricht, Nijmegen, Arnhem, Hengelo, Almelo, Zaandam en Delft. De invoering van het algemeen kiesrecht is het voornaamste programmapunt. Er zijn contacten met de Belgische christendemocraten en de 'Daensisten'. De door zijn kerkelijke superieuren vervolgd Adolf Daens wordt uitgenodigd voor een reeks spreekbeurten. De katholieke democraten boeken slechts plaatselijke successen. In 1901 steunen ze met succes de Tweede Kamerkandidatuur van de socialist H.H. van Kol tegenover die van de katholieke Aalberse, omdat de laatste weigerde zich ondubbelzinnig uit te spreken voor het algemeen kiesrecht. Brinkhuis staat in dat jaar kandidaat in Tilburg en Breda. Daar haalt hij respectievelijk 590 en 509 stemmen. Dat is verre van voldoende voor een overwinning. In 1901 wordt hij verkozen tot gemeenteraadslid in Enschede. Hij blijft raadslid tot 1921, maar vanaf 1907 namens de SDAP. Ondanks de door de katholieke democraten opgeëiste leken autonomie² op politiek gebied wordt het programma van de KDVP ter goedkeuring aan de bisschoppen voorgelegd. Deze ontzeggen de partij het predicaat Katholiek Democratisch te voeren. De naam wordt dan verandert in Katholieke Volkspartij en in 1902 tot Vrije Katholieke Volkspartij. De druk op de katholieke democraten neemt na de spoorwegstaking in 1903 toe. Brinkhuis wordt aangevallen wegens zijn deelname aan de verweerbeweging tegen Abraham Kuypers worgwetten. De dissidente katholieke partij kijnt weg. Afdelingen verdwijnen en pogingen om vaste voet te krijgen in het katholieke zuiden, buiten de genoemde steden, mislukt. Een groot probleem is dat de katholieke democraten zich geen eigen ideologische plaats weten te scheppen tussen de katholieke sociale leer en het socialisme.

Brinkhuis wordt in 1919 bode van de Raad van Arbeid in Hengelo en is later conciërge. Op 1 januari 1928 gaat hij met pensioen en vestigt zich in Eindhoven. Vier jaar later keert hij naar Enschede terug. Inmiddels heeft hij de SDAP verlaten en zich aangesloten bij de R.K. Volkspartij. In het partijblad Onze Vaan wordt naar hem verwezen als 'al ruim dertig jaar strijder voor de idealen van de R.K. Volkspartij'. In 1934 bedankt Brinkhuis, na een interne partijstrijd die tot de oprichting van Katholieke-Democratische Arbeiderspartij leidt, voor de R.K. Volkspartij. Bij zijn overlijden in 1938 schrijft Onze Vaan dat Brinkhuis veel voor zijn idealen gestreden en geleden heeft, maar zich 'op zijn ouden dag' heeft afgescheiden en een dwalende is geworden. Brinkhuis is wel aangeduid als 'derde wegger' tussen Marx en Rerum Novarum. Hij is genegeerd, gekleineerd of geschoffeerd, zoals door Ariëns-biograaf Gerard Brom. Brom zet Brinkhuis weg als 'betweter', 'onevenwichtig werkman', 'dwarsdrijver', en 'eeuwig interpellant', al noemt hij hem ook ergens een 'karakterkerel'.

Lit. & bron.: A. Blonk, *Fabrieken en mensen* (Den Haag 1929); G. Brom, *Alfons Ariëns* (Amsterdam 1941); Th. Kroon, 'Alfons Ariëns' in: A.O. No. 1724 (Lelystad 1978); L. Salemink, 'Katholieke textielarbeiders tussen Brinkhuis en Ariëns' in: *Textielhistorische bijdragen* 24 (Enschede 1984); A. Buter, *De kadans van de getouwen* (Amsterdam 1985); J. Roes, 'Alfons Ariëns' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland. Deel 1* (Amsterdam 1986); J. van Meeuwen, 'Brinkhuis, Jan' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland. Deel 4* (Amsterdam 1990); D. Nas. *Het Twentse model* (Amsterdam 1998) p. 63-69;

² In de R.K.-organisaties spelen de geestelijken een belangrijke rol vaak door deel te nemen aan het bestuur als geestelijk adviseur. Met leken autonomie wordt bedoeld dat de geestelijke stand geen rol speelt in de organisatie.

Vereniging van gemeentewerklieden 'Ons Belang'

Zodra er in Nederland sprake is van een centraal bestuur groeit de behoefte aan beheren en beheersen. Met het groeien van de overheidstaken groeit ook de behoefte aan personeel om deze overheidstaken uit te voeren. Het corps ambtenaren laat een steeds grotere verscheidenheid aan functies zien. Van straatmaker tot generaal en van referendaris tot vuilophaler. Ambtenaren zijn werknemers in dienst van de overheid en dat brengt een werkgevers-werknemers relatie met zich mee die lang niet altijd goed uitpakt voor de werknemers. Het is de verscheidenheid aan functies die een kleurrijke geschiedenis doet ontstaan van ambtenaren en hun bonden. Standsverschillen spelen daarbij een grote rol.

Vaste aanstelling, vaste armoede

Uit: Jaarboekje 1908 van de Vereeniging van Kommiezen bij 's Rijksbelastingen in Nederland. De beschreven omstandigheden dateren uit omstreeks 1860.

Mijn vader was kommie 4e klasse bij 's Rijksbelastingen, standplaats Vr.... Zijn traktement was 360 gld. per jaar. Mijn moeder, een teringleidster, kon van dat inkomen niet het noodige ontvangen om ook maar enigszins op te sterken. Zij ging gebukt onder de huishoudelijke zorgen daar zelfs in het allernoodzakelijkste aan levensonderhoud niet kon worden voorzien. Wij waren thans met vier jongens. Gezond als wij waren, vroegen onze magen dikwijls naar een stevige boterham; maar een taktische berekening lag aan de uitdeeling der spijs ten grondslag om zooveel mogelijk de balans in evenwicht te doen blijven. Zodoende kwam het meer dan eens voor, dat wij honger leden. Een geluk hadden wij; wij leefden in het boerenland met uitgestrekte bouw- en veengronden; wanneer aan de vraag naar een boterham niet kon worden voldaan, dan wisten wij ons altijd zelf te helpen; we togen langs en over de bouwgronden der boeren en beschouwden de vruchten gewoon als gemeenschapsgoed; wij verzadigden ons volkomen aan wortels, knollen enz. Wij leefden dus vrijwel als kinderen van een nomadentroep. Hoe kon het ook anders! Van het maandelijks traktement, groot 28 Hollandsche gulden ging aan huishuur af 4 gulden! Voegt men hieraan toe belasting en andere onvoorziene uitgaven, dan bleef er hoogstens 20 gulden over, waarvan dan een geheele maand moest geleeft worden door een man, een zieke vrouw en vier kinderen! Een bedrag dus van 11 cent per dag en per lid des gezins, inbegrepen de som benodigd tot aanschaffen van kleedingstukken en wat verder tot dekking in een gezin onontbeerlijk is. Hieruit kan men dus afleiden, de grootte der ellende waarin wij leefden. Kleederen hadden wij nagenoeg niet aan; wat nog als zoodanig moest doorgaan was met zooveel verschillende lappen stof bedekt, dat het lompen gelijk waren.

Een waaier aan organisaties

De eerste vorm van krachtenbundeling onder het overheids personeel bestaat uit organisaties die onderscheid maken naar beroep, rang, dienst of bedrijf. Door de uitbreiding van de overheidstaken - PTT, belastingen, publieke werken, gas- en elektriciteitsvoorziening, tram, reiniging - ontstaan rond 1900 vele bondjes van werklieden in overheidsdienst en verenigingen van allerlei categorieën ambtenaren. Deze organisaties zijn beperkt tot stad of streek of uitsluitend naar beroep georganiseerd. Door aaneensluiting ontstaan in de eerste twee decennia van de twintigste eeuw landelijke organisaties. Omstreeks 1920 hebben zich de vier richtingen die zich onderscheiden in de arbeidersbeweging zich ook afgetekend in de organisatie van het overheids personeel: de moderne of sociaaldemocratische, de neutrale, de rooms-katholieke en de protestants-christelijke. Ambtenaren zijn van oudsher sterk vertegenwoordigd in 'neutrale' categorale bonden. Binnen de vier richtingen vormen zich centrales van overheids personeel die meerdere bonden omvatten.

Weduwe en wezen

De vroegste organisatie onder ambtenaren vinden we in de zogenaamde pensioenbeweging. Al in 1802 wordt door het toenmalige staatsbewind het beginsel van pensioenvoorziening erkend. In 1805 wordt het eerste pensioenfonds ingesteld voor de ambtenaren van de indirecte belastingen (accijnzen). Vier jaar later worden de ambtenaren verplicht zelf een deel van de pensioenkosten te dragen en worden kortingen op het loon toegepast. Na de 'Franse tijd' in 1814 geeft de Nederlandse Staat haar ambtenaren recht op een premievrij pensioen van 2/3 van het salaris. Er wordt 68 miljoen in het pensioenfonds gestort. Echter tussen 1830 en 1840 verdwijnt dit geld zonder besteed te zijn aan pensioenen. Door de jaren heen wordt de pensioenregeling nogal eens veranderd. Opvallend is echter dat reeds in 1815 de pensioengerechtigde leeftijd op 60-jaar wordt gesteld of bij 40-dienstjaren. Bij Koninklijk Besluit worden in 1836 het weduwe- en wezenpensioen ingetrokken. Bij de behandeling van de pensioenwet in 1846 wordt door een deel van volksvertegenwoordiging de plicht van de staat om zijn ambtenaren te pensioneren ontkent en een ander deel noemt pensioen zelfs het najagen van

socialistische utopieën. De wet kent nog wel een recht op pensioen toe aan weduwe- en wezen, maar tot uitkeren zal het niet komen. Door de schrijnende armoedeval na 1836 van de weduwe- en wezen van ambtenaren komt er, zij het langzaam, een beweging op gang. Op 13 januari 1854 komen ambtenaren uit de provincie Friesland bijeen in Leeuwarden. Besloten wordt een adres te zenden aan de koning met het verzoek aan weduwe- en wezen van ambtenaren wederom een pensioen toe te kennen. Een jaar later wordt er ook in Zwolle een adresbeweging op touw gezet. Het adres uit Zwolle wordt door meer dan duizend ambtenaren ondertekend. Noch op het adres van 1854, noch op dat van 1855 wordt antwoord gegeven. Men houdt de ambtenaren kalm aan het lijntje en als in 1863, wederom uit Zwolle, een adres wordt gestuurd, wordt ook daar geen antwoord opgegeven. Als enkele hoofdambtenaren in 1872 de koning en de Tweede Kamer er op wijzen dat er nog nimmer geantwoord is op de ingediende adressen krijgen zij eindelijk antwoord. De korting op de lonen voor het pensioen wordt afgeschaft en daarmee kunnen de ambtenaren het doen.

Jacob Griek De op 9 augustus 1825 te Sloten (NH) geboren Jacob Griek is wellicht de eerste 'vakbondsman' in ons land die gespecialiseerd is in pensioenen. Griek behoort tot de categorie 'lagere burgerlijke ambtenaren'. Begonnen als commies der 4^e klasse klimt hij gedurende zijn werkzame leven op tot commies der 1^e klasse. Dat het ambtenaarschap iets voor hem betekent blijkt uit het geschilderde portret, gemaakt in 1859, wat van hem bestaat. Op dit portret is hij afgebeeld met zijn aanstelling tot commies in de hand. Griek werkt jarenlang krachtig aan het verkrijgen van een weduwe- en wezenpensioen. Hij is het die de adressen opstelt en hij is het die het woord voert als zo'n adres wordt bezorgd. Dit alles met de beleefdheidsfrases die bij de beroepsgroep en de tijd behoren. In een adres gericht aan de koning kunnen we dan ook lezen: "Eenmaal beloofde U.M. een krachtig onderzoek; thans smeeken wij U.M. dat het haar moge behagen recht en gerechtigheid te doen wedervaren aan de burgerlijke ambtenaren. Opdat het lot hunner weduwen en weezen niet hopeloos, maar in de toekomst billijk verzekert zij." Vanwege het aanbieden van dit adres aan

de koning wordt Griek ontslagen. In 1880 geeft Griek voor eigen rekening een brochure uit met de veelzeggende titel: 'Waarom? Een kreet uit het pensioenverbond, aan alle burgerlijke ambtenaren der mindere rangen in Nederland'. Uit de titel blijkt dat Griek actief is voor het Pensioenverbond. Uit de inhoud van de brochure blijkt dat hij grondig studie heeft gemaakt van het pensioenvraagstuk. De conclusie van zijn betoog is dat de staat de verplichting op zich moet nemen om de pensioenen van de ambtenaren uit de schatkist te voldoen. Het is Griek die in 1880 in het blad van het Pensioenverbond in een viertal artikelen stelling neemt tegen het rapport van de staatscommissie. Kort na het uitkomen van het rapport van de tweede staatscommissie overlijdt op 19 september 1882 Jacob Griek. Hij mag het genoegen van zijn gelijk nog wel smaken, maar zijn weduwe en kinderen zouden in de kommervolle omstandigheden zijn achtergebleven, die hij met zijn ijveren nu juist had willen voorkomen, als onder de Pensioenverbond leden niet een steunactie gehouden zou zijn. De inzameling levert zoveel op dat de weduwe gedurende haar leven een uitkering krijgt, die ze ook gekregen zou hebben als het weduwe- en wezenpensioen zou hebben bestaan, te weten: f 70 per halfjaar.

Het pensioenverbond

Zijn het bij de 'adresbeweging' voornamelijk de hogere ambtenaren die een rol spelen. Vanaf 1863 komen de lagere ambtenaren meer op de voorgrond. Aan het hoofd van deze ambtenaren staat Jacob Griek. Als bij het overhandigen van een adres aan Betz, de minister van Binnenlandse Zaken, deze meedeelt dat een wet in voorbereiding is tot afschaffing van de korting op het loon, antwoordt Griek: "Excellentie, dit is de grootste ondienst, die U.E. den burgerlijke ambtenaar kunt bewijzen, want het maakt een inbreuk op de bate van het fonds, en onze weduwen en weezen zijn er niet mede gebaat; niet één ambtenaar zal U.E. daarvoor dankbaar zijn." In 1868, 1869 en 1870 wordt opnieuw geadresseerd. Het gebrek aan resultaat doet het inzicht groeien dat met een enkel verzoek, hoe redelijk ook, geen concessie van de regering verwacht kan worden. Dit inzicht leidt tot het oprichten van het 'Pensioenverbond'. Voorafgaand aan deze oprichting zijn er op diverse plaatsen commissies opgericht ter verkrijging van een weduwe- en wezenpensioen. Vierendertig vertegenwoordigers uit tien plaatselijke commissies, waaronder die van Leeuwarden, Groningen en Assen, komen op 28 augustus 1876 bijeen en richten het pensioenverbond op. Door een rekest in te dienen bij de regering slagen ze er in een Staatscommissie ingesteld te krijgen. Deze commissie doet er twee jaar over om een rapport uit te brengen met een allerbedroevendste conclusie: het wordt te duur; een ambtenaar zal 1/5 van zijn salaris moeten offeren om het weduwe- en wezenpensioen te bekostigen. Het Pensioenverbond dient een nota in met bezwaren tegen het rapport van de staatscommissie. De druk die hiermee wordt uitgeoefend doet de minister besluiten opnieuw een staatscommissie in te stellen. Deze commissie doet ook twee jaar over het opstellen van een rapport, maar de conclusie in dit rapport is beduidend beter: met de middelen van het pensioenfonds kan een weduwe- en wezenfonds worden gesticht. De werkelijke uitvoering zal nog enkele jaren kosten, maar de verwezenlijking van haar doelstelling doet het Pensioenverbond in 1890 besluiten om zichzelf op te heffen.

Ons Belang

De Leeuwarder Vereniging van Gemeentewerklieden 'Ons Belang' wordt op 25 september 1899 opgericht op initiatief van Nicolaas van Hinte. Voorafgaand aan de oprichting verschijnen er in het blad 'Arm Friesland' een tweetal artikelen over de arbeidsomstandigheden van de gemeentewerklieden. Op een avondbijeenkomst, belegd om de grieven van de gemeentewerklieden te bespreken, voert W.G. Melchers, een vrijzinnig predikant, het woord. Die avond geven 51 aanwezigen te kennen tot de vereniging te willen toetreden. Kort nadien komt er - opnieuw een initiatief van Van Hinte - een Bestuurdersbond in Leeuwarden (LBB) tot stand. Opmerkelijk is dat Van Hinte deel uitmaakt van het bestuur, eerst als secretaris later als voorzitter, zonder dat er melding wordt gemaakt dat Ons Belang is toegetreden. Desondanks komen in de LBB regelmatig zaken aan de orde in het belang van de gemeentewerklieden. Zo wordt er een ontslag van een gemeentewerkman bij het college van Burgemeester en Wethouders aangevochten en ongedaan gemaakt. Als Ons Belang voor de gemeentewerklieden een loonsverhoging vraagt, wordt dit ondersteund door het LBB met een adhesiebetuiging. In 1901 zal het Ons belang zijn die de stoot geeft tot de oprichting van de Bond van Nederlandsche Gemeentewerklieden. In 1905 telt Ons belang, dan afdeling van de Bond van Nederlandsche Gemeentewerklieden, 100 leden.

Nicolaas van Hinte, geboren op 13 juli 1869 te Assen, treedt in meer dan een opzicht in de voetsporen van zijn vader. Op twaalfjarige leeftijd gaat hij werken als gasfittersleerling in de Gemeente-gasfabriek, waar zijn vader, vele jarenlang de president van de Asser Werklieden-Vereeniging, als fabrieksbaas werkt. Als gasfitter werkt Van Hinte vervolgens in Dokkum en Leeuwarden. In 1897 bevindt hij zich onder het gehoor van Troelstra en dat doet hem besluiten lid te worden van de SDAP. Hij voert samen met onder meer J.G. Jansonius en W.G. Melchers de redactie van het blad 'Arm Friesland'. Colportage met dit blad komt hem weleens op een pak slaag te staan van christelijke jongeren. In 1899 richt hij 'Ons Belang' op. Hetzelfde jaar neemt hij ook het initiatief tot het oprichten van de Leeuwarder Bestuurdersbond. In beide organisaties neemt hij deel aan het bestuur. Ook in de coöperatie en in de Kamer van Arbeid is hij bestuurlijk actief. Als in 1901 de Nederlandsche Bond van Gemeentewerklieden wordt opgericht dan is Van Hinte daarin de spil. De eerste tien jaar is hij secretaris daarna, tot aan zijn aftreden in 1929, voorzitter. In 1905 treedt hij in bezoldigde dienst van de bond en verhuist naar Rotterdam, alwaar het kantoor van de bond gevestigd is. Ook in Rotterdam is hij actief in de politiek en heeft hij een aantal jaren zitting in de gemeenteraad. In 1912 wordt de bondszetel verplaatst naar Amsterdam. De bondswerkzaamheden zijn dan inmiddels zoveel omvattend geworden dat er voor politieke activiteiten geen tijd meer overschiet. Vanaf 1910 is Van Hinte verantwoordelijk voor de redactie van het bondsblad. Hij is medeoprichter van de ACOP, de centrale van bonden voor overheids personeel aangesloten bij het NVV. Zijn wil tot samenwerken toont zich ook in de inzet voor een fusie - in 1920 - van zijn bond met de Rijkswerkliedenbond. Ten behoeve van het overleg met de werkgever heeft Van Hinte gedurende zijn bestuurderschap zitting in vele organen en staatscommissies. Ook internationaal is Van Hinte actief. In 1907 is hij een van de oprichters van de Internationale van Werklieden in Overheidsdienst, waarvan hij in 1919 internationaal-secretaris wordt. Een van zijn laatste officiële daden is het openen van het vakantie- en conferentiecentrum Avegoor te Ellecom op 14 juli 1928. Op 17 september wordt hij, tijdens een conferentie van SDAP, NVV en bonden van overheids personeel, getroffen door een hartaanval. Op 2 maart 1929 treedt hij af als voorzitter. Hij overlijdt op 7 november 1932.

Bond van Nederlandsche Gemeentewerklieden

De Bond van Gemeentewerklieden is één van de vijftien organisaties, die in 1905 het NVV oprichten. Het is de belangrijkste voorloper van de Algemene Bond van Ambtenaren (ABVA) zowel in ledental als naar activiteiten gerekend. Met 2.650 leden in 1906 is ze naar grootte de tweede bond binnen het NVV. De Algemene Nederlandse Diamantbewerkersbond (ANDB) gaat haar met 7.700 leden voor.

Van Hinte gebruikt de verkiezingscampagne van de SDAP in 1901 als platform om in contact te komen met leiders van gemeentewerkliedenbonden in andere plaatsen. Die contacten leiden ertoe dat op 27 mei te Utrecht een congres plaats vindt waar de Bond van Nederlandsche Gemeentewerklieden wordt opgericht. Bij oprichting telt de nieuwe organisatie tien afdelingen met gezamenlijk 1.400 leden. Van Hinte wordt in 1905 de eerste bezoldigde bestuurder met een jaarloon van duizend gulden. Een loon dat overeenkomt met het loon van een werkman in overheidsdienst. In een brochure geeft de bond een verklaring voor haar bestaansrecht:

De gemeentewerklieden nemen onder de arbeiders een eigenaardige plaats in. Bij hen treedt minder op de voorgrond het vakman zijn en veel meer het in dienst zijn van een bestuurslichaam. Deze eigenaardigheid hebben ze gemeen met de rijkswerklieden, met de marinematrozen en marinestokers. (...) We zien, dat de gemeentewerklieden niet de verbetering in hun positie trachten te verkrijgen door zich als timmerman, smid, fitter, sjouwerman aan te sluiten bij de respectievelijke vakverenigingen. Hun verhouding tegenover de gemeente weegt zwaarder dan hun werkman zijn en nemen dan ook een afzonderlijke vakvereniging.

Het programma van de bond bevat dan ook punten die rekening houden met die bijzondere situatie, zoals alle gemeentewerken uitvoeren in eigen beheer en het instellen van scheidsgerichten voor het beslechten van geschillen over de rechtspositie. De bond maakt zich sterk voor algemeen kiesrecht. Voor organisaties van werknemers in overheidsdienst heeft het kiesrecht een dubbele betekenis. In algemene zin vanwege de (politieke) emancipatie van de werknemers, maar ook in de hoop dat er na de invoering van het algemeen kiesrecht er een meer werknemers gezinde werkgever wordt gekozen.

Nadat ook groepen werklieden in dienst van de polders en de provincies zich aansluiten wijzigt de naam van de bond in 1914 in 'Nederlandsche Bond van Werklieden in Openbare Dienst en Bedrijven'. Door een fusie in 1920 met de 'Algemeene Nederlandsche Rijkswerkliedenbond' - opgericht op 1 januari 1900 - wijzigt de naam zich in: 'Nederlandse Bond van Werklieden in Overheidsdienst'. De bond heeft dan ruim 15.000 leden. In 1924 volgt nogmaals een naamswijziging. Werklieden wordt vervangen door: personeel.

Lit. & bron.: G. Evers, H. Peer en G. Schrama, *Symbool van vertrouwen. Uit de geschiedenis van de Abva* (Nijmegen 1983); R.J. de Jong, *Na honderd jaren strijd 1898-1998. Leeuwarder Bestuurders Bond. FNV-afdeling Leeuwarden* (Leeuwarden 1998); J. Oudegeest, *De geschiedenis der zelfstandige vakbeweging in Nederland I* (Amsterdam 1926); H. Peer, 'Hinte, Nicolaas van' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland. Deel 3* (Amsterdam 1988); L.J.C. Poppe e.a., *Gedenkschrift van de Vereeniging van Kommiezen bij 's Rijksbelastingen in Nederland* (Schiedam 1917); D. Nas, 'Griek, Jacob' in: *Biografische woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging*. (BWSA online, 2011); P. Terpstra, *Opkomst en strijd van de arbeidersbeweging in Friesland* (z.pl. z.j.)

Flora et Pomona

Wat begint als ‘windhandel’, de import van tulpenbollen uit Turkije, groeit uit tot een internationale toeristische attractie: de bollenvelden. De bloembollenteelt, aanvankelijk tot Haarlem e.o. beperkt, neemt in het laatste kwart van de negentiende eeuw sterk in omvang toe. De bollenkweker deelt zijn succes niet met de werknemers in het tuinbouwbedrijf. Er zijn maar weinig bedrijfstakken waar de uitbuiting zo scherp is als in de tuinbouw. Eigenlijk tot aan vandaag duurt deze uitbuiting voort; zij het nu met illegale buitenlandse werknemers.

Een eenzaam heer

In 1875 komen, vermoedelijk ter bespreking van de bedrijfstoestand, een groep werkgevers in het bloembollenbedrijf bijeen. Na afloop van de bespreking stellen enige heren voor om het loon maar wat te verlagen. Een dubbeltje per dag kan er best af! Het voorstel vindt grote bijval en de meerderheid verheugt zich al over de prachtige bezuiniging van 60 cent per werkmans per week. Slechts één heer, de heer Zorcher, noemt het voorstel absurd en verklaart, dat er eerder aanleiding is om het loon te verbeteren. Hij voert de daad bij het woord en verhoogt in zijn bedrijf de lonen met 60 cent. Zorcher is een tamelijk onafhankelijke werkgever die zich een dergelijke houding kan permitteren, maar dat doet niets af aan zijn nobele handelswijze. Het bloembollenbedrijf wordt rond 1870 nog hoofdzakelijk in Haarlem en naaste omgeving uitgeoefend. De omstandigheden van de werklieden laat alles te wensen over. Het weekloon is voor hen die vast werk hebben gedurende negen maanden f 5,40 en gedurende drie maanden – tussen Allerheiligen en Vrouwendag – f 4,80. Met een dergelijk loon is het uitgesloten dat zelfs maar het kleinste gezin rond kan komen. Velen die in de winter werkloos zijn moeten zelfs de schrale beloning van f 4,80 missen. Slechts enkele ‘uitverkorenen’ kunnen bij de gemeente een klein loontje verdienen met de aanleg of het onderhoud van wegen, de anderen zijn aangewezen op liefdadigheid.

Flora et Pomona

In 1900 richten de plaatselijke organisaties uit Hillegom en Haarlem de *Nederlandse Bond van Tuinbouwwerklieden* op. De bond kent maar een kort en weinig glorieus bestaan. Al in 1904 is hij zo gedecimeerd dat de bond moet worden opgeheven. Het zijn niet de eerste verenigingen van tuinlieden in Nederland. Verenigingen van oudere datum vinden we in Arnhem (1884), Den Haag (1900), beide met de fraaie naam: *Flora et Pomona* en een vereniging van gardeniersknechts in Leeuwarden (1895). De laatstgenoemde sneuvelt nog in het jaar van oprichting door een staking die ze verliest. De beide *Flora et Pomona*'s zijn ziekenfondsen die geen lang leven zijn beschoren en ook niet veel bijdragen aan de ontwikkeling van de arbeidersbeweging. In de doelstelling van *Flora et Pomona* te 's-Gravenhage vinden we: “het aankweken van vriendschap tussen bloemisten en warmoeziers en het wederzijds ondersteunen bij ziekte en het vieren van een jaarfeest”, en verder: “het verstrekken aan de leden van een uitkering bij sterfgeval en het in bespreking nemen van belangrijke onderwerpen op onderlinge bijeenkomsten.” De contributie voor de ziekenfondsen bedraagt 10 cent per week en daarmee is men verzekerd tegen de geldelijke gevolgen van ziekte. De uitkering bedraagt f 5,00 per week gedurende dertien weken.

Staking in Lisse

De meeste werkgevers in het bloembollenbedrijf beschouwen elke poging om tot organisatie te komen als een regelrechte oorlogsverklaring. Overduidelijk is dat eenieder die zich verdienstelijk wil maken voor de organisatie op ontslag kan rekenen. Desondanks ontstaat als onderafdeling van de *R.K. Volksbond* te Haarlem, de vereniging *St. Elisabeth*. Van de vereniging kunnen ook kleine tuinders en hoveniers lid worden. Vanzelfsprekend komt de noodtoestand van de werklieden in het bollenbedrijf ter sprake. De vereniging besluit een circulaire uit te doen naar de werkgevers om op verbetering aan te dringen. De in wel zeer beleefde termen opgestelde brief heeft echter geen resultaat. Tezelfdertijd ontstaat de *Bond van Landarbeiders* uit twee plaatselijke verenigingen te St. Jacobiparochie en Enkhuizen beide met de naam *Broedertrouw*, die zich in 1897 aansluit bij het Nationaal Arbeids Secretariaat (NAS). Bij de oprichting telt de Bond van Landarbeiders 80 leden. In 1900 zijn er 400 leden verdeeld over 14 afdelingen waarvan één te Zuid-Holland, in Haarlem. De bond laat niet na om op de onhoudbare toestand van de werklieden te wijzen, maar zonder resultaat en weldra leidt de organisatie zelf ook een kwijnend bestaan. Bij herhaling wordt getracht afdelingen in Hillegom, Lisse en Sassenheim op te richten. Het lukt niet, al komen er

wel enkele zelfstandige verenigingen tot stand. In Lisse komt het in 1900 tot een botsing met enkele werkgevers. Deze hebben een drietal bestuursleden van de zojuist opgerichte vereniging ontslagen, nadat deze geweigerd hebben hun lidmaatschap op te geven. Negentien werklieden – medeleden in de vereniging – leggen daarop het werk neer. Het mag echter niet baten. De staking gaat verloren en de vereniging gaat al na enkele weken teniet.

Antonius Josephus (Toon) Loerakker geboren in 1873 te Heemstede, moet als kind uit een arbeidersgezin direct na de lagere school aan het werk. Hij werkt o.m. in Hillegom bij een bloembollenkweker. Zijn broer B.N. Loerakker is actief voor St. Elisabeth in Haarlem. Nadat de spoorwegstaking in 1903 ook de tuindersknechts heeft beroerd, slaagt B.N. erin enkele plaatselijke verenigingen bijeen te brengen en in januari 1904 het Nederlandsch R.K. Bloemisten en Tuinders-Secretariaat 'St. Deusededit' op te richten. B.N. betreft zijn broer bij het vakbondswerk in een poging ook een afdeling in Hillegom van de grond te krijgen, hetgeen eind 1904 ook lukt. In 1910 volgt A.J. zijn broer op als secretaris van St. Deusededit, die een jaar eerder ook landarbeiders is gaan organiseren. In 1913 wordt Loerakker de eerste bezoldigde bestuurder van de bond. Om hem te kunnen betalen is het nodig de contributie van acht op zeventien cent per maand te brengen. Verhoging van de contributie, altijd een teer punt, heeft vanzelfsprekend de nodige voeten in de aarde. Het kantoor van St. Deusededit wordt gevestigd in Schoten in het voorkamertje van 3 x 3 meter in het huis van Loerakker waar hij woont samen met vrouw en negen kinderen. In 1915 wordt hij tot voorzitter gekozen en komt zijn broer als tweede vrijgestelde in dienst. Loerakker bezit een groot gevoel voor spot en hoon en bezigt daarbij de 'taal uit de schafkneet' die de werknemers verstaan. Dit 'onparlementaire' taalgebruik bezorgt hem in 1926 een verbod van de bisschop van Breda om te spreken in het Bisdom gedurende een landarbeidersstaking die zo'n zeven weken duurt. Als goed katholiek houdt hij zich aan dit verbod. Zijn taalgebruik weerhoudt hem niet om ook een rol te spelen in de politiek. Eerst in Schoten waar hij achtereenvolgens raadslid en wethouder is en na de annexatie van Schoten in Haarlem. In 1923 is hij tevens Tweede Kamerlid voor de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP). Na nog geen maand kamerlid te zijn, stemt hij tegen de vlootwet, hetgeen hem bij de eerstvolgende verkiezingen een onverkiesbare plaats oplevert. Een actiecomité zorgt ervoor dat hij hoger op de lijst komt. Tot 1940 blijft hij kamerlid en ageert tegen de meest uiteenlopende voorstellen, van invoering van het rijwielplaatje tot sociale verzekeringswetten en verlaging van de landarbeiderslonen. In mei 1941 treedt hij af als voorzitter van St. Deusededit. In 1946 wordt hij door zijn bond tot erevoorzitter benoemd. Op verzoek van de bond schrijft hij het gedenkboek 'Ontstaan en geschiedenis van de Nederlandse R.K. Landarbeidersbond Sint Deusededit'. In 1950 overlijdt hij.

St. Deusededit

In 1904 ontstaan landelijke organisaties van werknemers in de tuinbouw en het bloembollenbedrijf; de Algemeene Nederlandsche Bond van Arbeiders in het Bloembollenbedrijf en het Nederlandsch R.K. bloemisten- en tuinliedensecretariaat 'St. Deusededit'. Naast deze twee landelijke organisaties bestaan er nog een tiental plaatselijke verenigingen van tuinarbeiders voornamelijk in Zuid-Holland. Macht kunnen deze organisaties niet tentoonspreiden. De organisatiegraad onder de werknemers in de tuinbouw komt niet boven de 1% uit. In het noorden van het land komt in 1907 de Nieuwe Nederlandse Bond van Landarbeiders tot stand die in 1909 fuseert met de Nederlandse Bond van Zuivelarbeiders. Langzaam maar zeker bouwt de bond van land- en zuivelarbeiders haar werkterrein uit over het gehele land. In 1912 voegt de bond 'tuinbouw' aan haar naam toe omdat de toetreding van steeds meer tuinbouwafdelingen daartoe aanleiding geeft. St. Deusededit wordt opgericht op initiatief van de Haarlemse vereniging voor tuinarbeiders St. Elisabeth. Bij oprichting treden vijf afdelingen toe: Amsterdam, Heemstede, Leiden, Sassenheim en Haarlem met een gezamenlijk ledental van 165.

Volgens het Centraal Bureau van de Statistiek zijn er in het tuinbouwbedrijf in 1896 vijf katholieke verenigingen van werknemers actief met gezamenlijk 350 leden. In 1900 zijn dat er zes met 425 leden. Het geeft aan dat er wel sprake is van groei, maar dat de omvang nog niet imponerend genoemd kan worden en dat slechts een klein deel van de katholiek georganiseerde in het bloembollen- en tuinbouwbedrijf bij oprichting toetreedt tot de nieuwe landelijke organisatie. De groei zet evenwel al spoedig in. In 1904 komt in Hillegom een afdeling tot stand, die al in haar eerste jaar van bestaan groeit naar 180 leden. In hetzelfde jaar komt ook de afdeling Lisse tot stand en in 1905 en 1906 volgen: Bennebroek, Overveen en Schoten. In 1913 bereikt St. Deusededit de mijlpaal van 1.000 leden.

De eerste staking en de eerste cao

In 1913 organiseert St. Deusededit zijn eerste staking. De inzet van de staking is het verkrijgen van een hoger loon. Bij werkgevers in Haarlem en in de Bollenstreek wordt een enkele weken gestaakt. Ter voorbereiding op de acties is door de bond een weerstandskas in het leven geroepen. Alle leden van de bond moeten voor de weerstandskas één uurloon per week bijdragen. Drijvende kracht achter het succes van de staking is de eerste bezoldigde bestuurder die de bond in dienst neemt: Toon Loerakker. De eerste cao, komt niet tot stand in het bloembollenbedrijf, maar wordt afgesloten met de Provinciale Boerenbond, afdeling Ouderkerk. St. Deusededit is weliswaar geboren in de bollenvelden, maar sinds 1909 organiseert zij ook werknemers in de landbouw en de veehouderij. Vandaar de contacten met de boerenbond die voornamelijk uit veehouders bestaat. Het bestuur van de boerenbond te Ouderkerk is vooruitstrevend te noemen, gelet op het feit dat ze zonder veel problemen afspraken wil maken over de hoogte van de lonen en zelfs over de vrije zondag. Twaalfmaal per jaar wordt de boerenarbeider een vrije zondag gegarandeerd. Erg uitzonderlijk voor die tijd, want het zal nog jaren duren alvorens die afspraak ook met andere werkgevers in het land- en tuinbouwbedrijf gemaakt kan worden. Volgens Toon Loerakker in zijn boek *Ontstaan en geschiedenis van de Nederlandse R.K. Landarbeidersbond 'St. Deusededit'* ging deze cao al na een jaar verloren, niet door tegenwerking van de werkgevers, maar doordat de werknemers de afspraken niet op waarde weten te schatten; de vrije zondagen worden benut om elders te gaan werken.

Hendrikus Jacobus Kuiper *Onmiddellijk na het verlaten van de*

lagere school gaat Hendrik Kuiper, geboren in 1897 te Loosduinen, werken bij een tuinderij. Hij sluit zich aan bij de R.K. Vereeniging van Tuinarbeiders in Loosduinen waarvan zijn vader voorzitter is. In 1914 sluit de Loosduinse vereniging zich aan bij St. Deusededit. Kuiper volgt cursussen en klimt op tot meesterknecht. In 1919 treedt hij in dienst van St. Deusededit als propagandist, om snel daarna deel uit te gaan maken van het hoofdbestuur van deze bond. In 1922 trouwt hij met Jozina Loerakker, de dochter van de bondsvoorzitter van St. Deusededit. Kuiper, die zeer leergierig is, bekwaamt zich in de sociologie, economie en staatsinrichting en volgt ook taalonderwijs in Frans en Duits, ondertussen behaalt hij het praktijkexamen boekhouden. In 1927 wordt hij lid van het hoofdbestuur van de R.K. Volksbond. Het werk voor de Volksbond doet hij naast zijn werk als hoofdbestuurder van St. Deusededit. In 1935 wordt hij 'als jeugdig vitale kracht' gekozen in het bestuur van het Rooms-Katholiek Werkliedenverbond (RKWV) het latere KAB respectievelijk NKV. Kuiper ontpopt zich als een inspirerend leider van de werkloosheidsdienst van het RKWV, die zich in de crisisjaren bezighoudt met werklozenzorg en werkverruiming met als doel het leven van werkloze werknemers zo draaglijk mogelijk te maken. Hij wordt een expert op het gebied van de sociale verzekeringen. Kuiper is een taai vechter, die dankzij zijn leerschool in de landarbeidersbond gewend is aan een moeilijk arbeidersterrein. Kuiper is naast zijn bondswerk ook actief in de politiek. Hij is voor de Rooms-Katholieke Staatspartij lid van de gemeenteraad van Haarlem (1932-1937) en lid van Provinciale Staten (1935-1937). Kuiper weigert in 1941 verder te functioneren in het RKWV nadat Woudenberg als commissaris is aangesteld. Het levert hem een onmiddellijk ontslag op. Hij wordt enige tijd als gijzelaar vastgehouden in St. Michielsgestel. Na afloop van de Tweede Wereldoorlog komt Kuiper nog voor enkele jaren terug in de top van de Katholieke Arbeidersbeweging (KAB) om in 1949 directeur te worden van de Sociale Verzekeringsbank. In 1962 wordt hij gepensioneerd.

PBO

In 1919 komt de *Katholieke Landbouwbedrijfsraad* tot stand. Deze bedrijfsraad, waarin katholieke werknemers en werkgevers elkaar ontmoeten voor overleg, is de voorloper van de Publiek Rechterlijke Bedrijfsorganisatie (PBO) in de land- en tuinbouw. Al in 1933 wordt op grond van de Wet op de Bedrijfsraden, gewestelijke bedrijfsraden ingevoerd en direct na afloop van de Tweede Wereldoorlog komt de *Stichting voor de Landbouw* (het latere Landbouwschap) tot stand. Met de PBO wordt een van de verlangens van de katholieke arbeidersbeweging ingelost. Zij verwerpen immers de klassenstrijd als beginsel en menen dat juist door samenwerking tussen werkgevers en werknemers lotsverbeteringen voor de werknemers te verkrijgen is. Al hebben we hier een fundamenteel verschil tussen de socialistische en katholieke vakbeweging te pakken, het weerhoudt de *Nederlandse Bond van Arbeiders in het Landbouw-, Tuinbouw- en Zuivelbedrijf*, aangesloten bij het NVV, niet om een zetel te bezetten. Alhoewel het instituut bedoeld is tot overleg tussen werkgevers en werknemers, is er geen sprake van gelijkwaardigheid. De werkgevers bezetten zes zetels in het bestuur van de stichting, de werknemers slechts drie. Het doel van de Stichting voor de Landbouw is het vertegenwoordigen van de belangen van de landbouw met name bij de overheid, het adviseren van de overheid, het bevorderen van goede sociale toestanden tussen de bedrijfsgenoten en uitvoering geven aan maatregelen van de overheid op het gebied van de landbouw. Vooral dat laatste kan natuurlijk op gespannen voet komen te staan met de

belangen van zowel werknemers als werkgevers. Als belangenbehartiger kan je daarmee lelijk in de klem komen. De vakbeweging lijkt daarmee extra in de problemen te kunnen komen, daar zij slechts drie van de negen stemmen in het bestuur heeft en dus in een minderheidspositie verkeerd. Slechts als het gaat om de doelstelling van goede sociale toestanden is het aantal stemmen van werknemers en werkgevers gelijk.

Lit. & bron.: J. Hilgenga, *40 jaren Nederlandse Landarbeidersbond. Gedenkboek van de Nederlandse Bond van Arbeiders in het Landbouw-, Tuinbouw- en Zuivelbedrijf* (Utrecht 1940); A.J. Loerakker, *Ontstaan en geschiedenis van de Nederlandse R.K. Landarbeidersbond Sint Deusededit* (z. pl. 1944); C.J. van der Ploeg, *Oogst van de laatste 10 jaren* (Utrecht 1954); C. Essens, 'Loerakker, Anthonius Josephus' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* (Amsterdam 1990) Deel 4; G. Wijnhoven e.a., *Voeding in de strijd, geschiedenis van de Voedingsbond FNV 1894-1994* (Utrecht 1994); J. van Meeuwen, J. Sprenger, 'Kuiper, Hendrikus Jacobus' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* (Amsterdam 2000) Deel 8

Diocesane lederbewerkers-arbeidersbond St. Crispijn en Crispinianus

Schoeisel behoort tot de basisbehoeften en wordt al eeuwen vervaardigd door ambachtslieden. In 1820 zijn in Nederland meer dan een kwart van alle schoenmakerijen en looierijen in Noord-Brabant gevestigd. Bijna een eeuw later is dat zelfs meer dan driekwart. Mechanisatie komt betrekkelijk laat op gang. Het kleinbedrijf en de huisindustrie zijn tot in de twintigste eeuw dominant. Omstreeks 1890 ontstaan de eerste fabrieken. De organisatie onder de lederbewerkers komt eerst goed opgang in 1905 met de oprichting van de Diocesane Lederbewerkers-Arbeidersbond. Ook al bestaat er vrijheid van vereniging de lederbewerkers moeten het recht op organisatie fel bevechten.

Henriette Roland Holst in *Kapitaal en arbeid*

"In de langstrater schoenmakerij had de machine haar intree nog niet gedaan; de arbeid geschiedde thuis, in kleine bedompte woningen. Daar zaten de schoenmakers, dezelfde primitieve werktuigen hanteerend, die hun vaders vroeger hadden gebruikt... Maar toen die leefden, bestonden er in Amerika en elders nog geen grote schoenfabrieken, toen hadden vernuftig-ingerichte machines en tot het uiterste doorgevoerde arbeidsverdeling, den tijdsduur, noodig voor het vervaardigen van een paar schoenen nog niet vele malen verkort. Zoals zoovele andere categorieën van handwerkers, wier ondergang door de machine bezegeld was, den ongelijken strijd nog jaren lang volhielden, ten koste van hun gezondheid, hun huiselijk leven, hun levenskracht zelf, zoo ging het ook met de schoenmakers van de Langstraat. Men herkende ze aan hun grauwe huidskleur en aan hun schrale gestalte, wanneer zij, eens in de zooveel dagen, naar de magazijnhouder gingen om hun werk af te leveren en nieuwe grondstoffen in ontvangst te nemen. Gewoonlijk werden de kinderen op hun 9e of 10e jaar van school genomen: zij moesten er jong aan wennen, den heelen dag aan één stuk op den stoel te zitten, in de dompige benauwde atmosfeer. De ellendige omstandigheden, waarin de brabantse schoenmakers leefden, werden nog verergerd door de gedwongen winkelnering. Al was zij door de wet verboden, in 't verborgene tierde het kwaad voort. Van het loon, op zichzelf reeds ontoereikend, om in het noodigste te voorzien, moest nog een deel aan de patroon-winkelhouder worden afgedragen voor te duur betaalde goederen van minderwaardige kwaliteit. Zoo sleepten deze slachtoffers van een dubbele uitbuiting hun leven voort in chronische armoede en ontberingen: pas sedert 1903 werd het bedrijf op grote schaal gemoderniseerd en nam het aantal thuiswerkers geregeld af. Maar nog jaren zou het duren, eer de machine over de gehele linie zegevierde en gekonstateerd kon worden, dat 'het schootsvel afgedaan had."

De Langstraat

Wie Langstraat zegt, denkt nog steeds aan leer en schoenen. Mogelijk het belangrijkste wat nu nog aan de leer- en schoenindustrie doet denken, is het schoenmuseum te Waalwijk.

Al in het midden van de achttiende eeuw worden in de Langstraat schoenen gemaakt voor de Hollandse markt. Dat valt af te leiden uit het verbod op de invoer van schoenen uit Brabant in de Hollandse steden. In 1810 is er in en rond Waalwijk (Besoyen, Kaatsheuvel en Sprang) één-derde (ca. 750 personen) van de beroepsbevolking als schoenmaker actief. De opheffing van de gilden - in 1818 - maakt een eind aan het invoerverbod en de Langstraatse schoenmakerij maakt een sterke groei door in de periode tot 1850. Het wegvallen van de gilde beperkingen is niet de enige verklaring van de groei. De lage lonen op het Brabantse platteland, het op grotere schaal inkopen van grondstoffen en het vervaardigen van een minder luxueus product, waardoor een bredere markt wordt bereikt, zijn minstens even belangrijke verklaringen.

De schoenen worden 'aan huis' vervaardigd. Een schoenmakersbaas geeft opdracht voor het maken van schoenen aan thuiswerkers. Deze thuiswerkers houden zich vooral bezig met de laatste fase van het productieproces: het bevestigen van de schacht (het bovenwerk) aan de binnen en buitenzool en met de afwerking. Het snijden van het leer gebeurt bij de baas thuis. Het aaneen stikken van de verschillende onderdelen van de schacht wordt meestal uitbesteed aan vrouwelijke arbeidskrachten. Over de omvang van dit soort ondernemingen zijn van vóór 1860 slechts gegevens uit Waalwijk beschikbaar. Naast een enkele grote onderneming met meer dan 25 thuiswerkers, gaat het vooral om kleine baasjes met minder dan 15 thuiswerkers. Slechts enkele van deze ondernemingen - zoals Hollandia en Timtur - halen de twintigste eeuw. Na een stagnatie tussen 1845 en 1860 begint een periode van bloei, die ongeveer twee decennia aanhoudt. Tot 1880 groeit het aantal mannelijke schoenmakers in de Langstraat van 4.000 tot 7.000. Deze bloeiperiode is een gevolg van de

introductie van de stikmachine, die het schoeisel goedkoper, maar ook steviger maakt en een groeiende markt. De sterk groeiende arbeidersbevolking in de steden vraagt om meer schoenen.

Net als in de schoenmakerij is er bij de looierij gedurende negentiende eeuw sprake van een concentratieproces in de richting van centraal Noord-Brabant. De aanwezigheid van een omvangrijke schoenindustrie bevordert dat proces. Looien gebeurt tot 1890 uitsluitend in kuipen. In deze kuipen (putten in de grond) worden de (onthaarde) huiden om en om met lagen gemalen eikenschors opgeborgen. De putten worden vervolgens gevuld met water, waarna het looien begint. Afhankelijk van de aard van de huiden en de gewenste kwaliteit leer duurt het looien een tot twee jaar. Het maakt het tot een kapitaalsintensief bedrijf met betrekkelijk weinig werknemers. In de bloei jaren 1860-1880 van de schoenindustrie kent ook de leerlooierij een 'gouden tijd'. De productie verdubbelt in die jaren.

Mechanisatie

Omstreeks 1900 komen er stoomfabrieken met een volledig gerationaliseerd en gemechaniseerd productieproces. Het vervaardigen van schoenen is een tamelijk ingewikkeld proces dat bestaat uit een groot aantal verschillende handelingen. Pas na 1900 slaagt men erin om het zwikken - verbinden van de schacht aan de binnen- en buitenzool - te mechaniseren. De introductie van kleinere gas- en elektromotoren mechaniseert het stansen, schuren en poetsen. In 1890 is de Nederlandse schoenenproductie vier à vijf miljoen paar. De helft hiervan is gefabriceerd in centraal Noord-Brabant. In 1930 ligt de productie op tien miljoen paar waarvan 75% is gemaakt in Noord-Brabant. De gehele Nederlandse schoenenproductie is in veertig jaar tijd verdubbeld, maar in Brabant verdrievoudigd. Het gaat na 1890 nog redelijk met de schoenmakerij als huisindustrie. De fabriek kan de concurrentie op kwaliteit (nog) niet aan, terwijl de lage stuklonen, het onbetaald inschakelen van huisgenoten en de lange werktijden van de thuiswerker prijsconcurrentie mogelijk maken. Omstreeks 1910 is het fabrieksmatig produceren van schoenen zover gevorderd dat nog maar de helft van de schoenmakers thuiswerkers zijn. In de jaren die volgen zal het thuiswerk steeds verder terrein verliezen. Ook in de looierij is er aan het eind van de negentiende eeuw sprake van modernisering. Het looien in kuipen betekent letterlijk dat het bedrijfskapitaal lange tijd in de grond zit. Verkorting van het looiproces is dan ook een eerste doel bij de modernisering. Er komen andere looimiddelen en in plaats van kuipen komen er roterende vaten. De ambachtelijk kuiplooierij neemt steeds verder af. In 1910 zijn er 392 kuiplooierijen. In 1930 nog maar 69.

Hard voor weinig

Het leven van de leerbewerkers en schoenmakers aan het eind van de negentiende-, begin twintigste eeuw is een hard bestaan. De lonen zijn laag, de werktijden lang en met name de thuiswerkers worden geconfronteerd met gedwongen winkelnering, waardoor nog eens een aanslag wordt gedaan op het schrale inkomen. Om te voorkomen dat men geheel brodeloos wordt bij ziekte en ter bestrijding van de onkosten bij begrafenissen worden in Tilburg in het begin van de negentiende eeuw gilden opgericht. Deze gilden - die niets met de middeleeuwse gilden van doen hebben - zijn fondsen die rond het midden van de negentiende eeuw een uitkering bij ziekte kennen van vijf stuivers per dag. Ter vergelijking het normale inkomen in die tijd is een gulden per dag. Bij overlijden wordt aan de weduwe achttien gulden uitgekeerd. Tilburg kent zes van deze fondsen, waar onder die van de schoenmakers- en leerbewerkers. Het zijn de eerste vormen van vereniging onder de schoen- en leerbewerkers, al is er nog geen sprake van vak-actie.

Door de vele thuiswerkers is er lange tijd geen basis voor vakorganisatie. Het ontbreekt de thuiswerkers aan machtsmiddelen tegenover de patroons. Staken is voor hen, zowel financieel als organisatorisch gezien, vrijwel onmogelijk. Deze 'knechting' wordt door de werklieden met een 'verbitterde berusting' ondergaan. Van tijd tot tijd uit zich dat in uitbarstingen van geweld. Met de opkomst van de fabrieken ontstaan aan het eind van de negentiende eeuw in verschillende Brabantse plaatsen verenigingen van schoenmakers. In 1901 en 1902 leidt verzet tegen de gedwongen winkelnering tot het oprichten van verbruikerscoöperaties. Eerder al - 29 november 1899 - is te Waalwijk de *Vereeniging van Belangstellenden voor de Schoenindustrie* opgericht, die als doel heeft de afschaffing van de gedwongen winkelnering en de instelling van een kamer van arbeid voor het schoenmakersbedrijf. Alphons de Vries, meesterknecht bij de schoenfabriek van Van Schijndel, breekt tijdens de oprichtingsvergadering een lans voor het oprichten van afzonderlijke vakverenigingen voor werklieden en patroons. De ondernemers in de leder- en schoenindustrie organiseren zich begin 1900 in Nederlandsche Bond van Lederfabrikanten en de Algemeene Nederlandsche Bond van Schoenfabrikanten. Daarnaast komen er plaatselijk R.K. patroons-verenigingen tot stand.

L. van Heeswijk

Een belangrijk stimulator van de Diocesane - en vanaf 1909 Nederlandsche - R.K. Lederbewerkers-Arbeidersbond 'St. Crispinus en Crispinianus' is L. van Heeswijk. Van Heeswijk, kapelaan te Kaatsheuvel, is de geestelijk adviseur van de bond en tevens redacteur van het vakblad. Hij heeft duidelijke opvattingen over de rol van de vakorganisatie en over de plaats van de werknemer. Niet voor niets luidt het motto van het bondsblad "Eerst je plichten, dan je rechten". Hoewel er sprake moet zijn van een harmonieuze samenwerking tussen katholieke werkgevers en -werknemers is de sociale werkelijkheid anders. Waar de ondernemers zich asociaal en onchristelijk opstellen tegenover de rechtvaardige verlangens van de arbeiders, mag de lederbewerkersbond de strijd niet uit de weg gaan. De bond wil wel vrede, maar geen vrede met het prijsgeven van alle rechten, zoals Van Heeswijk dat uitdrukte. Het is daarom noodzaak voortdurend te streven naar organisatorische versterking. Alleen zo worden de ondernemers gedwongen rekening te houden met de verlangens van de werknemers zonder dat zij een botsing met de vakorganisatie durven riskeren. De merendeels katholieke ondernemers in de schoen- en lederindustrie blijken slechts gevoelig voor dwingende argumenten. Van Heeswijk houdt de leden van de lederbewerkersbond dan ook voor: "Zoo gij duurzaam vrede zoekt, bereidt U ten oorlog." De invloed van Van Heeswijk in de lederbewerkersbond is groot. C.J. Kuiper beschrijft hem als volgt: "Een van de werkzaamste adviseurs was kapelaan Van Heeswijk van den voormalige R.K. Lederbewerkersbond. Een tikje dictatorisch aangelegd, had hij niettemin, of misschien juist daardoor, een belangrijk aandeel in den opbouw van de bond." Dat 'tikje dictatorisch' zal Van Heeswijk opbreken. Er komt tegen zijn optreden steeds meer verzet, ook binnen de bond. Als Van Heeswijk de benoeming van een derde bezoldigd bestuurder wil doordrukken leidt dat tot een conflict. Het hoofdbestuur van de lederbewerkersbond vraagt in een brief aan de bisschop om ontslag van Van Heeswijk. Het ontslag wordt verleend. Van Heeswijk schrijft verbitterd aan de bisschop: "'s Menschen gunst is wisselvallig: nog kort geleden werd in de algemeene vergadering door den voorzitter op uitbundige wijze zijn lof verkondigd (...) en thans ben ik een onwaardige".

Stakingen

Het verzet tegen de slechte arbeidsvoorwaarden en arbeidsomstandigheden komt tot uiting in een aantal spontane stakingen. In Kaatsheuvel hebben een drietal schoenfabrikanten een afspraak gemaakt om voortaan geen werknemers meer van elkaar in dienst te nemen. Kort daarna wordt door één van de drie duchtig in de lonen gesneden. Op 27 november 1900 leggen de werknemers het werk neer om de loonsverlaging ongedaan te maken. De schoenfabrikant is bereid gedeeltelijk de verlaging ongedaan te maken. Het gedeeltelijke succes van de staking doet de andere schoenfabrikanten voorlopig afzien van loonsverlaging. Op 30 mei 1903 wordt gestaakt bij Van Schijndel te Waalwijk. Vijftien stiksters hebben het werk neergelegd in verzet tegen de tirannieke houding van de patroon, het boetesysteem, de onderbetaling bij overwerk en de borgstelling van 1% van het loon tegen voortijdige opzegging van het dienstverband. De staking duurt vier dagen en eindigt met volledige inwilliging van de eisen van de staaksters. Wel krijgen twee staaksters ontslag. Enige maanden later is er te Kaatsheuvel een kleine staking tegen een loonsverlaging. De staking wordt gewonnen. Daarna zijn er nog arbeidsconflicten in Oisterwijk (1903), Besoyen (1904) en Oosterhout (1906). Van de in de eerste jaren van de twintigste eeuw opgerichte plaatselijke verenigingen van schoenmakers en lederbewerkers gaat weinig uit. Er is geen sprake van vakactie en de verenigingen beperken zich tot fondsactiviteiten.

Cees Roestenberg geboren in Kaatsheuvel op 12 september 1877, komt op elfjarige leeftijd als hulpje, bij zijn vader die thuiswerker is, in het schoenmakersvak. Vanwege een oogziekte moet hij na enige jaren het vak opgeven. Na magazijnknecht en winkelbediende te zijn geweest, treedt hij als meesterknecht in dienst bij de schoenfabriek M. van Beurden te Waalwijk. In 1907 wordt hij gekozen tot voorzitter van de R.K. Lederbewerkersvakvereniging te Kaatsheuvel. Deze vereniging sluit zich aan bij de Diocesane Lederbewerkers-Arbeidersbond 'St. Crispijn en Crispinianus', waar ze de grootste en succesvolste afdeling van zal worden. Met succes wordt de strijd met de gedwongen winkelnering aangebonden. Roestenberg is bij dit, ook landelijk opvallende conflict, nauw betrokken. Samen met kapelaan Van Heeswijk vormt hij het gezicht van de bond. In 1909 wordt Roestenberg verkozen tot voorzitter van de inmiddels tot een landelijke organisatie omgezette Nederlandsche R.K. Lederbewerkers-Arbeidersbond 'St. Crispinus en Crispinianus'. Enige maanden later wordt hij de eerste bezoldigde bestuurder van

de bond. Hij staat bloot aan kritiek van zowel de rechter- als de linkerzijde. Volgens de katholieke schoen- en lederfabrikanten is Roestenberg "zoo rood als de roodste socialisten". Zij schromen niet om te lasteren dat hij zijn huis zou hebben gebouwd van de contributiecenten van de leden. Bij zijn 12½ jarig jubileum als bondsvoorzitter schrijft *De Fabrieksarbeider*, het orgaan van de Nederlandsche Vereniging van Fabrieksarbeiders een NVV bond: "Niet tegenover maar naast de patroons heeft de heer Roestenberg de Brabantsche schoenmakers 12½ jaar hun plaats gewezen. De

lederbewerders zijn jarenlang van daadwerkelijke strijd voor lotsverbetering afgehouden". Echter in Kaatsheuvel houden de lederbewerders vertrouwen in Roestenberg. Als de lederbewerdersbond in 1924 fuseert met R.K. Fabrieksarbeidersbond 'St. Willibrordus' wordt Roestenberg tweede voorzitter van de gefuseerde bond en voorzitter van de Vakgroep Schoen- en lederindustrie met als standplaats De Langstraat.

Het duurt tot 1905 aler de Diocesane Lederbewerders-Arbeidersbond St. Crispijn en Crispinianus wordt opgericht. Zeven plaatselijke verenigingen met gezamenlijk 500 leden sluiten zich aan. In de eerste jaren van zijn bestaan blijven de activiteiten van de bond beperkt tot het maken van propaganda voor de vakbeweging, het verlenen van hulp bij de oprichting van plaatselijke vakverenigingen en het versterken van de organisatie. De geestelijk adviseur van de bond, kapelaan De Wit, houdt een pleidooi voor het oprichten van een stakingskas, een propagandafonds en voor het uitgeven van een eigen blad. Er ontstaat een discussie over het katholieke karakter van de bond. De eerdergenoemde Alphons de Vries verzet zich tegen de overheersende rol van de geestelijk adviseur. De Vries vindt echter geen steun voor zijn visie. Als in 1907 een stakingskas wordt ingesteld moet daarvoor de contributie worden verhoogd. Het gevolg is een ernstig ledenverlies. Het vakblad *De Lederbewerker* verschijnt vanaf januari 1908 als weekblad onder redactie van de nieuwe geestelijk adviseur L. van Heeswijk.

Dat een weerstandskas geen luxe is zal weldra blijken. In 1908 komt het in Hilvarenbeek tot een conflict om het recht van vereniging. Drieëntwintig schoenmakers worden uitgesloten. De uitsluiting zal 118 dagen duren. Het recht van organisatie wordt erkend. Tot soortgelijke conflicten komt het ook in Moergestel en Kaatsheuvel.

Gedwongen winkelnering in Kaatsheuvel

In Kaatsheuvel groeit de vakorganisatie van lederbewerders sterk. In januari 1908 zijn er 140 leden een jaar later 457. Door gerichte vakactie bereikt men dit resultaat. Met de schoenmakers wordt per fabriek vergaderd over hun grieven en hoe daar wat aan te doen. Bij een van de fabrieken wordt door onderhandeling een aangekondigde loonsverlaging voor de zwikkers ten dele teruggedraaid. De ernstigste grief in Kaatsheuvel is de gedwongen winkelnering. De lederbewerdersbond start een actie tegen de winkeldwang en met succes. Binnen een maand hebben al vijf patroons besloten hun winkel te sluiten en vijftien patroons hebben de gedwongen broodverkoop afgeschaft. De verhouding tussen de patroons en hun werknemers is er echter niet beter op geworden. Twee korte stakingen in het begin van 1909 met het doel uniforme arbeidscontracten te krijgen worden door de bond gewonnen. Gesterkt door dit succes zet de bond de actie tegen de gedwongen winkelnering krachtig voort. De patroons krijgen een voorstel voor sluiting van de winkels. De patroons geven geen antwoord en het gevolg is een koopstaking van de werknemers. Er vallen enkele ontslagen en stukwerkers moeten dermate lang wachten op de aanvoer van materiaal dat zij hun loon niet meer kunnen verdienen. Een verzoek van de bond om deze maatregelen in te trekken leidt opnieuw tot ontslagen. Als reactie op deze ontslagen gaan 17 collega's in staking. Ook bij andere patroons vallen ontslagen met als excuus: vermindering van werk. De bevolking van Kaatsheuvel staat in meerderheid achter de acties en door de financiële steun van het R.K. Vakbureau en andere organisaties kan de strijd tot een goed einde worden gebracht. Bij die bedrijven waar de bond veel leden heeft verdwijnen de winkels. Enkele werklieden zijn door de werkgevers op de 'zwarte lijst' geplaatst en vinden in Kaatsheuvel geen werk meer. Voor hen wordt de werkverschaffings-onderneming 'Aguila' opgericht, die start met vijf werknemers en een kapitaal van 1500 gulden. De lederbewerdersbond slaagt er hetzelfde jaar ook in om in Loon op Zand de gedwongen winkelnering af te schaffen.

Discriminatie bij Van Schijndel

De schoen- en lederbewerders zullen nog jaren strijd moeten leveren voor erkenning van de organisatie, voor afschaffing van de gedwongen winkelnering en voor redelijke arbeidsvoorwaarden. Welhaast per plaats moet het recht van organisatie worden veroverd. De afdeling Waalwijk/Besoyen verspreidt in mei 1910 een pamflet bij de grote schoenfabrieken met een oproep tot organisatie. Met name vrouwelijke personeelsleden van Van Schijndel geven gehoor aan de oproep. Veertig van de 54 vrouwen die op de fabriek werken worden lid van de bond. Van Schijndel beantwoordt de organisatiebereidheid met discriminatie van de vakbondsleden en stelt uiteindelijk een aantal de keus: bedanken voor het lidmaatschap of ontslag. Het wordt ontslag. Door bemiddeling van Prinsen, de geestelijk adviseur van de Bossche Diocesane Bond, kan het conflict voor een korte tijd worden bijgelegd. De schoenfabrikanten verklaren het recht op organisatie volledig te erkennen en de afdeling Waalwijk/Besoyen erkent mogelijk wat onbesuisd te zijn geweest in hun aanpak. De vrede is slechts van korte duur aangezien Van Schijndel doorgaat met het pesten van vakbondsleden. Een strenge handhaving van orde en tucht en het veelvuldig uitdelen van boetes verpesten de sfeer in het bedrijf. Als een van de stiksters een boete krijgt opgelegd voor het lenen van een glas van een collega om wat water te drinken, barst de bom. Daags daarvoor was er ook al een bondslid zonder goede reden ontslagen. Anna Bergmans, voorzitter van de

meisjesafdeling van de bond, stopt het werk en roept haar collega's op om in actie te gaan. Alle georganiseerden staan achter haar en 44 vrouwen en 30 mannen verlaten op 24 augustus 1910 de fabriek met het vaste voornemen er niet weer te keren aler de baas zijn vijandige houding jegens de bond en zijn leden heeft opgegeven. De staking heeft een grote invloed op de Waalwijkse gemeenschap. Het dorp is verdeeld in twee kampen. Het straatbeeld wordt beheerst door marechaussee te paard. Er vinden grote openbare vergaderingen plaats. Nadat op 15 september de eerste onderkruiper door een joelende menigte is ontvangen, kondigt de burgemeester een samscholingsverbod af. Een menigte mannen, vrouwen en kinderen - nog niet op de hoogte van het verbod - wordt door een grote politiemacht uiteengeslagen. De lederbewerkerbond maant de stakers om kalm te blijven en geen geweld te gebruiken tegen onderkruipers en zoveel mogelijk van de straat te blijven. De meerderheid van de Waalwijkse bevolking is op de hand van de stakers. De steun aan de stakers is omvangrijk. Een manifest uit de bevolking roept Van Schijndel op om met de bond te gaan onderhandelen. Het lukt Van Schijndel om met onderkruipers het bedrijf min of meer aan de gang te houden. Het conflict zit muurvast. Van Schijndel weigert een gesprek met de bond alvorens hij excuses heeft gekregen en dan nog wil hij uitsluitend praten met Jan van Rijzewijk, de voorzitter van het R.K. Vakbureau en Bernard Vesters, secretaris van de lederbewerkerbond. De bond wijst deze voorwaarden af en er komt geen gesprek. In november wordt de staking als verloren beschouwd. De staaksters en stakers kijken uit naar ander werk. In december wordt besloten alle contacten met Van Schijndel te vermijden en bondsleden te verbieden bij het bedrijf te werken. In februari 1911 wordt besloten de staking voort te zetten en dat blijft zo als een halfjaar later alle stakers en de meeste staaksters ander werk hebben gevonden. De staking wordt nooit officieel opgeheven en in 1913 wordt nog een lid, omdat hij bij Van Schijndel is gaan werken, geroyeerd. De staking heeft gevolgen voor de geestelijk adviseurs. Van Heeswijk wordt overgeplaatst van Kaatsheuvel naar Tilburg en de geestelijk adviseur van de afdeling Waalwijk/Besoyen, kapelaan Ch. De Wijs, naar Veghel. De Wijs heeft zich in de ogen van de Waalwijkse burgerij onmogelijk gemaakt. De bisschop van Den Bosch was wel zo goed om aan de burgerij genoegdoening te verschaffen. Twee maanden na zijn overplaatsing overlijdt De Wijs, gebroken door de vernedering die hem is aangedaan.

Erkenning door boycot

In 1912 nadat de afdeling Tilburg ten tweede male is opgericht, richt deze zich in haar propaganda vooral op enkele grotere schoenfabrieken, die daar echter niet van gediend zijn. Het eerste conflict vindt plaats bij de firma Van Arendonk. De werkgever sommeert zijn personeel de bond te verlaten anders volgt ontslag. Na daadwerkelijk enkele werknemers wegens lidmaatschap van de bond te hebben ontslagen verlaat het personeel de vakorganisatie. In een bemiddelingsgesprek verklaart Van Arendonk dat hij geen bezwaar heeft tegen een goede katholieke vakorganisatie. Enkele werknemers worden weer lid, maar al snel blijkt dat er niets is veranderd in de houding van de fabrikant. Als begin 1913 wederom een van de leden van de bond wordt ontslagen en andere leden slechter werk krijgen opgedragen, zodat ze minder loon verdienen, wordt er een protestvergadering belegd. Opnieuw worden twee leden ontslagen. De bond slaagt er niet in bij de firma Van Arendonk binnen te komen. 93 werknemers tekenen een open brief waarin gewag wordt gemaakt van de goede verhoudingen in het bedrijf. Een bemiddelingspoging van het Tilburgse Comité voor de Katholieke Sociale actie mislukt. De meeste werknemers bij Van Arendonk blijven ongeorganiseerd. Bij het bedrijf van de Van Arendonks in Oisterwijk is het van hetzelfde laken een pak.

Enige maanden later is het weer raak, nu bij de firma Blankers. Het is hetzelfde patroon: leden van de bond worden geïntimideerd, er vallen ontslagen, overleg wordt door de werkgever geweigerd. Nieuw is echter dat de firma Blankers op 17 januari 1914 voor alle werknemers ontslag aankondigt. Een ieder kan weer in dienst treden mits een verklaring wordt getekend waarin staat dat zij zich van elke actie zullen onthouden en niet aan een staking zullen deelnemen. Vrijwel alle leden van de bond weigeren de verklaring te tekenen. Met ingang van 26 januari staan 107 werknemers - leden van de bond - buiten de fabriek. Dit aantal groeit tot 131, aangezien een aantal niet- en anders georganiseerde werknemers uit solidariteit het werk neerleggen.

Ook de werknemers hanteren een nieuw middel in de strijd. Zij roepen op tot een consumentenstaking bij de winkels die de firma Blankers in een groot aantal steden exploiteert. Door stakers wordt bij de winkels gepost en in allerlei arbeidersbladen wordt opgeroepen de boycot te steunen. Het helpt. Op 16 april wordt de actie beëindigd nadat Blankert het verenigingsrecht heeft erkend en toezegt de uitgesloten werknemers weer aan het werk te laten gaan zonder rancunemaatregelen. Tevens is er de afspraak dat onderhandeld zal worden over de lonen. De actie is een volledig succes ondanks het feit dat de firma Blankert het akkoord maar moeizaam uitvoert.

De zaak: Frans Passier

Sedert 1913 wordt, volgens de statuten, de lederbewerdersbond gevormd uit personen en niet meer door aangesloten verenigingen. Het oorspronkelijke federatieve systeem heeft plaats moeten maken voor centralisatie. Van organisatieprincipe wisselen wil nog allerminst zeggen dat de afdelingen - voor een belangrijk deel de voormalige autonome verenigingen - niet meer hun eigen gang kunnen gaan. Vooral met de afdeling Waalwijk/Besoyen zijn er regelmatig wrijvingen o.m. over de verplichte aansluiting van de afdeling bij de centrale werklozenkas van de bond. Als Frans Passier, voorzitter van de afdeling Waalwijk/ Besoyen en tevens hoofdbestuurder van de bond zich, kort na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, laatdunkend uitlaat over de crisismaatregelen door de bondsraad genomen, wordt hij geroyeerd. Vooral kapelaan Van Heeswijk heeft hierop aangedrongen. De afdeling weigert het roeyement van haar voorzitter te aanvaarden. Het conflict afdeling-hoofdbestuur wordt nog verscherpt door de uitlatingen van A.C. Jansen, die bestuurder is in bezoldigde dienst. Jansen beschuldigt de Waalwijkse schoenfabrikanten misbruik te maken van de crisis door op grote schaal mensen te ontslaan. Jansen wordt naar aanleiding van zijn uitlatingen scherp aangevallen onder meer door *De Echo van het Zuiden*, een krant die de kant van de werkgevers kiest. Het conflict wordt door de werkgevers aangegrepen om de lederbewerdersbond in diskrediet te brengen. De burgemeester van Waalwijk en de schoenfabrikant Witlox gaan zelfs naar de bisschop van Den Bosch om over de zaak te praten. In het onderhoud dringt met name Witlox erop aan dat Van Heeswijk wordt ontslagen als bondsadviseur. Pastoor Brans van Waalwijk deelt de mening van Witlox en vindt dat ook Jansen moet vertrekken. Kapelaan Kluytmans de geestelijk adviseur van de afdeling Waalwijk/Besoyen is iets milder in zijn oordeel. Hij vindt dat Passier weliswaar fouten heeft gemaakt, maar dat ook tenminste één werkgever in Waalwijk moeilijk anders dan kwaadwillig kan worden genoemd. Toch komt hij tot de conclusie dat indien de kwestie-Passier niet naar behoren wordt opgelost, of Van Heeswijk of hijzelf de lederbewerdersbond zal moeten verlaten. De bisschop van Den Bosch heeft weliswaar de statuten van de bond goedgekeurd, maar bepaald in de zaak Passier, dat de zelfstandigheid van de afdeling moet worden gewaarborgd. Het hoofdbestuur van de lederbewerdersbond en met name Van Heeswijk worden terechtgewezen. Het roeyement van Passier wordt ongedaan gemaakt en hij neemt zijn zetel in het hoofdbestuur weer in. Op 1 juli 1916 treedt Passier in bezoldigde dienst van de bond.

‘Oorlogswinst ...’

Verbetering van arbeidsvoorwaarden - de lonen voorop - neemt een steeds grotere plaats in in het dagelijks leven van de bond. Het begint met de afdelings- of fabrieksvergadering waar de looneis wordt vastgesteld. De bond stelt een brief op aan de werkgever of de patroonsvereniging met het loonvoorstel. Telkenmale wordt te kennen gegeven dat er de bereidheid is om over het voorstel te onderhandelen. Komt er geen antwoord of is het resultaat onvoldoende, dan volgt een ultimatum. Vaak leidt dat tot overeenstemming. In een aantal gevallen leidt het ook tot een staking zoals in 1911 in Hilvarenbeek en in 1913 in Loon op Zand. Dankzij de loonacties weet de lederbewerdersbond tussen 1910 en het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog de lonen in tal van plaatsen flink te verbeteren.

Na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog worden een groot aantal fabrieken (deels) stopgezet. Het veroorzaakt een grote werkloosheid in de schoen- en lederindustrie. Het vermogen van de centrale werklozenkas van de Lederbewerdersbond valt terug tot minder dan 25% van het aanvankelijke vermogen. Aan het eind van 1914 neemt de werkloosheid af en slaat om in een periode van ongekende voorspoed. Door een ‘aanvallend beleid’ slaagt de bond erin de lonen en andere arbeidsvoorwaarden aanzienlijk te verbeteren. De bond groeit zowel in leden als in afdelingen. Er komen nu ook afdelingen buiten Noord-Brabant. Door het overschrijden van de provinciegrenzen wordt de katholieke lederbewerdersbond in toenemende mate geconfronteerd met de Nederlandsche Vereeniging van Fabrieksarbeiders (NVvFA) aangesloten bij het NVV, die op haar beurt de aandacht gaat richten op het zuiden en afdelingen opricht in Waalwijk en Tilburg. Het ledental van de lederbewerdersbond is tijdens de oorlogsjaren meer dan verdubbeld. Van 2100 in 1914 tot 4700 - waarvan 650 vrouwen - in 1918.

De eerste cao

De lederbewerdersbond streeft ernaar om te komen tot uniforme arbeidsvoorwaarden in de schoen- en lederindustrie in geheel Nederland. Begin 1917 start de bond een landelijke loonactie die echter mislukt. Voorlopig blijft het bij loonacties op plaatselijk niveau. Niet alleen looneisen, maar ook verkorting van de arbeidsduur komt op de agenda. Op een aantal plaatsen kan de 48-urige werkweek worden gerealiseerd. Het verlangen naar het afsluiten van collectieve arbeidsovereenkomsten groeit. In Kaatsheuvel is in 1918 met de patroons-vereniging reeds een minimumloonregeling overeengekomen. Hierin is o.m. opgenomen een toekenning van een kindertoelage en vijf doorbetaalde vrije dagen per jaar. De eerste cao die de

lederbewerkerbond afsluit is die met de lederfabriek Oisterwijk in 1918. De eerste bedrijfstak cao wordt afgesloten in 1919. De afsluiting van deze cao betekent een erkenning van de bond en een verwezenlijking van een lang gekoesterd ideaal. De cao regelde onder meer een 50-urige werkweek, een overwerkregeling, zes vakantiedagen en doorbetaling van katholieke feestdagen.

'... en oorlogsverlies'

Het einde van de Eerste Wereldoorlog betekent crisis in de schoenindustrie. In 1920 en 1921 is de werkloosheid onder de schoenmakers enorm. Weliswaar hebben de schoenfabrikanten tijdens de oorlog aanzienlijke winsten gemaakt, maar ze hebben verzuimd om daarmee te investeren. In het buitenland hebben ze niet stil gezeten en de Nederlandse schoenindustrie kan de concurrentie met hen niet aan. De invoer van schoenen en leer uit het buitenland neemt meer en meer toe. In 1921 is 60% van de leden van de bond werkloos. Ondanks verlaging van de uitkering gaat er per maand ruim 80.000 gulden aan uitkeringen de deur uit. In de loop van 1922 komt de bodem van de werkloze kas in zicht. De overheid moet bijspringen en de uitkeringsvoorwaarden verslechteren. In 1922 staat het overgrote deel van de schoenfabrieken geheel of gedeeltelijk stil. De lederbewerkerbond kan het niet meer aan en in april 1923 worden uitkeringen stopgezet en moeten de werkloze lederbewerker naar de steun. De Nederlandse overheid grijpt naar de 'noodrem' en er komt in 1923 een 'schoenenwetje' die de import van schoenen sterk aan banden legt. Er breken nu weer betere tijden aan voor de schoen- en leerindustrie. Eind 1923 is 91% van de potentiële arbeidsplaatsen weer bezet. De werklozenkas van de bond kan weer normaal gaan functioneren. Het aantal leden van de bond is inmiddels wel gevoelig gedaald. Het hoogste ledental ooit is op 1 januari 1921 bereikt met 8088 leden. Op 1 januari 1924 zijn er nog maar 3745 leden.

Fusie

Vanaf begin 1924 voert de lederbewerkerbond fusiebesprekingen met 'St. Willibrordus', de R.K. Fabrieksarbeidersbond. Het sterk verminderde ledental heeft het zelfstandig bestaansrecht van de bond aangetast. Er is ook versterking nodig voor de afdelingen van de bond boven de rivieren. Het eensgezind optreden van de bond wordt bemoeilijkt door de grote verschillen in loon tussen de steden boven de rivieren en Brabant. De lederbewerkerbond gaat uit van een tijdelijke situatie, getuige de brief die aan de bisschop wordt gezonden voor toestemming voor de fusie. Zodra de bond weer sterk genoeg zou zijn gaat ze zelfstandig verder. De fusie op 1 juli 1924 maakt echter een definitief einde aan het bestaan van de Nederlandsche R.K. Lederbewerkerbond.

Lit. & bron.: H. van Doremalen, 'De boeiende historie van Tilburg, de Tilburgers en hun strijd om het bestaan' in: *Ach lieve tijd Tilburg* (Zwolle 1994); C.J. Kuiper, *Uit het rijk van den arbeid. Ontstaan, groei en werk van de Rooms-Katholieke vakbeweging in Nederland*. Deel 1 en 2 (Utrecht 1924 - 1927); C.A. Mandemakers, 'De ontwikkeling van de schoen- en leerindustrie, ca. 1800-1990' in: *Textiel-, kleding-, schoen e.a. lederwarenindustrie* (Amsterdam 1993); J. van Meeuwen, 'Roostenberg, Cornelis' in: *Biografisch Woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*. Deel 4. (Amsterdam 1990); J. van Meeuwen, *Zo rood als de roodste socialisten* (Amsterdam 1981)

Nederlands verbond van Vakverenigingen (NVV)

In de periode 1903-1905, na het desastreuze verlies van de Tweede Spoorwegstaking, zijn het niet de werkgevers waarmee de vakbeweging de meeste strijd voert. De strijd tussen de syndicalisten en de sociaaldemocraten is een welhaast alle energieverblindende aangelegenheid. De tegenstellingen zijn onoverbrugbaar, het debat over de strategie, die voor de Spoorwegstakingen al moeizaam verliep, is nu verworpen tot een ordinaire scheldpartij. Medio 1904 stuurt het NAS een schrijven rond die bekend staat als de "Scheurcircular":

"Aan de arbeiders!

Het N.A.S heeft zijn kop als arbeidersorganisatie verzet tegen de heeren, die het hebben willen drijven in hun partij-vaarwater, onder het mom van roerende eenheid. Hun drijven is verijdeld, aan ons is de vakorganisatie gebleven voor zoover zij is aangesloten bij het N.A.S. en ze is niet overgeleverd aan de heeren, die buiten de vakorganisatie hun doel niet kunnen bereiken. Dit verwekt bij hun ergernis en daarom vatten zij, met nog meer woede de strijd aan tegen het N.A.S. Hun leuze is: "Het moet er onder!".

Welnu, wij vreezen hun woede niet en hebben die nog nooit gevreesd. Wij dragen in ons de overtuiging, dat het N.A.S. het mogelijke heeft gedaan in het belang van de vakorganisatie, doch men heeft niet gewild, omdat men liever heeren volgt dan dat men met de arbeiders samenwerkt. Waar wij de pogingen van ons hebben zien mislukken niet nu, maar ook reeds vroeger, en wij overtuigd zijn, dat alle haat en verdachtmaking berust op een partijstrijd, nu zeggen wij: "Het is genoeg!" en zullen wij met alle kracht, die in ons is, opkomen voor ons Nationaal Arbeids-Secretariaat en tarten de overzijde: "Richt op Uw tweede Secretariaat!" en doet het spoedig!

Wij vreezen dit niet! Doch wij roepen hierbij toe aan hen, die het met ons eens zijn, dat de verlossing van den arbeider, het werk van den arbeider zelve moet zijn: "Scheidt U af van de organisatie, waar ge bij aangesloten zijt en sluit U aan bij het N.A.S." Wat niet bij elkander hoort, moet van elkander af. Vooruit nu aangepakt! Men wil de strijd, wij vatten hem aan. Het geldt hier een strijd van zelfstandige arbeiders tegen heeren die worden nagelopen door arbeiders. Er moet rust komen, dan gaan wij naast elkander in plaats van met elkander.

Maakt ons nu niet uit voor desorganisators, wij rekenen ons dit niet aan. Men heeft ons getart tot den strijd die wij aanvaarden onder de leuze: "Leven het Nationaal Arbeids-Secretariaat!"

*Namens het bestuur van het N.A.S.,
G. VAN ERKEL, Secretaris."*

Erg duidelijk zijn de beweegredenen van het NAS niet. Kennelijk acht men het mogelijk om uit de crisis, die met name in de Spoorwegvakorganisatie is ontstaan, die decimeerde van 16.000 tot slechts 8 (acht!) leden, een voordeel te halen door de gedesillusioneerde spoor mannen naar hun kamp over te halen en schuwen zij voor de vakbeweging, die immers haar kracht moet putten uit eensgezindheid, het meest weerzinwekkende middel van tweespalt niet. De poging van het NAS (of is het een wanhoopsdaad, om de eigen misère te verdoezelen?), om werknemers naar hun kamp over te halen lukt maar matig, al krijgen ze op één punt hun zin. Aan de uitdaging "Richt op Uw tweede Secretariaat!" wordt gehoor gegeven. Het zijn Henri Bruens (voorzitter Nederlandsche Internationale Sigarenmakers- en Tabaksbewerkerbond) en Piet Verdorst (voorzitter Algemeene Nederlandsche Timmerliedenbond), die als eerste de koppen bij elkaar steken en contact opnemen met Polak, om de mogelijkheid van een nieuw nationaal secretariaat te bespreken. Het leidt tot een brief van de ANDB aan de vakbonden in Nederland.

"Mijne Heeren!

Reeds sinds lange tijd hebben wij met bezorgdheid den toestand der Nederlandsche vakbeweging gadeslagen. Met bezorgdheid niet alleen, en zelfs niet voornamelijk, omdat, ook in de belangrijkste industrieën, de vakverenigingen, wat omvang, invloed en beteekenis aangaat, betrekkelijk weinig presteeren, doch vooral omdat daarin de desorganisatie, de verwildering en de warhoofderij groote vorderingen hebben gemaakt. Hoewel wij uit den aard der zaak daarin gaarne verandering hadden zien komen en dikwijls op het punt stonden stappen te doen, die ons noodig voorkwamen om zulk een verandering te bewerkstelligen aarzelden wij steeds weer om in te grijpen, omdat wij eendeels vreesden de reeds heerschende verwarring nog te vergrooten en anderdeels nog altijd een flauwe hoop koesterden, dat het gezond verstand het tenslotte wel zal winnen en de beweging, zij het ook langzamerhand, wel weer in de goede bedding zou komen. Deze verwachting werd echter telkens en in steeds stijgende mate beschaamd. De onbekookste theorieën, de ergerlijkst dwaasheden ten aanzien van het doel, de inrichting, de middelen, de tactiek, en de grenzen der vakvereniging bleven bij velen ingang vinden en leidden, gevoegd bij de onafgebroken lastercampagne tegen degene, die over deze dingen andere denkbeelden huldigen

en tegen de organisaties, die deze denkbeelden toepassen, tot verhoudingen in vele der voornaamste organisaties, die maar weinig behoefden om tot desorganiseerende dadelikheden over te slaan. Het duurde dan ook niet lang of de crisis kwam. Het Nationaal Arbeids-Secretariaat vaardigde een manifest uit, dat tot uitgesproken doel had, de vakbonden, niet bij het Secretariaat aangesloten te desorganiseren en uiteen te rukken, ten einde het Secretariaat sterker te maken. Deze toelag gelukte in ettelijke gevallen. De organisaties der Sigarenmakers, Timmerlieden, Meubelmakers, Textielarbeiders enz. werden, de eene in meerdere, de andere in mindere mate geschokt, doordat tal van onder den invloed gekomen leden zich afscheiden en afzonderlijke vereenigingen of "federaties" gingen vormen. Met het oog op deze ernstige gebeurtenissen zou langer aarzelen onzerzijds onvergeeflijk zijn.

Het mag niet langer lijdelijk worden aangezien, dat allerlei, meest volslagen onverantwoordelijke en altijd ter zake van het wezen der vakbeweging volkomen onkundigen of onervaren anarchistische propagandisten het land doortrekken en overal de vakorganisaties besmetten met de kiemen van het wantrouwen der desorganisatie en der ontbinding.

Het mag niet langer worden geduld, dat dientengevolge het beste dat wij nog op vakvereenigingsgebied bezitten, met ondergang, in elke geval met machteloosheid wordt bedreigd.

Het mag niet langer worden gedoogd, dat omtrent doel, middelen en tactiek der vakvereeniging denkbeelden worden verkondigd (en dat zo goed als onbestreden), die voor de arbeiders onvermijdelijk de noodlottigste gevolgen moeten hebben.

Er moet een einde aan komen, dat het Nationaal Arbeids-Secretariaat, in het wezen der zaak niets meer zijnde dan een samenvoeging van een paar dozijn, grootendeels zeer onbeduidende vakvereenigingen, poseert als de centrale organisatie, als het verzamelpunt der Nederlandsche vakbeweging en met dien valschen schijn tal van arbeiders verblindt.

Niet langer mogen de grootste en beste der Nederlandsche vakorganisaties buiten gemeenschap met de buitenlandsche vakbeweging worden gesteld door het Nationaal Arbeids-Secretariaat, dat ook over de grenzen heen wordt aangezien voor het middelpunt van het vakvereenigingswezen in ons land.

Niet langer mag het Nationaal Arbeids-Secretariaat zijn vernietigingswerk straffeloos voortzetten. Er moet front gemaakt worden tegen het anarchisme in de vakbeweging, planmatig en met beslistheid.

Zooals de anarchisten een twaalfstal jaren geleden hebben gepoogd de politieke arbeidersbeweging te vernietigen, trachten zij nu de industriële arbeidersbeweging ten onder te brengen. Dat kan alleen worden voorkomen, door ernstige, energieke, georganiseerde samenwerking van die vakbonden welke een aan het anarchisme tegenovergesteld standpunt innemen. Zulk een samenwerking nu, wenschen wij tot stand te brengen. En als eerste stap op den weg daartoe te geraken, noodigen wij U uit tot het deelnemen aan eene bespreking, te houden op zondag 26 februari 1905, des morgens 11 uur, in ons Bondsge•bouw, Fransche Laan 9, Amsterdam.

Wij hopen dat u met ons den ernst van den toestand zult inzien en uit dien hoofde aan onze uitnodiging wel gevolg zult willen geven. Mocht u een optreden, als door ons bedoeld, echter niet wenschelijk achten, of door eene of andere reden verhinderd zijn ter bijeenkomst te verschijnen, dan zult u ons wel tijdig willen berichten. Kameraadschappelijk groetend,

Het bestuur van den A.N.D.B.,
HENRI Polak, voorzitter
JAN A. VAN ZUTPHEN, Secretaris

Vijftien vakorganisaties geven gehoor aan de uitnodiging. Vanwege de historische betekenis hun namen:

• Algemeene Nederlandsche Diamantbewerdersbond • Algemeene Nederlandsche Bond van Textielarbeiders "De Eendracht"
• Bond van Zuivelfabrieksarbeiders • Algemeene Nederlandsche Timmerliedenbond • Nederlandsche Internationale Sigarenmakers- en Tabaksbewerdersbond • Nederlandsche Schildersgezellenbond • Algemeene Nederlandsche Meubelmakersbond • Nederlandsche Bond van mannelijke en vrouwelijke arbeiders in de kleedingindustrie • Nederlandsche Bakkersgezellenbond • Nederlandsche Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel • Algemeene Nederlandsche Boekbindersgezellenbond • Nederlandsche Behangers, Stoffeerders- en Beddenmakersbond • Bond van Nederlandsche Gemeentewerklieden • Algemeene Nederlandsche Bond van Handels- en Kantoorbedienden • Vereeniging van Nederlandsche Bouwkundige Opzichters en Teekenaars •

Op de bijeenkomst wordt veel tijd besteed aan het bespreken van de toestand waarin de Nederlandse arbeidersbeweging is terecht gekomen na de tweede spoorwegstaking en door het optreden van het NAS. Tot slot wordt een resolutie aanvaard waarin als eerste punt is opgenomen:

De Federatie heeft ten doel het bijeenbrengen en bijhouden van vakbonden en -vereenigingen, tot behartiging en bevordering van de industriële en sociale belangen, welke zij met elkander gemeen hebben en welke behartiging en bevordering door iedere organisatie afzonderlijk niet, of niet naar behooren kan geschieden.

Er wordt een voorlopig bestuur benoemd met Polak als voorzitter, Oudegeest als secretaris en Toon Jensch van de Schildersgezellenbond, als penningmeester en er wordt besloten om op 30 juli 1905 een oprichtingsvergadering te beleggen, wat we dus als de formele geboortedatum van de 'moderne vakbeweging' kunnen beschouwen.

Henri Polak wordt in 1890 op 22-jarige leeftijd lid van de Sociaal-Democratische Bond (SDB). Vanaf dat moment tot mei 1940 zal hij in vele functies trachten vorm te geven aan zijn socialistisch ideaal. Door zijn achtergrond en opvoeding lijkt hij eerder voorbestemd om juwelier of diamanthandelaar te worden dan vakbondsvoorman. Polak is op 22 februari 1863 geboren in Amsterdam als oudste kind van de briljantslijper Mozes Polak, die zich tijdens de Kaapse tijd opwerkt tot zelfstandig juwelier. Via zijn moeder Marianne Smit is hij de kleinzoon van een niet onbemiddeld antiquaar. Na de joodse lagere school van enige reputatie laat zijn vader hem opleiden tot briljant snijder. Een goed inkomen als ambachtsman lijkt daarmee verzekerd en bovendien kan hij de voor een toekomstig juwelier noodzakelijke vakkennis opdoen. Van 1887 tot 1890 werkt Polak in Londen. Dit verblijf in de Britse metropool is voor hem van belang, omdat hij er goed Engels leert, zijn vrouw Emily Nijkerk leert kennen en via een zeepkistredenaar kennis maakt met Het Communistisch Manifest. De vaak verkondigde mening dat hij in Londen het Britse vakbondswezen zou hebben bestudeerd verwijst Polak zelf al tijdens zijn leven naar het rijk der fabelen. Van groter belang voor Polaks ontwikkeling tot socialist, dan zijn Londense ervaringen, is het feit dat hij na zijn terugkeer in Amsterdam employ

vindt op het atelier van Andries van Wezel. Daar werkt hij niet alleen samen met geestverwanten als Bram Loopuit, Herman Kuijper en Dolf de Levita, maar maakt hij ook kennis met de vriend van zijn patroon: Franc van der Goes. Deze wordt de geestelijke leidsman van het trio Polak, De Levita en Loopuit jongste broer Jos. Hij stimuleert hun belangstelling voor kunst en cultuur, wijst hun de weg in het doolhof van het marxistisch socialisme en maakt van hen overtuigde voorstanders van het parlementair socialisme. Door hun binding aan Van der Goes raken zij ook betrokken bij diens persoonlijk gekleurde controverse met Domela Nieuwenhuis. De periode van 1890 tot 1894 is voor Polak een leertijd waarin hij kennis en ervaring opdoet op het gebied van journalistiek, politiek en vakorganisatie. In 1891 en 1893 wordt hij secretaris van de afdeling Amsterdam en van de Centrale Raad van de SDB. Wegens zijn parlementair-socialistische opvattingen moet hij echter al binnen een paar maanden de Centrale Raad verlaten. Samen met De Levita, Jos Loopuit en Kuijper blaast hij in 1892 de in feite socialistische Nederlandsche Diamantbewerkers Vereeniging (NDV) nieuw leven in. Weliswaar heeft de NDV maar weinig leden, maar onder meer via het door Polak geredigeerde blad De Diamantbewerker heeft de NDV toch wel zoveel invloed op de veelal behoudende joodse diamantbewerkers dat deze in november 1894 massaal gehoor geven aan de oproep van zijn bestuurders om zich aan te sluiten bij de stakende Christenchijslijpers.

Nieuwe journalistieke ervaring doet Polak op, als hij in september 1893 deelneemt aan de redactie van het weekblad De Nieuwe Tijd, naast Troelstra en Van der Goes. Na korte tijd krijgt hij echter met Troelstra een hooglopende ruzie, zodat Van der Goes slechts met de grootste moeite het voor elkaar krijgt dat ze samenwerken bij de oprichting van de SDAP in augustus 1894. De ruzie tussen Polak en Troelstra betreft onder meer de 'Panama-kwestie', een beschuldiging van corruptie in de gelederen van de SDB, die aan orde komt op het Groninger congres. Volgens Polak houdt Troelstra zich niet aan de afspraak dat deze, na het uitspreken van de beschuldiging door De Levita, zijn gewicht in de schaal zou leggen.

Polak, wiens werkelijke ambitie meer in de richting van de journalistiek en de politiek gaat dan in die van de vakbeweging, kon niet vermoeden dat hij een paar maanden later voorzitter zou worden van een bond en dat 45 jaar zal volhouden. De Algemene Nederlandsche Diamantbewerkers Bond (ANDB) wordt Polaks opus magnum, waar hij zich soms meer met handen en voeten gebonden, dan met hart en ziel mee verbonden voelt. Dat de ANDB eindelijk een modelvakbond wordt is grotendeels te danken aan Polaks bijzondere bekwaamheden. Zeker: de diamantbewerkers kunnen door hun relatief hoge lonen een flinke vakbondscontributie betalen, nodig voor het bezoldigen van bestuurders, het uitgeven van een behoorlijk weekblad en het vormen van een weerstandskas ter financiering van langdurige en omvangrijke stakingen en uitsluitingen. De omstandigheid dat de hele Nederlandse diamantindustrie zich in Amsterdam bevindt, vergemakkelijkt bovendien het contact tussen bestuur en leden. Evenzoveel factoren werken ook in het nadeel van de ANDB. Zo bestaan er onder de Amsterdamse diamantbewerkers moeilijk te overbruggen tegenstellingen van sociaaleconomische, politieke en godsdienstige aard. Verder ondervindt de bond veel hinder van het feit dat juweliërs die de Amsterdamse lonen te hoog vinden, gemakkelijk hun industrie geheel of gedeeltelijk naar het buitenland kunnen verplaatsen. Polak en in het begin ook Kuijper groeïstten zich daarom veel moeite om in de buitenlandse industrie centra diamantbewerkerbonden te creëren, die in overleg met de ANDB kunnen zorgen voor arbeidsvoorwaarden gelijkwaardig aan die te Amsterdam. In 1897 wordt Polak tot internationaal secretaris van de diamantbewerkerbonden benoemd en in 1903 wordt het Wereldverbond van Diamantbewerkeren, waarvan Polak tot 1940 voorzitter is, opgericht.

Gebrek aan ervaring en kennis maken dat Polak en zijn medebestuurders al improviserend moeten ontdekken welke tactiek voor hun bond de meest geschikte is en hoe zij de organisatie het beste kunnen inrichten. Pas na een paar jaar begint Polak door studie van het Engelse vakbondswezen zijn praktijkervaring theoretisch te onderbouwen. Wel weet hij al meteen wat hij met de ANDB wil bereiken. Hij wil de diamantbewerkers welvarender maken en hen bovendien ontwikkelen tot klassenbewuste solidaire socialisten met belangstelling voor kunst en wetenschap. Beide doeleinden zijn niet altijd makkelijk met elkaar te verenigen. Zo brengt de aard van de diamanteconomie met zich mee dat de bond, ter wille van de welvaart van zijn leden, via een leerlingenregeling het arbeidsaanbod drastisch moet verminderen. Door het 'closed-shopsysteem' komen de Amsterdamse diamantbewerkers echter wel, ten opzichte van andere arbeiders, in een bevoorrechte positie te verkeren. Typerend voor Polaks pragmatisch idealisme is echter het feit dat hij enerzijds alles in het werk stelt om de bondsleden een hoger inkomen en meer vrije tijd te bezorgen, maar tegelijkertijd ook ruimschoots aandacht besteedt aan het tweede meer ideële deel van zijn hervormingsprogramma. Praktische lessen in socialistische solidariteit geeft Polak door de bondsleden ertoe te bewegen ruime financiële steun te verlenen aan stakende of uitgesloten werklieden in andere branches. Uitgaande van de gedachte dat de mens niet leeft bij brood alleen en dat kennis macht is, probeert hij de diamantbewerkers te beschaven, dat wil zeggen goede manieren bij te brengen, en tevens hun belangstelling voor kunst en wetenschap te wekken: via artikelen in het Weekblad van de ANDB of het maandblad Het Jonge Leven, door het houden van lezingen over zo uiteenlopende onderwerpen als Richard Wagner en William Morris, door H.P. Berlage een fraai bondsgebouw te laten ontwerpen en door in dat gebouw een ruim gesorteerde boekerij in te richten. Polaks propaganda voor het socialisme binnen de Bond blijft echter enigszins betrekt hij de diamantbewerkers ook rechtstreeks in de politieke strijd van de socialisten. Tot 1898 neemt de opbouw van de ANDB en van buitenlandse diamantbewerdersbonden zoals de Belgische Algemene Diamantbewerdersbond Polak zo zeer in beslag dat hij nauwelijks tijd vindt voor andere zaken. Naast de indrukwekkende hoeveelheid arbeid die hij ook na 1898 voor diamantbewerkers verzet, ontplooit hij vanaf dat moment als socialist in vele andere functies een grote activiteit. In 1898 wordt hij lid van het partijbestuur van de SDAP en oppert hij in de brochure 'Federatie van vakverenigingen' (Amsterdam 1898) voor het eerst een plan om te komen tot een moderne vakbondscentrale, die meer praktisch nut zal opleveren dan het NAS. In 1899 wordt Polak voorzitter van de Amsterdamse Bestuurdersbond. Het jaar daarop neemt hij zitting in de Commissie van Beheer van Het Volk en in de Commissie voor de Statistiek. Met P.L. Tak richt hij in 1901 de coöperatie De Dageraad op. Ondertussen heeft hij nog tijd gevonden voor diverse vertalingen, waaronder van Sidney en Beatrice Webb de 'Geschiedenis van het Britsche vakverenigingsleven'.

Van 1901 tot 1905 presideert Polak de SDAP. In 1902 wordt hij in de Tweede Kamer gekozen voor het kiesdistrict Amsterdam III, nadat Troelstra heeft geopteerd voor Leeuwarden. Eveneens in 1902 is zijn verkiezing tot eerste socialistisch gemeenteraadslid van Amsterdam. Als vakbondsleider bewijst Polak in 1902 en 1904 zijn meesterschap door na respectievelijk drie en vier maanden uitsluiting de ANDB een klinkende overwinning te bezorgen. Sindsdien zien de juweliers meer heil in communicatie dan in confrontatie en vermijden grote conflicten met de Bond. In 1905 acht de tegelijk resolute en voorzichtige Polak eindelijk de tijd rijp om uitvoering te geven aan zijn oude plan: de oprichting van een centrale van moderne vakbonden.

In 1909 treedt Polak af als voorzitter van het NVV, onder meer vanwege de politieke twisten in de SDAP die op een scheuring uitlopen. In 1910 neemt Polak zijn laatste belangrijke initiatief ten behoeve van de Nederlandse arbeidersklasse. Uit naam van de ANDB richt hij de Centrale Commissie voor Arbeidersontwikkeling op en wordt haar eerste voorzitter. Met zijn verkiezing tot lid van de Eerste Kamer in 1913 wordt het proces van Polaks geleidelijke terugtrekking uit het centrum van de Nederlandse arbeidersbeweging voltooid. Zijn toenemende doofheid (voor een hartstochtelijk muziekliefhebber als Polak een hard gelag), en zijn introverte behoefte om zich terug te trekken in de stilte van de natuur, maakt dat hij in 1906 dankbaar Berlage's aanbod aanvaardt om voor hem een huis te bouwen in het toen nog landelijke Laren.

Gaandeweg wordt duidelijk dat Polak ruim voldoende kennis bezit voor de grote politiek, maar niet over het voor een politicus even belangrijke vermogen, om ter wille van de zaak te schipperen. Zijn persoonlijke charme en goedmoedigheid ten spijt heeft hij nogal steile principes. Hij kan zich met felheid en sarcasme afzetten tegen diegenen die het volgens hem niet bij het rechte eind hebben. Rond 1900 trekt hij fel van leer tegen anarchisten en syndicalisten binnen en buiten de ANDB. Heftig bestrijdt hij in 1906 de NAS-leiders als deze met de staking op de Bamshoeve het jonge NVV klein proberen te krijgen. In 1909 vervult het besluit op het Deventer SDAP-Congres om de marxisten uit de partij te zetten hem met zoveel weerzin dat hij, om niet langer met revisionistische partijgenoten te hoeven samenwerken, aftreedt als voorzitter van het NVV. Een revolutionair marxist is Polak overigens niet, zoals blijkt uit zijn duidelijke veroordeling van Troelstra's revolutieoproep in 1918. Met de marxistische intellectuelen verbindt hem de liefde voor de cultuur en in het bijzonder voor William Morris. Evenals Morris projecteert Polak zijn socialistisch toekomstideaal terug naar het voorindustriële tijdperk. Met Morris geeft hij de kapitalistisch georganiseerde industrie de schuld van de afbraak van stedenschoon en milieuverontreiniging. Al in 1909 stelt hij de vraag: 'Moeten de klare rivieren bestemd worden tot afvoerriolen van het fabriekswater?' Als socialist vond Polak dat het schone en het goede uit het verleden voor het nageslacht moet worden behouden. Vandaar dat hij het steden- en natuurschoon alsook de taal beschouwt als monumenten waar geen tittel of jota aan mag worden veranderd. Zo is de spelling Marchant hem een gruwel. In de jaren twintig besteedt Polak steeds meer aandacht aan milieubescherming. Hij wordt bestuurder van Heemschut, de Vereeniging de Holland-sche Molen en de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten. Hij begint aan een reeks publicaties op dit gebied, waarvan Het kleine land en zijn groote schoonheid (Amsterdam 1929) het bekendst is. In 1932 beloont de universiteit van Amsterdam zijn culturele activiteiten met een eredoctoraat. Vanaf 1920 staat Polaks

openbare activiteit meer en meer in het teken van de verdediging van hen die het meest aan hem te danken hebben en die op hun beurt zo'n belangrijke bijdrage hebben geleverd aan de emancipatie van de Nederlandse arbeiders: de Amsterdams-joodse diamantbewerker. In hun economisch bestaan worden zij bedreigd door de sinds de elektrificatie van het platteland niet meer te stuiten groei van de Belgische bui-tenindustrie, door de hardnekkige pogingen van Zuid-Afrikaanse nationalisten ter wille van arme blanken een inheemse diamantindustrie te vestigen en door de economische crisis van 1929. Weliswaar betekent de mede door Polaks weerbaarheid veroorzaakte val van de nationalistische regering in 1933 het voorlopige einde van de Zuid-Afrikaanse diamantindustrie, maar helaas komt hierdoor toch geen werkelijk herstel van de Amsterdamse diamantnijverheid op gang. Polak, die in 1929 nog constateert dat het politieke antisemitisme althans in Nederland niet meer bon ton is, maakt zich zodra de nazi's in Duitsland de macht overnemen geen enkele illusie over hun bedoeling met de joden. Hij begrijpt dat het leven van miljoenen joden, ook van de Amsterdamse, op het spel staan. In zijn vaste wekelijkse rubriek in Het Volk, de 'Kroniek', maar ook in de Eerste Kamer veroordeelt hij dan ook met de hem eigen felheid elk pacteren met nazi's in binnen- en buitenland en wees hij steeds weer op de bedreiging die de Nationaalsocialistische Beweging (NSB) voor de hem zo dierbare democratie vormt. Hij dringt aan op een verbod van deze partij. Sinds de socialistische conferentie van Stockholm in 1917 meent Polak dat vestiging van vervolgte joden in Palestina zinvol en is hij bereid eraan mee te werken. Een echte zionist wordt hij echter niet. Daarvoor voelt hij zich te zeer met Nederland verbonden. Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog is zijn enige hoop gevestigd op een massareddingsactie van Europese joden vanuit Engeland en de Verenigde Staten. In juli 1940 wordt Polak gearresteerd. Na een verblijf van een half jaar in het Amsterdamse Huis van Bewaring wordt hij ten huize van een NSB-arts in Wassenaar vastgehouden. Bij zijn toch wel onverwachte vrijlating in juli 1942 voelt hij zich, zoals hij aan een vriend verklaart, wel gebogen maar niet gebroken. Op 17 februari 1943 overlijdt Polak in een Nederlands ziekenhuis aan longontsteking: net op tijd om aan deportatie te ontsnappen, maar zijn vrouw Milly komt in mei 1943 om in het doorgangskamp Westerbork.

Op 1 januari 1906 begint het Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen (NVV), met 11 aangesloten organisaties met gezamenlijk 18.960 leden. In 1910 zullen dat 27 organisaties zijn met gezamenlijk 40.628 leden. Oudegeest wordt bezoldigd secretaris en Polak onbezoldigd voorzitter. De band met de SDAP is nauw, maar het NVV legt daarbij zijn wil op. Polak en Oudegeest verhinderen dat de SDAP, stakingen van het NAS of van ongeorganiseerden steunt. Alleen stakingen die het NVV uitroept komen daarvoor in aanmerking. Met harde hand centraliseren Polak en Oudegeest de organisatie en maken een einde aan de zelfstandige positie van de bestuurdersbonden, die veel ouder zijn dan het NVV.

In 1909 treedt Polak af als voorzitter van het NVV, onder meer vanwege de politieke twisten in de SDAP die op een scheuring uitlopen. Oudegeest volgt hem op als voorzitter met naast zich de uit de Schildersgezellenbond afkomstige Jan van den Tempel als secretaris.

Jan Oudegeest is geboren op 5 augustus 1870 te Utrecht. Hij groeit op in een streng christelijk gezin. De rijtuigmaker Cornelis Oudegeest is zijn vader en Carolina Christina Bieffer zijn moeder. Zijn vader overlijdt aan tuberculose als hij nog maar drie jaar oud is. Op kosten van een oom bezoekt hij de best bekendstaande lagere school van Utrecht. Zijn moeder moet met wassen en strijken de kost verdienen. Hoewel zij het loon van haar zoon goed kan gebruiken, mag hij vanaf juni 1881 vier jaar lang als volontair in dienst zijn bij de administratie der Staatsspoorwegen. Hij slaagt voor het examen van derde klerk. Op veertienjarige leeftijd bedrijft hij christelijke propaganda, door traktaatjes te verspreiden en les te geven op een zondagschool. Hij wordt lid van de Christelijke Jongelings Vereeniging neemt zitting in het bestuur en houdt lezingen. In 1892 sluit hij zich aan bij de Nederlandsche Vereeniging van Spoorwegambtenaren (NV), een organisatie van hoger personeel, die vooral aan gezelligheid doet en aan het binnenhalen van voordeeltjes voor de leden. Naast deze NV bestaat de illegaal opererende vereniging Steeds Voorwaarts (SV) die wel aan belangenbehartiging doet en ook voor het lagere personeel openstaat. De SV slaat echter een steeds radicaler koers in, waardoor ze verloopt en in 1898 wordt ontbonden. Als Oudegeest in 1898 in het afdelingsbestuur van de NV komt, duurt het niet lang, voordat hij samen met A. Harms en enkele anderen afkomstig uit SV, ervoor gaat ijveren de NV open te stellen voor allen in dienst van de Staatsspoorwegen. Als de oudere bestuurders de NV verlaten krijgen Oudegeest en de zijnen de meerderheid achter zich. Op 25 november 1897 treedt hij in het huwelijk met Petronella Helena Lageman, met wie hij een dochter en een zoon krijgt.

Oudegeest wordt in 1898 redacteur van het bondsorgaan De Spoorweg en in 1899 voorzitter van de NV, met Harms naast zich als secretaris. De organisatie gaat nu Nederlandsche Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel (opnieuw NV) heten en staat - uniek voor de vakbeweging van die tijd - open voor het personeel van hoog tot laag. Oudegeest wordt door het personeel gekozen tot lid van de Commissie van Beheer van het pensioenfonds, tot dan het monopolie van de hogere ambtenaren. Als Oudegeest de directie duidelijk maakt dat hij de belangen van het personeel zal verdedigen tegenover die van de spoorwegmaatschappij wordt hem dat niet in dank afgenomen. Door de centrale plaats die de belangenbehartiging binnen de NV gaat innemen maakt Oudegeest geen promotie meer bij de spoorwegen

en moet hij jarenlang het simpelste en saaiste werk doen. Oudegeest staat één ongedeelde spoorwegvakorganisatie voor ogen maar verschillen in opvatting en streeve persoonlijke relaties zijn vooralsnog een beletsel voor fusie. Wel komt in 1901 tot een Federatie van Spoorwegvakorganisaties. Op 11 januari 1903 spreken alle betrokken organisaties zich uit voor fusie maar zij worden overrompeld door de eerste spoorwegstaking.

Na de eerste spoorwegstaking van eind januari 1903 verlaat Oudegeest de spoorwegdienst om bezoldigd bestuurder van de spoorwegvakorganisatie te worden en om de actie als antwoord op het dreigende wettelijke stakingsverbod, beter te kunnen coördineren en in de hand te houden. Oudegeest maakt deel uit van het Comité van Verweer dat de actie tegen de 'worgwetten' leidt en zo nodig een algemene staking zal afkondigen. Oudegeest stelt zich eerst (maar niet van harte) achter dit voornemen en komt daardoor tegenover H. Polak te staan die als woordvoerder van de Algemene Nederlandsche Diamantbewerksbond radicaal tegen een politieke staking is. In het Comité van Verweer is veel onenigheid en ook aarzeling. Alleen W.H. Vliegen, die namens de SDAP van het Comité deel uitmaakt, neemt een duidelijk en consequent standpunt in. Hij is tegen een tweede staking; 'al de anderen, ook ik somwijlen (ik was in die dagen zeer veel ziek) verloren nu en dan den draad', aldus Oudegeest. Nadat het parlement in meerderheid de worgwetten heeft goedgekeurd, neemt het Comité van Verweer in overgrote meerderheid het besluit een algemene werkstaking uit te roepen. Alleen Oudegeest als lid van het Comité en Polak namens de ANDB zijn tegen, maar zij voeren het besluit loyaal uit. De nederlaag van de stakers is verpletterend. Er vallen duizenden ontslagen vooral onder de meest strijdbare arbeiders. De NV loopt leeg. Met de weinig overgebleven getrouwen neemt Oudegeest de moeizame wederopbouw van de organisatie ter hand. Van alle kanten wordt hij als de boosdoener gezien. In de ogen van het grote publiek is de aprilstaking zijn werk. De hetze neemt zulke dreigende vormen aan dat Oudegeest het raadzaam acht zijn gezin enige tijd bij te laten onderduiken. Door het NAS en aanhangers van Domela Nieuwenhuis wordt hij als verrader gebrandmerkt. Na deze bittere ervaringen wordt Oudegeest een van de meest fervente tegenstander van het NAS. In een jaren latere terugblik op de aprilstaking zegt hij als reactie op de kritiek van Polak dat zijn houding niet onberispelijk is geweest:

'ik moet na nauwkeurig met mijzelf te rade te zijn gegaan, tot de overtuiging komen dat Polak dit juist gezien heeft... Want inderdaad heb ik er in die dagen niet genoeg op gelet, dat meer en meer de politieke partijen zich meester maakten van de positie, waarin de spoorwegarbeiders gedrongen waren en heb ik er niet genoeg voor gewaakt, dat de strijd der vakvereniging werd gescheiden van den politieken strijd'.

Niettemin is Oudegeest ook partijpolitiek actief. Het duurt echter tot 1896 voor hij zich, geremd door zijn christelijke achtergrond, bij de Utrechtse afdeling van de SDAP aansluit. Hier is vooral P.J. Troelstra actief die enige aanhang onder de spoorwegarbeiders heeft weten te werven. Oudegeest komt in 1899 in de Utrechtse gemeenteraad. Hij schrijft in de jaren 1903-1909 in *De Nieuwe Tijd*, het theoretische periodiek van de SDAP over de economische crisis, coöperatie en werklozenzorg. Over dit laatste onderwerp polemiseert hij met F.M. Wibaut. In 1913 bij zijn Kamer-kandidatuur wordt het vuurtje, dat hij schuldig is aan het verloren gaan van de tweede spoorwegstaking, weer flink opgepookt. Alles loopt te hoop om hem uit het parlement te weren en dat lukt.

Oudegeest is naast initiatiefnemer Polak in 1905 een van de medeoprichters van het Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen (NVV), dat op 1 januari 1906 zijn werkzaamheden begint. Hij wordt bezoldigd secretaris en Polak onbezoldigd voorzitter. De band met de SDAP is nauw, maar het NVV legt daarbij zijn wil op. Polak en Oudegeest verhinderen dat de SDAP stakingen van het NAS of van ongeorganiseerden steunt. Alleen stakingen die het NVV uitroept komen daarvoor in aanmerking. Met harde hand centraliseren Polak en Oudegeest de organisatie en maken een eind aan de zelfstandige positie van de bestuurdersbonden. Oudegeest is van meet af aan doordrongen van het belang van een internationale vakorganisatie. Reeds in 1905 zoekt hij contact met het Internationaal Verbond van Vakverenigingen (IVV). Carl Legien, depresident, maakt Oudegeest echter duidelijk dat het NAS al lid is en dat alle vakbonden in het NAS thuishoren. Oudegeest doet in 1907 op een conferentie van het IVV opnieuw een verzoek tot aansluiting. Daar het NAS het IVV te opportunistisch vindt en om die reden is uitgetreden, staat niets de aansluiting van het NVV bij het IVV meer in de weg. Oudegeest volgt in 1909 Polak op als voorzitter met naast zich Jan van den Tempel als secretaris.

Nog voor de Eerste Wereldoorlog ten einde is neemt Oudegeest de voorbereiding van een internationale IVV-conferentie ter hand. Deze vindt na enig uitstel van 28 juli tot 2 augustus 1919 te Amsterdam plaats. Naast de voorzitter W.A. Appleton uit Engeland, de vice-voorzitters L. Jouhaux uit Frankrijk en C. Mertens uit België, doen de tot secretarissen benoemde Oudegeest en Edo Fimmen het dagelijkse werk. Het kantoor van het IVV blijft in Amsterdam. De anders zo behoedzame Oudegeest ontkomt in deze jaren van revolutie niet aan radicale taal. Eerder sprak hij in dit verband van de noodzaak om 'stoom uit te laten'. Hij gaat enigszins mee met de revolutionaire stemmingen in november 1918, maar vooral om het NVV-program van vergaande eisen kracht bij te zetten. De mogelijkheid van een algemene werkstaking als uiterste pressiemiddel laat hij aanvankelijk open. Van zenuwachtigheid heeft hij echter geen last en aan een tweede 1903 heeft hij naar zijn zeggen allermist behoefte. Op het SDAP-congres dat in die dagen plaatsvindt distantieert Oudegeest zich nadrukkelijk van het optreden van de afwezige Troelstra. Het congres neemt dat niet en eist de komst van Troelstra om hem een ovationele hulde te brengen. In het eerste nummer van *De Internationale Vakbeweging* (januari 1921) schrijft Oudegeest in het ten geleide niettemin over 'de beginnende en zich steeds verder uitbreidende wereldrevolutie', maar voegt daar direct aan toe: 'het zal onze taak zijn, de wereldrevolutie in banen te leiden, die de productie voor verstoringen vrijwaren'. Het werk dat veel reizen met zich meebrengt neemt Oudegeest zozeer in beslag dat hij zijn functie als voorzitter van het NVV na tien jaar neerlegt om zich geheel aan het internationale vakbondswerk te kunnen wijden. In 1918 tot lid van de Tweede Kamer gekozen, stelt hij zich bij de volgende verkiezingen

in 1922 niet opnieuw beschikbaar. Hij neemt als Nederlandse vakbewegingsgedelegeerde deel aan de eerste Internationale Arbeidsconferentie in Washington DC in oktober 1919. Hier krijgt de Internationale Arbeids Organisatie (IAO), eerder dat jaar als onderdeel van de Volkenbond opgericht tijdens de vredesconferentie in Parijs, nader vorm en worden de eerste IAO-conventies aangenomen. Hoewel Oudegeest er hardnekkig voor strijdt, om voor Nederland de permanente vakbondsafgevaardigde te worden, beslist het Permanente Hof van Justitie in 1921 dat het NVV en de confessionele vakorganisaties om en om een gedelegeerde mogen sturen. Oudegeest wordt gekozen tot vice-voorzitter van de Raad van Beheer. Hoewel hij zijn antifascisme niet onder stoelen of banken steekt, mislukken de pogingen van de Italiaanse vertegenwoordigers om hem uit zijn functie te verwijderen. Door zijn werk voor het IVV en zijn lidmaatschap van de IAO raakt Oudegeest in Nederland wat uit zicht, al publiceert hij wel in *De Socialistische Gids* (1916-1930) over de internationale vakorganisatie. Bovendien schrijft hij in deze jaren zijn grote historische werk *De geschiedenis der zelfstandige vakbeweging in Nederland* (Amsterdam 1926, 1932). Het was bedoeld als gedenkboek bij het twintigjarig bestaan van het NVV.

In 1927 heeft de SDAP ter opvolging van Vliegen een nieuwe voorzitter nodig. De keus valt op Oudegeest. Hij bekleedt het voorzitterschap van 1927 tot 1934. De machtsovername door Adolf Hitler in Duitsland laat Oudegeest niet onberoerd. Hij geeft te kennen dat hij als voorzitter wil plaatsmaken voor een jongere. Verder acht hij het funest om in alle omstandigheden legaal te willen handelen. De gebeurtenissen in Duitsland hebben dit bewezen. In 1934 draagt hij het voorzitterschap over aan Koos Vorrink. In 1936 stelt hij zijn zetel in de Eerste Kamer ter beschikking die hij vanaf 1929 had ingenomen. Hij trekt hij zich terug uit het politieke leven en leeft nog veertien jaar in alle rust in Oegstgeest. Tijdens de oorlog steunt hij de illegaliteit financieel en de joodse schoonmoeder van zijn zoon duikt bij hem en zijn vrouw onder. Zij wordt echter opgespoord en komt om. In 1946 menigt Oudegeest zich nog eenmaal in een vakbondsdiscussie. Nog steeds is hij van mening dat de hoogte van het loon wordt bepaald door de machtsverhouding tussen kapitaal en arbeid. Arbeidsconflicten zijn daarbij onvermijdelijk. Op 10 oktober 1950 wordt een keelkwaal hem fataal.

Lit. & bron.: J. Oudegeest, *De geschiedenis der zelfstandige vakbeweging in Nederland* (Amsterdam 1926); F. de Jong, *Om de plaats van de arbeid* (Amsterdam 1956); S. Bloemgarten, 'Polak, Henri' in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland deel 2* (Amsterdam 1987) p. 107-112; G. Harmsen, 'Oudegeest, Jan' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland deel 7* (Amsterdam 1998) p. 160-167

Nederlandsche Vereeniging van Fabrieksarbeiders (NVvFA)

Het ontstaan en de ontwikkeling van de Nederlandsche Vereeniging van Fabrieksarbeiders (NVvFA) is nauw verbonden met de geschiedenis van de Groninger landbouwindustrie, in het bijzonder de strokarton- en aardappelmeelindustrie. Opggericht te Veendam zal de vereniging in haar eerste jaren vooral zijn werkterrein in Groningen vinden. Ondanks de late start en het moeizame begin, groeit de organisatie uit tot een van de grotere bonden in het NVV.

Poppe Corzaan's verzoek

Deel van het vraagsprek met Poppe Corzaan (25 jaar) op 10 september 1890 (Enquête 1890. Groninger Veenkoloniën)

Vraag: Is er niet een verzoek gedaan om vrijstelling van de Zondagsnachtarbeid?

Antwoord: Ja, ik heb een verzoekschrift aan de heer Scholten gesteld, waarvan ik het afschrift niet meer heb kunnen vinden, maar dat inhield: het beleefde verzoek om vrijdom van arbeid te krijgen van Zondagsavonds van zes uur tot 's Maandagsochtends zes uur. Door het langdurig werken des nachts gingen de arbeiders natuurlijk dadelijk slapen en om zes uur 's avonds moest er weder gewerkt worden zodat men gedurende de Zondag niets aan het huisgezin had, want men deed niets dan slapen en werken.

Vraag: Wat heeft de heer Scholten op het verzoek geantwoord?

Antwoord: Ik heb het advies geschreven op verzoek van enkele werklieden. Ik had geen bezwaar om het adres te schrijven omdat het billijk was. Het werd door 65 arbeiders ondertekend. Het rekest werd opgezonden en wij kregen een antwoord. De opzichter Jongman zei dat ons verzoek vooralsnog niet ingewilligd kon worden omdat er te veel werk was. De heer Scholten had onlangs zelfs nog f 600,- schadevergoeding moeten betalen voor te late oplevering van papier. Later als de nieuwe papiermachine in werking zou zijn, zou men bovendien nog wel een dag in de week behalve de Zondag vrij kunnen geven. Ik vermoed dat dit doelde op overproductie. De opzichter Jongman verzocht nogmaals de ondertekenaars door hun handtekening te verklaren wie al dan niet met dit antwoord van de heer Scholten genoegen namen. Ik heb toen een tweede stuk opgesteld. Dit stuk werd getekend door 45 arbeiders. Ik heb in dit tweede stuk geschreven dat het ons onbegrijpelijk voorkwam dat de heer Scholten f 600,- schadevergoeding had moeten betalen, daar de fabriek goed liep en er geen defect aan was. De heer Scholten wist, meenden wij, goed wat hij leveren kon. Toen dit tweede geschrift ingezonden was, liet de opzichter Jongman het in de honderd lopen. Ik geloof niet dat het stuk al aan de heer Scholten kon zijn opgezonden. De opzichter liet de beide ploegen op het kantoor komen en begon daar te donderen. Hij zei dat wie genoegen nam met de voorwaarden van de fabriek kon blijven, maar dat de anderen de poort uit moesten. Hij voegde daarbij: "Jelui worden sekuur allemaal brodeloos." Toen vielen zij allemaal.

Vraag: Dus allen namen toen genoegen met de voorwaarden van de heer Scholten?

Antwoord: Ja, maar ik kreeg mijn congé omdat ik het verzoekschrift geschreven had.

Aardappelmeel en strokarton

In het midden van de negentiende eeuw neemt de industrialisatie van Oost-Groningen een aanvang. Er is vooral sprake van een industrie die sterk verbonden is met de landbouw. Muntendam heeft de eer in 1840 de eerste aardappelmeelfabriek te zien verrijzen. Een jaar later start Scholten een fabriek in Foxhol. Door gebrek aan kapitaal kan hij zijn voornemen om een stoommachine te installeren niet uitvoeren en wordt het een rosmolen. In 1850 zijn de paarden vervangen door een stoommachine. Het produceren van aardappelmeel blijkt een winstgevende aangelegenheid. Er worden meer aardappelmeelfabrieken gevestigd en Veendam wordt het centrum van deze tak van industrie. In 1898 staan er in Veendam en buurgemeente Wildervank tezamen twaalf fabrieken voor aardappelmeel en aardappelmeelderivaten. De eerste coöperatieve aardappelmeelfabriek komt nog voor 1900 in productie. Het totaal aantal bedrijven, verspreid over Groningen en Drenthe, neemt daarna nog sterk toe. Ook de strokartonindustrie heeft zich inmiddels ontwikkeld. In Duitsland is de massaproductie op gang gekomen en Engeland kent al langer een sterke industrialisatie. In beide landen bestaat een sterke behoefte aan nieuw verpakkingsmateriaal. Karton voorziet daarin. Het is geschikt om zeer uiteenlopende producten te verpakken. Het eerste bedrijf in de provincie Groningen - Hooites en Beukema - verreeft in 1869 in Hoogezand. In Oost-Friesland (Duitsland) zijn al een zevental strokartonfabriekjes in bedrijf, die voornamelijk stro uit het Oldambt verwerken. Het is een nieuwe bron van inkomsten voor de boeren. Tot dan toe werd het stro verbrand. De omvang van de strokartonindustrie zal tot omstreeks 1900 nog met twaalf fabrieken toenemen. Oude Pekela bezit, door de ligging aan het water, gunstige vestigingsvoorwaarden en wordt met acht fabrieken het centrum van de strokartonindustrie. Aardappelen en graanstro, komen uit de streek en kunnen aangevoerd worden over water. Water dat ook nodig is voor het productieproces. Turf zorgt voor de nodige energie en komt al evenzeer uit de omgeving. De eerst gevestigde fabrieken zijn particuliere ondernemingen. De latere bedrijven zijn veelal productiecoöperaties die eigendom zijn van de boeren. Het onderling belang van landbouw en industrie raakt daardoor nog verder verweven.

Helpt U Zelfen

Het werk in de fabrieken is onveilig. Regelmatig lopen werknemers verminderingen op door het springen van een drijfriem, door ontsnappende stoom of het ontploffen van een ketel. Door gebrek aan ventilatie is er in de fabrieken een bedompte atmosfeer. Vanwege brandgevaar wordt verlichting zoveel mogelijk vermeden. De dampige en duistere ruimten verhogen de kans op ongelukken. In 1885 stort de strokartonfabriek De Aastroom te Oude Pekela na een explosie gedeeltelijk in. Alle werknemers, gewond of niet gewond, worden onmiddellijk ontslagen. De arbeidsomstandigheden bij de strokartonfabriek van W.A. Scholten in Sappemeer zijn mogelijk de slechtste in de bedrijfstak. Door een ongeluk is het dak van de hakselzolder kapotgegaan. Reparatie blijft uit en het werk gaat gewoon door in de ijzige winterse kou. Door slecht onderhoud van de fabriek komen ongelukken regelmatig voor. Stofvezels verwoesten de longen en geregeld sneuvelen armen, handen en vingers in de hakselmachines. Werklieden die een hand verliezen kunnen aan het werk blijven, maar wel tegen het halve loon. In 1887 komt aan het licht dat, in strijd met de Kinderwet van 1874, nog volop kinderen bij Scholten aan het werk zijn. "Je moet weleens van de nood een deugd maken", is de laconieke reactie van de bedrijfsleider.

Lang, misschien wel te lang, worden deze abominabele arbeidsomstandigheden door de werknemers gedoogd. De eerste werkliezenvereniging (1880) in Pekela *Helpt U Zelfen* richt zich niet tegen de patroons, maar is een onderling ziekenfonds. De bazen zien er geen gevaar in. Bij de strokartonfabrieken Albion en Union worden de werknemers zelfs verplicht om lid van het ziekenfonds te worden. Georganiseerd verzet ontstaat in 1886 met de oprichting van een afdeling van de *Sociaal Democratische Bond* (SDB) in Hoogezand-Sappemeer. Onder invloed van Domela Nieuwenhuis schiet het socialisme wortel in de Veenkoloniën. In *Recht voor Allen*, de krant die door de SDB wordt uitgegeven, worden de werknemers opgeroepen zich te organiseren en verbetering te brengen in hun omstandigheden. De propaganda mist zijn uitwerking niet. De afdeling telt in 1889 200 leden en daarnaast bestaan er de jongerenvereniging *Jongelings Eendracht* en de vrouwenvereniging *Eensgezindheid*. De SDB heeft de overtuiging dat lotsverbetering uitsluitend tot stand kan komen door revolutie; een totale maatschappelijke omwenteling. Toch steunt de bond de strijd voor verbetering van de arbeidsomstandigheden in de fabrieken. De SDB is in 1888 en 1889 betrokken bij tal van acties en stakingen.

Staking bij Scholten

De zondagsnachtdienst is uiteindelijk de druppel die de al overvolle emmer doet overlopen. Een verzoekschrift opgesteld in het najaar van 1888, door Poppe Corzaan en ondertekend door 65 werkliezen, om de zondagsnachtdienst af te schaffen, wordt door Scholten botweg afgewezen. Corzaan krijgt ontslag en de andere werkliezen laten zich intimideren. Het blijft erg onrustig in de fabriek. Als een halfjaar later een werkman op onheuse gronden wordt ontslagen, verklaren een aantal werkliezen zich solidair en leggen het werk neer. De staking die uitbreekt op 19 maart duurt zo'n vier weken. De inzet van de staking is: ongedaan maken van het ontslag, loonsverhoging van 2 cent per uur en afschaffing van de zondagsnachtdienst. Door de harde opstelling van Scholten, hij doet vanaf de eerste dag van de staking het bedrijf op slot en weigert elke bemiddeling en door gebrek aan geld gaat de staking verloren. Van de 42 stakers worden er 9 niet meer terug in dienst genomen. Het is voor de stakers een schrale troost dat de zondagsnachtdienst wordt afgeschaft en enige weken later Scholten een loonsverhoging van 1 cent per uur toestaat.

Vereeniging van Stroocartonarbeiders

De SDB stimuleert het oprichten van vakbonden. Tjerk Luitjens, een activist van het SDB in Hoogezand-Sappemeer, die meer en meer de anarchistische richting opgaat, pleit na 1890 voor het afschaffen van het grondbezit. Het privaatbezit is de bron voor alle ongelijkheid. Gemeenschappelijk grondbezit moet bereikt worden door een opstand van de arbeiders, verenigt in vakbonden. "De geheele arbeidersmassa moet zijn een vaste sterke muur, waarvan de steenen arbeiders zijn en de specie de solidariteit", is het credo van Luitjens. Deze gedachte sluit aan bij het door de SDB genomen besluit tot oprichting (1892) van het *Nationaal Arbeids-Secretariaat* (NAS). Doelstelling van het NAS is de verwezenlijking van het socialisme niet door politiek, maar door spontaan ontstane werkstakingen. Luitjens richt in 1892 in Hoogezand-Sappemeer de *Vereeniging van Stroocartonarbeiders* op. De leden vinden we voornamelijk bij de strokartonfabriek van W.A. Scholten. De vereniging voert regelmatig actie tegen loonsverlagingen waarbij demonstraties en stakingen succesvol verlopen.

Tjerk Luitjens, propagandist van het vrije socialisme getekend door Co Breman in 1903.

Nederlandsche Vereeniging van Fabrieksarbeiders

Voor het NVV zijn de fabrieksarbeiders een belangrijke nog te organiseren groep. De voornamelijk ongeschoolde fabrieksarbeiders laten zich echter moeilijk organiseren. Ze hebben geen specifiek vak, maar verrichten uiteenlopende werkzaamheden in allerlei verschillende branches. Ze vormen daardoor allerminst een homogene groep werklieden, die op basis van hun vak aanspreekbaar zijn. Bovendien brengt het lidmaatschap van de bond het risico mee ontslagen te worden. Door het ongeschoolde karakter van het werk zijn de werknemers makkelijk te vervangen. Werklozen genoeg die hun plek kunnen en willen innemen.

Roel Stenhuis, een 22-jarige strokartonarbeider uit Zuidbroek, krijgt in 1907 van het NVV de opdracht om de werklieden in de strokarton- en aardappelmeelindustrie te organiseren. In enkele plaatsen richt hij verenigingen van fabrieksarbeiders op. Op 4 augustus 1907 komt in hotel Java te Veendam een aantal fabrieksarbeiders bijeen onder leiding van Stenhuis en richten de *Nederlandsche Vereeniging van Fabrieksarbeiders* (NVvFA) op. Op de bijeenkomst zijn afgevaardigden aanwezig van reeds bestaande verenigingen uit Nieuwenschans, Oude Pekela, Veendam en de Zaanstreek. Bij oprichting telt de bond 131 uit voornoemde plaatsen en uit Winschoten en Wildervank. De Vereeniging van Stroocartonarbeiders uit Hoogezand-Sappemeer is als waarnemer aanwezig. Zij wilden zich nog eens beraden op aansluiting. Het zal bij beraden blijven, want al op 22 september richt de NVvFA – waarschijnlijk bij café Stibbe aan de Middenstraat – in Hoogezand-Sappemeer een eigen afdeling op. Simon Streuper is de initiatiefnemer. Streuper is de eerste voorzitter van de NVvFA. De afdeling Hoogezand-Sappemeer heeft in aanvang 28 leden. In 1928 wordt de zetel van de bond van Veendam naar Hoogezand-Sappemeer verplaatst.

Roelof (Roel) Stenhuis geboren op 26 maart 1885 te Zuidbroek, is het eerste kind in een gezin van tien kinderen. Zijn vader is een actief SDAP'er. Stenhuis bezoekt na de lagere school korte tijd de normaalschool, maar moet op vijftienjarige leeftijd de kost mee gaan verdienen. In 1903 verhuist hij naar Veendam en sluit zich aan bij de jeugdorganisatie van de SDAP. Stenhuis werkt als schippersknecht, opperman en fabrieksarbeider in de strokarton- en aardappelmeelindustrie. Hij werkt korte tijd voor de Rotterdamse Bestuurdersbond, in Veendam voor de SDAP-verkiezingscampagne en waagt in 1906 een poging de mijnwerkers in Limburg te organiseren. Die poging mislukt. Terug in het noorden leidt hij een staking in de metaalindustrie. Hierdoor ontstaat contact met het NVV die hem in 1907 opdracht geeft de fabrieksarbeiders tot organisatie te brengen. Al op 4 augustus van dat jaar richt hij de Nederlandsche Vereeniging van Fabrieksarbeiders (NVvFA) op. Stenhuis wordt de eerste bezoldigde van de bond, redacteur van het vakblad en later, van 1914 tot 1920,

de voorzitter. Stenhuis is voorstander van machtsvorming tegen het kapitalisme, wat een sterke band tussen vakbeweging en partij noodzakelijk maakt. Begiftigd met een redenaarstalent uit hij zich scherp zonder zijn betogen te kuisen. In het radicale klimaat kort na de Eerste Wereldoorlog wordt hij gekozen tot voorzitter van het NVV. Naast het voorzitterschap van het NVV is hij ook voorzitter van de Arbeiders Jeugd Centrale, waar hij Vorrink steunt in diens streven voor het meer zelfstandig maken van deze jeugdorganisatie en van het Instituut voor Arbeidersontwikkeling. Nadat zijn poging tot fusie van het Nationaal Arbeids-Secretariaat en Algemeen Nederlandsch Vakverbond met het NVV zijn mislukt, ijvert hij voor meer gezamenlijke machtsvorming van SDAP en NVV naar het model van de Engelse Labourparty. Het eigenmachtige en onbeheerste optreden van Stenhuis wekt echter weerstand op en in 1928 ziet hij zich genoodzaakt af te treden als voorzitter. Stenhuis is in vele opzichten 'onverzadigbaar' zowel wat het aantal politieke- en vakbondsfuncties betreft als in zijn persoonlijk leven. Het draagt bij aan zijn val in de SDAP en in het NVV. Hij wordt een 'politieke zwerver' en tussen 1929 en 1940 is hij kortere of langere tijd actief in zowat alle linkse partijen die Nederland kent. Zelfs in de CPN die eerder door hem is bestreden. Tragisch is zijn toetreden tot het Nationaal Front van de Fascist Arnold Meijer in 1940. Hij verklaart de sociaaleconomische opvattingen van het nationaalsocialisme te delen, maar de Jodenhaat te verwerpen. In 1950 wordt het contact met Stenhuis door NVvFA hersteld en in 1957 voert hij het woord bij het vijftig jarig bestaan van de bond, die hij heeft opgericht. Telt de NVvFA bij oprichting 131 leden. Bij het vijftigjarig bestaan zijn het er meer dan 40.000. In 1963 overlijdt Stenhuis op 78-jarige leeftijd.

Syndicaal of modern?

In het noorden, meer nog dan elders, is de vraag; welke tactiek gevolgd moet worden een strijdsvraag tussen de organisaties. In Hoogezand-Sappemeer kan de tegenstelling tussen de Vereeniging van Stroocartonarbeiders en de NVvFA daar model voor staan. In de beginjaren van de NVvFA wordt de strijd tegen het kapitalisme overschaduwd door de strijd tegen het anarchisme. Simon Streuper omschrijft de leden van de Stroocartonarbeidersvereniging als: "krankzinnig, onbeschoft en dom, die maar wat schreeuwden en trachten de boel in de war te schoppen." Het NVV stuurt propagandisten als Roosje Vos en Jan Oudegeest om te spreken

over de 'moderne' vakbeweging en de foute tactiek van de 'directe actie jongens'. Geen gelegenheid laten de beide organisaties onbenut om een confrontatie aan te gaan. Het gaat er niet bepaald zachtzinnig aan toe. We citeren het verslag van een bestuursvergadering van de NVvFA uit 1909: "Zooals bekend is, meende de hier bestaande cartonbewerkerenvereniging apart te moeten blijven staan en zich te moeten speenen van elke samenwerking met de andere organisaties in die zin, dat zij wel bereid zou zijn een landelijken cartonbewerkerenbond te stichten, maar dan een op een koopje. De groote macht van het kapitalisme meende zij het te kunnen overwinnen met een klein groepje en een lage contributie. Er is door ons al het mogelijke gedaan om op vriendschappelijke wijze deze vereeniging tot ons te brengen. Het bleek dat van eenige vriendschappelijke houding echter geen sprake was. Een hoop van de laagste en smeerigste verdachtmakingen, wat scheldwoorden als: doodvreter, lamstraal, wolf enz. was het enige wat wij te horen kregen. Wat een stom gebalk van eenige ezels die tegen onze argumenten niets in weten te brengen. Wat dwaze dweperij en krankzinnige betweterij zonder eenige redeneering was het wat de heeren wisten af te stooten. Onze mannen zullen krachtig strijden tegen de anarchisten enerzijds en een stuk of wat schreeuwers anderzijds. Wel strijden we liever tegen de macht van het kapitalisme, doch in Hoogezand-Sappemeer moeten we alvorens dat te kunnen, een krachtige aanval doen op vele domheden, dwaasheden en bovenal leugens en verdachtmakingen welke hier zo kwistig worden verspreid."

Staking in de aardappelmeelindustrie

In het begin van de jaren twintig in de vorige eeuw is er sprake van een economische malaise. Deze malaise treft ook de landbouwindustrie. Door Poolse concurrentie en een sterk gedaalde afzet in Engeland staat de prijs van aardappelmeel onder druk. In 1921 wordt het loon verlaagd van f 26, - naar f 21, - per week. Er is enig verzet met een staking, maar die wordt al snel opgeheven. In 1923 stellen de werkgevers de werknemers voor de keus: 25 tot 30% loonsverlaging of de omzetting van de drieploegendienst naar een tweeploegendienst met verlenging van de arbeidsdag van acht tot twaalf uur. De onderhandelingen mislukken en op 25 april wordt bij de Twee Provinciën te Stadskanaal gestaakt. Op 1 mei gaan nog eens zeven fabrieken in staking. Het aantal stakers bedraagt dan 300. De staking zal tot 19 oktober duren. De strijd is verbeterd. Bij de Twee Provinciën worden de gezinnen die in een bedrijfswoning wonen hun huis uitgezet. Stakers bij de Toekomst in Nieuwe Compagnie worden door de marechaussee mishandeld. Op ruime schaal worden onderkruipers in dienst genomen. Als na 25 weken de staking wordt opgeheven zijn er geen afspraken met de werkgevers. Desondanks is de invoering van de tweeploegendienst voorkomen en wordt het loon met een cent per uur verhoogd in plaats van een loonsverlaging.

Crisis

De wereldwijde economische crisis die in 1929 zo beeldend wordt ingeluid met de beurskrach van New York treft ook de afzetmarkt voor strokarton. Negentig procent van de Groningse karton vindt zijn afzet in Engeland. Als daar als gevolg van de economische crisis de productie keldert kan een belangrijk deel van het geproduceerde karton niet meer worden verkocht. Productiebeperking en loonsverlaging is het gevolg. In 1931 zeggen de werkgevers het collectief contract op. Zij wensen het loon met 20% te verminderen. Er valt niet over te onderhandelen. Op 30 juni 1931 wordt bij elf strokartonfabrieken het werk stilgelegd. De stakingsoproep wordt bij alle bedrijven zonder enige aarzeling opgevolgd. De eisen van de bond zijn: behoud van loon, herstel van het collectief contract en een betere vakantieregeling. Van de 1506 stakers zijn er 1326 lid van de NVvFA. De staking verloopt uiterst gedisciplineerd en zonder enige geweld. Nadat de staking tien maanden heeft geduurd slaagt een bemiddelingspoging van SDAP gedeputeerde A. van Geuns en de voorzitter van de Kamer van Koophandel Mr. J. Wilkens en kan de staking worden beëindigd. De loonsverlaging wordt tot 5% beperkt.

Lit. & bron.: K. de Jonge (red.), *Herinneringsnummer De Fabrieksarbeider* (Amsterdam 1932); K. de Jonge, L. Ebeling en V. v.d. Berg, *Vijftig jaren. NVvFA - ABC* (Amsterdam 1957); M. Dendermonde, *Hoe wij het rooiden. De veenkoloniale aardappelboer en zijn industrie* (Veendam 1979); J. Giele, *Arbeidersleven in Nederland 1850 - 1914* (Nijmegen 1979); T. van Dijk e.a., *Uut stro zet. Honderd jaar strokarton in de Groninger Veenkoloniën* (Veendam 1985); P. Hoekman, 'Stenhuis, Roelof' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* (Amsterdam 1986) Deel 1; M.J.E. Blauw, *Goed op koers. 125 jaar economische ontwikkeling in de Veenkoloniën en Oostelijk Groningen* (Veendam 1987); W. Wennekes, *De aartsvaders. Grondleggers van het Nederlandse bedrijfsleven* (Amsterdam 1993); M. Stege, *Welvaart kwam waar armoede was* (Amsterdam 1995)

Nederlandse Vereniging van Glas- en Aardewerkers (NVvGA)

Glas- en aardewerk zijn sinds mensenheugenis ambachtelijke producten. Vrijwel elke plaats heeft wel een pottenbakkerij gehad die zijn waren fabriceerde voor de lokale markt al waren er ook die exporteerden. De glas- en aardewerkfabricage wordt al vroeg 'geïndustrialiseerd'. Vooral Regout in Maastricht is bekend en berucht geworden vanwege de abominabele arbeidsomstandigheden. De uitbuiting van de glas- en aardewerkers elders in het land doet daar echter niet veel voor onder.

Aardewerk maakt in de zeventiende en achttiende eeuw Delft wereldberoemd. Het succes komt voort uit productieverbeteringen. Het gebruik van een nieuwe grondstof - mergel, uit Engeland en Doornik, gemengd met vaderlandse klei - nieuwe werktuigen voor glazuren en bakken en nieuwe decoratietechnieken brengen het aardewerk, waaronder het 'Delfts blauw', in een duurder en luxer marktsegment. In het tweede kwart van de achttiende eeuw verliest het Delfts aardewerk aan betekenis door de concurrentie van Saksisch-, Frans- en vooral Engels porselein. Het Engelse porselein is goedkoper en harder, dus duurzamer dan het fraaie, maar broze Delfts aardewerk. Zijn er in de bloeiperiode van de aardewerkindustrie (ca.1650 - ca. 1760) een dertigtal plateelbakkerijen; in 1800 zijn dat er nog maar tien en in 1854 nog slechts één; de ook nu nog bestaande 'De Porceleyne Fles'. In tijden dat De Porceleyne Fles een voorspoedige ontwikkeling doormaakt, behoren de lonen tot de hoogste in Delft. In jaren van economische crisis worden de lonen verlaagd tot het laagste niveau. Het arbeidsintensieve karakter van de productie speelt daarin een grote rol. In 1922 bijvoorbeeld zijn de loonkosten 66% van de totale kosten. In 1890 worden voor de werknemers bij het bedrijf een ziekgeld en een pensioenvoorziening ingevoerd met zeggenschap van de werknemers zelf. Het best betaald worden de schilders die ook qua werktijden een voorkeurspositie hebben. Al in 1902 kennen zij een werkdag van acht uur, terwijl de andere personeelsleden tien uur per dag moeten werken.

Verhoor van Dr. B. Carstens

Op 28 januari 1887 wordt de geneeskundige Dr. B. Carstens, adjunct-inspecteur van het geneeskundig Staatstoezicht in de provincies Zuid-Holland en Zeeland, door de Parlementaire Enquêtecommissie verhoord. In dit verhoor komen ook de omstandigheden in de glasindustrie te Leerdam aan bod, nadat uitvoerig over de vlasindustrie is gesproken. Kennelijk zijn de omstandigheden in de vlasindustrie de heren van de Enquêtecommissie niet meegevallen hetgeen tot uiting komt in hun vraag: "Wij hebben thans de donkere kanten bekeken. Hebt gij ook iets goeds te vertellen van de provincie? Dat zal er toch ook wel zijn?" Het antwoord en het vervolg van het gesprek laten we verder voor zichzelf spreken.

"Natuurlijk, ik heb mijn aandacht gevestigd op de glasfabricage. Aan die glasfabricage zijn ook wel gebreken verbonden, maar in den laatste tijd is er toch vrij wat verbeterd. De glasfabriek van Mijnsen en Co. te Leerdam is een zwart-glasfabriek en die van de heeren Nieuwenhuizen en Mijnsen is er een van wit-glasfabricage. In die zwart-glasfabriek nu zijn nog enkele koelovens, waar het uithalen nog op de ouderwetse manier geschiedt. De heeren zullen allen weten, dat het groote bezwaar bij die glasfabricage is, is dat jongens gebruikt worden om de heete flesschen uit die koelovens te halen. Op de fabriek van Jeekel en Co. bestaat dat nog, maar langzamerhand worden meer koelovens daargesteld en wordt het beter, maar toch is het een feit dat jongens in een zogenaamde koeloven moeten kruipen, waar de temperatuur ver over de 100 graden is. Zij krijgen dan zoogenaamde wanten aan, om de flesschen te kunnen aanpakken, maar die gevallen hebben zich voorgedaan, dat de hooge temperatuur zoo op de jongens werkte, dat zij bewusteloos werden, uit den oven moesten worden gehaald en eenigen tijd moesten liggen om tot zichzelf te komen.

Dat is te Leerdam?

Ja, maar bij Mijnsen en Co. heeft men verbetering aangebracht en meer koelovens gemaakt, maar toch heb ik er een gezien, waar nog jongens inkruipen. In de wit-glasfabriek van Nieuwenhuizen en Mijnsen echter heeft men een toestel aangebracht, waardoor dit niet meer noodig en het bezwaar opgeheven is. De flesschen zijn eenvoudig in ijzeren laden gebracht, die machinaal boven de ovens worden bewogen, en geleidelijk wordt het glas afgekoeld, en dan staat er een meisje, die de flesschen er afneemt. Ik moet hierbij doen opmerken, dat die firma Nieuwenhuizen en Mijnsen voor hare werklieden nogal veel doet. Zij hebben o.a. een ziekenfonds opgericht voor hunne werklieden en ze verzekert tegen invaliditeit. Ook hebben zij het plan, om tegemoet te komen aan het bezwaar van die koelovens waarvan ik zoo even sprak. In die glasfabrieken, en vooral in de witglasfabrieken, wordt nog ander ongezond werk verricht. Zoo zijn daar menschen bezig om arsenik met mangaanoxide en kobalt te vermengen. Daar hier ook soda gebruikt wordt, kan dat werk niet anders dan zeer nadeelig voor de gezondheid

zijn. Ik heb werklieden dikwijls aangeraden om bij dat werk respirators te gebruiken; maar ik heb ze er niet toe kunnen krijgen, omdat men nog niet overtuigd van het nadeel is.

Gij hebt gezegd dat de jongens in die heete ovens gaan; geschiedt dit omdat de opening voor volwassenen te klein is?

Ja.

En zijn het zeer kleine jongens?

Ik denk van 13 jaar.

Moeten zij er lang achtereen inblijven?

Zoolang als zij het kunnen uthouden. De flesschen liggen achter in de oven, ik denk op 1½ meter van de opening; zij moeten de flesschen dus naar zich toehalen. Als zij er dan uitkomen, worden zij door een ander afgelost.

Als ik het dus goed begrijp, heeft men daarvoor ook eene ploeg van jongens?

Ja. Het zijn dezelfde jongens, die ook bij de glasindustrie worden gebruikt.

Worden de jongens, behalve voor het halen der voorwerpen uit de koelovens, ook gebruikt bij het blazen van glas?

Wel bij dat bedrijf, maar zij blazen zelf niet. Bij de glasfabricage staat aan iedere pot een ploeg van vier man, namelijk een sapper, een aanbrenger, een vormer en een jongen die het glas wegdraagt. Die jongens, die het voorwerp gloeiend wegdragen en het aan eene staaf hebben om het in den oven te zetten, worden gewoonlijk ook gebruikt voor de koelovens.

Weet gij ook of er dag en nacht gewerkt wordt?

Hoofdzakelijk des nachts. Zondagsnachts begint het om 12 uren en gaat de heele week door. Iedere keer later. Zodat zij des Zaterdagmiddags gereed zijn, om tot Zondagnacht rust te hebben.

Dus bij dat nachtwerk worden ook die jongens gebruikt?

Die jongens moeten er altijd bij zijn."

Staking onder glasblazers

In 1904 gaan de glasfabrikanten in Zuid-Holland over tot een loonsverlaging. Na een mislukte onderhandeling besluiten de Nederlandsche Glasblazersbond, die afdelingen kent in Schiedam en Vlaardingen, Patrimonium en het RKWV de strijd gezamenlijk aan te binden. Er wordt gestaakt in Schiedam, Vlaardingen, Delft, Leerdam, Capelle a/d IJssel, Nieuwekerk a/d IJssel en Zwijndrecht. De eendracht tussen de drie organisaties is echter van korte duur. Ieder voor zich organiseert een inzameling van steungelden - een stakingskas is nog niet voorhanden - uitsluitend voor de eigen leden en dat geeft genoeg aanleiding tot onderling wantrouwen. Na enige weken krijgt het gezonde verstand echter de overhand en de samenwerking wordt hersteld, maar het wantrouwen is gezaaid. Na drie maanden van strijd verloopt de staking en gaan de glasblazers weer aan het werk onder aanvaarding van een bemiddelingsvoorstel. De staking is weliswaar niet erg succesvol, maar het haalt de glasblazers wel uit hun doffe berusting en is aanleiding tot verdere organisatie.

Servaas Baart die de wel zeer katholieke voornamen *Servatius Protatius* meekrijgt, is geboren op 8 juni 1871 te Maastricht. Zijn vader, die als aardewerker werkzaam is bij Regout, overlijdt aan tuberculose als Servaas vier jaar oud is. Op twaalfjarige leeftijd komt hij zelf ook 'op de Regout' waar zijn twee broers al werken. De kinderen Baart onderhouden gezamenlijk hun moeder, maar als Servaas zestien jaar oud is komt hij daar alleen voor te staan. Hij leert zich dan het kappersvak aan en begint in zijn vrije tijd een kapperszaakje om zijn te karige loon aan te vullen. Van zijn klanten, waarmee hij over meer praat dan het weer, hoort hij hoe het op de andere fabrieken toegaat en verneemt hij hun grieven tegen de arbeidsomstandigheden. Via Willem Vliegen, de latere SDAP-coryfee, raakt hij betrokken bij de Sociaal-Democratische Bond waar hij zich in 1891 bij aansluit. Baart richt in 1892, samen met zes andere aardewerkers, de vereniging *Loon naar Werk* op, een van de eerste vakorganisaties onder de fabrieksarbeiders en de oudste in Maastricht. Spoedig daarop komen ook de glasblazers en -slijpers in Maastricht tot organisatie. Na het vertrek van de socialistische voorlieden: Vliegen en Pieters, is het te danken aan Baart dat de beweging te Maastricht niet ten ondergaat. In 1899 is hij ook voorzitter van de SDAP te Maastricht. Deze openlijke betekenis tot het socialisme kost hem zijn baan bij Regout en samen met zijn gezin moet hij zien te leven van de inkomsten uit zijn kapperszaakje. Een jaar later wordt hij administrateur van de zojuist opgerichte coöperatie *Het Volksbelang*. Onder leiding van Baart komt deze coöperatie tot bloei.

Als op 5 mei 1907 te Delft de *Nederlandsche Vereeniging van Glas- en Aardewerkers (NVvGA)* wordt opgericht wordt Baart daarvan de eerste en voorlopig enige bezoldigde bestuurder. Hij verhuist met zijn gezin naar Delft. Onder zijn zakelijke leiding groeit de vereniging uit tot een zeer actieve en financieel gezonde organisatie. Geleidelijk aan verschuiven Baart's activiteiten van vakbeweging naar gemeentepolitiek. Hij is al tien jaar raadslid voor de SDAP als hij in 1921 tot eerste SDAP-wethouder in Delft wordt gekozen. Hij beheert de portefeuille *Openbare Werken en Volkshuisvesting*. Vijf jaar lang combineert hij zijn werkzaamheden van vakbondsbestuurder met die van wethouder.

Nadat in 1926 de NVvGA is gefuseerd met de Nederlandsche Vereeniging van Fabrieksarbeiders (NVvFA) treedt hij als bestuurder af. Baart's grote verdienste als wethouder ligt op het gebied van de volkshuisvesting. In 1923 richt hij daartoe de gemeentelijke woningstichting Centraal Wonen op. Gedurende de jaren twintig worden te Delft grote complexen arbeiderswoningen gebouwd.

Nederlandsche Vereeniging van Glas- en Aardewerkers (NVvGA)

Er bestaan slechts enkele plaatselijke verenigingen van glas- en aardewerkers op het moment dat het nog maar één jaar oude NVV een oproep doet om een landelijke vereniging te stichten voor glas-, aardewerkers en steenbakkers. Op 3 maart 1907 wordt een start gemaakt met 384 leden, waarvan een belangrijk deel werkt in de Maastrichtse aardewerkindustrie. Naast Maastricht zijn er bij de aanvang nog afdelingen in Delft, Schiedam en Vlaardingen. De NVvGA is gedurende haar bestaan bij een aantal kleine en grote stakingen betrokken, onder meer de staking in 1912 voor het afschaffen van de nachtarbeid door flessenmakers en de staking in 1918 die wel een half jaar duurt aan de glasfabriek van A.J. Bakker te Nieuw-Buinen. In de kern gaat het bij deze staking om het recht van organisatie. Om de staking vol te houden werkt een grote groep stakers gedurende drie maanden in Duitsland. De staking wordt een volledige overwinning voor de werknemers.

Kinderarbeid

“Wat zich bij de glasbewerkers in Maastricht heeft voorgedaan, is elders nog niet voorgekomen. De armoede dwingt de ouders om de kinderen naar de fabriek te zenden. Maar als de ouders door de ellende van die arbeid daartegenop zien, dan krijgen zij ontslag. De geestelijken der omringende dorpen doen hun best de kinderen naar Maastricht te zenden. Zij worden ondergebracht bij de fabriek en zien in drie maanden hun ouders niet. Bij troepjes ontvluchten zij de werkplaats. De cel staat tegenover de fabriek. Om het vluchten onmogelijk te maken is een tunnel gemaakt van de slaapgelegenheid naar de fabriek. Zondags worden de kinderen onder geleide van en naar de kerk gebracht, maar dan gaan ze weer door de tunnel naar de fabriek.” Uit de rede van Servaas Baart op het oprichtingscongres van de Nederlandsche Vereeniging van Glas en Aardewerkers te Delft op 7 juni 1907.

De achturedag

Sinds 1910 wordt er door de werknemers in de glasindustrie aangedrongen op het afschaffen van nachtarbeid en het invoeren van een 48-urige werkweek. Als wederom in 1912 de onderhandelingen mislukken breken er stakingen uit in Delft, Leerdam en Vlaardingen, enige tijd later gevolgd door stakingen bij de glasfabrieken ‘De Schie’ en ‘Deventer & Co. te Schiedam. Op de achtergrond speelt mee in dit conflict het voornemen tot mechanisatie van de flessenfabricage. De werknemers vrezen vermindering van werk en dus werkloosheid. Tegen deze dreiging wordt verkorting van de werkweek gezien als een wapen ter verdediging. Na ongeveer twee maanden biedt een arbitragecommissie haar diensten aan. De bemiddeling is succesvol waardoor de staking kan worden opgeheven. Het bemiddelingsvoorstel houdt in dat bij een drietal fabrieken proef wordt gedraaid met een werkweek zonder nachtarbeid. Het eindresultaat van de proef is dat met name bij de flessenfabricage nachtarbeid noodzakelijk is die wordt dan ook weer bij de proefbedrijven ingevoerd. De conclusie wordt door de NVvGA aangevochten. In een door haar uitgebrachte brochure wordt de conclusie dat de nachtarbeid niet kan worden afgeschaft geheel onjuist genoemd. Even dreigt het tot een nieuwe staking te komen, maar het tijdstip is niet gunstig. De machinale fabricage heeft zojuist zijn intrede gedaan. Het conflict heeft voor enkele stakers te Schiedam nog een merkwaardig staartje. Zij worden niet toegelaten op de kieslijst als kandidaat voor de gemeenteraad. Om je verkiesbaar te kunnen stellen moet er een ononderbroken dienstverband van 13 maanden zijn en staken is tenslotte niet werken en telt niet mee. De SDAP doet vergeefs een beroep op het gemeentebestuur voor dispensatie.

Fusie

De NVvGA groeit geleidelijk, maar is door haar beperkte arbeidsterrein gedoemd een kleine organisatie te blijven. Daar komt bij dat ze er niet in slaagt om op een van haar werkterreinen, de steenbakkerijen, aanhang te verwerven. Ten tijde van de Eerste Wereldoorlog gaat veel afzetgebied voor de glas- en aardewerkindustrie verloren. De productie wordt ingekrompen en die van enkele fabrieken zelfs geheel gestopt. Na de oorlog heerst er onder de glas- en aardewerkers een grote werkloosheid die nog wordt vergroot door mechanisatie. De vermindering van werkgelegenheid werkt door in het ledental. Zijn er in 1920 nog ruim 2.700 leden in 1926 telt de organisatie niet meer dan 1.770 leden en dat is te weinig voor een zelfstandig voortbestaan. Bovendien is sinds 1917 de Nederlandsche Vereeniging van Fabrieksarbeiders (NVvFA) – evenals de NVvGA een organisatie die in 1907 op initiatief van het NVV tot stand is gekomen – aan de slag gegaan om de steenbakkers te organiseren. Twee organisaties binnen één vakcentrale die zich bezighouden met de glas- en aardewerkers is

niet zo effectief, zodat in 1926 wordt besloten te fuseren en verder te gaan onder de naam van Nederlandse Vereeniging van Fabrieksarbeiders.

Gouda's glorie

Het Goudse plateel is tientallen jaren een huishoudelijk begrip. Eerst alleen een sober seriematig product, maar later wordt ook fraai gedecoreerd serviesgoed afgeleverd. De belangrijkste producent is de Koninklijke Plateelbakkerij Zuid-Holland. De Koninklijke slaagt erin de Crisisjaren en de Tweede Wereldoorlog te overleven, maar gaat in de 'moderne tijd' ten onder. In 1965 sluit de Koninklijke Plateel de deuren. Het Goudse plateel is nu een collectors item. Er bestaat een goede nagedachtenis aan het product, maar ten aanzien van de arbeidsomstandigheden is dat minder het geval. In 1928 doen de Nederlandsche Vereeniging van Fabrieksarbeiders en de Nederlandsche R.K. Fabrieksarbeidersbond 'St. Willibrordus' voorstellen om een cao aan te gaan voor de Goudse aardewerkindustrie. De voorstellen worden per kerende post door de fabrikanten afgewezen. Niet alleen nieuwe voorstellen vinden geen genade bij de aardewerkfabrikanten, maar ook het gebruik om 25% van de volwassenen en 50% van de jeugdigen beneden het normale loon te betalen wensen ze te handhaven. Een conflict is onvermijdelijk en op 23 augustus gaan 125 werknemers van de Koninklijke Plateelbakkerij Zuid-Holland in staking. De keus om alleen bij de Koninklijke in staking te gaan is een bewuste strategie van de werknemers. Als de staking twee maanden voortduurt en enkele bemiddelingspogingen zijn mislukt besluiten de fabrikanten de productie van de Koninklijke over te nemen, met als gevolg dat de staking op 15 oktober wordt uitgebreid en ook de werknemers bij Goedewagens, Regina en Zenith in staking gaan. De staking die een half jaar duurt kan met een overwinning van de werknemers worden afgesloten. De lonen en andere arbeidsvoorwaarden worden in een cao geregeld. Er gaat een minimumloon gelden en tariefwerk wordt voortaan met 15% beloond. De gehate betaling beneden het normale loon wordt afgeschaft en mede vanwege de tariefwerkafpraak stijgen de lonen gemiddeld met zo'n f 3,- per week. Bij de staking zijn in totaal zo'n 300 werknemers betrokken. Gedurende de gehele periode die de staking duurt blijft de stemming onder de stakers uitstekend.

Lit. & bron.: *Herdenking*. Uitgegeven bij het 40-jarig bestaan der Nederlandse Vereniging van Fabrieksarbeiders(sters) (Amsterdam 1947); B. Kedde, *De opkomst van de arbeidersbeweging in Schiedam* (Schiedam 1956); K. de Jonge, L. Ebeling, V. v.d. Berg, *Vijftig jaren NVvFA-ABC* (Amsterdam 1957); G. Harmsen en B. Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid* (Nijmegen 1975); J. Giele, *Een kwaad leven* (Nijmegen 1981) Deel 3; C. Cillekens, 'Baart, Servatius Protatius' in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* (Amsterdam 1986) Deel 1; B.D. Verbrugge, 'Aardewerkfabriek De Porceleyne Fles' in: J.W.L. Hilkhuijsen e.a., *De Stad Delft. Cultuur en maatschappij van 1813 tot 1914* (Delft 1992);

Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV)

1891 is voor de confessionele arbeidersbeweging een beduidend jaar. De encycliek *Rerum Novarum* (nieuwe zaken of een omwenteling) stimuleert een eigen christelijke arbeidersbeweging, terwijl in dat jaar voor de eerste maal een Christelijk-Sociaal Congres wordt georganiseerd. Onbedoeld maakt het congres een einde aan het ideaal van Klaas Kater, oprichter en voorman van Patrimonium, van een gezamenlijke organisatie van de arbeid waarin werkgevers en werknemers harmonieus samen optrekken. Op 20 november 1894 ziet de eerste christelijke vakorganisatie, de Nederlandsche Vereeniging van Christelijke Kantoor- en Handelsbedienden het licht. Twee jaar later komt de Christelijke Katoenbewerdersbond Unitas tot stand. De Spoorwegstakingen van 1903 versterken de drang om vakorganisaties onder christelijk banier op te richten. Vele kerkelijke getrouwen keren zich af van socialistische vakbonden. Het stimuleert de groei van zowel rooms-katholieke, als protestants-christelijke organisaties.

De onrust die bestaat na afloop van de tweede Spoorwegstaking is aanleiding tot onenigheid. De gereformeerde predikant J.C. Sikkel vraagt zich af of het wel christelijk is om arbeiders te organiseren. Zet men arbeiders zo niet op tegen de werkgevers en trapt men daarmee niet in de valkuil van de klassenstrijd? Het is dominee A.S. Talma, die de laatste aanzet geeft voor het oprichten van een zelfstandige christelijke vakbeweging. Hij pleit voor een organisatie die zorgt voor de economische belangen van de arbeiders. Volgens Talma mag de arbeider niet worden gezien als een object dat dient tot winstvergroting, maar als een schepsel van God in zijn waarde moet worden gelaten. Op zijn voorstel wordt binnen Patrimonium het Christelijk Arbeidssecretariaat (CAS) opgericht, met als doel het oprichten van vakbonden. Op initiatief van het CAS ontstaan op verschillende plaatsen in het land nieuwe christelijke bonden. Wellicht de bekendste is de Christelijke Metaalbewerdersbond (CMB) opgericht in 1901.

Sybrandus (Syb) Talma is geboren te Angeren op 17 februari 1864. Hij is de zoon van Duifje Hekelaar en Alijdus Warmoldus Lambertus Talma, Nederlands-Hervormd predikant. Hij bezoekt de Latijnse School te Zutphen en Dordrecht en vervolgens het Erasmus-gymnasium te Rotterdam. In Utrecht studeert hij theologie en is actief in verschillende studentenverenigingen. Hij woont colleges bij van prof. mr. J. d'Aulnis de Bourouill over 'het hedendaagse socialisme'. De ethische theoloog Prof. dr. J.J.P. Valetton Jr. heeft de nodige invloed op zijn theologische vorming. Na zijn studie wordt hij achtereenvolgens beroepen als Nederlands-Hervormd predikant in Heinenoord (1888), Vlissingen (1891) en Arnhem (1895). In 1888 trouwt hij met Margaretha van Schaardenburg met wie hij vier dochters en twee zoons krijgt. In 1901 wordt Talma voor het district Tietjerksteradeel als Anti-Revolutionair-kandidaat gekozen tot lid van de Tweede Kamer na een eerste stemming tegenover de socialist mr. P.J. Troelstra. In de jaren 1908-1913 is hij minister van Handel, Nijverheid en Landbouw. In 1914 keert hij terug naar zijn beroep van predikant en wordt beroepen in Bennebroek, waar hij in 1916 overlijdt.

Talma in Heinenoord geconfronteerd met de slechte omstandigheden waarin de werklieden moeten leven zoekt naar mogelijkheden om dat te verbeteren. De ideeën van de Engelse predikant en 'Christian Socialist' F.D. Maurice (1805-1872), over eigendom en bezit, het rentmeesterschap, ontwikkeling van arbeiders en coöperatie voor arbeiders, spreken hem aan. In Vlissingen komt Talma in aanraking met de sociale omstandigheden van de metaalbewerders van scheepswerf De Schelde, met als gevolg dat hij zich aansluit bij Patrimonium als buitengewoon lid. In november 1891 is hij aanwezig op het Christelijk Sociaal Congres. Deelneming vereist instemming met een aantal artikelen van het program van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP). Hij neemt er kennis van, leest de toelichting geschreven door Abraham Kuyper en is gewonnen voor de ARP en Kuypers sociale ideeën. Voor een ethisch predikant is deze keuze gelet op het theologisch verschil nogal verrassend. Op aandrang van Talma wordt door Patrimonium in Vlissingen een plaatselijke vereniging van metaalbewerders opgericht. Op de ledenvergadering van 13 oktober 1893 wordt vastgelegd;

“vakvereniging is een vereniging van ambachtslieden van een zeker vak, die zich vereenigen, teneinde hun vak te leeren beoefenen, te bestudeeren en daardoor hun maatschappelijke positie te verbeteren. Uitgangspunt is studie en het goed vak leren en daardoor de maatschappelijke positie verbeteren.”

De vakverenigingen, zo wordt verder vastgesteld, kunnen optreden als kiesverenigingen voor de Kamers van Arbeid. Talma laat daar nog aan toevoegen: den arbeid nader zullen regelen en arbeidscontracten bepalen. Door Talma's benoeming in 1894 tot lid van de commissie van advies van het landelijk verbond van Patrimonium, zijn toetreden in 1898 tot de redactie van het blad Patrimonium en het eindredacteurschap van het blad in 1900 krijgt Talma steeds meer invloed op de meningsvorming binnen Patrimonium, wat onder meer tot uiting komt in het verbondsstandpunt over coöperatie, vakvereniging en werkstaking. In Arnhem krijgt de alcoholbestrijding zijn grote aandacht, maar ook de hulp aan daklozen en prostituées. Hij is een veel gevraagd spreker waardoor hij de sociale meningsvorming ook buiten de arbeiderskring beïnvloed. Tot 1897 wil Patrimonium niets weten van coöperatie. Een krachtig pleidooi van Talma doet het standpunt veranderen, coöperatie is in zijn ogen een middel om de positie van de werklieden te verbeteren. Hij meent ook dat Patrimonium vakorganisaties moet oprichten. Aansluiting bij de bestaande (neutrale of socialistische) vakverenigingen van christelijke werklieden wil hij niet. De christelijke vakbonden zouden zich in een nationale raad confederatief kunnen verbinden. Deze gedachte is tegengesteld aan die van Kuyper, die voor elk vak één bond voorstaat voor de materiële vakbelangen. Voor de zedelijke belangen waar de godsdienst bij betrokken is, zou Patrimonium kunnen dienen. Talma meent dat er meer duidelijkheid moet komen bij werkstaking. Al tijdens het Christelijk Sociaal Congres in 1891 is werkstaking als mogelijkheid geaccepteerd, zij het als handhaving van het eigen recht en geen krenking van dat van anderen, terwijl het slechts als laatste middel zou mogen dienen, nadat elk minnelijk overleg is mislukt. In een aantal artikelen uit 1902 in Patrimonium, later gebundeld in de brochure De vrijheid van den arbeidende stand, stelt Talma dat de arbeiders en de patroons als vrije contractanten tegenover elkaar staan. Met de in de Bijbel gestelde gehoorzaamheid van de dienstknechten, wordt naar zijn mening niet gedoeld op de vrije arbeider, maar op slaven. Dus sluit de bedoelde bijbel-tekst werkstaking voor vrije arbeiders niet uit. Integendeel staking kan plicht zijn waar het de enige weg is tot handhaving van het recht op behoorlijke levensvoorwaarden. Maar een staking kan ook onrechtmatig zijn en de spoorwegstakingen van 1903 zijn dat naar zijn mening.

‘Met die staking verbraken de arbeiders ontijdig hun contract en - voor een deel van hen - handelden zij door de staking in strijd met een afgelegde eed, terwijl zij tegenover het publiek met geen enkel woord hun contractbreuk rechtvaardigden, noch verklaarden waarom zij zich niet langer aan hun eed gebonden achtten.’

Verbetering van de arbeidsvoorwaarden van het spoorwegpersoneel acht hij dringend nodig. Hij maakt deel uit van de Spoorweg-enquêtecommissie. Talma brengt in 1900 samen met J. Huizinga een rapport uit omtrent een door Patrimonium op te richten Christelijk Arbeidssecretariaat (CAS). De bedoeling is om de oprichting van christelijke vakbonden te bevorderen en deze tot samenwerking te brengen om een gemeenschappelijk optreden te vergemakkelijken bij werkstaking, werkloosheid en het verkrijgen van verbeteringen. Het CAS zal, volgens Talma, leiding en voorlichting kunnen geven waardoor wordt voorkomen dat de houding bij staking weifelend is en zo, geheel onverdiend, de indruk maken onoprecht te zijn. Het CAS is in feite de voorloper van het CNV. Ook als minister heeft Talma door zijn verzekeringswetten (Ziektewet, Invaliditeits- en Ouderdomswet) de herziening van de Arbeidswet en de beschermende wetsbepalingen inzake de werkzaamheden van bakkers, landarbeiders, steenhouwers en stuwadoors het nodige bijgedragen in het belang van de werklieden in ons land. De staking in de Twentse textielindustrie is aanleiding om de christelijke vakorganisaties te bundelen, wat op 24 juli 1908 leidt tot de oprichting van een christelijk vakverbond. Maar daarna valt het stil, vanwege de vraag of rooms-katholieke en protestantse arbeiders wel in één en dezelfde organisatie verenigd kunnen zijn. Vooral voor de interconfessionele organisatie Unitas is dat een cruciale vraag. De rooms-katholieke bestuursleden van Unitas steunen, tegen de uitdrukkelijke wens van de bisschoppen in, de oprichting van het Christelijke Nationaal Vakverbond (CNV). In Arnhem, onder leiding van de Twentse textielarbeider Herman Verveld, vindt op 13 mei 1909 het oprichtingscongres plaats. Er wordt besloten tot een overkoepelende organisatie voor de bonden van textielarbeiders, mijnwerkers en kantoor en handelsbedienden, met gezamenlijk 6452 leden. Op 1 juni start het CNV zijn werkzaamheden met een bestuur bestaande uit vier protestanten en drie rooms-katholieken.

Klaas Kruithof, geboren op 27 oktober 1875, groeit op in Kampen als tweede kind in een orthodox-protestants gezin met elf kinderen. Vader Hendrik Kruithof is touwslager en sigarenmaker en moeder Johanna Wilhelmina Schouten tabaksbewerkster. Al tijdens zijn lagereschooltijd leert hij als hulpje van zijn thuiswerkende vader de eerste beginselen van het sigaren maken. Op elfjarige leeftijd - bij controle moet hij voorwenden twaalf te zijn - begint hij in een fabriek, met een loon van f 1,75 per week en een handvol sigaren, als stripjongen. Tot na zijn benoeming in 1912 tot secretaris-penningmeester van het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV) zal hij het vak van sigarenmaker uit blijven oefenen. Zijn beperkte schoolopleiding, die hij als een groot gemis ervaart, vult hij aan met avondcursussen. Na zijn verhuizing naar Utrecht in 1897 raakt Kruithof betrokken bij het gereformeerde organisatieleven. Hij sluit zich aan bij de plaatselijke afdeling van sigarenmakers van Patrimonium. Toetreding tot de Nederlandse Internationale Sigarenmakers en Tabaksbewerkers Bond (NISTB) is voor deze streng gereformeerde anti-socialist ondenkbaar. Hij wordt secretaris van de afdeling en actief in de Antirevolutionaire Kiesvereniging, het zondagsschoolwerk

en de Gereformeerde Jongelingsvereniging. Uit vrees voor levensbeschouwelijke verwatering verzet hij zich in 1899 aanvankelijk tegen de vorming van de zelfstandige (van Patrimonium onafhankelijke) landelijke Christelijke Bond van Sigarenmakers en Tabaksbewerkers (CBST). In 1910 aanvaardt hij evenwel het voorzitterschap van deze bond. Dezelfde vrees is ook de achtergrond van zijn aanvankelijke reserve ten aanzien van het interconfessionele karakter van het CNV. In 1908 treedt Kruithof in dienst bij een broer die in Maassluis een eigen sigarenfabriek is begonnen. Als er onenigheid ontstaat over zijn frequente afwezigheid in verband met zijn vakbondswerk begint hij voor zichzelf. In 1912 is Kruithof als 'eigenwerker' met een tabakswinkel als enige kandidaat in staat en bereid om als administratieve kracht met een halve weektaak bij het CNV in dienst te treden. Hij is de eerste bezoldigde van het destijds te Rotterdam gevestigde vakverbond. Nog in hetzelfde jaar wordt hij gekozen tot secretaris-penningmeester, naast voorzitter H. Diemer. In 1913 is het CNV financieel in staat hem een volledig dienstverband aan te bieden. In 1916 volgt hij Diemer, die werkgever is geworden, op als voorzitter. Herman Amelink neemt de plaats van secretaris-penningmeester in. Kruithof doet nagenoeg al het vakbondswerk, soms bijgestaan door zijn vrouw. Tot 1915 blijft hij bovendien voorzitter van de CBST, voor wie hij in 1912-1913 mede leidinggeeft aan stakingsacties van sigarenmakers. Van zijn lange loopbaan als bestuurder (in 1935 laat hij zich als zestigjarige reglementair pensioneren) zijn de jaren 1912-1916 voor het CNV het vruchtbaarst. Als energiek en verbaal begaafd propagandist kan hij een essentiële bijdrage leveren voor de consolidatie van het CNV na de (inter-)confessionalisme-crisis van 1912. 'K.K.', zoals hij veelal wordt aangeduid, bouwt een reputatie op als rechtlijnig en een voor tegenstanders meedogenloos debater. Ook binnen de eigen beweging wordt hij vanwege zijn impulsieve vechtersmentaliteit door menigeen gevreesd. Niet minder belangrijk is zijn stimulerende en begeleidende rol bij het moeizame concentratie- en centralisatieproces van de beweging, dat zich vooral in deze periode voltrekt. Bovendien draagt hij ook zorg voor de verbondsadministratie en de eindredactie van het verbondsorgaan *De Gids*. Zijn bijna twintig jaar durende voorzitterschap van het CNV is over het geheel genomen minder vruchtbaar. Zijn geringe souplesse en het vrijwel ontbreken van een concrete sociaaleconomische visie en een strategie voor de langere termijn maakt van hem niet de meest aangewezen persoon om een groeiende en maatschappelijk 'ingroeide' vakcentrale als het CNV te leiden en te representeren.

"De beweging schrijdt voort van dag tot dag en zal zijn vasten loop hebben naar Gods bestel. Wij hebben slechts onzen plicht te doen en de uitkomst aan God over te laten",

zo luidt een hem typerende uitspraak uit 1926. In de vele officiële commissies en organisaties, van de Hooge Raad van Arbeid tot de omroepvereniging NCRV, waar hij het CNV qualitate qua vertegenwoordigt, speelt hij veelal een bescheiden rol. Bij zijn afscheid herinneren verschillende sprekers zich vooral zijn accuratesse op het punt van de notulen en zijn onverzettelijkheid inzake detailkwesties. Onvrede over zijn functioneren leidt in 1922-1923 ertoe, dat binnenskamers met de gedachte wordt gespeeld hem weg te promoveren naar bijvoorbeeld een burgemeesterspost. Concreet aangrijpingspunt is zijn absentisme, dat samenhangt met zijn onwil om de verhuizing van het CNV-bureau naar Utrecht te volgen. Hij voelt er niets voor om zijn zetel voor de ARP in de Rotterdamse gemeenteraad op te geven. Door autoritair optreden en door in 1923 alsnog te verhuizen naar Utrecht kan hij zich handhaven. Kruithofs koppigheid speelt hem ook in zijn politieke carrière parten. In 1918 mislukt een actie van achttien (ver)bondsbestuurders om Kruithof naast het CNV-lid J. Schouten en Patrimonium- en CNV-bestuurder C. Smeenk door middel van voorkeurstemmen in de Tweede Kamer te krijgen. Vooral het bikkelharde optreden van ARP-voorman Kuypers, die geen inmenging van het CNV wenst, is daar debet aan. Kruithof kan het kwetsende optreden van Kuypers niet verkroppen. Ook na diens dood blijft hij tot na zijn aftreden als CNV-voorzitter van de partijleiding genoegdoening eisen. Aandrang van die kant om zelf ook water bij de wijn te doen wijst hij tot 1937 af. "Ik kniel alleen voor God - Kruithof", zo moet hij eens aan het ARP-bestuur hebben getelegrafeerd. In 1937 wordt de kwestie binnenskamers bijgelegd. Na zijn pensionering stoot Kruithof spoedig het merendeel van zijn publieke functies af. Wel wordt hij te Utrecht afdelingsbestuurder van de CBST, die hem in 1949 tot erelid benoemt. Van het CNV is hij vanaf 1935 erevoorzitter. In de laatste levensjaren krijgt vooral evangelisatiewerk zijn aandacht. Bij zijn overlijden in 1956 is hij nog voorzitter van de Bond tegen het Vloeken, die hij in 1917 mee heeft opgericht.

Lit. & bron.: R. Hagoort, *Het beginsel behouden. Gedenkboek van het Nederlandsch Werkliedenverbond Patrimonium over de jaren 1891-1927* (Utrecht 1934) p. 201; J. van der Molen, 'Talma, Aritius Sybrandus' in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland deel 1* (Amsterdam 1986) p. 129-131; P.E. Werkman, 'Kruithof, Klaas' in: *Biografische Woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland deel 2* (Amsterdam 1987) p. 81-83; A. Bornebroek & G. Harinck, 'De protestants-christelijke sociale beweging, een impressie' in: *Het kromme recht buigen. Mensen en motieven in de geschiedenis van de protestants-christelijke sociale beweging* (Amsterdam 2003) p. 4-7

Rooms-Katholieke Werkliedenvereniging (RKWV)

Door reformatie en de daarop aansluitende opstand tegen de 'koning van Spanje' worden de Zeven Verenigde Nederlanden van een algemeen christelijke natie (lees: Rooms-Katholiek) bekeert tot het protestantisme van Luther, maar bovenal die van Calvijn. De Nederduitsch-Gereformeerde Kerk wordt de bevoorrechte godsdienst in Nederland. Diegene die de Katholieke kerk trouw blijft wordt tweederangsburger. Het 'tolerante' Holland gedoogt de katholieken zolang ze hun geloof maar achter de voordeur belijden. Gemeten vanaf 1648, het jaar van de Vrede van Münster, duurt de achterstelling van de katholieken 200 jaar. De grondwet van Thorbecke maakt in 1848 formeel de weg vrij voor de onbelemmerde geloofsbeleving. Het is voor paus Pius IX aanleiding om in 1853 de Rooms-Katholieke hiërarchie in Nederland te herstellen. In zijn toelichting spreekt de paus van 'het onkruid van het calvinisme dat drie eeuwen geleden op 's Heren akker was gezaaid'. Natuurlijk is dat tegen het zere been van de Nederlandse protestanten, die dan ook in de zogenaamde aprilbeweging verzet aantekenen bij de koning met een petitie vergezeld van 200.000 handtekeningen. Willem III toont sympathie voor de protesterende protestanten en dat is weer tegen het zere been van Thorbecke, omdat de koning in strijd handelt met de in de grondwet opgenomen vrijheid van godsdienst en die biedt dan ook het ontslag van zijn kabinet aan.

Omdat het katholieke milieu weinig open staat voor het arbeidersvraagstuk en het standen bewustzijn, meer nog dan elders, gelegitimeerd wordt door de kerkleer en de klerikale hiërarchische ordening, leidt de nieuwe vrijheid niet onmiddellijk tot organisatie onder de katholieke arbeiders. Hoewel gewezen kan worden op een vroege vogel, zoals de R.K. Timmerliedenvereniging St. Joseph uit 1872, komt de katholieke vakorganisatie eerst opgang door de pauselijke encycliciek *Rerum Novarum* in 1891.

Het tienjarig pontificaat van paus Leo XIII wordt door Amsterdamse katholieken gevierd met een aantal activiteiten waarvoor de toegangsprijzen echter zo hoog zijn, dat alleen de 'betere' standen dat kunnen betalen, tot ergernis van de sigarenwinkelier Willem Passtoors. Hij richt in 1888 de R.K. Volksbond op voor arbeiders en kleine burgerij. In andere steden wordt dit voorbeeld gevolgd en in 1890 bundelen deze verenigingen zich in een centrale, waarna er in het hele land tal van nieuwe afdelingen bijkomen. Een vakvereniging in eigenlijke zin is de Volksbond niet. Naast sociale en culturele verheffing door zelfhulp, vorming en ontspanning beoogt de bond haar leden te beschermen tegen de socialistische dreiging. Na de verschijning van *Rerum Novarum* verlegt de Volksbond zijn koers en legt zich vanaf 1893 toe op het oprichten van vakbondsafdelingen.

Willem Caspar Joseph Passtoors, geboren in Zundert op 17 november 1856, is de zoon van Adriana Cornelia Henrietta van Mens en de landbouwer Willem Frederik George Lodewijk Passtoors. Hij groeit op als een gegoede West-Brabantse boerenzoon. Na de lagere school krijgt hij onderwijs aan het instituut St. Louis te Oudenbosch en op een pensionaat in Chapelle-au-Bois in België. Na zijn schooltijd dient hij korte tijd als aspirant-officier, waarna hij zich vestigt in Amsterdam, waar hij eerst het behangersvak uitoefent en vervolgens als volontair op een sigarenfabriek grossier wordt in sigaren en tabak. Op 11 augustus 1887 treedt hij in het huwelijk met Everdina Sophia Henrietta van Luijnen, met wie hij twee dochters en drie zoons krijgt. Passtoors, van 1890 tot 1909 voorzitter van de R.K. Volksbond, beschikt over de 'gave des woords', maar zijn 'boeiende welsprekendheid is aantrekkelijk minder door de diepte van hetgeen hij te zeggen heeft, dan door de levendige opgewektheid en de bezielende wijze van uitdrukking', aldus *De Tijd*.

Als gevolg van de verslechterende positie van de ambachtlieden in een tijd van toenemende industrialisatie ontstaat binnen de Volksbond geleidelijk aan de drang tot (materiële) belangenbehartiging vanuit de vakgilden, onderafdelingen van leden in eenzelfde beroepsgroep. Het bestuur beschouwt aanvankelijk vakactie als 'contrabande', maar door de drang uit de steden en de industrie en, omdat de aantrekkingskracht van de Volksbond op de arbeiders erdoor wordt versterkt, is de ontwikkeling naar vakorganisaties niet te weren. Er worden congressen georganiseerd ter bevordering van de katholieke vakorganisatie in 1893, 1895 en 1897. Omdat de bisdommen buiten Haarlem niet gediend zijn van de zich als 'Nederlands' afficherende Volksbond,

beperkt de deelname zich hoofdzakelijk tot vakgilden uit het diocees Haarlem. In het eerste decennium van de twintigste eeuw is Passtoors nauw betrokken bij het streven om de katholieke vakbeweging te centraliseren, door het oprichten van landelijke vakbonden en vaksecretariaten en de totstandkoming van een Bureau voor de R.K. Vakorganisatie. Dit streven stuit op verzet van vooral de geestelijkheid in het zuiden van het land en op tegenwerking van de standsorganisaties. Passtoors is lid van het bestuur van het eerste nationale R.K.-vakcongres in 1903 te Utrecht. In 1908 is hij lid van het erecomité van het oprichtingscongres van het Bureau voor R.K. Vakorganisatie. De katholieke standsorganisaties verenigen zich in 1906 in de Federatie van Diocesane R.K. Volks- en Werkliedenbonden in Nederland, met Passtoors als voorzitter. Ook in de politiek verdedigd Passtoors de belangen van de katholieke kleine man, maar is in het katholieke kamp niet onomstreden. Het streven naar uitbreiding van de Volksbond tot buiten het bisdom Haarlem levert hem de vijandschap op van de priester dr. Herman Schaepman, die naast zijn Tweede Kamerlidmaatschap ook de eerste adviseur in arbeidszaken is van het aartsbisdom Utrecht. Eerst geeft deze hoog van hem op: 'In de gehele Volksbond is alleen Passtoors goed', schrijft hij in 1891 aan Ariëns, maar een half jaar later spreekt hij over 'een Roomsche Heldt' met de 'ijdelheid van een frazenmaker'. Passtoors is 'de man, die onze werklieden even ijdel zal maken als de socialisten'. Schaepman is niet bang dat de Volksbond te radicaal wordt, maar vindt deze vooral 'bluf' en 'bestemd om de prooi te worden van de conservatief-demagogische partij'. In 1893 werkt Schaepman het door de Volksbond georganiseerde vakcongres tegen. Volgens hem vindt deze slechts plaats 'ad majorem Harlemmi en Passtoris gloriam'. Terwijl Ariëns openlijk pleit voor een Kamerkandidatuur van Passtoors, noemt Schaepman hem volledig ongeschikt, een te veel op macht beluste streber, 'hij is te wankelbaar, hij is onbruikbaar, hij is volkomen Volksbond, dat is: kleine burger, geen werkman'. In 1901 wordt Passtoors voor het kiesdistrict Beverwijk gekozen in de Tweede Kamer. Hij vestigt zich in Den Haag en houdt zich bezig met zaken als volkshuisvesting en sociale wetgeving. Hij is lid van de Staatscommissie inzake de pensionering van invalide werklieden. Passtoors is de eerste 'arbeiders'-vertegenwoordiger in de deftige Katholieke Kamerclub. Schaepman, voorzitter van de Kamerclub behandelt hem als paria. Hij betitelt hem als 'een onbetrouwbaar man, die in Haarlem de conservatief speelt en in Den Haag rood doet'. Na anderhalf jaar Kamerlidmaatschap stapt Passtoors uit de katholieke fractie. Samenwerking tussen de Kamerclub en hem is onmogelijk, laat hij weten: de club vergadert te weinig, de opkomst van de katholieke Kamerleden is bedroevend en sommige wetsontwerpen worden niet eens besproken. Het kabinet onder leiding van Kuyper houdt volgens Passtoors geen enkele voeling met de club, omdat het toch wel op de katholieke steun kan rekenen, terwijl hij zelf onmogelijk nog langer achter het beleid kan staan. Ten slotte zit het hem dwars dat zijn voorstellen in de Katholieke Kamerclub niet serieus worden genomen. Na enkele maanden keert Passtoors met stille trom terug in de schoot van de moederpartij. Zijn positie blijft echter benard. In 1907 draagt de fractie hem met W.H. Nolens en P.J.M. Aalberse voor als lid van de Kamercommissie die de behandeling van sociale verzekeringswetsontwerpen moet voorbereiden. Achter de rug van Passtoors en de fractievoorzitter om stapt fractiegenoot D.A.P.N. Koolen naar de voorzitter van de Kamer om hem erop te wijzen, dat hij als lid van de Centrale Raad van Beroep in de Sociale Rechtspraak de aangewezen persoon is voor de commissie. Passtoors wordt gepasseerd en hij voelt zich ernstig beledigd. In de fractie verklaart hij dat vrienden hem hebben gewaarschuwd dat Aalberse hem uit de commissie wil weren. "Voor het oog zijner geestverwanten is hem daarmee een brevet van onbekwaamheid uitgereikt", laat hij in de notulen optekenen. De Kamerclub besluit aan de kwestie geen ruchtbaarheid te geven. De houding van Aalberse heeft wellicht van doen met het verzet van Passtoors tegen de oprichting van zijn Bureau voor de Katholieke Sociale Actie in 1904, ingegeven door de angst dat de Volksbond zijn zelfstandigheid kwijt zal raken. In 1913 verliest Passtoors zijn Kamerzetel omdat confessionele arbeiders het vertrouwen opzeggen in de confessionele Kamerfracties vanwege hun sabotage van de sociale verzekeringswetten van de christelijk-historische minister A.S. Talma. De christelijke coalitie verliest haar meerderheid. De enige Kamerzetel die de katholieken kwijtraten, is uitgerekend die van Passtoors, degene die door de katholieke arbeidersvoormannen als bondgenoot wordt beschouwd.

Vanwege zijn benoeming in 1908 tot burgemeester van het Brabantse Ginneken, treedt Passtoors af als voorzitter van de Nederlandsche R.K. Volksbond, maar blijft hoofdredacteur van De Volksbanier, het bondsblad. Op 6 mei 1916 overlijdt hij onverwachts aan een hartaanval. Het blad beschrijft hoe geliefd Passtoors is bij het gewone volk in zijn gemeente: "'t Was zoo ne goeie minsch. Helemaal niks groot. Hij praatte zoo gewoon met oe als je bij hem kwam. Zeg nou mèr ne keer wat er is". Het Volk is minder lovend: Passtoors 'zou officier worden, hij werd grossier in sigaren en hij drukte op de R.K. Volksbond geheel het kleinburgerlijk karakter van zijn afkomst'. De sociaaldemocratische partijkrant noemt het tragisch dat Passtoors ook door zijn volgelingen nooit anders dan als werktuig van het kapitalisme tegen de zelfstandige arbeidersbeweging wordt beschouwd. Daar tegenover staat de waardering van het Bureau voor de R.K. Vakorganisatie dat ten tijde van Passtoors' dood in een heftige strijd gewikkeld is met de standsorganisaties. De secretaris van het Bureau Piet Hazevoet, die als pril lid van de Volksbond, afdeling Amsterdam de politieke kandidatuur van Passtoors steunde, schrijft in het

kaderblad De R.K. Vakbeweging, dat Passtoors steeds bereid was de Volksbond zoveel mogelijk aan te passen aan de eisen van de moderne R.K.-vakbeweging, 'een van de gewichtigste redenen, waarom het R.K. Vakbureau uit het Bisdom Haarlem de meeste steun en medewerking mocht ondervinden'.

De territoriale concurrentie, tussen Volksbond en de in 1893, op initiatief van Schaepman en Ariëns opgerichte Bond van R.K. Werkliedenverenigingen in het aartsbisdom Utrecht, een eerste stap naar centralisatie van de katholieke arbeidersbeweging, wordt grimmiger zodra de Volksbond zijn vleugels uit slaat buiten het diocees Haarlem en zich gaat bewegen op het gebied van de vakorganisatie. Binnen de verhoudingen van het dioceesaan particularisme (baas in eigen bisdom) proberen de bisschoppen hun erf zoveel mogelijk vrij te houden van vreemde indringers. Voor het aartsbisdom Utrecht betreft dat de Volksbond, maar omgekeerd wordt Schaepman als spreker geweerd in het bisdom Haarlem. Daar doorheen speelt bij Schaepman en Ariëns de opvatting dat de beweging een aangelegenheid van de arbeiders moet zijn, niet alleen voor, maar ook door. Aan de eensgezindheid van Schaepman en Ariëns komt al spoedig een einde. De laatste staat een los verband tussen vak- en standsorganisatie voor, terwijl Schaepman in 1893 een verplichte koppeling eist. De werklieden worden door deze constructie geconfronteerd met een verplicht dubbeldmaatschap met hogere kosten en verschil aan motivatie en doelstelling tussen de twee gekoppelde organisaties. Het brengt de katholieke arbeidersbeweging in een slechtere concurrentiepositie.

Na de eeuwwisseling breekt een nieuwe fase aan, die tot uiting komt op het R.K. Vakcongres van 1901 in Utrecht. De vraag van centralisatie van de over tal van plaatsen en diocees versnipperde organisatie is de meest prangende. Ter illustratie: op het Tweede Vakcongres in 1895 zijn 101 organisaties vertegenwoordigd. Naast Volksbondafdelingen, begrafenis- en ziekenfondsen: 66 vakverenigingen.

Een jaar eerder door het episcopaat ingestelde commissie komt met de aanbeveling om vaksecretariaten op te richten. De bisschoppen nemen deze aanbeveling over en leggen die voor aan het Vakcongres. Nog hetzelfde jaar worden tal van vaksecretariaten opgericht, die in 1909 hun 'vakcentrale' krijgen met de oprichting van het Bureau voor de R.K. Vakorganisatie.

Joannes (Jan) van Rijzewijk, geboren in Tilburg op 18 juli 1880, is de zoon van Helena van Oirschot en de koetsier Josephus van Rijzewijk. Op zijn veertiende, na de lagere school, wordt Jan leerling-sigarenmaker. Al snel raakt hij betrokken bij de ontluikende katholieke arbeidersbeweging in Tilburg. Op achttienjarige leeftijd is hij medeoprichter en eerste secretaris van de afdeling Tilburg van de Nederlandsche R.K. Tabaksbewerdersbond. Het is het begin van bijna dertig jaar actieve vakbondswerkzaamheid op lokaal (de plaatselijke Gildebond), regionaal en landelijk niveau. Op 30 april 1902 treedt hij in het huwelijk met de fabrieksarbeidster Maria Catharina Melis met wie hij twee dochters krijgt.

In 1903 leidt hij zijn eerste grote staking in Eindhoven. Ook later, hij is dan voorzitter van het Bureau voor de R.K. Vakorganisatie (1909-1925), wordt zijn hulp nog menigmaal ingeroepen bij (dreigende) arbeidsconflicten, zoals in de jaren 1912 tot 1914 door de Nederlandsche R.K. Lederbewerdersbond, die in strijd gewikkeld is met Tilburgse schoenfabrikanten om de erkenning van de organisatie.

Van Rijzewijk wordt in 1905 gekozen tot tweede secretaris van de katholieke tabaksbewerdersbond. Twee jaar later wordt hij bezoldigde

bondsvoorzitter, wat hij blijft tot 1912. Intussen werkt Van Rijzewijk actief mee aan de voorbereiding van een katholieke vakcentrale. Hij zit het ceremoniële oprichtingscongres voor en wordt gekozen tot voorzitter van het Bureau voor de R.K. Vakorganisatie, kortweg R.K. Vakbureau. Als exponent van de vaak heftige controverse tussen de vak- en standsorganisatie wordt hij in 1925 gepasseerd als voorzitter van het R.K. Werkliedenverbond in Nederland, het fusie-orgaan van beide takken van de katholieke arbeidersbeweging, ten faveure van de relatief onbevleete nieuwkomer A.C. de Bruijn. Van Rijzewijk wordt wel bestuurslid van het nieuwe verbond, maar enkel maanden later, in mei 1926, wordt hij door zijn medebestuurders gedwongen zijn bestuurszetel op te geven, omdat hij 'deelgenoot is geworden in de stichting van een sociëteit in Tilburg, die een schouwburg, annex bioscoop en dancing zou gaan exploiteren' aldus C.J. Kuiper. Zulk een moreel verwerpelijke activiteit wordt onaanvaardbaar geacht voor een bestuurder van de katholieke arbeidersbeweging.

Van Rijzewijk is sinds 1918 lid van de Tweede Kamer. In zijn kandidatuur en die van zijn collega's C.J. Kuiper, P.J.J. Haazevoet, A.H.J. Engels en H. Hermans komt de erkenning tot uitdrukking van het belang en de betekenis van de katholieke arbeidersbeweging. Op voordracht van minister van Arbeid P.J.M. Aalberse wordt Van Rijzewijk in 1921 geridderd wegens zijn kloeke bijdrage aan het organiseren van het katholieke antwoord op 'Troelstra's vergissing' van 1918. Ook als lid van de gewapende burgerwacht in Tilburg heeft hij zijn steentje bijgedragen. In 1929 verliest Van Rijzewijk zijn Kamerzetel. Zijn verdwijnen uit de katholieke Kamerfractie past in het patroon van het terugdringen van het 'linkse' dan wel arbeiderselement in de fractie. Van Rijzewijk behoort daar ontegenzeggelijk toe als 'laatste' van de tien katholieke tegenstemmers tegen de Vlootwet van 1923, die een eerste ernstige bres slaat in de

'christelijke coalitie' van antirevolutionairen, christelijk-historischen en katholieken. Van Rijzewijk blijft actief in de plaatselijke katholieke politiek. Vanaf 1914 is hij bestuurslid van de R.K. Kiesvereniging in Tilburg. In 1931 wordt hij daarvan voorzitter en tevens landelijk bestuurslid van de R.K. Staatspartij. Van 1911 tot 1931 is hij gemeenteraadslid, waarvan de laatste jaren fractievoorzitter. In 1931 werd hij wethouder van Sociale Zaken. Een langdurige slepende ziekte maakt in 1935 een einde aan zijn wethouderschap en leidt tot zijn dood in 1939. Volgens Kuiper lag Van Rijzewijks 'kracht meer in zijn vlug inzicht in praktische kwesties dan in dieper principiële inzicht'. Naarmate de katholieke arbeidersbeweging zich ontwikkelt van een tegen de verdrukking in groeiende beweging tot een erkende, gevestigde en gewaardeerde kracht binnen een verzuilde samenleving wordt ideologische zuiverheid belangrijker dan oratorisch gave en improvisatietalent.

Lit. & bron.: J. Kuiper, *Uit het rijk van de arbeid. Ontstaan, groei en werk van de Rooms-Katholieke vakbeweging in Nederland* (Utrecht 1924) p. 25; J. Roes, 'Katholieke arbeidersbeweging in historische banen' in: *Katholieke arbeidersbeweging. Studies over KAB en NKV in de economische en politieke ontwikkeling van Nederland na 1945* (Baarn 1985) p. 28-30, 31-32; J. van Meeuwen, 'Rijzewijk, Joannes van' in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland deel 2* (Amsterdam 1987) p. 136-137; J. van Meeuwen, 'Passtoors, Willem Caspar Joseph' in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland deel 5* (Amsterdam 1992) p. 218-221; B. Blokker, G. van Es, H. Spiering, *Nederland van alle tijden. De vaderlandse geschiedenis in jaartallen* (Amsterdam 2015);
